

UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI” CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE TEOLOGIE GRECO-CATOLICĂ

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE ȘI ISTORIA ARTEI CLUJ-NAPOCA

Aurel Rustoiu

RĂZBOINICI ȘI ARTIZANI DE PRESTIGIU
ÎN DACIA PREROMANĂ

CLUJ-NAPOCA
2002

Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca
Facultatea de Teologie Greco-Catolică

Academia Română
Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca

Aurel Rustoiu

RĂZBOINICI ȘI ARTIZANI
DE PRESTIGIU ÎN DACIA PREROMANĂ

Cu un cuvânt înainte de
Conf. Univ. Dr. Gelu Florea

Cluj-Napoca
2002

Aurel Rustoiu

RĂZBOINICI ȘI ARTIZANI DE PRESTIGIU
ÎN DACIA PREROMANĂ

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

RUSTOIU, AUREL

Războinici și artizani de prestigiu în Dacia preromană /

Aurel Rustoiu. – Cluj-Napoca : Nereamia Napocae, 2002

p. ; cm. – (Interferențe etnice și culturale ; 3)

Bibliogr.

ISBN 973-86013-7-1

94(398.2)

© Aurel Rustoiu

NereaMia Napocae

Director: Cristian Matos

Director adjunct: Ela Gheorghe

Director economic: Cristian Sincovici

Redactor: Daniela Inclezan

Tehnoredactor: Crina Sincovici

Cluj-Napoca, C. Daicoviciu 3

E-mail: nmnapocae@yahoo.com

Tel: 0264 197234

INTERFERENȚE ETNICE ȘI CULTURALE
ÎN MILENIILE I A. CHR. – I P. CHR.

VOL. III

Serie editată de:
Nicolae Gudea și Călin Cosma

ETHNISCHE UND KULTURELLE INTERFERENZEN IM
1. JAHRTAUSEND V. CHR. – 1. JAHRTAUSEND N. CHR.

BAND 3

Herausgeber der Reihe
Nicolae Gudea und Călin Cosma

CUPRINS

Cuvânt înainte (de G. Florea)	7
I. Introducere.....	9
II. Războinicii Regatului dac	11
1. Războinicii dunăreni. Contexte funerare din sud-vestul României (cca. 150-50 a. Chr.). Stadiul cercetărilor (cu colaborarea lui V. Sîrbu).....	11
2. Războinicii dunăreni în Transilvania. Descoperirile de tip Padea – Panaghiurski Kolonii din valea Mureșului.....	25
3. Mercenari „barbari” la Histria și Callatis în sec. I a. Chr. Interpretări arheologice și istorice.....	41
4. Mormântul tumular dacic de la Călan – jud. Hunedoara (cu colaborarea lui V. Sîrbu și I. V. Ferencz)	47
5. Ornamentica pumnalelor curbe traco-dacice	57
III. Artizani de prestigiu, ateliere, unelte.....	63
1. Ateliere de orfevrărie și artizani de prestigiu în Dacia preromană.....	63
2. Metalurgie și magie. În legătură cu unele tehnici și instrumente metalurgice din Dacia preromană	71
3. Artizani străini în Dacia preromană	77
4. Instrumentarul orfevrierului. Unelte din fier pentru prelucrarea metalelor neferoase	83
IV. Podoabe și accesorii vestimentare. Evoluții ale modei și relații inter-regionale.....	91
1. Influențe celtice în orfevrăria dacică din sec. I a. Chr.....	91
2. Grupa răsăriteană a podoabelor dacice. Repere pentru un studiu al relațiilor inter-regionale în Dacia preromană în sec. I a. Chr. – I p. Chr.....	97
3. „Migrația” motivelor ornamentale. În legătură cu originea și difuziunea cerceilor cu ornamente spiralice.....	117
V. În loc de încheiere. Imagine, ideologie și istorie în spațiul tracic nord-balcanic.....	123
Krieger und Schmiede im vorrömischen Dakien – Zusammenfassung (Übersetzt von E. Nemeth)	143
Abrevieri	161
Ilustrații	163

INHALTVERZEICHNIS

Vorwort (von G. Florea)	7
I. Einleitung	9
II. Die Krieger des dakischen Königreiches	11
1. Die Donaukrieger. Grabkontexte aus Südwestrumänien (ca. 150-50 v. Chr.). Stand der Forschung	11
2. Die Donaukrieger in Siebenbürgen. Die Funde vom Typ Padea – Panaghiurski Kolonii aus dem Maroschtal	25
3. "Barbarische" Söldner in Histria und Callatis im 1. Jh. v. Chr. Archäologische und historische Interpretationen	41
4. Das dakische Hügelgrab von Călan (Kr. Hunedoara)	47
5. Die Ornamente der krummen thrako-dakischen Dolche	57
III. Prestigeschmiede, Werkstätten, Werkzeuge	63
1. Schmiedewerkstätten und Prestigeschmiede im vorrömischen Dakien	63
2. Metallverarbeitung und Magie. Über einige Techniken und Werkzeuge aus dem vorrömischen Dakien	71
3. Fremde Schmiede im vorrömischen Dakien	77
4. Die Werkzeuge des Schmiedes. Eiserne Werkzeuge zur Bearbeitung von Nichteisenmetallen	83
IV. Schmuck und Kleidungszubehör. Entwicklungen der Mode und interregionale Beziehungen	91
1. Keltische Einflüsse in der dakischen Schmiedekunst im 1. Jh. v. Chr.	91
2. Die östliche Gruppe des dakischen Schmucks. Wegweiser für eine Untersuchung der interregionalen Beziehungen im vorrömischen Dakien im 1. Jh. v. Chr.-1. Jh. n. Chr.	97
3. Die "Migration" der Ornamente. Bezüglich der Herkunft und Verbreitung der Ohrringe mit Spiralverzierung	117
V. Schlußbetrachtungen. Darstellung, Ideologie und Geschichte im nordbalkanischen thrakischen Raum	123
Zusammenfassung	143
Abkürzungen	161
Abbildungen	163

CUVÂNT ÎNAINTE

Volumul de față este o carte de arheologie destul de neconvențională. Sunt relativ puține lucrări în domeniu care sunt menite să suscite discuții în mediile de specialitate. De altfel, în zilele noastre arheologia tinde să-și autonomizeze instrumentarul metodologic și câmpul de investigare. Ea devine tot mai puțin accesibilă publicului larg, și uneori chiar și celor de meserie care își restrâng tot mai mult aria de cercetare în folosul aprofundării ei.

Autorul, dr. Aurel Rustoiu este un nume recunoscut în arheologia românească, și nu numai, pentru contribuțiile sale în privința civilizației celei de-a doua vârste a fierului din Dacia. Lucrările sale au adus la lumină rezultatele propriilor cercetări de teren din mai multe situri datând din epoca amintită, sau au sistematizat categorii de artefacte foarte importante pentru studiul civilizației respective. Multe dintre paginile pe care le-a scris se regăsesc în notele bibliografice ale celor care ne ocupăm cu studiul antichităților dacice.

Războinici și artișani de prestigiu în Dacia preromană este o lucrare care se așează în continuarea preocupărilor de până acum ale autorului, care încearcă de data aceasta să împingă ceva mai departe limitele domeniului de care se ocupă arheologia, infuzând o doză de sensibilitate istorică mai puțin exersată de cei mai mulți membri ai breslei. Dacă în cele mai multe dintre lucrările de specialitate vom găsi, de obicei la sfârșitul lor, capitole intitulate *Concluzii istorice*, în paginile de față se poate observa efortul de a face saltul de la piesa arheologică la scenariul istoric; cu alte cuvinte, se poate întrezări umbra oamenilor care s-au aflat în spatele obiectelor.

Cartea este scrisă dintr-o perspectivă modernă a istoriei sociale, a istoriei elitelor, ceva mai rar întâlnită în literatura arheologică de la noi care se ocupă cu preistoria și protoistoria. Sunt puse în evidență raporturi și solidarități caracteristice societăților tradiționale, care se nasc între grupurile sociale, aflate pe orbitele din jurul nucleului puterii. Cuvintele-cheie care structurează textul sunt „economie de prestigiu”, „ideologia elitelor”, „mentalitatea comunităților arhaice”, etc. Substrucțiunile acestuia sunt constituite din argumentele arheologice puse în mișcare cu metodele specifice acestei meserii.

Spuneam la început că acest volum va suscita discuții... Cred că esența lor va fi constituită de interpretările istorice asumate de autor. Unele dintre ele, trebuie să mărturisesc, nu mă conving, însă rostul lor, poate asemeni unui *advocatus diaboli*, este de a provoca discuțiile asupra unor teme clasice din istoriografia noastră, teme frecventate deja de nume prestigioase de oameni de

știință. Dialogul științific argumentat s-a dovedit mereu fertil, și deci binefăcător cercetării.

Uneori interpretările istorice ale unor surse par să fie aidoma lecturii personale ale unui dirijor, care pune accentele pe partitură în funcție de propriile sensibilități dându-i acesteia valențe neașteptate. Tot așa, aceleași izvoare spun lucruri diferite, în funcție de întrebările care le sunt puse. Cred că principalul merit al acestui volum este că ridică foarte multe întrebări.

Gelu Florea

I. INTRODUCERE

La sfârșitul sec. I p. Chr. și la începutul veacului următor, sub domniile lui Domitian și Traian, Roma imperială a purtat războaie grele pentru supunerea Regatului dac al regelui Decebal. Confruntările au fost dramatice, iar eforturile romanilor deosebit de mari. Dio Cassius (LXVIII, 14, 1) avea să consemneze mai târziu că „Traian...a purtat război mai mult cu chibzuială decât cu înfocare, biruindu-i pe daci după îndelungi și grele strădanii”. Confruntările au fost immortalizate apoi și în monumente oficiale, cea mai cunoscută fiind, fără îndoială, Columna ridicată la Roma, la cererea lui Traian, de Apollodor din Damasc. Războaiele au scos în evidență virtuțile războinice ale aristocrației dacice, care fuseseră cunoscute la Roma încă și mai devreme. Desele incursiuni ale dacilor la sud de Dunăre făcuseră o puternică impresie în capitala Imperiului cu mai bine de un secol înainte. Horatiu (*Sermones*, II, 6, 51-53) scria că „Oricine îmi iese în cale mă întrebă: Hei! bunule, / (tu trebuie să știi, pentru că ești în relații mai bune cu zeii) / ce-ai mai auzit despre daci?”

Aceste consemnări, ca, de altfel, multe altele, contemporane Regatului dac sau mai târziu, ilustrează faptul că spiritul războinic al aristocrației dacice s-a impus și s-a menținut în conștiința lumii clasice vreme îndelungată. Dar cine erau în realitate acești războinici? Care era originea, organizarea, modul de manifestare și, nu în ultimul rând, mentalitatea lor? Cum a evoluat aristocrația războinică de-a lungul secolelor? Iată o serie de întrebări la care autorii antici nu ne dau răspunsuri. În unele cazuri ei ne oferă o serie de informații care sugerează direcțiile de interpretare. Însă și acestea sunt de multe ori nesigure, soluțiile fiind, cel mai adesea, multiple. Dosarul problemei este întregit de datele furnizate de arheologie. Este vorba de complexe funerare, așezări și cetăți, locuri și construcții sacre, precum și de numeroase artefacte utilizate de războinici. Acest uriaș *puzzle* format de sursele arheologice permite deslușirea unor aspecte legate de viața cotidiană a comunităților dacice, de „arsenalul” militar, de legăturile cu alte civilizații ori privind domeniul, mai ascuns, al vieții spirituale.

Toate aceste date pot conduce spre conturarea, în linii generale, a caracteristicilor vieții războinicilor și spre reconstituirea, fie ea și sumară, a istoriei comunităților dacice în fruntea cărora s-a aflat aristocrația respectivă.

Această carte nu se referă doar la războinici, ci și la artizani.

Artizanii de prestigiu, în rândul cărora se numără în general fierarii și orfevrii, au constituit una din categoriile de „producători” care s-au situat pe o poziție privilegiată față de restul „masei populare”. Aceasta, în primul rând, datorită relațiilor pe care le-au avut cu aristocrația. Artizanii respectivi sunt aceia

care au creat armele, însemnele de prestigiu, podoabele și piesele figurate prin care aristocrația războinică și-a exprimat o anumită ideologie. Iată, așadar, că între cele două „clase” exista, la daci ca și la alte populații, o legătură strânsă, care permite înțelegerea anumitor evoluții de cultură și civilizație.

Atât războinicii, cât și artizanii, au reprezentat „factori de mobilitate”. Într-o lume, în esență rurală și, prin urmare, „imobilă”, războinicii și artizanii au contribuit – unii prin violență și autoritate, ceilalți prin arta pe care o stăpâneau – la difuziunea pe arii mai largi a modelelor de organizare, a unor structuri noi, a unor tehnologii și artefacte. De aici, necesitatea studierii în adâncime și în conexiune a războinicilor și artizanilor.

*

O parte a studiilor prezente în acest volum au mai fost publicate cu diverse ocazii într-o serie de reviste, volume colective, acte de congrese sau conferințe internaționale, editate în țară sau peste hotare. Unele dintre ele au fost revăzute și adăugite. Alte contribuții sunt publicate aici pentru prima dată. Toate aceste studii, așa cum se va vedea, privesc aspecte ale istoriei și activității războinicilor și artizanilor (în special metalurghi) din Dacia preromană. Desigur, ele nu epuizează întregul spectru al problemelor, însă pot constitui repere pentru investigațiile viitoare.

Cartea de față a fost realizată și prin aportul unor prieteni și colegi, specialiști ai celei de a doua vârste a fierului sau ai altor epoci. Lui Gelu Florea îi datorez o serie de observații privind subiectele abordate, precum și amabilitatea de a fi acceptat să prefăcească acest volum. Totodată, dialogul – adesea în contradictoriu – pe care l-am avut cu Gelu Florea, mi-au permis lămurirea unor argumente și ipoteze pe care le-am enunțat. Unele discuții, deosebit de utile, le-am purtat de-a lungul timpului cu Sorin Mitu. De asemenea, cu Valeriu Sîrbu și Iosif V. Ferencz am colaborat la redactarea unora dintre studiile publicate. Tuturor doresc să le mulțumesc și pe această cale.

Profesorului dr. Nicolae Gudea și cercetătorului dr. Călin Cosma le rămân recunoscător pentru amabilitatea de a face loc acestui volum în seria coordonată de ei. De altfel, bunul meu prieten Călin Cosma este cel care m-a îndemnat stăruitor să duc la bun sfârșit redactarea lucrării. Le mulțumesc, de asemenea, călduros.

În sfârșit, dar nu în ultimul rând, țin să-mi exprim recunoștința față de soția mea, Szándi. Fără răbdarea, încurajarea și sprijinul moral pe care mi le-a acordat, acest proiect, ca multe altele anterioare, nu s-ar fi realizat.

II. RĂZBOINICII REGATULUI DAC

II. 1. Războinicii dunăreni.

Contexte funerare din sud-vestul României

(cca. 150 – 50 a. Chr.)

Stadiul cercetărilor

Practici funerare la geți și daci

Practicile funerare reprezintă expresia credințelor eschatologice, ca și a concepțiilor și reprezentărilor unei comunități asupra „vieții de apoi”, dar maniera de tratare a defuncțiilor depinde și de categorie socială, vârstă, sex ori de circumstanțele decesului¹. Informațiile scrise privind fenomenele funerare la geți și daci sunt puțin numeroase (Herodot V, 8; Pomponius Mela II, 2, 18-20; Solinus 10, 1), analiza datelor arheologice constituind principala modalitate de cunoaștere a problemelor în discuție.

În stadiul actual al cercetărilor, descoperirile arheologice impun o abordare diferențiată a fenomenelor funerare, atât pe zone geografice, cât și pe etape cronologice. În sec. V-III a. Chr. incinerarea constituie ritul funerar aplicat aproape cu exclusivitate, fapt demonstrat de cele cca. 2000 de complexe funerare de acest fel cunoscute până în prezent. Mormintele de inhumație atribuite cu certitudine geților sunt mai puțin de 150. Este de precizat aici că aceste complexe, prin rit, ritual și inventar funerar, aparțin cu certitudine altor etnii².

Ritul inhumației este specific mormintelor princiare de la Agighiol³, Peretu⁴, Sboryanovo – Sveštari⁵ etc. ori apar în cazul unor comunități mixte, cum este, probabil, cea de la Stelnica (cu 91 de morminte de inhumație și 95 de incinerare). Pentru marea majoritate a necropolelor getice mormintele de inhumație lipsesc cu desăvârșire, iar atunci când ele sunt depistate, nu depășesc 5% din total.

¹ J. F. Breuiller, *Organisation sociale, organisation spatiale. Société et nécropole*, Université de Paris I – Panthéon – Sorbone, 1991-1992; V. Sîrbu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor*, Brăila – Galați, 1993, p. 21.

² V. Sîrbu, *op. cit.*

³ D. Berciu, *Arta traco-getică*, București, 1969, p. 33-76.

⁴ E. Moscalu, *Das thraco-getische Fürstengrab von Peretu in Rumänien*, Mainz, 1989.

⁵ D. Gergova, *Obredăt na obăzsmärtiavaneto v drevna Trakia*, Sofia, 1996.

Unii membrii ai aristocrației au fost incinerați, cum este cazul mormintelor tumulare de la Zimnicea⁶, Enisala⁷, Cucuteni⁸. În ciuda construcțiilor funerare impresionante, ofrandele și inventarele funerare au fost, de obicei, mai sărace comparativ cu complexe funerare similare, dar de inhumație.

Mormintele obișnuite ale comunităților getice, care practicau aproape în exclusivitate incinerarea, au inventarele funerare, atunci când există, modeste sau foarte sărace. Este vorba, în general, de necropole mari care numără de la câteva zeci la câteva sute de morminte. Se întâlnesc, uneori, în aceeași necropolă, morminte plane și tumulare, ca, de exemplu, la Enisala ori Zimnicea.

În prima jumătate a sec. II a. Chr., practicile funerare au cunoscut o modificare fundamentală. Necropolele obișnuite dispar, devin „invizibile”, numărul mormintelor izolate fiind aproape nul.

Rezumând informațiile acumulate până în prezent, V. Sîrbu⁹ surprindea caracteristicile fenomenului funerar din ultimele trei secole anterioare cuceririi romane (sec. II a. Chr. – I p. Chr.): a) inhumația în necropole sau morminte izolate se întâlnește doar la periferia nord-estică a ariei locuite de geți și daci; b) aristocrația practică exclusiv incinerarea; c) nu se cunosc, pentru populația de rând, decât un număr foarte redus de morminte, în timp ce adevăratele necropole nu se întâlnesc decât în zonele de contact cu alte populații și spre limitele cronologice ale acestei perioade (este vorba de grupul dacic de pe Tisa superioară, cel de pe Nistrul superior și cel din Oltenia); d) pentru o anumită parte a membrilor comunităților locale este posibil să se fi aplicat practici de expunere/descompunere a cadavrelor, ipoteză susținută de o serie de date furnizate de cercetările arheologice: schelete în poziție neanatomică, părți de schelete și oase umane descoperite în contexte nefunerare. Astfel de exemple sunt atestate în cazul a peste 200 de indivizi din aproape 35 de situri.

Practic, de-a lungul a două secole (cca. 100 a. Chr. – 100 p. Chr.) se cunosc, în aria principală de difuziune a comunităților getice și dacice, mai puțin de 20 de morminte aparținând populației de rând. Dacă se compară numărul mormintelor descoperite în spațiul carpato-danubiano-balcanic în sec. V-III a. Chr. (cca. 2000) cu cele din sec. II a. Chr. – I p. Chr. (mai puțin de 150!), se constată o scădere incredibilă. Absența mormintelor nu poate fi pusă nici pe seama cercetărilor insuficiente, nici pe existența unui vid de populație (sec. I a. Chr. – I p. Chr. cunosc cea mai mare dezvoltare a așezărilor dacice, perioada respectivă fiind sincronă și cu o adevărată explozie demografică).

Dispariția necropolelor, alături de alte fenomene sesizabile pe cale arheologică ori al căror ecou se regăsește în unele surse literare, corespund unor

transformări profunde ale credințelor religioase și practicilor funerare. O serie de zone nu au fost influențate, însă, de la bun început, de aceste modificări. Din contră, este posibil ca o serie de comunități din zonele „periferice” să-și fi adus contribuția la unele procese și transformări care au marcat religia și regalia dacia din ultimele două secole anterioare cucerii romane. Acesta pare a fi și cazul grupului dacic din Oltenia. În continuare, mă voi referi mai pe larg la complexe funerare specifice ariei menționate, cu atât mai mult, cu cât, inventarele din mormintele respective argumentează atribuirea lor unei aristocrații războinice care a influențat evoluția istorică a Daciei preromane.

Mormintele și inventarele funerare care vor fi analizate sunt cunoscute de multă vreme. Însă, primul cercetător care a încercat să ordoneze materialele respective a fost polonezul Z. Woźniak¹⁰. Acesta a observat că în nord-vestul și nordul Bulgariei (sporadic și în zonele centrale), precum și în Oltenia, o serie de descoperiri funerare (tumulare la sud de Dunăre și plane la nord de fluviu) conțin asocieri de materiale care sunt specifice doar acestei regiuni. Este vorba în special de piese de armament (săbii lungi cu două tășuri de tip celtic, pumnale curbe, vârfuri de lănci, umbones de scuturi) și de harnașament (mai ales zăbale). Aceste asocieri l-au determinat pe cercetătorul amintit să desemneze întregul „fenomen” ca grupul Padea – Panaghiurski Kolonii (după localitățile în care au fost depistate două dintre necropolele reprezentative, prima din Oltenia și a doua din Bulgaria, pe pantele sudice ale Munților Balcani). Deși această denumire nu mai reflectă astăzi întreaga complexitate a problemelor legate de descoperirile de acest fel (este vorba mai ales de implicațiile etnice, istorice și de civilizație), ea poate fi încă folosită pentru evitarea unor confuzii în planul terminologiei arheologice.

În ceea ce privește abordarea descoperirilor funerare din Oltenia de către cercetătorii de la noi, sunt de amintit contribuțiile lui C. S. Nicolaescu-Plopșor¹¹, dar mai ales cele ale lui V. Zirra¹². Studiile menționate au introdus în circuitul științific numeroase materiale arheologice, pe baza lor fiind avansate primele interpretări și ipoteze referitoare la problema în discuție.

Grupul dacic din sud-vestul României. Analiza complexelor funerare

Aria de difuziune cuprinde teritoriul Olteniei (mai ales partea de sud-vest), dar se întinde și de-a lungul Dunării, apoi în vestul Munteniei și în sud-vestul Transilvaniei (fig. 1).

⁶ A. D. Alexandrescu, în *Dacia*, N.S., 24, 1980, p. 19-126.

⁷ G. Simion, în *Peuce*, II, 1971, p. 63-129.

⁸ D. Marin, în *Studia Antiqua et Archaeologica*, II, 1995, p. 103-126.

⁹ V. Sîrbu, *op. cit.*

¹⁰ Z. Woźniak, *Wschodnie pogranicze Kultury Latenskiej*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk, 1974, p. 74-138; idem, în *Germania*, 54, 1976, 2, p. 382-402.

¹¹ C. S. Nicolaescu-Plopșor, în *Dacia*, XI-XII, 1945-1947, p. 17-33.

¹² V. Zirra, în *Dacia*, N.S., 15, 1971, p. 171-238; idem, în *ArchRoşh*, 23, 1971, 5, p. 529-547; idem, în *Thraco-Dacia*, I, 1976, p. 175-182.

Unii membrii ai aristocrației au fost incinerați, cum este cazul mormintelor tumulare de la Zimnicea⁶, Enisala⁷, Cucuteni⁸. În ciuda construcțiilor funerare impresionante, ofrandele și inventarele funerare au fost, de obicei, mai sărace comparativ cu complexele funerare similare, dar de înhumatie.

Mormintele obișnuite ale comunităților getice, care practicau aproape în exclusivitate incinerarea, au inventarele funerare, atunci când există, modeste sau foarte sărace. Este vorba, în general, de necropole mari care numără de la câteva zeci la câteva sute de morminte. Se întâlnesc, uneori, în aceeași necropolă, morminte plane și tumulare, ca, de exemplu, la Enisala ori Zimnicea.

În prima jumătate a sec. II a. Chr., practicile funerare au cunoscut o modificare fundamentală. Necropolele obișnuite dispar, devin „invizibile”, numărul mormintelor izolate fiind aproape nul.

Rezumând informațiile acumulate până în prezent, V. Sîrbu⁹ surprindea caracteristicile fenomenului funerar din ultimele trei secole anterioare cuceririi romane (sec. II a. Chr. – I p. Chr.): a) înhumarea în necropole sau morminte izolate se întâlnește doar la periferia nord-estică a ariei locuite de geți și daci; b) aristocrația practică exclusiv incinerarea; c) nu se cunosc, pentru populația de rând, decât un număr foarte redus de morminte, în timp ce adevăratele necropole nu se întâlnesc decât în zonele de contact cu alte populații și spre limitele cronologice ale acestei perioade (este vorba de grupul dacic de pe Tisa superioară, cel de pe Nistrul superior și cel din Oltenia); d) pentru o anumită parte a membrilor comunităților locale este posibil să se fi aplicat practici de expunere/descompunere a cadavrelor, ipoteză susținută de o serie de date furnizate de cercetările arheologice: schelete în poziție neanatomică, părți de schelete și oase umane descoperite în contexte nefunerare. Astfel de exemple sunt atestate în cazul a peste 200 de indivizi din aproape 35 de situri.

Practic, de-a lungul a două secole (cca. 100 a. Chr. – 100 p. Chr.) se cunosc, în aria principală de difuziune a comunităților getice și dacice, mai puțin de 20 de morminte aparținând populației de rând. Dacă se compară numărul mormintelor descoperite în spațiul carpato-danubiano-balcanic în sec. V-III a. Chr. (cca. 2000) cu cele din sec. II a. Chr. – I p. Chr. (mai puțin de 150!), se constată o scădere incredibilă. Absența mormintelor nu poate fi pusă nici pe seama cercetărilor insuficiente, nici pe existența unui vid de populație (sec. I a. Chr. – I p. Chr. cunosc cea mai mare dezvoltare a așezărilor dacice, perioada respectivă fiind sincronă și cu o adevărată explozie demografică).

Dispariția necropolelor, alături de alte fenomene sesizabile pe cale arheologică ori al căror ecou se regăsește în unele surse literare, corespund unor

transformări profunde ale credințelor religioase și practicilor funerare. O serie de zone nu au fost influențate, însă, de la bun început, de aceste modificări. Din contră, este posibil ca o serie de comunități din zonele „periferice” să-și fi adus contribuția la unele procese și transformări care au marcat religia și regalitatea dacică din ultimele două secole anterioare cucerii romane. Acesta pare a fi și cazul grupului dacic din Oltenia. În continuare, mă voi referi mai pe larg la complexele funerare specifice ariei menționate, cu atât mai mult, cu cât, inventarele din mormintele respective argumentează atribuirea lor unei aristocrații războinice care a influențat evoluția istorică a Daciei preromane.

Mormintele și inventarele funerare care vor fi analizate sunt cunoscute de multă vreme. Însă, primul cercetător care a încercat să ordoneze materialele respective a fost polonezul Z. Woźniak¹⁰. Acesta a observat că în nord-vestul și nordul Bulgariei (sporadic și în zonele centrale), precum și în Oltenia, o serie de descoperiri funerare (tumulare la sud de Dunăre și plane la nord de fluviu) conțin asocieri de materiale care sunt specifice doar acestei regiuni. Este vorba în special de piese de armament (săbii lungi cu două tășuri de tip celtic, pumnale curbe, vârfuri de lănci, umbones de scuturi) și de harnașament (mai ales zăbale). Aceste asocieri l-au determinat pe cercetătorul amintit să desemneze întregul „fenomen” ca grupul Padea – Panaghiurski Kolonii (după localitățile în care au fost depistate două dintre necropolele reprezentative, prima din Oltenia și a doua din Bulgaria, pe pantele sudice ale Munților Balcani). Deși această denumire nu mai reflectă astăzi întreaga complexitate a problemelor legate de descoperirile de acest fel (este vorba mai ales de implicațiile etnice, istorice și de civilizație), ea poate fi încă folosită pentru evitarea unor confuzii în planul terminologiei arheologice.

În ceea ce privește abordarea descoperirilor funerare din Oltenia de către cercetătorii de la noi, sunt de amintit contribuțiile lui C. S. Nicolaescu-Plopșor¹¹, dar mai ales cele ale lui V. Zirra¹². Studiile menționate au introdus în circuitul științific numeroase materiale arheologice, pe baza lor fiind avansate primele interpretări și ipoteze referitoare la problema în discuție.

Grupul dacic din sud-vestul României. Analiza complexelor funerare

Aria de difuziune cuprinde teritoriul Olteniei (mai ales partea de sud-vest), dar se întinde și de-a lungul Dunării, apoi în vestul Munteniei și în sud-vestul Transilvaniei (fig. 1).

⁶ A. D. Alexandrescu, în *Dacia*, N.S., 24, 1980, p. 19-126.

⁷ G. Simion, în *Peuce*, II, 1971, p. 63-129.

⁸ D. Marin, în *Studia Antiqua et Archaeologica*, II, 1995, p. 103-126.

⁹ V. Sîrbu, *op. cit.*

¹⁰ Z. Woźniak, *Wschodnie pogranicze Kultury Latenskiej*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk, 1974, p. 74-138; idem, în *Germania*, 54, 1976, 2, p. 382-402.

¹¹ C. S. Nicolaescu-Plopșor, în *Dacia*, XI-XII, 1945-1947, p. 17-33.

¹² V. Zirra, în *Dacia*, N.S., 15, 1971, p. 171-238; idem, în *ArchRozh*, 23, 1971, 5, p. 529-547; idem, în *Thraco-Dacia*, I, 1976, p. 175-182.

Ritul funerar este reprezentat în exclusivitate de incinerare în morminte plane. În general au fost depuse puține oase calcinate, arderea fiind efectuată în alte locuri. Doar la Turburea – Spahii (jud. Gorj) este posibil să se fi identificat locul rugului funerar care, din păcate, a fost distrus în urma lucrărilor agricole. Este vorba de o zonă circulară, având diametrul de 3,5 m, pe care s-au descoperit fragmente de lemn carbonizat, cenușă, fragmente de vase și piese de metal deformat datorită arderii intense¹³.

Din punctul de vedere al *riturilor funerare*, nu se pot face observații substanțiale datorită faptului că majoritatea informațiilor de care dispunem sunt furnizate de descoperiri întâmplătoare realizate la începutul sec. XX sau chiar mai vechi. În cazurile în care s-au putut, totuși, face constatări pe teren, s-a consemnat faptul că gropile în care s-au depus resturile incinerate erau rotunde, puțin adânci (de obicei până la 70 cm adâncime). Lipsesc, de asemenea, detaliile privind umplutura gropilor ori referitoare la dispunerea inventarului și a ofrandelor. S-a observat, în unele cazuri, că gropile au fost arse. Din aproximativ 50 de morminte sigure, doar o cincime conțineau urne funerare (trei la Padea, câte una la Spahii, Slatina, Gruia, Corcova etc.).

Deși numărul localităților cu descoperiri de acest fel este relativ mare, întinderea necropolelor este redusă. Doar la Turburea – Spahii se poate vorbi de o veritabilă necropolă: 29 de morminte, din care 28 cu resturile cinerare depuse în gropi, iar unul în urnă. Restul descoperirilor ilustrează existența unor grupuri mici de morminte, fiind vorba, foarte probabil de necropole aristocratice „de familie”. Mormintele izolate, semnalate în mai multe puncte, ar putea aparține, de asemenea, unor astfel de complexe.

În cele mai multe cazuri, fiind vorba de descoperiri întâmplătoare, nu au fost recuperate decât obiecte din inventarele funerare, în special piesele de armament și echipament militar. Nu dispunem încă de date antropologice suficiente pentru a putea face observații asupra vârstei și sexului defuncților. Dar analiza antropologică asupra resturilor cinerare descoperite în mormântul nr. 2 de la Blandiana (vezi *infra*, cap. II.2) și în cel de la Tărtăria a furnizat date relevante¹⁴. Cel înmormântat la Blandiana era un copil (Infans I). La Tărtăria a

fost vorba de un Infans II (7-14 ani), fără a putea fi însă exclusă posibilitatea înmormântării unui adolescent (15-20 de ani). În acest caz, spre deosebire de mormântul nr. 2 de la Blandiana, inventarul era compus din arme și piese de harnașament.

Mobilierul funerar. Mormintele descoperite pe teritoriul României, aparținând grupului în discuție, prezintă un inventar esențial în tentativa de interpretare a fenomenelor istorice legate de acesta. Piesele de armament și de harnașament sunt aproape nelipsite, iar asocierea săbiilor lungi de tip celtic cu arme de origine locală constituie caracteristica principală a acestui grup.

Armamentul ofensiv este reprezentat de săbii lungi, de lănci și de pumnale curbe.

Descoperirile de săbii de tip La Tène din fier (în jur de 27 de exemplare) provin din 21 de localități (fig. 2). Din punct de vedere tipologic, piesele în discuție aparțin La Tène-ului C2-D, corespunzând celei de a doua jumătăți a sec. II a. Chr. și sec. I a. Chr.¹⁵

Vârfurile de lance din fier sunt cele mai numeroase, foarte rar fiind executate și din bronz (cum este cazul unui exemplar de la Gruia). S-au descoperit cca. 50 de piese în 27 de localități (fig. 3). În mormintele din care s-a recuperat întregul inventar, s-a constatat depunerea a câte unui exemplar. Există și cazuri în care în același mormânt se aflau două vârfuri de lance (Călărași, Plosca, Sisești de Jos). Din punct de vedere morfologic, vârfurile de lance au fost prevăzute cu o nervură mediană plată, unghiulară sau rotunjită, lungimile lor variind între 25 – 60 cm. Într-un singur caz (Gruia) lama este rectangulară în secțiune.

Cele 22 de pumnale curbe cunoscute provin din 18 localități (fig. 4, fig. 38). Uneori s-a păstrat și teaca. Mânerele sunt simple sau prevăzute cu „butoni” la partea exterioară și la gardă, în timp ce lama prezintă unul sau mai multe canale longitudinale „de scurgere a sângelui”. În unele cazuri lamele au fost ornamentate cu motive zoomorfe și/sau geometrice. Originea pumnaletelor în discuție se regăsește în piese mai vechi specifice spațiului tracic¹⁶. În aria grupului Padea – Panaghiurski Kolonii se cunoaște un număr mare de astfel de piese datate pe întreaga perioadă a sec. III a. Chr. – I a. Chr.¹⁷ Ele se întâlnesc, de asemenea, în așezări și cetăți dacice din sec. I a. Chr. – I p. Chr., fiind utilizate cu certitudine până la cucerirea Daciei de către romani¹⁸. De altfel, reprezentările Columnei traiane ilustrează faptul că regele Decebal s-a sinucis cu un astfel de pumnal. Acest lucru ar putea sugera că arma în discuție avea și

¹³ P. Gherghe, în *Litua*, I, 1978, p. 15-31; V. Sîrbu, *op. cit.*, p. 78.

¹⁴ Determinările antropologice, încă inedite, au fost efectuate de colega Alexandra Comșa. Este locul să precizăm aici că într-o serie de studii anterioare s-au strecurat o serie de confuzii. Astfel, oasele din primul mormânt de la Blandiana (publicat de H. Ciugudean, în *ActaMN*, 17, 1980, p. 425-432), nu au mai fost recuperate. Acest complex (mormântul nr. 1) avea în inventar piese de armament și harnașament. În schimb, un alt mormânt, inedit, conținea oase umane incinerate și câteva fragmente ceramice, fără nici un fel de alt inventar (informațiile mi-au fost furnizate cu amabilitate de H. Ciugudean încă din 1992). Analiza oaselor incinerate a vizat cel de al doilea complex de la Blandiana. Din păcate, V. Sîrbu (și trebuie să recunosc faptul că nici autorul acestor rânduri nu a observat confuzia la timp) a atribuit – într-o serie de studii – rezultatul determinărilor antropologice ale Alexandrei Comșa, primului mormânt de la Blandiana, cel care conținea în inventar câteva arme, specifice unui defunct matur și nu unui copil. De aici, o serie de neconcordanțe între inventar și vârsta celui înmormântat.

¹⁵ Z. Woźniak, *Wschodnie pogranicze...*, p. 87-94; V. Zirra, în *Dacia*, N.S., 15, 1971, p. 235; M. Domaradzki, în *Revue Aquitania, Supplement 1*, 1986, p. 228-229; M. Tačeva, în *Studia in Honorem Veselini Beševliev*, Sofia, 1978, p. 325-337.

¹⁶ M. Domaradzki, *op. cit.*, p. 227.

¹⁷ Z. Woźniak, *op. cit.*, p. 98-104.

¹⁸ I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci*, Cluj-Napoca, 1979, p. 139.

anumite semnificații rituale. Mai rar, pumnalele curbe se regăsesc și într-o serie de morminte scordisce de pe malul drept al Dunării (Belgrad – Karaburma, Sotin, Ajmana, Vajuga – Pesak)¹⁹.

Armamentul defensiv este constituit de scuturi, din care s-a păstrat partea centrală realizată din fier. Umbones de scuturi au fost descoperite în 6 localități (fig. 5). Din punct de vedere morfologic, piesele respective sunt realizate în formă de bandă (Corlate, Plosca), sau în formă de calotă semisferică (Cornești, Dobrosloveni, Spahii, Dubova), trăsătură specifică pieselor din La Tène-ul târziu.

Piese de harnașament sunt reprezentate, în special, de zăbale. Piese cele mai caracteristice descoperite în aria grupului Padea – Panaghiurski Kolonii sunt zăbalele de tip tracic, pe care W. M. Werner²⁰ le încadra în tipurile XVI și XVII ale zăbalelor din bazinul mijlociu și inferior al Dunării (fig. 6). Astfel de artefacte au fost descoperite la Blandiana și poate Tărtăria (tip XVI), în sud-vestul Transilvaniei (fig. 16, 18/3-4), la Dubova, Padea, Ostrovul Șimian, Șopot, Brădiceni, Gruia (tip XVI) și Orodel (tip XVII) în Oltenia. Zăbalele de tip Werner – XVI se întâlnesc și în centrul și sud-vestul Transilvaniei, precum și – sporadic – în mediul scordisc (fig. 36). Cele de tip XVII sunt specifice bazinului superior al Mariței (la sud de Sredna Gora) și centrului și sud-vestului Transilvaniei, fiind descoperite în cetățile și așezările dacice din zonă. În ceea ce privește cronologia, exemplarele de tip XVI au fost datate în sec. III – I a. Chr.²¹, iar cele de tip XVII în sec. I a. Chr. În mediul dacic este posibil însă ca ele să fi cunoscut o utilizare mai îndelungată, extinsă pe cel puțin o parte a primului veac al erei noi.

Obiectele de podoabă și de vestimentație sunt puțin numeroase, dar ele au o mare importanță din punct de vedere cronologic. Dacă excludem fibulele de tip La Tène B2, descoperite în necropola de la Ostrovu Corbului și în așezarea dacică de la Govora – sat²², ca și pe cele de tip La Tène C1 din mormântul de la Telești²³, care provin din alt fel de complexe decât cele analizate aici, fibulele cele mai vechi sunt cele încadrate în La Tène C2.

În unul din mormintele de la Corlate a fost descoperită o fibulă de tip La Tène mijlociu (fig. 7/1). Astfel de piese, aparținând variantei B – Kostrzewski sunt specifice La Tène-ului C2 și debutului sub-fazei D1, putând fi

¹⁹ J. Todorović, *Praistorijska Karaburma*, I, Beograd, 1972, pl. XXXIV/6, XXXVI/1; D. Božić, în *Arheološki vestnik*, 32, 1981, pl. 9/9; P. Popović, în *Starinar*, 40-41, 1989-1990, fig. 3/2-3.

²⁰ W. M. Werner, *Eisenzeitliche Trensen an der unteren und mittleren Donau*, PBF XVI/4, München, 1988.

²¹ Pentru zonele nord-dunărene și pentru spațiul intra-carpatic, această datare trebuie redusă la sec. II – I a. Chr. Este semnificativ și faptul că în mediul celtic din Transilvania nu a fost descoperit nici un exemplar.

²² V. Zirra, *op. cit.*, fig. 23/1-3.

²³ Gh. Calotiu, în *Revista muzeelor și monumentelor*, Seria muzee, 24, 1987, 2, p. 29-31.

date în cea de a doua jumătate a sec. II a. Chr. și în prima parte a veacului următor²⁴. O fibulă asemănătoare provine de la Conțești (jud. Argeș), fiind descoperită împreună cu o drachmă dyrrachiană care confirmă această datare²⁵.

Un alt tip de fibule La Tène C (tipul Gura Padinei) este specific doar ariei grupului Padea – Panaghiurski Kolonii (fig. 7/2-5). Este vorba de piese realizate din fier, având resortul format dintr-un număr mare de spire, arcu alungit și îndoit în unghi drept în apropierea resortului. Piciorul repliat este ornamentat cu trei noduri de dimensiuni mici. Astfel de fibule s-au descoperit la Altimir, Pavolče, Pleven și Sofronievo (în Bulgaria) și la Gura Padinei și Căciulătești (în România). Contextele de descoperire sugerează o datare în a doua jumătate/sfârșitul sec. II a. Chr. – prima jumătate a sec. I a. Chr. Exemplarul de la Căciulătești (jud. Dolj) provine dintr-o așezare dacică al cărei inventar este databil în sec. I a. Chr.²⁶

La Salcia s-a descoperit o altă fibulă de tip La Tène mijlociu (fig. 8/9). Ea este asemănătoare exemplarelor variantei J-Belz sau H-Kostrzewski și poate fi datată pe parcursul La Tène-ului D1 (sfârșitul sec. II a. Chr. – prima jumătate a sec. I a. Chr.)²⁷.

Fibulele de tip Orlea – Maglavit (fig. 8/1-8) se concentrează în sudul Olteniei, de-a lungul Dunării (Salcia, Cetate, Maglavit, Lișteava, Orlea), în zona Porților de Fier (Mala Vrbița – Ajmana), dar și în zone mai îndepărtate de centrul de difuziune: estul Bulgariei (Ivanski, Malomir), Muntenia (Cepari), sudul Moldovei (Poiana, jud. Galați). Aceste fibule prefigurează exemplarele dacice de argint cu scut rombic, putând fi datate în prima jumătate a sec. I a. Chr.²⁸

În sfârșit, fibulele cele mai recente descoperite în aria grupului din Oltenia sunt cele de tip La Tène târziu, care au port-agrafa în formă de cadru (fig. 8/10-11). Menționez în acest sens piesele de la Padea, Orlea și Ostrovu Șimian. Ele se reîntâlnesc într-o mare parte a Europei și se numără printre exemplarele cele mai caracteristice ale La Tène-ului târziu. Fibule similare au fost utilizate pe teritoriul Daciei pe toată perioada sec. I a. Chr.²⁹ Însă exemplarele din Oltenia ar putea fi datate doar în prima jumătate a secolului respectiv.

În mormintele de la Corlate au fost descoperite fragmentele unor *centuri de fier* (fig. 9) ale căror analogii se găsesc în alte complexe specifice grupului

²⁴ A. Rustoiu, *Fibulele*, p. 33-36, cu bibliografia problemei.

²⁵ Al. Vulpe, E. Popescu, în *Thraco-Dacica*, I, 1976, p. 219, 222.

²⁶ A. Rustoiu, *Fibulele*, p. 33-36; P. Gherghe, în *SCIVA*, 50, 1999, 1-2, p. 81, fig. 1/2.

²⁷ Idem, *op. cit.*, p. 35, tip 2c.

²⁸ V. Zirra, în *ArchRozh*, p. 544; P. Popović, în *Zbornik Narodnog Muzeja – Beograd*, 14, 1, 1992, p. 319-324; A. Rustoiu, *Fibulele*, p. 37-38. Fibula de la Poiana a fost publicată recent de S. Teodor, S. Țau, în *Arheologia Moldovei*, 19, 1996, fig. 3/9.

²⁹ A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 39-40.

Padea – Panaghiurski Kolonii de la sud de Dunăre (Komarevo, Panaghiurski Kolonii, Stoikite, Montana), ca și în așezarea dacică de la București – Cățelu Nou (aceasta din urmă fiind realizată din bronz). Numărul lor redus, forma și ornamentica, constituie argumente pentru atribuirea acestui tip de centuri unui singur atelier care a funcționat în zona Dunării de Jos. Potrivit contextelor de descoperire, piesele în discuție au fost utilizate în a doua jumătate a sec. II a. Chr. și în prima jumătate a sec. I a. Chr.³⁰

Într-o serie de morminte de la Spahii, Vârș și Cepari au fost descoperite *perle din pastă de sticlă* (de culoare gălbuie sau albastră), iar de la Cepari provine o *brățară din sticlă albastră* (fig. 8/12) care se poate data la sfârșitul La Tène-ului mijlociu și în La Tène-ul târziu. Analogiile pentru astfel de piese sunt deosebit de numeroase³¹.

Ceramica provenită din complexe funerare din Oltenia este mai puțin cunoscută. Fiind vorba, în majoritatea cazurilor, de descoperiri fortuite, s-a recuperat în general inventarul metalic, ceramica, mai puțin spectaculoasă, fiind doar menționată, cum este cazul la Băbeni – Olteș, Corlate, Vârș etc. În timpul săpăturilor efectuate la Padea s-a observat faptul că borcanele realizate cu mâna din pastă grosieră, de factură locală, au fost utilizate, în unele complexe, ca urne. Într-un mormânt din aceeași necropolă s-a descoperit o cană lucrată la roată ale cărei trăsături morfologice sunt specifice ceramicii celtice (fig. 10/1). Este vorba, după toate probabilitățile, de o ofrandă funerară. La Ciupercenii Vechi s-a descoperit un vas cu două toarte, lucrat la roată (fig. 10/2), având multe analogii în spațiul scordisc³². Din necropola de la Spahii provin numeroase fragmente ceramice de factură locală. Într-un singur caz, o cană dacică lucrată cu mâna a fost utilizată ca urnă. Ceramica din necropolă corespunde celei din așezarea dacică învecinată.

Repertoriul ceramicii din complexe funerare din Oltenia s-a îmbogățit recent prin publicarea unor piese din mormintele de la Corcova și Gruia³³. În prima localitate menționată urna funerară era constituită de o cană lucrată la roată (fig. 12/2), specifică mediului dacic, în timp ce de la Gruia provine o cană și două străchini (fig. 11/1-2, 12/1) având analogii în mediul scordisc.

În mormintele din sud-vestul Transilvaniei ceramica este realizată în exclusivitate cu mâna și este specifică dacilor. Este vorba de căni (Teleac – fig. 19/1, 3; Blandiana – fig. 17/2), un borcan (Blandiana – fig. 17/3) și de un vas bitronconic cu două toarte (Blandiana – fig. 17/1).

Cronologia descoperirilor. Descoperirile de la Ostrovu Corbului constituie cele mai vechi complexe funerare din Oltenia care conțin în inventar materiale

³⁰ Idem, *Metalurgia*, p. 113-114.

³¹ Al. Vulpe, E. Popescu, *op. cit.*, p. 226 cu bibliografia.

³² M. Sladić, *Keramika Skordiska*, Beograd, 1986, pl. III/6, VII/3, XIX/2-4 etc.

³³ V. Sîrbu, A. Rustoiu, G. Crăciunescu, în *Thraco-Dacica*, XX, 1999, p. 217-229.

celtice³⁴. Mormintele respective se pot încadra în La Tène B2. Mormântul izolat de la Telești (jud. Gorj)³⁵, din care s-au recuperat, printre altele, o centură de bronz emailată, două fibule de tip La Tène mijlociu și o brățară celtică, poate fi datat în La Tène C1. Complexele respective ilustrează penetrări sporadice ale celtilor în Oltenia pe parcursul sec. III a. Chr. și la începutul sec. II a. Chr.

În urma analizei inventarelor funerare, se poate observa că majoritatea complexelor din Oltenia se pot data pe parcursul La Tène-ului C2-D1, ceea ce corespunde, în linii generale, celui de-al doilea sfert și/sau celei de a doua jumătăți a sec. II a. Chr. - primei jumătăți a sec. I a. Chr.

Mormintele din sud-vestul Transilvaniei sunt ulterioare orizontului celtic din zona respectivă. Ultimele descoperiri celtice sunt plasate la sfârșitul La Tène-ului C1 și la începutul sub-fazei C2. Unul din mormintele necropolei celtice de la Blandiana (situată nu departe de mormântul de războinic pe care l-am menționat de-a lungul acestor pagini), având în inventar un vas cu două toarte antropomorfe și o fibulă cu sfere pe picior specifică La Tène-ului C1, constituie un jalon important pentru susținerea datării respective³⁶. În aceste condiții, descoperirile din sud-vestul Transilvaniei (Teleac, Tărtăria, Blandiana) pot fi date între al doilea sfert/mijlocul sec. II a. Chr. și mijlocul sec. I a. Chr., fiind contemporane cu cele din Oltenia.

În sfârșit, conform unei fibule de tip Orlea-Maglavit, mormintele de la Cepari aparțin primei jumătăți a sec. I a. Chr.

Inventarele așezărilor contemporane complexelor funerare

În tentativa de a lămurii aspectele etnice legate de complexe funerare în discuție, descoperirile din așezările contemporane, situate în aceeași zonă, joacă un rol important. Este evident că într-o serie de așezări rurale (Ostrovu Șimian, Corlate, Cetate, Spahii, Cozia Veche etc.)³⁷, precum și în cele fortificate (Bâzdâna, Coțofenii din Dos, Celei – Sucidava, Ocnița etc.)³⁸ ceramica dacică este covârșitoare. Dar în unele cazuri apar și o serie de importuri ceramice sau metalice provenind probabil din lumea scordiscă. Acesta este cazul unor vase de tip situla cu grafit în pastă de la Celei – Sucidava și Cozia Veche ori al unor

³⁴ D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939, p. 206; V. Zirra, în *Dacia*, N.S., 15, 1971, fig. 23/3-4.

³⁵ Gh. Calotiu, în *Revista muzeelor și monumentelor*, Seria muzee, 24, 1987, 2, p. 29-31.

³⁶ Vezi *infra*, cap. II.2.

³⁷ V. Zirra, *op. cit.*, p. 236; E. Moscalu, în *SCIV*, 19, 1968, 4, p. 640; Gh. Popilian, în *Le Djerdap/Les Porte de Fer a la deuxième moitié du premier millénaire av. J.C. jusqu'aux guerres daciques*, Beograd, 1999, p. 55-64.

³⁸ C. M. Tăulea, în *Thraco-Dacica*, V, 1984, p. 92-110; V. Zirra et al., în *Dacia*, N.S., 37, 1993, p. 79-157; O. Toropu, C. M. Tăulea, *Sucidava-Celei*, București, 1987; D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981.

piese de metal, cum ar fi o fibulă lanceolată de la Ocnița³⁹. Aceeași situație se constată în sud-vestul Transilvaniei, unde în așezările și cetățile dacice din regiune apar sporadic importuri vestice sau piese imitând artefacte scordisce⁴⁰.

Pe malul stâng al Dunării nu sunt semnalate așezări sau necropole „scordisce”, în adevăratul sens al cuvântului. Materialele avându-și originea în mediul scordisc sunt reduse cantitativ, ele constituind importuri în mediul dacic. Ele au pătruns în Dacia, fie pe cale comercială, fie au fost vehiculate de războinicii care au constituit ceea ce arheologii numesc grupul Padea – Panaghiurski Kolonii. Dar, ceea ce este mai important, aspectul general al inventarelor așezărilor rurale sau fortificate indică apartenența lor comunităților dacice.

Inventarele mormintelor tumulare din La Tène-ul târziu

Inventarele funerare la care mă voi referi pe scurt provin dintr-o serie de complexe funerare tumulare de pe teritoriul Daciei. Este vorba de mormintele de la Cugir și Călan (în sud-vestul Transilvaniei), Poiana – Gorj (Oltenia), Lăceni, Orbeasca de Sus, Popești, Piscu Crăsani, Radovanu (Muntenia) și Poiana – jud. Galați (sudul Moldovei)⁴¹. În privința armamentului și al pieselor de harnașament, se remarcă aceeași asociere de săbii de tip celtic cu pumnale curbe, vârfuri de lance, scuturi și zăbale de tip tracic sau de tip tracogetic. Apar, de asemenea, spre deosebire de mormintele plane, cămăși de zale și coifuri. Acestea din urmă, sunt documentate sporadic și în unele complexe specifice grupului Padea – Panaghiurski Kolonii de la sud de Dunăre.

Ceramica din tumuli este aproape în totalitate dacică. Ea reflectă anumite ritualuri, iar în cazurile în care nu au constituit ofrande funerare, este de presupus că provine de la banchetele funerare desfășurate cu ocazia înmormântărilor. Este semnificativ, în acest sens, că în tumulul nr. II de la Cugir (având un inventar fastuos), a fost depusă o „fructieră” (strachină cu picior înalt, nelipsită din garnitura de vase utilizate pentru mâncat și prezentă în toate așezările din Dacia preromană) de dimensiuni impresionante. Ea indică faptul că a fost confecționată special pentru ocazia înmormântării, fiind utilizată probabil concomitent de mai mulți participanți la banchetul respectiv. Herodot, deși pentru o perioadă mult mai timpurie și pentru o altă arie geografică, situată la sud de Dunăre, amintește de modul de înmormântare la traci. Pe baza acestei

³⁹ A. Rustoiu, în *Arhivele Olteniei*, 8, 1993, p. 19-28; idem, în *Thraco-Dacica*, XIV, 1993, p. 131-142; D. Berciu, *op. cit.*, pl. 22/8.

⁴⁰ A. Rustoiu, în *Thraco-Dacica*, XX, 1999, p. 189-203.

⁴¹ În legătură cu mormintele tumulare din Dacia, dateate în sec. II-I a. Chr., a se vedea Al. Vulpe, în *Thraco-Dacica*, I, 1976, p. 193-215; I. H. Crișan, în *Apulum*, 18, 1980, p. 81-87; M. Babeș, în *SCIVA*, 39, 1988, 1, p. 3-32; V. Sirbu, *op. cit.*, p. 22-23; A. Rustoiu, în *Studii de istorie a Transilvaniei*, Cluj, 1994, p. 33-37.

consemnări ne putem face o imagine asupra felului în care decurgea ceremonialul funerar, unele amănunte fiind surprinse (ori putând fi înțelese) și pe baza datelor arheologice. „Iată cum – scrie Herodot – se fac înmormântările oamenilor bogați. Expun timp de trei zile cadavrul; apoi jertfesc tot felul de animale și, după un mare ospăț, înainte de care îl jelesc pe mort, îl înmormântează pe cel răposat, fie arzându-l, fie îngropându-l. Ei ridică apoi o movilă...” (*Hist.*, V, 8).

Din punct de vedere cronologic, tumuli amintiți se datează de la sfârșitul sec. II a. Chr. până la sfârșitul sec. I a. Chr. O parte a acestor tumuli sunt răspândiți în zone cu descoperiri aparținând grupului Padea – Panaghiurski Kolonii, alții, în zonele învecinate (cum sunt Muntenia ori sudul Moldovei). În sfârșit, este de remarcat și faptul că aceste complexe funerare se situează aproape în totalitate în apropierea unor așezări dacice, ceea ce indică fără dubiu și apartenența etnică a defuncților.

Concluzii

Inventarele din mormintele descoperite pe cele două maluri ale Dunării ilustrează existența unor grupuri de războinici, eterogeni din punct de vedere etnic. Acest amalgam este indicat și de existența unor ritualuri diferite de înmormântare. În timp ce complexe funerare de pe teritoriul României (concentrate mai ales în Oltenia, dar prezente și în sud-vestul Transilvaniei ori în vestul Munteniei) sunt plane, cele din nord-vestul și nordul Bulgariei sunt tumulare. De asemenea, mormintele de pe malul drept al Dunării, în zona Porților de Fier, deși sunt plane, se caracterizează prin elemente de ritual și inventar specifice mai ales mediului scordisc, dar sunt detectate și suficient de numeroase elemente dacice.

Acești războinici au intrat pe scena istoriei în a doua jumătate a sec. II a. Chr., după constituirea provinciei Macedonia. Autorii antici menționează numeroase incursiuni militare întreprinse de coalițiile barbarilor din nordul Peninsulei Balcanice, în cadrul cărora scordiscii au avut, de obicei, un rol important, dar la care au participat și neamuri traco-ilire.

În a doua jumătate a sec. II a. Chr. și la începutul sec. I a. Chr., romanii au fost nevoiți, în mai multe rânduri, să respingă aceste atacuri și să-i urmărească pe agresori până la Dunăre. Izvoarele⁴² relatează că după anul 114, trupele lui C. Porcius Cato au fost spulberate de către aliați. Situația a fost restabilită de M. Livius Drusus în anii 111-110, care i-a împins până pe malul drept al Dunării. M. Minucius Rufus a fost nevoit să reia luptele, între 109-106, în urma unor noi atacuri în Tracia și la frontierele Macedoniei. Apoi în 101 sau

⁴² Florus, I, 39, 1-6; Titus Livius, *Periochae*, LXIII, LXV; Velleius Paterculus, II, 8, 3; Frontinus II, 4, 3; Apian, *Illyr.*, 14.

100 Titus Didius i-a respins din nou „surprinzându-i pe când rățăeau, răspândiți în voie după jafuri”⁴³. Aceste conflicte au continuat și în primul sfert al veacului următor. Astfel, în anul 74, C. Scribonius Curio, guvernatorul Macedoniei, a ajuns din nou până la Dunăre, urmărindu-i pe atacatori, dar nu a trecut fluviul, „însăpământat de bezna pădurilor de acolo”⁴⁴. Uniformitatea armamentului descoperit în complexe funerare de pe cele două maluri ale fluviului se explică prin existența alianțelor militare menționate, care au determinat tehnici și strategii comune.

În ceea ce privește configurația etnică a zonei, Strabon (VII, 5, 12) notează faptul că de-a lungul Dunării, la est de Morava, se găseau scordiscii mici, care se învecinau cu moesii și tribalii. Cercetătorul sârb P. Popović atribuie, pe bună dreptate, descoperirile de pe malul drept al Dunării, din zona Porților de Fier, scordiscilor mici. Același cercetător avansează și o interpretare a afirmațiilor lui Strabon: scordiscii mici se învecinează la sud de zona menționată cu tribalii și la est cu moesii. Strabon consemnează, de asemenea, că scordiscii nu au ocupat niciodată regiunile de la nord de Dunăre. Doar atunci când puterea lor a ajuns la apogeu, scordiscii au luat în stăpânire o serie de insule importante ale fluviului. În aceste condiții, se poate presupune că alianțele militare la care m-am referit și care sunt menționate de diverși autori antici au fost constituite de războinici provenind din rândul scordiscilor mici, al tribalilor, al moesilor și, foarte probabil, al dacilor, potrivit informațiilor arheologice și al menționării dacilor alături de scordisci în împrejurările conflictelor cu romanii din anul 109 a. Chr. (cf. Frontinus II, 4, 3). Participarea dacilor la coalițiile anti-romane este confirmată, de asemenea, de armamentul descoperit în tumulii din Dacia. De altfel, nu este întâmplător nici faptul că aceste complexe funerare sunt contemporane, în general, cu domnia lui Burebista. Ele exprimă o perioadă marcată de numeroase campanii militare, dintre care cele îndreptate împotriva Macedoniei și Illyriei (Strabon VII, 3, 11) se înscriu pe linia acțiunilor tradiționale. Menționez și faptul că virtuțile războinice ale acestei aristocrații – așa cum se va vedea în alt capitol al acestui volum – se reflectă nu numai în acțiunile militare menționate, ci și prin prezența luptătorilor respectivi ca mercenari într-o serie de cetăți grecești de la Marea Neagră.

⁴³ Florus, I, 39, 5.

⁴⁴ Florus, I, 39, 6.

Lista descoperirilor funerare (fig. 1)

O – necropole
X – morminte izolate
V – descoperiri izolate

OLTENIA

1. Balta Verde (jud. Mehedinți) – X.
2. Băbeni-Olteș (jud. Vâlcea) – O.
3. Brădiceni (jud. Gorj) – V.
4. Căciulata (jud. Dolj) – X.
5. Călărași (jud. Dolj) – O.
6. Cetate (jud. Dolj) – O.
7. Ciuperceni Vechi (jud. Dolj) – X.
8. Corcova (jud. Mehedinți) – X.
9. Corlate (jud. Dolj) – O.
10. Cornești (jud. Gorj) – X.
11. Dobrosloveni (jud. Olt) – X?
12. Dubova (jud. Mehedinți) – X.
13. Gârla Mică (jud. Mehedinți) – V.
14. Gogoșița (jud. Dolj) – O.
15. Golenți (jud. Dolj) – X.
16. Gruia (jud. Mehedinți) – O.
17. Gura Padinei (jud. Olt) – V.
18. Hinova (jud. Mehedinți) – V.
19. Lișteava (jud. Dolj) – V.
20. Maglavit (jud. Dolj) – V.
21. Orlea (jud. Olt) – V.
22. Orodol (jud. Dolj) – X.
23. Orșova (jud. Mehedinți) – V.
24. Ostrovu Șimian (jud. Mehedinți) – V.
25. Padea (jud. Dolj) – O.

26. Perișor (jud. Dolj) – X.
27. Plosca (jud. Dolj) – X.
28. Rastu (jud. Dolj) – O.
29. Raznicu (jud. Dolj) – V.
30. Salcia (jud. Mehedinți) – V.
31. Sisești de Jos (jud. Mehedinți) – X.
32. Slatina (jud. Olt) – X.
33. Spahii (jud. Gorj) – O.
34. Suharu (jud. Dolj) – V.
35. Șopot (jud. Dolj) – V.
36. Turnu Severin (jud. Mehedinți) – X.
37. Urdinița (jud. Dolj) – X.
38. Valea Teiușului (jud. Olt) – X?
39. Vârtopu (jud. Dolj) – X.
40. Vârț (jud. Gorj) – O.
41. Vela (jud. Dolj) – X.
42. Viiașu (jud. Gorj) – X?
43. Vișoara Mică (jud. Dolj) – X.

TRANSILVANIA

44. Blandiana (jud. Alba) – X.
45. Tărtăria (jud. Alba) – X.
46. Teleac (jud. Alba) – O.
47. Transilvania – Silivaș ? – V.

MUNTENIA

48. Cepari (jud. Argeș) – O.
49. Izvoru (com. Vânătorii Mici) – V.

II. 2. Războinicii dunăreni în Transilvania. Descoperirile de tip Padea – Panaghiurski Kolonii din Valea Mureșului

Analiza descoperirilor funerare din sud-vestul României, în special a celor din Oltenia (încadrate în, ceea ce arheologii numesc, grupul Padea – Panaghiurski Kolonii), a relevat faptul că fenomenul respectiv s-a extins spre est, în Muntenia, iar spre nord, în Transilvania. Acest fapt are implicații mai profunde decât simpla încadrare arheologică a unor descoperiri mai mult sau mai puțin întâmplătoare. Interpretarea istorică, pornind, deja, de la un număr mare de complexe arheologice, dar și de la o serie de sugestii furnizate de puținele relatări ale autorilor antici de care dispunem, conduce spre concluzii relevante privitoare la geneza Regatului dac. Acesta din urmă a determinat intrarea dacilor și a civilizației lor în „istorie”. Interesul lumii greco-romane a crescut substanțial față de zonele de la nordul Dunării de Jos odată cu organizarea comunităților dacice într-o mare putere. Stabilitatea politică și teritorială a determinat și un interes crescut pentru „investițiile” economice ale „intreprinzătorilor” din Imperiul Roman ori din mediul grecesc. Dovezile cele mai clare sunt constituite nu numai de descoperirile arheologice care probează interesul de care vorbeam, ci și de sporirea referirilor autorilor antici față de zonele nord-dunărene, dar mai ales privind regiunea intra-carpatică. Este semnificativ faptul că Herodot, cu câteva secole mai devreme, referindu-se la spațiul nord-danubian, afirma că „partea de miazănoapte a acestei țări, nimeni nu ar putea să spună cu exactitate ce oameni o locuiesc, căci ținutul de dincolo de Istru se arată a fi pustiu și de o întindere nesfârșită”¹ (V, 9). În sec. I a. Chr., odată cu ascensiunea Regatului condus de Burebista, spațiul intra-carpatic devine o zonă de interes pentru mediul greco-roman, fie că acest fapt s-a datorat puterii și autorității dinastiilor daci, fie datorită inițiativei particulare a unor negustori sau artizani din lumea clasică. Transferul de putere în Transilvania, în detrimentul dominației celților, s-a petrecut însă cu câteva generații mai devreme. Această concluzie este determinată de analiza unor descoperiri arheologice mai recente, dintre acestea complexe funerare din valea Mureșului fiind esențiale.

¹ Nu este mai puțin adevărat că Herodot, bazându-se pe informațiile negustorilor greci, se referea probabil la întinderile nesfârșite ale Câmpiei Bărăganului, care trebuie să-i fi impresionat pe navigatorii ce urcau pe Dunăre cu mărfuri și care adesea ajungeau, pe Tisa și apoi pe Mureș, până în inima Transilvaniei, controlată la acea dată de agatirși. Aceștia din urmă erau bine cunoscuți de istoricul grec, pe baza acelorași informații furnizate de cei ce se aventurau departe de fluviu în interes comercial, deși se aflau mult spre miazănoapte.

Descoperirile funerare

Descoperirile din sud-vestul Transilvaniei sunt reprezentate, în primul rând, de complexe funerare. Este vorba de morminte plane de incineratie. Ele se situează, potrivit documentației de care dispunem până în prezent, pe cursul mijlociu al Mureșului, în zona actualului oraș Alba Iulia și în aval de această localitate.

Un astfel de mormânt a fost descoperit în 1979 la Blandiana (jud. Alba). Pe malul stâng al râului Mureș, în punctul numit „La Brod”, a fost găsită întâmplător o groapă având adâncimea de cca. 80 cm. În ea se aflau oase umane incinerate, fragmente ceramice și mai multe obiecte de fier: un pumnal curb (sica) și teaca fragmentară a acestuia (fig. 15/1-2), un vârf de lance cu nervură mediană unghiulară (fig. 15/4), o cataramă de formă dreptunghiulară (fragmentară – fig. 15/3) și o zăbală de tip tracic (fig. 16 a-b). Ceramica este reprezentată de un vas lucrat cu mâna, de formă bitronconică, și care inițial avea două torți (fig. 17/1). De asemenea, au mai fost descoperite un fragment de buton cilindric aparținând unui vas – borcan (fig. 17/3) și fragmentul unei torți de cană, prevăzută cu două creste orizontale, în relief² (fig. 17/2).

Tot la Blandiana a fost descoperită o altă groapă de același fel, din care s-au recuperat oase umane incinerate și câteva fragmente ceramice dacice. Se pare că cel de al doilea mormânt nu conținea alte obiecte de inventar³. Oasele calcinate au făcut obiectul unei expertize antropologice realizată de dr. Alexandra Comșa, în urma căreia s-a putut stabili că defunctul era un copil (infans I), fapt care ar explica absența armelor din inventar⁴.

La Tărtăria (jud. Alba), localitate aflată la câțiva kilometri în aval de Blandiana, a fost descoperit întâmplător un alt mormânt de incineratie. Acesta a fost depistat în primăvara anului 1988 cu ocazia unei periegeze efectuate pe suprafața cunoscutului sit neolitic de la Tărtăria, așezat pe o terasă care se ridică deasupra luncii râului Mureș. Inventarul mormântului, ca și oasele incinerate, au fost recuperate din pământul arat, ceea ce indică faptul că ele au fost depuse într-o groapă cu o adâncime redusă, iar complexul funerar a fost distrus în urma lucrărilor agricole. Inventarul era compus din teaca fragmentară de fier a unui pumnal curb (fig. 18/1), o agățătoare din teaca unei săbii lungi de tip celtic (fig. 18/2) și din fragmentele a două psalii de fier (fig. 18/3-4) de la o zăbală de tip tracic (?)⁵.

² H. Ciugudean, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 425-428.

³ Complexul este inedit. Informațiile mi-au fost furnizate cu amabilitate de Horia Ciugudean.

⁴ Rezultatele acestei analize antropologice au fost atribuite eronat primului mormânt de la Blandiana. Vezi *supra*, cap. II.1., nota 14.

⁵ D. Ciugudean, H. Ciugudean, în *Ephemeris Napocensis*, 3, 1993, p. 77-79.

Analiza oaselor incinerate a relevat faptul că ele provin fie de la un *infans* II, fie de la un adolescent⁶.

La Teleac (jud. Alba), în apropierea așezării fortificate hallstatt-iene, au fost descoperite întâmplător (încă din 1964) inventarele unor morminte de incineratie. V. Moga considera că este vorba de două morminte, având oasele incinerate depuse în urne. Astfel, primul mormânt avea ca inventar o cană (utilizată ca urnă) lucrată cu mâna, de formă bitronconică. Partea superioară a torții este prevăzută cu o „creastă” formată din trei proeminențe, iar la bază au fost dispuse, de o parte și de alta a torții, două nervuri semi-circulare, în relief (fig. 19/1). Împreună cu vasul se afla și un vârf de lance de fier, îndoit ritual (lungimea totală – 44 cm), cu nervură mediană unghiulară (fig. 19/2).

Al doilea mormânt conținea o cană bitronconică lucrată cu mâna (toarta era ruptă), având incizat pe peretele exterior un ornament „în brăduț”⁷ (fig. 19/3), precum și un pumnal curb din fier, fragmentar⁸ (fig. 19/4).

În absența unor observații arheologice sigure este greu de spus dacă mormintele de la Teleac au avut oasele incinerate depuse în urne sau dacă ele au fost depuse direct în gropi, în această ultimă eventualitate vasele descoperite constituind ofrande. M. Babeș consideră că ultima variantă menționată este mai plauzibilă, având în vedere că la Blandiana oasele incinerate au fost depuse într-o groapă⁹. Trebuie subliniat însă și faptul că există o serie de morminte în cazul cărora s-a remarcat utilizarea ca urne a unor căni de felul celor sesizate la Teleac (Turbura Spahii¹⁰, Corcova¹¹, Zimnicea¹²). Astfel că o soluție definitivă nu poate fi avansată.

O altă piesă aparținând aceluiași grup de descoperiri este pumnalul curb provenit din așa-numitul mormânt celtic de la Silivaș (jud. Alba)¹³. Acest mormânt a fost publicat pentru prima dată în 1925 de M. Roska¹⁴. El conținea următoarele obiecte de fier (astăzi foarte cunoscute în literatura de specialitate): un coif, două vârfuri de lance, o sabie fragmentară, un cuțit celtic, o fibulă și un pumnal curb. De-a lungul timpului s-au purtat o serie de discuții privind autenticitatea acestei descoperiri¹⁵. Este cert că întregul lot de piese provine din

⁶ Analiza aparține, de asemenea, Alexandrei Comșa.

⁷ Vasul a fost publicat și de I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică. Cu specială privire la Transilvania*, București, 1969, pl. LXI/7, ca fiind de la Ciugud, localitate aflată lângă Teleac.

⁸ V. Moga, în *Apulum*, 20, 1982, p. 87-91.

⁹ M. Babeș, în *SCIVA*, 39, 1988, 1, p. 9, n. 22.

¹⁰ P. Gherghe, în *Litua*, 1, Tg. Jiu, p. 16-17, fig. 3; idem, în *Arhivele Olteniei*, 2, 1983, p. 59.

¹¹ V. Sîrbu, A. Rustoiu, G. Crăciunescu, în *Thraco-Dacia*, 20, 1999, p. 218, fig. 4/2.

¹² A. D. Alexandrescu, în *Dacia*, N.S., 24, 1980, fig. 26/3-4, 27/6-7.

¹³ A. Rustoiu, în *Realations Thraco – Illyro – Helléniques*, București, 1994, p. 295-300, fig. 1/2.

¹⁴ M. Roska, în *PZ*, 16, 1925, 3-4, p. 210-211.

¹⁵ V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 298, 464; V. Zirra, în *Dacia*, N.S., 15, 1971, p. 182; I. H. Crișan, în *Sargetia*, 10, p. 45-48.

colecții particulare de la sfârșitul sec. al XIX-lea și începutul sec. al XX-lea. Astfel că locul de proveniență al pieselor nu mai poate fi cunoscut. Cu excepția pumnalului curb, restul pieselor pot fi datate în La Tène B2 (la începutul acestei subfaze) și este posibil ca ele să fi aparținut unui singur inventar funerar. Pumnalul curb se încadrează tipologic și cronologic în grupa descoperirilor de tip Padea – Panaghiurski Kolonii. Nu ar fi exclus ca el să provină dintr-un mormânt din sud-vestul Transilvaniei.

Ansamblurile funerare la care m-am referit pe scurt, își găsesc analogiile cele mai exacte în complexe din Oltenia¹⁶. Este vorba de aceleași morminte plane cu resturile cinerare depuse în gropi simple (eventual în urne reprezentate de vase dacice, în special căni). Ofrandele funerare au o importanță esențială în privința încadrării cronologice și culturale.

Ceramica este constituită de vase locale, deosebit de reprezentative pentru repertoriul ceramicii dacice. Este vorba, în primul rând, de căni bitronconice având torțile prevăzute cu proeminențe în relief, specifice unor contexte arheologice din sec. II – I a. Chr.¹⁷ Dintre analogii, le menționez pe cele bine-cunoscute de la Pecica și Sebeș¹⁸. De asemenea, sunt de amintit și două fragmente de torți descoperite la Pâcliș – „Podei”, în aceeași zonă, provenind dintr-o așezare contemporană mormintelor în discuție¹⁹. Vasul bitronconic cu două torți de la Blandiana are, de asemenea, numeroase analogii în lumea dacică. Vase similare au fost găsite în puțul ritual de la Ciolănești din Deal (sfârșitul sec. II a. Chr. – începutul sec. I a. Chr.)²⁰, într-o groapă din așezarea de la Grădiștea (jud. Brăila – prima jumătate a sec. II a. Chr.)²¹ etc. În ceea ce privește apucătoarea cilindrică aparținând unui borcan, de la Blandiana, vasele de acest fel sunt atât de răspândite în mediul dacic, încât nu este cazul să mai citez vreo analogie. Trebuie precizat totuși, că exemplarele cu butoni cilindrici și corpul zvelt își fac apariția deja în sec. II a. Chr.²²

¹⁶ Acest fapt fusese remarcat deja de H. Ciugudean încă din 1980, cu prilejul publicării mormântului de la Blandiana (*op. cit.*, p. 428-432).

¹⁷ Originea cănilor de acest fel este de căutat, în mediul local, într-o perioadă mai timpurie. Menționez, printre altele, toarta unui astfel de vas aflat într-un context din sec. III-II a. Chr. din Banat: P. Bona, P. Rogoza, în *ActaMN*, 22-23, 1985-1986, p. 440, pl. V/1. Aceleași secvențe cronologice îi aparține și cana (lucrată însă la roată) provenită dintr-un mormânt La Tène C de la Cluj-Mănăștur: I. H. Crișan, în *ActaMN*, 10, 1973, p. 47-48, pl. II/1, III/2.

¹⁸ I. H. Crișan, *Ceramica daco-gețică. Cu specială privire la Transilvania*, București, 1969, pl. LIX/3, LXI/6.

¹⁹ A. Rustoiu, G. T. Rustoiu, în *Apulum*, 37/1, 2000, p. 179, fig. 4/5-6.

²⁰ M. Petrescu-Dîmbovița, în *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 289, fig. 2/6-7.

²¹ V. Sîrbu, *Dava gețică de la Grădiștea*, Brăila, 1996, fig. 64/4. Vasul este prevăzut cu „mustăți” la baza toartelor, la fel ca și una din cămile de la Teleac.

²² Vezi în acest sens exemplarele de la Schela Cladovei asociate cu o amforă pergamană ștampilată (anii 220-180 a. Chr.): V. Boroneanț, M. Davidescu, în *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 253-260.

Inventarul metalic este reprezentat de asocierile specifice grupului Padea – Panaghiurski Kolonii: pumnale curbe (Blandiana, Tărtăria, Teleac), vârfuri de lance (Blandiana, Teleac), săbii de tip La Tène (o agățătoare de teacă la Tărtăria), zăbale de tip tracic (Blandiana, Tărtăria). Asupra analogiilor acestor piese am stăruit în sub-capitolul anterior. Ele se încadrează în La Tène C2-D1.

Din ansamblul inventarelor funerare analizate, rețin atenția cele două pumnale de la Teleac și Tărtăria²³. Ambele piese prezintă pe lame ornamente incizate care, din păcate, datorită stării de coroziune avansate, nu au putut fi observate la prima publicare. Ornamentele au fost realizate cu ajutorul unor dălți și poansoane. Decorul de pe pumnalul de la Teleac este reprezentat de doi vulturi afrontați (fig. 20/1). Maniera de realizare este asemănătoare cu cea întâlnită în cazul exemplarelor de la Altimir (fig. 39/3) și Tărnava (fig. 39/4), în Bulgaria, al celor de la Cetate (fig. 39/5) și Călărași (fig. 41/5), în Oltenia, ori de pe vârful de lance de la Živovci (Bulgaria – fig. 41/1). Ornamentul de pe pumnalul de la Blandiana constă în linii incizate în val. În zona centrală se mai poate observa un cerc ștanțat. Pe muchia lamei a fost realizat în aceeași tehnică un alt cerc (fig. 20/2). Reprezentarea respectivă constituie probabil stilizarea extremă a vulturilor afrontați, în timp ce simbolul solar (cercul incizat), spre deosebire de alte cazuri, a fost dispus și pe muchia lamei. Analogiile cele mai apropiate se întâlnesc pe două pumnale de la Rastu (fig. 42/3-4) și pe exemplare de la Altimir (fig. 42/1) și Tărnava²⁴ (fig. 42/2). Toate aceste reprezentări simbolice, asupra cărora voi reveni într-un alt capitol, se cunosc doar pe pumnale specifice ariei grupului Padea–Panaghiurski Kolonii. Ele argumentează încă o dată legăturile războinicilor din valea Mureșului cu cei din Oltenia și nord-vestul Bulgariei.

Așa cum s-a văzut anterior, descoperirile funerare de tip Padea – Panaghiurski Kolonii din sud-vestul Transilvaniei, sunt posterioare, din punct de vedere cronologic, orizontului celtic din aceeași regiune. Pentru sesizarea implicațiilor cronologice și istorice ale acestei situații este necesară o scurtă privire asupra celor mai târzii complexe și artefacte celtice.

Ultimul orizont celtic din sud-vestul Transilvaniei

Investigarea La Tène-ului timpuriu și mijlociu din sud-vestul Transilvaniei (ca, de altfel, din cea mai mare parte a spațiului intra-carpatic) nu s-a bucurat de o atenție deosebită din partea cercetătorilor, fiind departe de aceea acordată vestigiilor dacice din epoca Regatului. Totuși, o serie de descoperiri, mai vechi sau mai recente, permit formularea unor concluzii

²³ Am avut ocazia să studiez de curând cele două piese aflate în inventarul Muzeului Unirii din Alba Iulia. Doresc să mulțumesc și pe această cale lui Horea Ciugudean, care mi-a permis, cu multă amabilitate, acest lucru.

²⁴ Pentru bibliografie și analogii a se vedea, pe larg, capitolul II.5.

referitoare la durata prezenței celților în zonă și la coabitarea acestora cu populația locală dacică.

O serie de artefacte, descoperite întâmplător și semnalate de multă vreme în literatura de specialitate, indică faptul că primele grupuri celtice au pătruns pe valea Mureșului curând după mijlocul veacului al IV-lea a. Chr., perioadă corespunzătoare sfârșitului La Tène-ului B1 și începutului subfazei B2. Piese respective sunt sincronice cu primul orizont al necropolei de la Pișcolt, care deocamdată constituie situl de referință pentru evoluția orizontului celtic din spațiul intra-carpatic al României²⁵. Este vorba, printre altele, de coiful de tip celto-italic de la Hațeg, descoperit probabil împreună cu un colier de bronz²⁶ (fig. 21/6), precum și de mormântul de la Turdaș (com. Hopârta, jud. Alba – 21/1-5)²⁷. Următoarea sub-fază, cea a La Tène-ului B2 este mai bine reprezentată. În acest sens, este de menționat faptul că necropolele celtice de la Aiud (fig. 22) încep să fie utilizate în această perioadă²⁸.

Cele mai târzii descoperiri celtice, care atestă și prezența concretă a acestora în regiune, aparțin La Tène-ului C1. Printre materialele descoperite izolat și care se încadrează în această sub-fază, se numără o centură de bronz, inițial, emailată (atribuită tipului ungar al acestor artefacte), provenind de la Vețel (jud. Hunedoara – fig. 23/2), o brățară cu semi-ove mari de la Uroi (fig. 23/1), lângă Simeria²⁹, fibula de tip LT mijlociu, din argint, cu piciorul repliat ornamentat sub forma unor spirale în formă de „8” descoperită în peștera Bordul Mare de la Ohaba – Ponor (jud. Hunedoara – fig. 23/3)³⁰ etc.

Un reper de referință pentru sfârșitul orizontului celtic îl reprezintă descoperirile din necropola de la Blandiana. De pe marginea terasei înalte a Mureșului au fost recuperate, în mai multe rânduri, inventarele unor morminte distruse³¹. Este vorba de vase ceramice lucrate la roată, mai rar cu mâna, specifice La Tène-ului mijlociu (fig. 24/1-7). Dintre acestea, reține atenția în mod deosebit un pseudo-kantharos, de mari dimensiuni, având partea superioară a toartelor ornamentate antropomorf (fig. 25). Analogiile din spațiul celtic de la Dunărea mijlocie indică și zona de origine a acestui vas de cult³². Din

²⁵ I. Nemeti, în *Thraco-Dacia*, IX, 1988, p. 49-74; idem, în *Thraco-Dacia*, X, 1989, p. 75-114; idem, în *Thraco-Dacia*, XIII, 1992, p. 59-112; idem, în *Thraco-Dacia*, XIV, 1993, p. 117-129.

²⁶ M. Rusu, O. Bandula, *Mormântul unei căpetenii celtice de la Ciurmești*, Baia Mare, 1970, p. 39-40, fig. 10-11; D. Popescu, *Celții în Transilvania. Starea cercetărilor arheologice*, extras din *Transilvania*, 75, 1944, 8-9, p. 21-22.

²⁷ I. H. Crișan, în *Sargetia*, 10, 1973, p. 46-47, fig. 1-2.

²⁸ Idem, în *StComSibiu*, 18, 1974, p. 71-93.

²⁹ D. Popescu, în *Dacia*, 9-10, 1941-1944, p. 183-188.

³⁰ C. S. Nicolaescu-Plopșor et al., în *Materiale*, 3, 1957, p. 47, fig. 5/6; V. Zirra, în *Dacia*, N.S., 15, 1971, fig. 3/5.

³¹ I. Al. Aldea, în *Apulum*, 14, 1976, p. 415-421; I. Al. Aldea, H. Ciugudean, în *Apulum*, 22, 1985, p. 37-43.

³² A. Rustoiu, în *Thraco-Dacia*, XX, 1999, p. 189-190, fig. 1-2.

punct de vedere cronologic, el este de datat la sfârșitul sub-fazei LT C1. Obiectele metalice identificate nu sunt numeroase. Totuși, printre materialele descoperite se numără și mânerul de fier al unui scut (fig. 24/8), dar mai ales fragmentele unei fibule, tot de fier, cu sfere mari pe picior, databilă la finele aceleiași sub-faze a La Tène-ului mijlociu.

Cunoașterea așezărilor din regiunea în discuție este de abia la început. În urma cercetărilor mai vechi fuseseră semnalate complexe de locuire și materiale celtice, din etapa mijlocie a La Tène-ului, la Sebeș – Podul Pripocului³³ ori Aiud – Microraiion III³⁴. Cercetările periegetice din ultimii ani au dus la identificarea de așezări noi, unele fiind investigate și prin săpături de întindere mai mare sau mai redusă. Dintre acestea, un loc important îl ocupă așezarea La Tène C1 de la Șeușa (jud. Alba)³⁵. Ea se află situată pe malul stâng al Mureșului, nu departe de Alba Iulia. Săpăturile de salvare demarate după 1994 au permis identificarea unor complexe arheologice (locuințe și gropi) și au condus la recuperarea unui inventar arheologic semnificativ. La fel ca în cazul altor așezări din Transilvania care aparțin acestui orizont cronologic, ceramica lucrată la roată, tipic celtică, a fost găsită împreună cu vase de factură locală. Dintre piesele de metal, se remarcă două fibule de tip La Tène mijlociu³⁶, care se încadrează în sub-faza C1 (fig. 23/4-5). Piese menționate, ca și ceramica din așezare, indică faptul că stațiunea respectivă a fost contemporană cu necropola de la Blandiana, numărându-se printre descoperirile cele mai târzii ale orizontului celtic din Transilvania. Este semnificativ și faptul că nivelul arheologic corespunzător acestei așezări, a fost suprapus de altul, aparținând unei locuiri care își începe existența spre jumătatea sec. II a. Chr. Acest ultim nivel este lipsit de materiale arheologice celtice, dar abundent în piese dacice (dintre care unele avându-și originea, în mod cert, în zona extra-carpatică)³⁷.

În termeni de cronologie absolută, sfârșitul La Tène-ului C1 și tranziția la sub-faza C2 în Transilvania poate fi intuită pe baza unor repere arheologice (e adevărat, puțin numeroase deocamdată), dar și prin interpretarea unor transformări sesizate pe o arie mai largă a lumii celtice.

La sfârșitul Latène-ului C1 se constată dispariția necropolelor celtice, atât din Transilvania, cât și dintr-o mare parte a Europei. Fenomenul respectiv reflectă anumite modificări ale credințelor și concepțiilor privind viața de apoi³⁸.

³³ K. Horedt et al., în *Apulum*, 6, 1967, p. 23-25; K. Horedt, în *Studien aus Alteuropa*, 2, Graz, 1965, p. 59, nr. 10.

³⁴ V. Moga, H. Ciugudean (ed.), *Repertoriul arheologic al județului Alba*, Alba Iulia, 1995, p. 20, nr. 3/1.

³⁵ I. V. Ferencz, M. M. Ciută, în *Les Celtes et les Thraco-Daces de l'est du bassin des Carpates*, Cluj-Napoca, 2000, p. 22-50.

³⁶ Idem, *op. cit.*, pl. 10/1-2.

³⁷ Acest nivel este încă inedit. Informațiile mi-au fost furnizate cu multă amabilitate de colegii M. Ciută și I. V. Ferencz, cărora le mulțumesc călduros și pe această cale.

³⁸ V. Sirbu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor*, Brăila – Galați, 1993, p. 37.

Dar, în timp ce în zonele central-europene orizontul următor (Latène C2) se caracterizează prin situri arheologice având inventare celtice specifice, în aşezările transilvănene aceste materiale lipsesc aproape cu desăvârşire. Faptul menţionat ilustrează o încetare bruscă a „dominaţiei” celtice în podişul intra-carpatic. Cu toate acestea, o serie de artefacte celtice mai vechi au fost păstrate în uz o anumită perioadă şi se regăsesc în etapa următoare într-o serie de aşezări dacice. Aşa este cazul unei fibule cu arcul inegal boltit, de tip LT C, şi al unei zăbale cu psalii inelare de la Sighişoara-Wietenberg³⁹, al unei brăţări cu semi-ove mari de la Craiva (jud. Alba)⁴⁰ sau al unei fibule de fier de tip La Tène C din aşezarea de la Slimnic (jud. Sibiu)⁴¹. De asemenea, sunt de amintit, tot în mediul dacic transilvănean, vasele ceramice locale, cu analogii în perioada anterioară ori imitând prototipuri celtice mai vechi. Astfel, de la Sighişoara-Wietenberg provin o cană bitronconică⁴², două vase mari bitronconice de culoare neagră şi lustruite (unul cu apucători aplatizate, iar celălalt cu fundul în formă de *omphalos*)⁴³, o strachină⁴⁴ etc., iar de la Slimnic patru vase „de inspiraţie celtică”⁴⁵.

În condiţiile absenţei aproape totale a unor materiale databile între limite cronologice mai restrânse, momentul tranziţiei de la La Tène-ul C1 la sub-faza C2 în Transilvania este mai greu de fixat în date absolute. Într-o locuinţă de la Bervenii (jud. Satu Mare), având în inventar ceramică specifică La Tène-ului C1, a fost descoperit şi un fragment de amforă de Chersones cu ştampila HPAK(AEIOY) ACTYN(OMOY), datat între mijlocul şi ultima decadă a sec. III a. Chr.⁴⁶ Din aşezarea de la Moreşti (jud. Mureş), datată tot în Latène C1, provin mai multe fragmente ceramice bastarnice⁴⁷. Deşi iniţial începutul culturii Poieneşti-Lukaševka a fost fixat spre jumătatea sec. II a. Chr.⁴⁸, analiza ştampilelor amforice greceşti din mediul bastarnic, precum şi prezenţa unor „importuri” specifice acestora în nivele arheologice din aşezarea

³⁹ A. Rustoiu, în *Les Celtes et les Thraco-Daces de l'est du bassin des Carpates*, Cluj-Napoca, 2000, p. 179-180, fig. 1/1-2.

⁴⁰ I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu, în *Celticum*, XII, 1965, fig. 33A/20; A. Rustoiu, *Metalurgia*, p. 101, fig. 48/4.

⁴¹ I. Glodariu, *Aşezări dacice şi daco-romane la Slimnic*, Bucureşti, 1981, p. 34, fig. 43/14.

⁴² I. Andrişoiu, A. Rustoiu, *Sighişoara-Wietenberg. Descoperirile preistorice şi aşezarea dacică*, Bucureşti, 1997, fig. 39/3.

⁴³ Idem, *op. cit.*, fig. 77, 98/2.

⁴⁴ Idem, *op. cit.*, fig. 81/4.

⁴⁵ I. Glodariu, *op. cit.*, p. 37, 41, fig. 59/10.

⁴⁶ I. Némethi, în *Symposia Thracologica*, 9, 1992, p. 139, nr. 1.

⁴⁷ K. Horedt, *Moreşti. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, Bucureşti, 1979, p. 50, fig. 21/1-4.

⁴⁸ M. Babeş, în *SCIVA*, 36, 1985, 3, p. 209. Ulterior M. Babeş revine şi propune o dată de început a culturii Poieneşti-Lukaševka la 200/175 a. Chr. (M. Babeş, *Die Poieneşti-Lukaševka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in den Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Bonn, 1993, p. 153).

getică dobrogeană de la Satu Nou – Valea lui Voicu, au determinat o datare mai timpurie⁴⁹. Astfel, începutul culturii Poieneşti-Lukaševka poate fi plasat astăzi în jurul anului 200 a. Chr. În aceste condiţii, piesele ceramice descoperite la Moreşti ar putea fi date, împreună cu întregul context, în primul sfert al sec. II a. Chr., fiind contemporane, eventual, cu primele raiduri balcanice ale bastarnilor. Tranziţia de la La Tène C1 la sub-faza C2 în primul sfert al sec. II a. Chr. pare a fi confirmată şi de unele contexte arheologice din zonele limitrofe. La Schela Cladovei (jud. Mehedinţi), într-un bordei cu ceramică dacică având – în linii generale – aspectul celei clasice (ceşti, vase-borcan cu pereţi arcuiţi şi buza evazată, cu butoni cilindrici şi brăuri alveolare sau linii incizate în val etc.), a fost descoperită şi o amforă ştampilată din Pergam din anii 220-180 a. Chr.⁵⁰ În sfârşit, pentru alte zone europene locuite de celţi, tranziţia La Tène C1-C2 a fost plasată la 190 a. Chr. de A. Miron⁵¹, 185/170 a. Chr. de H. Polenz⁵² sau 175 a. Chr. de R. Gebhard⁵³, toate aceste date fiind în concordanţă cu intervalul cronologic propus pentru Transilvania.

Prin urmare, orizontul celtic din sud-vestul Transilvaniei, şi în general din aria intra-carpatică⁵⁴, îşi încheie existenţa spre sfârşitul primului sfert al sec. II a. Chr. ori la începutul celui de al doilea sfert al veacului respectiv. Acest fapt s-a datorat probabil unor evenimente istorice pe care autorii antici nu le consemnează, dar care sunt sugerate de datele arheologice de care dispunem în prezent.

Interpretări istorice

Cronologia descoperirilor celtice din sud-vestul Transilvaniei, precum şi a complexelor funerare de tip Padea – Panaghiurski Kolonii, indică faptul că cele două categorii de contexte se succed la intervale foarte scurte. În condiţiile în care se constată cezura bruscă a evoluţiei necropolelor, dar mai ales a aşezărilor celtice, este de presupus acţiunea violentă exercitată de războinicii veniţi din sud. Aceştia au pus capăt dominaţiei celtice în regiune, impunând noi structuri de organizare şi noi tipuri de artefacte. Această migraţie din zona Dunării a condus şi la modificări demografice substanţiale. În acest sens, o

⁴⁹ N. Conovici, în *SCIVA*, 43, 1992, 1, p. 3-13.

⁵⁰ V. Boroneanţ, M. Davidescu, în *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 253-260.

⁵¹ A. Miron, în *Trierer Zeitschrift*, 49, 1986, p. 154.

⁵² H. Polenz, în *Bayerische Vorgeschichtsblätter*, 47, 1982, p. 125.

⁵³ R. Gebhard, *Der Glasschmuck aus dem Oppidum von Manching*, Die Ausgrabungen in Manching, Bd. 11, Stuttgart, 1989, p. 127.

⁵⁴ Este posibil ca aşezările celtice din Crişana să-şi fi continuat existenţa în La Tène C2. Acest lucru pare să fie indicat de aşezarea de la Biharia, de unde provine o fibulă de tip Mötschwil. În legătură cu această problemă vezi A. Rustoiu et al., *Habitat und Gesellschaft im Westen und Nordwesten Rumäniens vom Ende des 2. Jahrtausends v. Chr. Zum Anfang des 1. Jahrtausends n. Chr.*, Cluj-Napoca, 2002, p. 55-57.

analiză recentă a situației așezărilor din a doua vârstă a fierului aflate în sectorul Aiud – Vințu de Jos al văii Mureșului este relevantă⁵⁵.

Pentru perioada La Tène B2 – C1, s-a constatat existența a două grupuri de descoperiri: primul se concentrează într-o regiune delimitată de localitățile Sebeș – Vințu de Jos – Blandiana, iar cel de al doilea în zona orașului Aiud. Această situație se datorează probabil stadiului cercetărilor, întru-cât săpăturile recente de pe valea Mureșului au dus la descoperirea unor așezări noi, cum este cazul celei de la Șeușa, amintită anterior. De asemenea, într-o serie de puncte sunt semnalate descoperiri funerare (Pețelca, Ighiu?) care indică prezența în apropiere a unor așezări ne identificate încă. În ceea ce privește dispunerea siturilor, se observă preferința pentru terasele Mureșului ori pentru zonele aflate în vecinătate, regiuni fertile și propice întemeierii unor așezări rurale. Nu sunt cunoscute încă așezări din această perioadă situate în zona montană (partea de est a Carpaților Apuseni). Ele ar putea să apară însă în viitor, pentru că este de presupus existența unor exploatare miniere în acea zonă bogată în resurse minerale. În acest sens, descoperirea la Zlatna a unei tetradrahme de tip Filip II (de la sfârșitul sec. IV sau primele decenii ale sec. III a. Chr.)⁵⁶ sugerează faptul că regiunea era frecventată.

Pentru perioada sec. II a. Chr. – I p. Chr., în același sector al văii Mureșului se observă o adevărată explozie demografică. Repertoriul descoperirilor este de peste două ori mai voluminos față de cel corespunzător perioadei anterioare. Numărul mare de așezări cunoscute ar putea fi pus pe seama cercetărilor mai susținute vizând civilizația dacică, însă, având în vedere și faptul că majoritatea au fost depistate în urma cercetărilor de suprafață, cifrele documentează probabil o situație apropiată de realitate. În unele cazuri (siturile din zona Sebeș, Ciugud, Rădești etc.) ar putea fi presupuse mutări ale unei singure comunități în cadrul aceleiași micro-regiuni. Oricum, însă, numărul descoperirilor este covârșitor mai ridicat decât al celor din perioada precedentă. De asemenea, apar așezările din zona montană situate pe văile și pantele estice ale Apusenilor (Cetea, Inuri, Râmeș, Țelna etc.). Cea mai importantă stațiune din regiune este cea de la Piatra Craivii, care avea rolul de a controla exploatarea metalelor din Munții Apuseni, constituind totodată un important centru de producție și comerț.

Creșterea demografică, ilustrată de numărul mare de așezări care apar deja în sec. II a. Chr., sugerează aportul unor comunități venite din sud, odată cu războinicii ale căror monumente funerare au fost descoperite în regiune. Un alt fapt semnificativ este constituit de apariția în sec. II a. Chr. a unor așezări care suprapun niveluri de locuire celtice. Noile așezări, care urmează cronologic la foarte scurt timp după cele anterioare, sunt lipsite de materiale La Tène (mă

⁵⁵ A. Rustoiu, G. T. Rustoiu, în *Apulum*, 37/1, 2000, p. 177-192.

⁵⁶ C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998, p. 102.

refer în special la ceramică), ceea ce denotă dispariția aristocrației celtice (deci, a „consumatorilor” de astfel de produse)⁵⁷. Așa este cazul așezărilor de la Șeușa⁵⁸, Lancrăm – „Glod”⁵⁹, Sebeș – Podul Pricopului⁶⁰ etc. Alte situri se pare că își încep existența pe amplasamente nelocuite anterior, cum este cazul probabil la Pâclișă – „Podei”⁶¹.

În sfârșit, încă din sec. II a. Chr. (în unele cazuri de la jumătatea veacului respectiv, în altele spre sfârșit) apar primele așezări fortificate pe înălțimi. Este vorba de cele de la Piatra Craivii⁶², Cugir⁶³, Costești⁶⁴ etc. Ele ilustrează o modificare substanțială, de structură, a societății și a „autorității politice” din Transilvania. Spre deosebire de civilizația rurală anterioară, fortificațiile reflectă apariția unui nou gen de aristocrație (în esență războinică) și al unor raporturi de subordonare în cadrul comunităților diferite față de cele din mediul celtic. De altfel, cetățile dacice se deosebesc, prin aspect, de *oppida* celtice contemporane situate în zonele central-europene.

Expansiunea în zona intra-carpatică a grupurilor de războinici de la Dunărea olteană a fost determinată probabil de importanța resurselor naturale din Transilvania, dintre care sarea ocupă, poate, locul cel mai important⁶⁵. De asemenea, nu este întâmplător nici faptul că zona vizată a fost cea a văii Mureșului, arteră comercială de prim rang, atât în antichitate, cât și în epocile

⁵⁷ Trebuie însă precizat faptul că înlăturarea puterii aristocrației celtice nu a însemnat și dispariția totală a unor artefacte conservând forme „tradiționale”. Mă refer la o serie de podoabe care amintesc, la sfârșitul sec. II a. Chr. și în prima jumătate a sec. I a. Chr., de artefactele celtice precedente (fibulele cu noduri din argint, unele tipuri de lanțuri etc.). Renașterea acestor forme trebuie, pe de o parte, pusă pe seama dacilor care au coabitat cu celtii în perioada anterioară, iar pe de altă parte, este de avut în vedere și existența, în aceeași vreme, pe o arie mai vastă, a gustului general pentru podoabe având un astfel de aspect. În ceea ce privește dispariția ceramicii celtice, ea reflectă, pe de o parte, încetarea unor ateliere care deserveau aristocrația celtică, iar pe de altă parte, modificarea modului de consumare a hranei zilnice și poate a „meniului”.

⁵⁸ Vezi *supra*.

⁵⁹ C. I. Popa, R. Totoianu, în *Les Celtes et les Thraco-Daces de l'est du bassin des Carpates*, Cluj-Napoca, 2000, p. 78-86.

⁶⁰ K. Horedt et al., în *Apulum*, 6, 1967, p. 23-25.

⁶¹ A. Rustoiu, G. T. Rustoiu, *op. cit.*, p. 179, 184.

⁶² Deși fortificația de piatră este mult mai târzie, locuirea începe încă din sec. II a. Chr. De aceea, este puțin probabil ca situl respectiv să nu fi fost prevăzut cu o fortificație încă de la început (cf. I. Glodariu, *Arhitectura dacilor*, Cluj-Napoca, 1983, p. 95-96).

⁶³ Săpături inedite. Am avut marea onoare și plăcere de a participa, de-a lungul a 10 campanii, la săpăturile de la Cugir, sub îndrumarea regretatului profesor I. H. Crișan și a magistrului meu, Florin Medeș.

⁶⁴ I. Glodariu, în *ActaMN*, 32/I, 1995, p. 119-123.

⁶⁵ În legătură cu sarea Daciei în antichitate, a se vedea studiul recent al lui F. Medeș, în *Analele Banatului*, 4/1, 1995, p. 285-301, după care au fost preluate și argumentele de bază pentru rândurile de față.

mai recente. Acest fapt explică, după cum s-a remarcat⁶⁶, de ce Herodot (IV, 48) și Strabon (VII, 3, 13) considerau că Mureșul (*Marisos*) se varsă în Dunăre și nu în Tisa. Pentru negustorii interesați de regiunile bogate ale Transilvaniei, care au furnizat probabil informațiile privind râul Marisos, cursul inferior al Tisei și Mureșul constituiau calea cea mai ușoară pentru a ajunge în zonele respective. Prin urmare, în viziunea lor, acesta era și cursul principal de apă pe care l-au urmat.

Sarea constituia unul din mineralele indispensabile în hrana oamenilor și a animalelor. De asemenea, ea era utilizată la conservarea alimentelor proteice și într-o serie de activități economice, cum a fost prelucrarea pieilor de animale ori separarea aurului de argint de către metalurghi⁶⁷. Importanța biologică și economică a sării a declanșat uneori adevărate războaie pentru controlul exploatărilor. Strabon (VII, 5, 11) relatează că neamul iliric al autariaților „duceau fără încetare război cu aridaii, pentru o salină care se afla la frontieră, cristalele de sare formându-se din apa ce curge dintr-o vale, primăvara. Aceștia luau apa și o lăsa să se depună cinci zile, iar sarea se cristaliza. Se făcuse învoiala ca să fie întrebuințată salina cu rândul, dar învoiala era călcată, ceea ce îi făcea pe aceștia să se războiască”.

Transilvania și regiunea subcarpatică din Moldova și Muntenia au fost, ca și astăzi, zone bogate în sare, în timp ce regiuni întinse din nordul Mării Negre, Peninsula Balcanică și Pannonia au fost lipsite de astfel de resurse. F. Medeleț aprecia că „sarea gemă din Dacia intra-carpatică acoperea necesitățile populațiilor din Câmpia Pannonică, de pe malurile Dunării, în amonte de Porțile de Fier, ca și dintr-o parte din Peninsula Balcanică, la vest de defileul Vardar – Morava...Restul Peninsulei Balcanice, cu excepția probabilă a coastei maritime, ca și o bună parte a stepei nord-pontice, ...s-a aprovizionat, până în evul mediu, cu sare din Subcarpații Valahiei și Moldovei”⁶⁸. Prin urmare, sarea Transilvaniei era vitală pentru comunitățile așezate în Pannonia, acestea fiind nevoite, în numeroase cazuri, să controleze exploatările și rutele comerciale prin ocuparea regiunii. Așa s-a întâmplat, printre alții, cu celții ori, mult mai târziu, cu maghiarii. De asemenea, o serie de grupuri din zona nord-balcanică au fost interesate, în egală măsură, să pună stăpânire pe aceleași resurse. Unul din exemplele cunoscute îl constituie expansiunea bulgarilor, în zorii evului mediu⁶⁹.

⁶⁶ L. Mărghită, în *Sargetia*, 13, 1977, p. 203-207.

⁶⁷ F. Medeleț, *op. cit.*, p. 286-287; T. Saile, în *Germania*, 81, 2000, p. 133-135.

⁶⁸ F. Medeleț, *op. cit.*, p. 285-286.

⁶⁹ Z.-K. Pinter, N. G. O. Boroffka, în *Apulum*, 38/1, 2001, p. 336, apreciază că în a doua jumătate a sec. IX p. Chr. în sud-vestul Transilvaniei existau trei grupuri etnice, reprezentând tot atâtea puteri politico-militare: slavii apuseni – Moravia Mare (cărora le aparțineau descoperirile de tip Ciunbrud), bulgarii – Țaratul bulgar (descoperirile de tip Blandiana A) și Imperiul carolingian (descoperirile de tip Köttlach). Slavii apuseni au încercat să acapareze “drumul Mureșului”, important datorită transportului sării spre Pannonia și Moravia. Bulgarii au

Pătrunderea grupurilor de războinici din sud, probabil din Oltenia (potrivit analogiilor de rit și ritual funerar), s-a produs din rațiuni strategice și economice. Ocuparea văii Mureșului mijlociu asigura controlul asupra exploatărilor de sare (ca și a altor resurse importante din sud-vestul Transilvaniei) și a distribuției sale în regiunile vestice și în cele balcanice. Este posibil ca această invazie să fi dizlocat grupurile celtice din zonă. Oricum însă, noii veniți și-au impus supremația militară și politică, iar inventarele funerare ilustrează, prin arsenalul foarte variat, calitățile războinice ale aristocrației respective.

Câteva generații mai târziu avea să se nască Regatul condus de Burebista. Acesta a fost probabil unul dintre șefii militari ridicați din rândul aristocrației războinice amintite. În acest sens pledează apariția unor morminte tumulare, având în inventare aceleași asocieri de arme și piese de harnașament (săbii lungi de tip celtic, vârfuri de lance, pumnale curbe, *umbo* de scut, zăbale – de regulă, de tip tracic – și, în cazuri mai rare, cămăși de zale și coifuri). Spre deosebire de mormintele plane, complexe tumulare au avut o răspândire mai mare, ele fiind documentate nu numai în sud-vestul Transilvaniei (Cugir, Călan) și Oltenia (Poiana, eventual Brădiceni, ambele în jud. Gorj), ci și în Muntenia (Lăceni, Orbeasca de Sus, Popești, Radovanu, Piscu Crăsani) și sudul Moldovei (Poiana – jud. Galați)⁷⁰. Toți acești tumuli sunt cu puțin anteriori domniei lui Burebista ori contemporani cu celebrul rege dac și dispar la scurtă vreme după răsturnarea sa de la putere.

Apartenența lui Burebista la grupul de războinici stabiliți în sud-vestul Transilvaniei permite și o înțelegere mai adecvată a acțiunilor militare ale regelui dac. Strabon (VII, 3, 11), rezumă faptele astfel: „Burebista...doar în puțini ani, a făurit o mare împărăție și a adus sub stăpânirea geților pe cei mai mulți vecini. Ba chiar și de romani era de temut, deoarece trecea neînfricat Istrul și prăda Thracia până în Macedonia și Illyria. A pustiit astfel pe celții care erau amestecați cu tracii și cu illyrii, iar pe boiții care se aflau sub ascultarea lui Critasiros, precum și pe taurisci, i-a șters de pe fața pământului...” Toate aceste evenimente s-au petrecut probabil înainte de intervențiile lui Burebista la Marea

controlat o serie de puncte strategice în triunghiul Blandiana - Alba Iulia – Sebeș și, prin acestea, exploatarea aurifere din Munții Apuseni și resursele de sare din regiune, pe care probabil le vămuiau. Apariția elementelor carolingiene este argumentată prin alianța acestora cu bulgarii, în detrimentul statului moravian, moment în care necropolele specifice slavilor apuseni își încetează existența. Este vorba de negocierea în anul 892 dintre țarul bulgar Vladimir și regele carolingian Arnulf de Carinthia, care, războindu-se cu principele moravian Svatopluk, a obținut interzicerea exportului de sare spre Moravia. Am insistat asupra concluziilor colegilor citați pentru a sublinia importanța resurselor de sare din sud-vestul Transilvaniei într-un cadru geopolitic mai larg. Pentru perioada sec. II a. Chr. este de presupus înlocuirea integrală a controlului exercitat de celți, prin expansiunea din sud a războinicilor de la Dunărea olteană.

⁷⁰ Pentru trimiterile bibliografice, a se vedea capitoul următor.

Neagră, desfășurate cu certitudine între anii 55-48 a. Chr. și încheiate prin supunerea orașelor grecești de pe litoralul răsăritean, de la Olbia până la Apollonia.

Dezastrul suferit de boii și de taurisci a avut loc probabil în anul 60, pentru că – potrivit lui Caesar (*De bello gallico*, I, 5; I, 25; I, 28; I, 29) – înainte de 58, boii (aceia dintre ei care scăpaseră din fața dacilor și o porniseră spre vest) erau deja aliați cu helveții și hotărâți să emigreze în Gallia. De curând, unii cercetători au readus în discuție problema datei înfrângerii celților din vestul Daciei. Aceasta ar fi avut loc în anul 41 sau 40 a. Chr., iar dispariția lui Burebista s-ar fi produs înainte de războiul panonic al lui Octavianus Augustus din anii 35-33⁷¹. Aceeași opinie a fost exprimată încă din 1942 de A. Alföldi⁷². Argumentele recente nu diferă, în esență, de cele formulate de istoricul maghiar. Încă în 1956, M. Macrea⁷³ – răspunzând teoriei lui Alföldi – își exprima rezervele față de o datare atât de târzie a conflictului dacilor cu celții de la Dunărea mijlocie și opina – pe baza unei demonstrații deosebit de pertinente – că evenimentele s-au petrecut în anul 60 a. Chr. Din păcate studiul, încă actual, al lui M. Macrea trece din ce în ce mai neobservat. La argumentele profesorului clujean s-ar mai putea adăuga o serie de observații privind peregrinările ulterioare ale boiilor, așa cum sunt consemnate de Caesar.

Înfrângerea suferită în fața dacilor a diminuat importanța numerică și militară a boiilor, astfel că în planurile strategice ale înaintării helveților în migrația lor spre Gallia „boiii și tulingii, în număr de 15.000, închideau coloana și acopereau ariergarda” (Caesar, I, 25. Vezi și I, 29, unde numărul total al boiilor era apreciat la 36.000). După înfrângerea coaliției conduse de helveti, Caesar (I, 28) relatează că „helvetii, tulingii și latobocii au primit ordinul să se întoarcă în țările lor și să-și refacă orașele și satele pe care le incendiaseră (la plecare – n.n.) ...La cererea heduilor, Caesar a admis ca boiii, popor renumit prin vitejia lui, să se stabilească în țara heduilor⁷⁴. Astfel boiii au primit pământ, iar după aceea au căpătat drepturi și libertăți egale cu ale heduilor”. Tot acolo îi întâlnim pe boii și câțiva ani mai târziu, când sunt atacați de Vercingetorix, Caesar sărindu-le în ajutor (VII, 9 – 10). Se pare că boiii nu și-au mai refăcut niciodată puterea pe care o avuseseră înainte de conflictul cu Burebista, Caesar ne putând solicita de la ei, în calitate de aliați, nici resurse alimentare (înainte de

⁷¹ G. Dobesch, în *Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonauegebiet vom Ausklang der Latène – Zivilisation bis zum 2. Jahrhundert*, Brno – Nitra, 1995, p. 15-19; O. H. Urban, *Keltische Höhesiedlung an der Mittleren Donau vom Linzer Becken bis zur Porta Hungarica. 1. Der Freienberg*, Linz, 1994, p. 21 și, în general, p. 18-22 unde sunt rezumate opiniile lui G. Dobesch în legătură cu peregrinările boiilor.

⁷² A. Alföldi, *Zur Geschichte des Karpatenbeckens im I. Jahrhundert v. Chr.*, Budapest – Lepzig, 1942.

⁷³ M. Macrea, în *SCIV*, 7, 1956, 1-2, p. 119-136. Studiul a fost republicat în M. Macrea, *De la Burebista la Dacia postromană* (ed. M. Bărbulescu), Cluj-Napoca, 1978, p. 41-57.

⁷⁴ Aceasta, probabil, în condițiile în care boiii fuseseră deja alungați din „patrie” de către dacii lui Burebista.

asediul de la Avaricum – Caesar VII, 17), nici luptători (în „lista” luptătorilor furnizați romanilor de triburile galice supuse, boiii ocupă ultimul loc cu doar 1.000 de războinici – Caesar VII, 75). Plinius (*Nat.Hist.*, IV, (32) 107) îi mai cunoștea încă în vremea sa pe boiii care se aflau în Gallia, în apropierea tribului heduilor.

Teritoriul în care a avut loc ciocnirea dintre daci și celți⁷⁵, care a devenit apoi un „pusti” folosit ca loc de pășunat de neamurile vecine⁷⁶, trebuie căutat, potrivit lui Strabon (VII, 5, 2)⁷⁷ și Plinius (*Nat.Hist.*, III, (27) 146)⁷⁸, undeva între Tisa și lacul Balaton.

După izgonirea boiilor și tauriscilor, Burebista a întreprins la scurtă vreme o serie de acțiuni de jaf, în Tracia, înaintând până în Macedonia și Illyria. În legătură cu contextul acestor expediții, o serie de informații furnizate de Strabon, deși cu anumite ambiguități, par să aducă totuși unele lămuriri. Din pasajul care rezumă faptele lui Burebista (VII, 3, 11), pe care l-am amintit anterior, aflăm că regele dac „a pustiit...pe celții care se amestecau cu tracii și cu illyrii, iar pe boiii...și pe taurisci, i-a șters de pe suprafața pământului”. Avându-se în vedere faptul că în alte părți se precizează că scordiscii locuiau amestecați cu neamuri trace și ilire (VII, 3, 2; VII, 5, 2), pasajul respectiv a fost interpretat⁷⁹ ca atestând o invazie asupra scordiscilor și ocuparea teritoriului lor. Numeroasele materiale arheologice dacice, mai ales vasele ceramice tipice dintr-o serie de așezări scordisce, cum este importantul centru de la Gomolava⁸⁰, par să sprijine ideea controlului dacilor asupra regiunilor locuite de scordisci.

Într-un alt paragraf (VII, 5, 2) Strabon reamintește că boiii și tauriscii au fost învinși și se referă apoi la localizarea scordiscilor, continuând: „Pe cei dintâi, dacii i-au nimicit, în schimb pe aceștia din urmă și i-au făcut adesea aliați”. Afirmatia citată a fost interpretată drept o confirmare a existenței unei alianțe între daci și scordisci îndreptată împotriva boiilor și tauriscilor⁸¹. Acest

⁷⁵ F. Medeleț, în *Analele Banatului*, 4/1, 1995, p. 291 consideră că „războiul dacilor condus de Burebista împotriva boiilor și tauriscilor ar putea fi mai clar explicat dintr-un unghi de vedere în raport cu controlul comerțului și a punctelor vamale (inclusiv de sare) pe Dunărea mijlocie”.

⁷⁶ Strabon V, 1, 6.

⁷⁷ „O parte a acestei regiuni au pustiit-o dacii, după ce au învins în război pe boii și pe taurisci, care sunt neamuri celtice aflate sub conducerea lui Critasiros, deoarece dacii pretind că este pământul lor, cu toate că este despărțit de ei prin fluvial Parisos (Tisa – n.n.) care curge din munți și se varsă în Istru la scordiscii numiți galați.”

⁷⁸ „La hotarul Noricumului se găsesc lacul Pelso (Balaton – n.n.) și pustiul boiilor”.

⁷⁹ I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, ed. 2, București, 1977, p. 241.

⁸⁰ B. Jovanović et al., *Gomolava. Naselje mladog gvozdenog doba*, Novi Sad – Beograd, 1988.

⁸¹ J. Todorović, în *Archaeologia Iugoslavica*, 11, 1970, p. 19; idem, *Skordisci. Istorija i kultura*, Novi Sad – Beograd, 1974, p. 264. M. Szabó, *Les Celtes de l'est*, Paris, 1992, p. 66 consideră că relatările lui Strabon trebuie interpretate astfel: Burebista îi supune mai întâi pe scordisci, aceștia din urmă devenind apoi aliați împotriva boiilor și tauriscilor. Acest fapt este puțin probabil, așa după cum se va vedea în continuare.

fapt este însă puțin probabil dacă se are în vedere că anterior Strabon pare să fi fost mai exact în legătură cu faptele petrecute în vremea sa, menționând explicit că celții care se amestecau cu tracii și cu ilirii fuseseră pustiiți. Mai degrabă, geograful din Amaseia, cunoscând alianțele tradiționale dintre scordisci și daci și invaziile acestora spre Macedonia și Tracia în perioada anterioară domniei lui Burebista⁸², a dorit să intercaleze în acel loc informațiile respective, deși nu a făcut-o cu prea multă claritate⁸³.

Prin urmare, acțiunile lui Burebista în Balcani s-au înscris pe linia tradițională a expedițiilor de pradă inițiate de înaintașii săi în cadrul alianțelor militare existente deja în sec. II a. Chr. și menționate în sursele literare antice. În ceea ce privește conflictul cu boiții și tauriscii, acesta a constituit probabil un atac împotriva grupurilor celtice ajunse în Câmpia Tisei și care amenințau probabil atât rutele comerciale pe care era transportată sarea spre Pannonia, cât și controlul asupra exploatărilor din Transilvania.

De abia după aceste evenimente, Regatul dac s-a extins spre răsărit, impunându-și dominația asupra regiunilor est-carpătice și asupra orașelor grecești de pe litoralul vest-pontic. Nașterea Regatului dac a reprezentat, așadar, un proces care s-a derulat de-a lungul a câtorva generații, impactul pe care l-a avut migrația grupurilor de războinici dunăreni în Transilvania constituind un fapt decisiv.

II. 3. Mercenari „barbari” la Histria și Callatis în sec. I a. Chr.

Interpretări arheologice și istorice

Analiza fenomenelor funerare din Dacia preromană s-a bucurat de o atenție sporită din partea cercetătorilor în ultimele două decenii. Dintre acestea, numeroasele contribuții ale lui V. Sîrbu au clarificat o serie de aspecte privind riturile și ritualurile funerare, aria de răspândire, cronologia și practicile sacrificiale din lumea daco-getică. Pe baza acestor demersuri pot fi astăzi reinterpretate o serie de descoperiri mai vechi. Printre ele se numără unele complexe, cunoscute de mai multă vreme, scoase la lumină în urma săpăturilor efectuate în perimetrul necropolelor orașelor Histria și Callatis.

În zona de vest a necropolei de la Callatis a fost descoperit în 1973 un mormânt de incinerare în groapă. Aceasta avea o formă eliptică: L – 2,23 m, l (păstrată) – 0,41 m. Pe fundul gropii a fost observat un puternic strat de arsură, iar oasele calcinate erau grupate spre cele două extremități ale mormântului. Inventarul era compus dintr-un obiect de plumb trecut prin foc și o sabie de fier cu teacă, îndoite ritual. Potrivit autorilor săpăturii, incinerarea s-a efectuat pe loc.

Sabia de fier are lungimea de 112 cm și lățimea de 5,1 cm. Lama prezintă două tăișuri și o nervură mediană reliefată. Vârful este rotunjit, iar tija mânerului este prevăzută cu un buton sferic (fig. 27/1).

Teaca de fier, având lungimea de 97 cm și lățimea de 5,3 cm, este împărțită pe una din fețe în două casete prin nervuri orizontale și într-o singură casetă, pe cealaltă față, printr-o nervură dispusă spre extremitatea inferioară. Această parte este ornamentată și cu trei butoni circulari realizați din sârmă de fier aplicată în spirală. Partea superioară a tecii este prevăzută cu două rame (fig. 27/1).

Starea de conservare precară a obiectului de plumb nu a permis identificarea funcționalității lui¹.

În cursul campaniei de săpături din 1956 din necropola Histriei, la sud de tumulul nr. VI/1955 (datând din sec. I-II p. Chr.²) și anterior acestuia, au fost descoperite mai multe morminte de incinerare plane (fig. 28). Caracteristicile lor i-au determinat pe autorii săpăturilor să le împartă în două categorii. Prima este reprezentată de trei morminte de incinerare în groapă

⁸² Este vorba de cetele înarmate care cutreierau jefuind Tracia și care au fost menționați mai târziu de Florus I, 39 (III, 4), 5.

⁸³ Interpretarea în acest sens a textului lui Strabon a fost formulată deja de I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 242-243.

¹ E. Bărlădeanu-Zavatin, în *Pontica*, 13, 1980, p. 225-227, pl. V; V. Zirra, în *Les mouvements celtiques du Ve au Ier siècle av.n.è*, Paris, 1979, p. 190.

² P. Alexandrescu, în *Histria*, II, București, 1966, p. 213.

având un inventar sărac (M 1-3). A doua categorie include „resturi arheologice, ...mai puțin clare...” numite „provizoriu ruguri”. Este vorba de opt complexe arheologice (cinci dintre ele notate R 1-5) constând din gropi „de forma unui dreptunghi cu colțurile rotunjite și cu dimensiunile care ating 1,50 – 1,60 m în lungime și 0,40 – 0,50 m în lățime”. Pereții acestor gropi, precum și zona din jur, sunt puternic arse, iar în interiorul lor, precum și în pereți, se aflau oase umane incinerate. Aspectul descoperirilor au determinat formularea ipotezei „că gropile albiate și puternic arse aparțin... unor ruguri de incinerare”. O parte din resturile cremațiunii au rămas în ruguri, dar cele mai multe au fost depuse în morminte individuale de tipul celor trei menționate în prima categorie³.

Inventarul era compus din fragmente ceramice elenistice dar și locale „ca de pildă două borcane poroase Latène, cu brâu alveolar și proeminente laterale”⁴. Reține atenția un pumnal curb, cu teacă, ambele din fier, descoperite în complexul R 1, lângă groapă. Lungimea păstrată este de 34,8 cm. Pumnalul, trecut prin foc, prezintă o gardă sub formă de manșon, iar limba mânerului, ușor îngroșată în zona mediană, păstrează două nituri care serveau la prinderea plăselelor. Lama era prevăzută pe una din părți cu canale longitudinale. Teaca, fragmentară și prost conservată, era ornamentată spre extremitatea inferioară cu incizii transversale⁵ (fig. 27/2).

În ceea ce privește datarea, fragmentele ceramice grecești au fost încadrate la sfârșitul sec. II și începutul sec. I a. Chr.⁶

Încă de la publicarea lor, mormintele în discuție, datorită caracteristicilor lor, au fost considerate ca aparținând unor „barbari”: mercenar celt la Callatis⁷ sau geto-traci la Histria⁸. Atribuirea etno-culturală, precum și cronologia descoperirilor, pot fi lămurite în măsură mai mare pe baza studiilor recente.

În ultimele secole ale erei vechi, în lumea daco-getică, precum și pe spații întinse din Europa continentală s-au constatat modificări ale riturilor și ritualurilor funerare. Necropolele cunoscute din perioada anterioară au dispărut, defuncții fiind tratați într-o manieră care nu mai poate fi surprinsă pe calea săpăturilor arheologice⁹. Există însă o serie de regiuni în care persistă înmormântările „normale”. Dintre acestea sunt de amintit complexe funerare nord-dunărene din aria grupului Padea – Panaghiurski Kolonii. Rezumând cele afirmate într-un subcapitol anterior, reamintesc faptul că mormintele respective

³ D. M. Pippidi et al., în *Materiale*, 5, 1959, p. 308-311, fig. 9-10.

⁴ Idem, *op. cit.*, p. 309.

⁵ Idem, *op. cit.*, fig. 11.

⁶ Idem, *op. cit.*, p. 311.

⁷ E. Bărlădeanu-Zavatin, *op. cit.*, p. 239.

⁸ D. M. Pippidi et al., *op. cit.*, p. 311.

⁹ V. Sirbu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor*, Brăila – Galați, 1993, p. 39-45, 126-130.

au fost descoperite izolat sau în necropole mici pe teritoriul Olteniei și în sud-vestul Transilvaniei în valea Mureșului. Ritul funerar a fost exclusiv incinerarea în morminte plane, oasele calcinate fiind, în general, puține. În privința ritualului, observațiile sunt reduse datorită caracterului fortuit al celor mai multe descoperiri. Gropile, în rarele cazuri în care au fost observate, sunt rotunde și puțin adânci. Uneori s-a putut constata că ele sunt arse. Oasele incinerate au fost depuse, în majoritatea situațiilor, direct în gropi, dar există și complexe în care au fost utilizate urne reprezentate de vase locale (borcane, căni etc.)¹⁰.

Cel puțin o parte a acestor detalii de rit și ritual funerar se regăsesc în cazul mormintelor de la Histria și Callatis. Analogiile sunt însă mult mai semnificative în ceea ce privește armamentul.

Sabia de la Mangalia aparține unui tip larg răspândit în La Tène-ul C2-D1 în complexe grupului Padea – Panaghiurski Kolonii, dar și într-o serie de morminte tumulare dacice din sec. I a. Chr. Dintre piesele mai apropiate, în ceea ce privește detaliile morfologice ale lamei, mânerului și tecii, le amintesc pe cele de la Târnava¹¹, Osen¹² (zona Vrața din nord-vestul Bulgariei), Corcova (jud. Mehedinți)¹³ și exemplarul din tumulul nr. II de la Cugir (jud. Alba)¹⁴. Toate aceste săbii sunt asociate cu materiale arheologice datate la sfârșitul sec. II a. Chr. și în prima jumătate a sec. I a. Chr.

Pumnalul de la Histria își găsește analogii în zona nord-balcanică. Piese asemănătoare celei de la Histria, cu lama încovoiată semicircular, cu manșon la gardă și limba mânerului lățită în zona mediană, sunt frecvente. Le amintesc aici doar pe cele de la Osen¹⁵, Târnava¹⁶ (în nord-vestul Bulgariei), Călărași¹⁷, Orodel¹⁸ și Cetate¹⁹ (în Oltenia).

Prin urmare, atât elementele de rit și ritual funerar, cât și piesele de armament de la Histria și Callatis prezintă similitudini cu complexe funerare din aria grupului Padea – Panaghiurski Kolonii, mai ales cu cele aflate la nord de Dunăre, în Oltenia.

Grupul Padea – Panaghiurski Kolonii a fost definit pe baza asocierilor unor piese de armament și de harnașament având origini diferite, însă aflate

¹⁰ V. Sirbu, A. Rustoiu, în *Le Djerdap/Les Porte de Fer a la deuxieme moitie du premier millenaire av. J.C. jusqu'aux guerres daciques*, Beograd, 1999, p. 79 (cu bibliografia).

¹¹ N. Teodosiev, N. Torbov, în *Izvestija na Muzeite v Severozapadna Bălgaria*, 23, 1995, p. 42, fig. 15.

¹² B. Nikolov, în *Arheologija – Sofia*, 32, 1990, 4, fig. 9/a.

¹³ V. Sirbu, A. Rustoiu, G. Crăciunescu, în *Thraco-Dacica*, XX, 1999, fig. 1.

¹⁴ I. H. Crișan, *Civilizația geto-dacilor*, București, 1993, p. 113.

¹⁵ B. Nikolov, *op. cit.*, fig. 9, 10.

¹⁶ Idem, în *Izvestija – Sofia*, 28, 1965, fig. 20; N. Teodosiev, N. Torbov, *op. cit.*, fig. 16, 21.

¹⁷ C. S. Nicolaescu-Plopșor, în *Dacia*, 11-12, 1945-1947, pl. I/6.

¹⁸ Idem, *op. cit.*, pl. III/5.

¹⁹ Idem, *op. cit.*, pl. III/6.

împreună în cadrul unor complexe funerare (fig. 29): săbii lungi de tip celtic, vârfuri de lănci, pumnale curbe, *umbo* de scut și zăbale (de regulă, acestea fiind de tip tracic). Armamentul din inventar indică faptul că defuncții proveneau dintr-o aristocrație războinică, profesionistă în ceea ce privește mănuierea armelor.

De asemenea, atât elementele de rit și ritual, cât și inventarele descoperite, indică existența unor grupuri etnice diferite: scordisci, tribali și daci. Aceștia au format o serie de alianțe militare, fapt care explică asocierea unor piese având origini și caracteristici „etnice” diferite.

Armele descoperite la Histria și Callatis indică prezența unor mercenari proveniți din rândul războinicilor pomeniți mai sus. Faptul că în ambele cazuri este vorba de morminte plane, sugerează că zona de origine trebuie căutată în mediul dacic din Oltenia.

Mercenariatul celtic în bazinul est-mediteranean a cunoscut o mare „înflorire” după invazia în Balcani din prima jumătate a sec. III a. Chr. Monarhii epocii elenistice au adus în solda lor contingente întregi de celți. Furnizorii de „recruți” erau celții din Anatolia, cei care au constituit în Tracia efemerul regat de la Tylis, precum și scordiscii²⁰. P. Popović este de părere că suveranii elenistici au absorbit o mare parte a potențialului militar al scordiscilor prin angajarea lor ca mercenari. Această ocupație, practică fie individual, fie, mai ales, de trupe întregi cu conducătorii lor, a constituit o adevărată „ramură economică”. Declinul mercenariatului în sec. II a. Chr. s-a soldat cu reapariția scordiscilor pe „scena istoriei” prin atacurile asupra Macedoniei²¹.

Descoperirile de la Histria și Callatis se numără printre cele mai târzii atestări ale mercenariatului dunărean. Înainte de a încerca să intuim contextul în care războinicii respectivi au ajuns pe malul vestic al Pontului Euxin, sunt necesare câteva precizări în legătură cu organizarea militară a orașelor grecești din zonă. D. M. Pippidi²², referindu-se la situația Histriei (întâlnită însă și în cazurile altor orașe grecești din regiune), arată că în vremurile de restriște apărarea cădea în sarcina unor magistrați aleși temporar, dar investiți cu mari puteri. Aceștia recrutau trupe de cetățeni-voluntari și angajau uneori mercenari barbari din vecinătate²³ (așa cum este cazul arcașilor pomeniți în decretul în cinstea lui Agathocles de la începutul sec. II a. Chr.). De asemenea, grecii își asigurau protecția unor baze din zonele apropiate, cum este cazul lui Zalmodegikos în sec. III a. Chr., al lui Rhemaxos la începutul veacului următor

²⁰ În legătură cu mercenariatul celtic vezi, printre altele, H. Hubert, *Celții și civilizația celtică*, București, 1983, p. 302-306; M. Szabo, în *I Celti*, Milano, 1991, p. 333-336.

²¹ P. Popović, în *Etudes Celtiques*, 28, 1991, p. 344-345.

²² D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, ed. 2, București, 1967, p. 93-106.

²³ La Phanagoreia, în anii 88-87 a. Chr., unor astfel de mercenari li s-a acordat chiar și cetățenia, bucurându-se de privilegii neobișnuite. Vezi J. G. Vinogradov, M. Wörle, în *Chiron*, 22, 1992, p. 159-170.

ori a unui dinast cu nume necunoscut la care Acornion din Dionysopolis ajunge ca ambasador al orașului cândva înainte de anul 62 a. Chr.²⁴

Revenind la problema care ne interesează, complexe funerare de la Histria și Callatis pot fi datate la sfârșitul sec. II și în prima jumătate a sec. I a. Chr. Evenimentele istorice petrecute în zona circum-pontică sunt de natură să aducă o serie de precizări. Astfel, în prima treime a sec. I a. Chr., sub auspiciile lui Mithridates al VI-lea Eupator, se naște o adevărată federație a cetăților grecești din Marea Neagră aliate cu suveranul respectiv²⁵. Situația nu a fost de lungă durată întrucât orașele dobrogene aveau să cadă sub dominația romană în urma campaniilor lui M. Terentius Varro Lucullus din anii 72-71 a. Chr. Până la aceste evenimente însă, în mediul grecesc pontic au putut sosi o serie de mercenari aflați în solda lui Mithridates pentru protejarea aliaților săi. Din armata monarhului Pontului făceau parte, potrivit lui Appian (*Mithr.* 15), sciți, taurici, bastarni, traci, sarmați și alte neamuri din zona dunăreană și din nordul Mării Negre. Tot Appian (*Mithr.* 69) notează că ceva mai târziu (înainte de anul 74 când începe al treilea război mithridatic) au fost coopțați „dintre sarmați, cei regali, iazigii, coralii și neamurile trace care locuiesc lângă Istru sau în prejma munților Rodope și Haemus...”. Printre aceste „neamuri trace” se vor fi numărat și grupuri de războinici proveniți din zona Dunării oltene, unii ajungând la Histria și la Callatis. De altfel, protecția asigurată de regele Pontului orașelor grecești de pe coasta maritimă este indicată și de o inscripție de la Apollonia care menționează prezența unei garnizoane militare²⁶. Un monument epigrafic descoperit recent completează în mod fericit informațiile privind relațiile Histriei cu Mithridates al VI-lea Eupator. Inscripția respectivă îl menționează pe Diogenes, fiul lui Diogenes din Amastris (?), strateg trimis de regele Pontului în fruntea garnizoanei instalate la Histria²⁷. Trupa de mercenari aflată sub comanda sa includea probabil și „barbari” din zona dunăreană. Pe de altă parte, înrolarea unor mercenari din grupa daco-triballo-scordiscă apare firească având în vedere relațiile violente ale acestora cu romanii din Macedonia.

Prin urmare, complexe funerare de la Histria și Callatis ar putea fi interpretate în legătură cu evenimentele din vremea lui Mithridates al VI-lea Eupator, ele putând fi datate în prima treime a sec. I a. Chr., înainte de anul 72 a. Chr.

²⁴ V. Lica, în *Ephemeris Napocensis*, 7, 1997, p. 11-29 crede că dinastul necunoscut poate fi identificat cu Oroles.

²⁵ În legătură cu politica circum-pontică a lui Mithridates al VI-lea Eupator vezi Th. Reinach, *Mithradates Eupator König von Pontos*, Leipzig, 1895, p. 48-72; D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 223-224; E. Salomone Gaggero, în *Pulchredeva*, 2, 1978, p. 294-305; B. C. McGing, *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator King of Pontus*, Leiden, 1986, p. 43-65; J. G. F. Hind, *Mithridates*, CAH, IX-2, Cambridge, 1994, p. 137-140.

²⁶ D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 65; E. Salomone Gaggero, *op. cit.*, p. 298.

²⁷ Al. Avram, O. Bounegru, în *Pontica*, 30, 1997, p. 155-165.

Prezența unor mercenari „barbari” în mediul circumpontic nu este singulară. În zona nordului și mai ales nord-estului Mării Negre o serie de descoperiri contemporane evenimentelor amintite par să indice același fenomen. Este vorba de o serie de artefacte celtice (coifuri, piese de harnașament etc.) descoperite în morminte sarmatice de la sfârșitul sec. II a. Chr. și din prima jumătate a sec. I a. Chr. Ele au fost interpretate ca provenind din mediul celtic anatolian și au ajuns în nordul Mării Negre în urma participării sarmaților la campaniile militare din Asia conduse de Mithridates al VI-lea²⁸. De asemenea, se pare că luptătorii respectivi au avut unele legături și cu daco-geții. Într-un mormânt de la Antipovka (regiunea Voronej) au fost descoperite, alături de piese celtice și sarmatice, trei perechi de psalii²⁹ de tip traco-getic (Werner, tip VIII)³⁰.

Descoperirile asupra cărora m-am oprit în rândurile de față pot să aducă o serie de precizări în interpretarea evenimentelor tulburi din ultimul secol al erei vechi. Complexele funerare de la Histria și Callatis ilustrează poate unele dintre cele mai târzii manifestări ale mercenariatului „clasic”. Totodată, ele indică o serie de legături cu zona dunăreană, anterioare campaniei lui Burebista, care pentru scurtă vreme își va impune autoritatea asupra litoralului vestic al Mării Negre.

II. 4. Mormântul tumular dacic de la Călan (jud. Hunedoara)

Observații preliminare. Contextul de descoperire

Complexul la care ne vom referi în paginile de față a fost descoperit cu ocazia săpăturilor din anii 1975-1976 din localitatea Streisângeorgiu (astăzi înglobată orașului Călan, jud. Hunedoara). Cercetările au vizat investigarea complexului medieval datând din sec. XI-XV. Cu acel prilej a fost identificată o necropolă romană și un mormânt din a doua vârstă a fierului, considerat la data respectivă ca aparținând tot epocii romane și publicat ca atare de V. Eskenasy¹. Mormântul în discuție a scăpat atenției cercetătorilor civilizației dacice². Recent L. Petculescu a observat corect încadrarea cronologică a acestui complex funerar, eliminându-l – pe bună dreptate – din repertoriul mormintelor romane având în inventar piese de echipament militar³.

Încă din 1975 apăruseră în secțiunile din zona cercetată (fig. 30) o serie de piese de inventar funerar specifice epocii romane. Printre artefactele publicate de V. Eskenasy se numără însă și un pinten de fier⁴ care aparține mai degrabă fazei finale a celei de a doua vârstă a fierului, cu numeroase analogii în așezările dacice contemporane Regatului dac⁵.

În 1976 a fost practică secțiunea nr. IX (S IX), dispusă aproximativ paralel cu marginea terasei (fig. 30), fiind descoperite trei complexe funerare de incinerare. Primele două aparțin perioadei Daciei romane. *Mormântul nr. 3*, după cum consemna V. Eskenasy, „reprezintă un tip încă necunoscut... pentru teritoriul provinciei Dacia”⁶. Pentru dezvelirea lui a fost deschisă o suprafață notată S X (fig. 31/1). Reproducem în continuare observațiile arheologice ale autorului săpăturii, acestea fiind, de altfel, foarte exacte:

„Oasele, cenușa, armele și piesele de harnașament au fost depuse la – 0,90 m. În jurul depunerii a fost amenajată o platformă din pietre de râu, de

¹ V. Eskenasy, în *SCIVA*, 28, 1977, 4, p. 603-609.

² Din câte cunosc, singurul care și-a dat seama de încadrarea cronologică și culturală corectă a acestui complex este F. Medeleț, dar nu a scris-o (n.n. – A.R.).

³ L. Petculescu, în *Roman military equipment: experiment and reality – Journal of Roman Military Equipment Studies*, 6, 1995, p. 105, 138, n. 4. Doresc să mulțumesc călduros și pe această cale lui L. Petculescu pentru semnalarea descoperirii și pentru informațiile în legătură cu aceasta.

⁴ V. Eskenasy, *op. cit.*, p. 603-604, fig. 2/a.

⁵ I. Glodariu, E. Iaroslavski, *Civilizația fierului la daci (sec. II î.e.n. – I e.n.)*, Cluj-Napoca, 1979, p. 126-127.

⁶ V. Eskenasy, *op. cit.*, p. 605.

²⁸ B. A. Raev, A. V. Simonenko, M. Ju. Treister, în *JRGZM*, 38, 1991, 1, p. 469-471; M. Ju. Treister, în *Antiquity*, 67, 1993, p. 791-796.

²⁹ B. A. Raev, A. V. Simonenko, M. Ju. Treister, *op. cit.*, p. 476, fig. 8/3-6, 9.

³⁰ W. M. Werner, *Eisenzeitliche Trens an der unteren und mittleren Donau*, PBF, XVI4, 1988, p. 48-51.

formă pătrată, cu latura de 5,20 m. Pietrele depuse pe un singur strat, relativ compact, se aflau la -0,80 m față de nivelul actual. În centrul platformei, într-o zonă lipsită de pietre, probabil într-o groapă specială, au fost depuse resturile aduse de la rug (oase, cărbune etc.) și armele puternic arse, până la vitrifiere. Armele au fost depuse într-o anumită ordine, se pare respectându-se orientarea nord-est – sud-vest, dar fără o ordine specială a dispunerii unei piese în raport cu alta. Pe platforma de pietre se aflau câteva fragmente ceramice din pastă roșie provenind de la un vas spat ca ofrandă⁷.

Înainte de a ne referi la elementele de rit și ritual funerar și la implicațiile acestora în contextul mai larg al civilizației Daciei preromane sunt necesare o serie de observații privind inventarul mormântului în discuție.

Inventarul funerar

În momentul în care V. Eskenasy publica nota privind necropola romană de la Stresângeorgiu, piesele de inventar se aflau în laboratorul de restaurare al Muzeului Militar Central din București. Astfel că descrierea lor păstra „un caracter provizoriu și limitat, ea fiind posibilă în mare măsură numai ca rezultat al radiografierii unora dintre ele”⁸ (fig. 31/2-3), ceea ce explică parțial faptul că artefactele respective au scăpat atenției cercetătorilor epocii fierului.

Astăzi în Muzeul Militar Central au mai fost identificate doar o parte dintre piese. Este vorba de fragmentul unui pumnal curb, de un vârf de lance, o zăbală și fragmentele spadei cu două tășuri. Vom prezenta în continuare descrierea lor.

1. Pumnal curb de fier, fragmentar. Lama și extremitatea exterioară a mânerului sunt rupte. Lama era prevăzută pe una din fețe cu un canal longitudinal „pentru scurgere a sângelui”. Mânerul era prevăzut, probabil, inițial cu o gardă sub formă de manșon. Se mai păstrează două din niturile care fixau plăselele din lemn sau os. Lungimea păstrată a pumnalului este de 15,2 cm, din care mânerul măsoară 4,1 cm. Lățimea lamei este de 2,3 cm⁹ (fig. 34/2).

2. Vârf de lance din fier. Extremitatea vârfului este ruptă, iar lama ușor îndoită. Lama prezintă o nervură mediană unghiulară. Manșonul de fixare pe partea de lemn este cilindric. Lungimea totală a piesei este de 45,8 cm¹⁰ (fig. 34/1).

3. Zăbală din fier de tip „tracic”. Se păstrează psaliile, muștiucul și fragmente ale părților laterale care distribuiau curelele prinse pe botul calului. Psaliile au forma obișnuită la zăbalele de acest tip. Muștiucul este format din două bare prinse între ele prin inele și este prevăzut cu câte două rondule și câte

⁷ Idem, *loc. cit.*

⁸ Idem, *loc. cit.*

⁹ Cf. idem, *op. cit.*, p. 605, lit. c.

¹⁰ Cf. idem, *op. cit.*, p. 605, lit. b.

doi cilindrii metalici de fiecare parte. Părțile laterale pentru prinderea curelelor sunt fragmentare. Asupra formei lor inițiale vom revenii ceva mai jos. Lungimea totală a psaliilor este de 22,1 cm, iar lățimea în zona muștiucului de 15,4 cm¹¹ (fig. 32).

Potrivit radiografiei piesei după descoperire (fig. 31/2), se pare că zăbala prezentată mai păstra încă tija de fier care unea cele două psalii în zona mediană.

4. O sabie lungă de tip celtic cu teacă, fragmentară, lungimea păstrată la descoperire măsurând cca. 70 cm¹² (fig. 35).

Pe lângă piesele prezentate, din inventarul mormântului mai făceau parte următoarele obiecte:

5. Fragment din teaca pumnalului curb, menționat anterior, având capătul prevăzut cu un buton „în formă de disc”. Lungimea era de 7 cm, iar lățimea de 3 cm¹³.

6. Fragment de zăbală de tipul celei descrise mai sus. Se păstra o parte din muștiuc¹⁴ (fig. 31/3b).

7. Inel lateral de zăbală de același tip¹⁵ (fig. 31/3d).

8. Psalie de zăbală de tipul celei de la nr. 3, având lungimea de 24 cm¹⁶ (fig. 31/3c).

9. Psalie asemănătoare, dar având o morfologie ușor diferită și lungimea de 28 cm¹⁷ (fig. 31/3a).

Analiza inventarului funerar

Obiectele care formează inventarul funerar nu pun probleme deosebite de datare și de interpretare, asocierea lor fiind specifică unei anumite perioade și fenomen cultural. Cu excepția zăbalelor, restul pieselor constituie armamentul ofensiv al defunctului. Lipsesc obiectele reprezentând armamentul defensiv, cum ar fi elementele de scut, cămașa de zale sau coiful.

Pumnalele curbe cu teacă, deși constituie o creație mai veche a lumii tracice, sunt prezente în număr mare în contexte arheologice mai ales în sec. II-I a. Chr. Este vorba, în primul rând, de mormintele specifice grupului Padea – Panaghiurski Kolonii din nord-vestul și nordul Bulgariei, din Oltenia și din zona Porților de Fier ale Dunării, precum și din sud-vestul Transilvaniei¹⁸ (fig. 38). Dintre analogiile mai apropiate exemplarului de la Călan, le menționăm pe cele

¹¹ Cf. idem, *op. cit.*, p. 607, lit. e, fig. 5.

¹² Idem, *op. cit.*, p. 605, lit. a.

¹³ Idem, *op. cit.*, p. 605, 607, lit. d.

¹⁴ Idem, *op. cit.*, p. 607, lit. f, fig. 6/b.

¹⁵ Idem, *op. cit.*, p. 607, lit. g, fig. 6/d.

¹⁶ Idem, *op. cit.*, p. 607, lit. h, fig. 6/c.

¹⁷ Idem, *op. cit.*, p. 607, lit. i, fig. 6/a.

¹⁸ A. Rustoiu, în *Studia archaeologica et historica Nicolae Gudea dicata*, Zalău, 2001, p. 181-182, 184-185, fig. 2 (harta descoperirilor).

de la Osen¹⁹ și Târnava²⁰ (în nord-vestul Bulgariei), Călărași²¹, Orodel²² și Cetate²³ (în Oltenia), Blandiana²⁴ (în Transilvania) și Histria²⁵ (acesta din urmă aparținând probabil unui mercenar provenit din zona Dunării oltenice²⁶). Pumanlele respective se regăsesc în inventarele unor morminte tumulare dacice din sec. I a. Chr., cum este cazul celor de la Cugir (jud. Alba)²⁷ sau Popești (jud. Giurgiu)²⁸. În sfârșit, o serie de pumnale curbe au fost găsite în unele cetăți și așezări dacice din sec. I a. Chr. – I p. Chr.²⁹, cea mai nordică descoperire fiind constituită de cea de la Solotvino (Ucraina Transcarpatică)³⁰.

Vârful de lance (variantea cu nervură mediană unghiulară) este, de asemenea, deosebit de frecvent, atât în complexele funerare ale grupului Padea – Panaghiurski Kolonii³¹, cât și în mormintele tumulare din Dacia³². Din punct de vedere cronologic, piesele de acest fel au cunoscut o utilizare îndelungată³³.

Printre armele din inventarul mormântului de la Călan se număra și o sabie lungă de tip celtic. Astfel de piese sunt numeroase în mediul grupului Padea – Panaghiurski Kolonii, unde se asociază cu pumnale curbe, vârfuri de lănci, elemente de scut etc. Ele se datează în perioada La Tène C2-D³⁴. Săbiile de acest fel se întâlnesc, de asemenea, într-o serie de morminte tumulare din Dacia preromană din sec. I a. Chr., inventarele funerare cunoscând aceleași asocieri de piese de armament. Este vorba de tumulul nr. II de la Cugir³⁵ și tumulii II și IV de la Popești³⁶.

¹⁹ B. Nikolov, în *Arheologija-Sofia*, XXXII, 1990, 4, fig. 9, 10.

²⁰ Idem, în *Izvestija-Sofia*, XXVIII, 1965, fig. 20; N. Teodosiev, N. Torbov, în *Izvestija na Muzeite v Severozapadna Balgaria*, 23, 1995, fig. 16, 21.

²¹ C. S. Nicolaescu-Plopșor, în *Dacia*, XI-XII, 1945-1947, pl. I/6.

²² Idem, *op. cit.*, pl. III/5.

²³ Idem, *op. cit.*, pl. III/6.

²⁴ H. Ciugudean, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 425-426, fig. 2/1-2.

²⁵ D. M. Pippidi et al., în *Materiale*, V, 1959, p. 309, fig. 11.

²⁶ A. Rustoiu, în *Istros*, X, 2000, p. 277-288.

²⁷ I. H. Crișan, *Civilizația geto-dacilor*, II, București, 1993, fig. 11.

²⁸ Al. Vulpe, în *Thraco-Dacica*, I, 1976, p. 201, fig. 14/2-3.

²⁹ I. Glodariu, E. Iaroslavski, *op. cit.*, p. 139.

³⁰ A. Rustoiu, în V. Vasiliev, A. Rustoiu, E. A. Balaguri, C. Cosma, *Solotvino – „Cetate” (Ucraina Transcarpatică). Așezările din epoca bronzului, a doua vârstă a fierului și din evul mediu timpuriu*, Cluj-Napoca, 2002, fig. 4-dreapta.

³¹ C. S. Nicolaescu-Plopșor, *op. cit.*, pl. I/4-5, 7, III/2, V/1, 3-5; N. Teodosiev, N. Torbov, *op. cit.*, fig. 22, 33; V. Sîrbu, A. Rustoiu, în *Le Djerdap/Les Portes de Fer a la deuxième moitié du premier millénaire av. J.Ch. jusqu'aux guerres daciques*, Beograd, 1999, p. 80, fig. 3/4-6, 9-10.

³² A. Rustoiu, în *Studii de istorie a Transilvaniei*, Cluj, 1994, p. 35.

³³ I. Glodariu, E. Iaroslavski, *op. cit.*, p. 133.

³⁴ Z. Wozniak, *Wschodnie pogranicze kultury Latenskiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1974, p. 87-94; Vl. Zirra, în *Dacia*, N.S., XV, 1971, p. 235; M. Domaradzki, în *Revue Aquitania*, Suppl. 1, 1986, p. 228-229; M. Tačeva, în *Studia in honorem Veselini Besevliev*, Sofia, 1978, p. 325-337.

³⁵ I. H. Crișan, *op. cit.*, I, p. 113, II, fig. 11.

³⁶ Al. Vulpe, *op. cit.*, p. 198, 201, fig. 5/12, 13.

Zăbalele de la Călan, mai mult sau mai puțin fragmentare, se încadrează în tipul XVI definit de W. M. Werner³⁷. Cercetătorul german a realizat și o împărțire în variante în funcție de forma elementelor laterale care serveau la distribuirea curelelor³⁸ (fig. 33/1). Deși, în cazul pieselor de la Călan ele sunt fragmentare, potrivit radiografiilor publicate de V. Eskenasy (fig. 31/3d), se pare că zăbalele în discuție aparțin cel mai probabil variantei 4. De asemenea, muștiucul format din două bucăți este prevăzut pe ambele părți cu câte două rondele și doi cilindrii de fier, spre deosebire de alte exemplare de același tip care prezintă rozete cruciforme. Exemplare asemănătoare au fost descoperite la Novi Banovci³⁹ și Veliki Vetren⁴⁰ (Iugoslavia), Altimir⁴¹, Bahovica⁴², Bukjovci⁴³, Liljace⁴⁴, Sofronievo⁴⁵ și Târnava⁴⁶ (în Bulgaria), Padea⁴⁷ (în Oltenia) și Șeușa⁴⁸ (în sud-vestul Transilvaniei).

Acest tip de zăbale, numite și „tracice” (fig. 6/1-4, 6-7), este răspândit mai ales în zona nord-balcanică (fig. 36). Ele se concentrează în special în nord-vestul Bulgariei, în Oltenia și în sud-vestul Transilvaniei. Unele descoperiri sunt semnalate în mediul scordisc. În ceea ce privește contextele de descoperire, zăbalele de tip XVI – Werner provin din morminte tumulare (atribuite tribalilor) din nordul și nord-vestul Bulgariei. În Dacia astfel de piese au fost descoperite atât în morminte plane de incinerare din Oltenia (Dubova, Padea) și sud-vestul Transilvaniei (Blandiana, Tărtăria), cât și în complexe tumulare (Cugir). De asemenea, se remarcă prezența lor într-o serie de așezări dacice (Șeușa, Sighișoara, Piatra Craivii). Este de subliniat în acest sens că exemplarul, încă inedit, de la Șeușa a fost descoperit într-o groapă rituală, din aria așezării dacice, în care a fost înhumat un cal. În mediul scordisc, zăbalele de acest fel se întâlnesc, de asemenea, în necropole și așezări. Din fortificația de la Veliki Vetren, aflată pe Muntele Juhor în valea Moravei, provine chiar un depozit de astfel de piese care a aparținut unei unități de cavalerie formată din 14 călăreți⁴⁹. Această difuziune a zăbalelor în discuție se explică prin alianțele militare dintre

³⁷ W. M. Werner, *Eisenzeitliche Trensen an der unteren und mittleren Donau*, în PBF, XVI/4, München, 1988, p. 81-101. Vezi și Vl. Zirra, în *Hamburger Beiträge zur Archäologie*, 8, 1981, p. 124-128.

³⁸ W. M. Werner, *op. cit.*, p. 86, fig. 13.

³⁹ Idem, *op. cit.*, p. 92, cat. 298, pl. 47.

⁴⁰ M. Stojić, în *Le Djerdap/Les Portes de Fer a la deuxième moitié du premier millénaire av. J.Ch. jusqu'aux guerres daciques*, Beograd, 1999, p. 105, fig. 2.

⁴¹ W. M. Werner, *op. cit.*, p. 92, cat. 300, pl. 48.

⁴² Idem, *op. cit.*, p. 92, cat. 301, pl. 48.

⁴³ Idem, *op. cit.*, p. 93, cat. 303, pl. 49.

⁴⁴ Idem, *op. cit.*, p. 93, cat. 305, pl. 50.

⁴⁵ Idem, *op. cit.*, p. 93, cat. 308-309, pl. 51.

⁴⁶ N. Teodosiev, N. Torbov, *op. cit.*, fig. 18, 24.

⁴⁷ W. M. Werner, *op. cit.*, p. 93, cat. 307, pl. 51.

⁴⁸ Inedit. În curs de prelucrare și publicare de către M. Ciută și I. V. Ferencz.

⁴⁹ M. Stojić, *op. cit.*, p. 107.

tribali, scordisci și daci, consemnate și de sursele literare antice cu privire la evenimente petrecute încă în sec. II a. Chr.⁵⁰ Alianțele respective au condus la procedee de luptă asemănătoare, dovada acestui fapt constituind-o asocierile de piese de armament având origini diferite, dar utilizate împreună de aceeași războinici. Prezența unor exemplare în zone mai îndepărtate, din vestul Balcanilor, s-ar putea datora relațiilor existente între comunitățile de la Dunărea de Jos și cele din regiunile menționate. Dăruirea unor cai cu întregul lor harnașament constituia în antichitate o practică obișnuită în perfectarea înțelegerilor diplomatice⁵¹.

În legătură cu zăbalele din mormântul de la Călan, mai trebuie precizat faptul că dimensiunile diferite ale psaliilor sugerează că este vorba de trei exemplare. Același număr de zăbale a fost descoperit și în tumulul II de la Cugir, în care se afla însă și un car ceremonial. De aceea, s-a presupus că două dintre zăbale (având dimensiuni identice) au aparținut cailor înhămați la car, în timp ce a treia era destinată unui cal de călărie⁵². Deși nu dorim să insistăm acum asupra acestor aspecte, nu putem să nu remarcăm faptul că prezența celor trei zăbale în mormintele menționate amintește de *trimarkisia* consemnată la celți: grupuri de cavaleri însoțiți fiecare de câte doi „scutieri” călare. Adoptarea unui astfel de procedeu de luptă din lumea celtică (prin filieră scordiscă) nu ar fi ceva neobișnuit.

W. M. Werner consideră că zăbalele de tipul la care ne-am referit își fac apariția încă din prima jumătate a sec. III a. Chr., fiind frecvente în descoperirile grupului Padea – Panaghiurski Kolonii, datate între 250 – 50 a. Chr.⁵³ Trebuie remarcat însă faptul că marea majoritate a descoperirilor de acest fel de pe teritoriul României se încadrează în special între cca. 150 – 50 a. Chr.⁵⁴ Și alte contexte de descoperire mai recente confirmă această datare. Astfel, în inventarul tumulului nr. II de la Cugir se afla și o situla de bronz italică de la jumătatea sec. I a. Chr.⁵⁵ Zăbala de la Șeușa provine dintr-o așezare care își începe existența spre jumătatea sec. II a. Chr., groapa în care a fost găsită numărându-se printre complexe timpurii ale sitului respectiv. Depozitul de la

⁵⁰ Vezi, printre alții, Vl. Zirra, în *Thraco-Dacica*, I, 1976, p. 179-181 și V. Sîrbu, A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 86-88.

⁵¹ Xenophon, *Anabasis*, I, 2: „...Ciris îi oferi daruri (lui Syennesis) care erau socotite la curte drept o mare cinste: un cal cu frâu de aur (s.n.), un colier de aur, brățări și un costum persan...”; Titus Livius, XLIII, 5: „...doi cai împodobiți cu phalere, împreună cu slujitorii lor...” acordați unor soli celți; Tacitus, *Germania*, XV, 2: „Ei [germanii] se bucură mai ales de darurile popoarelor vecine, care li se trimit nu numai de unul sau de altul, ci și de obște: cai buni, arme minunate, alămuri și colane”.

⁵² I. H. Crișan, în *Apulum*, XVIII, 1980, p. 82-83.

⁵³ W. M. Werner, *op. cit.*, p. 99-101.

⁵⁴ V. Sîrbu, A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 77-91.

⁵⁵ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 84.

Veliki Vetren a fost îngropat, potrivit cronologiei celorlalte piese din inventar, în primele decenii ale sec. I a. Chr., probabil în împrejurările campaniei lui Cornelius Scipio Asiagenus împotriva scordiscilor din anul 84 a. Chr.⁵⁶

În concluzie, având în vedere faptul că zăbalele în discuție sunt specifice grupului Padea – Panaghiurski Kolonii și că ele apar și în morminte tumulare dacice (care sunt documentate pe toată perioada sec. I a. Chr.), datarea lor generală, cel puțin pentru regiunile nord-dunărene, se situează între mijlocul sec. II a. Chr. și sfârșitul sec. I a. Chr.

Elemente de rit și ritual funerar

Așa cum s-a putut observa din descrierea complexului realizată de V. Eskenasy⁵⁷, este vorba de un mormânt de incinerare, arderea defunctului desfășurându-se în altă parte. Este, de asemenea, cert că întregul echipament militar al celui înmormântat se afla asupra sa, piesele suferind o ardere intensă.

Neclaritățile sunt determinate de „platforma de pietre de râu” din jurul gropii mormântului. Aceasta se afla la o adâncime mai mică decât locul în care au fost depuse resturile incinerate (fig. 31/1). Aspectul platformei respective este asemănător, aproape până la identitate, cu mantalele tumulilor de la Cugir. Aceștia din urmă au fost ridicați tot din piatră de râu și bucăți de micașist local, iar în momentul descoperirii, tumulii erau aplatizați, încât dădeau impresia unor morminte plane, nefiind vorba, evident, de așa ceva⁵⁸. Prin urmare, platforma de pietre de la Călan indică faptul că și în acest caz este vorba de mantaua unui tumul aplatizat. Movila a fost ridicată peste o groapă în care au fost depuse resturile incinerate.

Având în vedere toate acestea, poate fi alcătuit și „scenariul” înmormântării. Defunctul a fost așezat pe rug echipat cu întregul armament. De asemenea, au fost sacrificați trei cai. După terminarea arderii, resturile au fost aduse în locul în care s-a ridicat tumulul. Inițial, a fost realizată o adâncitură în care au fost așezate (probabil într-o anumită ordine) resturile adunate de pe rug. Apoi a fost ridicat tumulul cu pietre de râu și pământ. În momentul ridicării movilei s-au practicat și anumite ritualuri (poate un banchet funebru?) în cursul cărora un vas „din pastă roșie” a fost „spart ca ofrandă” pe mantaua de piatră. Aceste ritualuri au fost constatate și la Cugir⁵⁹.

În ceea ce privește aspectul general al întregului complex, analogia cea mai apropiată este constituită de tumulul IV de la Popești. Și în acest caz inventarul funerar a fost depus într-o groapă, de formă ovală, orientată, la fel ca

⁵⁶ M. Stojic, *op. cit.*, p. 107.

⁵⁷ Vezi *supra*.

⁵⁸ Tumulii I, II și IV au fost investigați în 1979. În anul 1981 am avut posibilitatea să particip la dezvelirea tumulului nr. III de la Cugir, sub îndrumarea lui F. Medeleț și I. H. Crișan (n.n. – A.R.).

⁵⁹ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 81 sqq.

de la Osen¹⁹ și Târnava²⁰ (în nord-vestul Bulgariei), Călărași²¹, Orodel²² și Cetate²³ (în Oltenia), Blandiana²⁴ (în Transilvania) și Histria²⁵ (acesta din urmă aparținând probabil unui mercenar provenit din zona Dunării oltene²⁶). Pumanlele respective se regăsesc în inventarele unor morminte tumulare dacice din sec. I a. Chr., cum este cazul celor de la Cugir (jud. Alba)²⁷ sau Popești (jud. Giurgiu)²⁸. În sfârșit, o serie de pumnale curbe au fost găsite în unele cetăți și așezări dacice din sec. I a. Chr. – I p. Chr.²⁹, cea mai nordică descoperire fiind constituită de cea de la Solotvino (Ucraina Transcarpatică)³⁰.

Vârful de lance (variantea cu nervură mediană unghiulară) este, de asemenea, deosebit de frecvent, atât în complexele funerare ale grupului Padea – Panaghiurski Kolonii³¹, cât și în mormintele tumulare din Dacia³². Din punct de vedere cronologic, piesele de acest fel au cunoscut o utilizare îndelungată³³.

Printre armele din inventarul mormântului de la Călan se număra și o sabie lungă de tip celtic. Astfel de piese sunt numeroase în mediul grupului Padea – Panaghiurski Kolonii, unde se asociază cu pumnale curbe, vârfuri de lănci, elemente de scut etc. Ele se datează în perioada La Tène C2-D³⁴. Săbiile de acest fel se întâlnesc, de asemenea, într-o serie de morminte tumulare din Dacia preromană din sec. I a. Chr., inventarele funerare cunoscând aceleași asocieri de piese de armament. Este vorba de tumulul nr. II de la Cugir³⁵ și tumulii II și IV de la Popești³⁶.

¹⁹ B. Nikolov, în *Arheologija-Sofia*, XXXII, 1990, 4, fig. 9, 10.

²⁰ Idem, în *Izvestija-Sofia*, XXVIII, 1965, fig. 20; N. Teodosiev, N. Torbov, în *Izvestija na Muzeite v Severozapadna Bălgaria*, 23, 1995, fig. 16, 21.

²¹ C. S. Nicolaescu-Ploșor, în *Dacia*, XI-XII, 1945-1947, pl. I/6.

²² Idem, *op. cit.*, pl. III/5.

²³ Idem, *op. cit.*, pl. III/6.

²⁴ H. Ciugudean, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 425-426, fig. 2/1-2.

²⁵ D. M. Pippidi et al., în *Materiale*, V, 1959, p. 309, fig. 11.

²⁶ A. Rustoiu, în *Istros*, X, 2000, p. 277-288.

²⁷ I. H. Crișan, *Civilizația geto-dacilor*, II, București, 1993, fig. 11.

²⁸ Al. Vulpe, în *Thraco-Dacia*, I, 1976, p. 201, fig. 14/2-3.

²⁹ I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *op. cit.*, p. 139.

³⁰ A. Rustoiu, în V. Vasiliev, A. Rustoiu, E. A. Balaguri, C. Cosma, *Solotvino – „Cetate” (Ucraina Transcarpatică). Așezările din epoca bronzului, a doua vârstă a fierului și din evul mediu timpuriu*, Cluj-Napoca, 2002, fig. 4-dreapta.

³¹ C. S. Nicolaescu-Ploșor, *op. cit.*, pl. I/4-5, 7, III/2, V/1, 3-5; N. Teodosiev, N. Torbov, *op. cit.*, fig. 22, 33; V. Sirbu, A. Rustoiu, în *Le Djerdap/Les Portes de Fer a la deuxième moitié du premier millénaire av. J.Ch. jusqu'aux guerres daciques*, Beograd, 1999, p. 80, fig. 3/4-6, 9-10.

³² A. Rustoiu, în *Studii de istorie a Transilvaniei*, Cluj, 1994, p. 35.

³³ I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *op. cit.*, p. 133.

³⁴ Z. Wozniak, *Wschodnie pogranicze kultury Latenskiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1974, p. 87-94; Vl. Zirra, în *Dacia*, N.S., XV, 1971, p. 235; M. Domaradzki, în *Revue Aquitania*, Suppl. 1, 1986, p. 228-229; M. Tačeva, în *Studia in honorem Veselini Besevliev*, Sofia, 1978, p. 325-337.

³⁵ I. H. Crișan, *op. cit.*, I, p. 113, II, fig. 11.

³⁶ Al. Vulpe, *op. cit.*, p. 198, 201, fig. 5/12, 13.

Zăbalele de la Călan, mai mult sau mai puțin fragmentare, se încadrează în tipul XVI definit de W. M. Werner³⁷. Cercetătorul german a realizat și o împărțire în variante în funcție de forma elementelor laterale care serveau la distribuirea curelelor³⁸ (fig. 33/1). Deși, în cazul pieselor de la Călan ele sunt fragmentare, potrivit radiografiilor publicate de V. Eskenasy (fig. 31/3d), se pare că zăbalele în discuție aparțin cel mai probabil variantei 4. De asemenea, muștiucul format din două bucăți este prevăzut pe ambele părți cu câte două rondele și doi cilindrii de fier, spre deosebire de alte exemplare de același tip care prezintă rozete cruciforme. Exemplare asemănătoare au fost descoperite la Novi Banovci³⁹ și Veliki Vetren⁴⁰ (Iugoslavia), Altimir⁴¹, Bahovica⁴², Bukjovci⁴³, Liljace⁴⁴, Sofronievo⁴⁵ și Târnava⁴⁶ (în Bulgaria), Padea⁴⁷ (în Oltenia) și Șeușa⁴⁸ (în sud-vestul Transilvaniei).

Acest tip de zăbale, numite și „tracice” (fig. 6/1-4, 6-7), este răspândit mai ales în zona nord-balcanică (fig. 36). Ele se concentrează în special în nord-vestul Bulgariei, în Oltenia și în sud-vestul Transilvaniei. Unele descoperiri sunt semnalate în mediul scordisc. În ceea ce privește contextele de descoperire, zăbalele de tip XVI – Werner provin din morminte tumulare (atribuite tribalilor) din nordul și nord-vestul Bulgariei. În Dacia astfel de piese au fost descoperite atât în morminte plane de incinerare din Oltenia (Dubova, Padea) și sud-vestul Transilvaniei (Blandiana, Tărtăria), cât și în complexe tumulare (Cugir). De asemenea, se remarcă prezența lor într-o serie de așezări dacice (Șeușa, Sighișoara, Piatra Craivii). Este de subliniat în acest sens că exemplarul, încă inedit, de la Șeușa a fost descoperit într-o groapă rituală, din aria așezării dacice, în care a fost înhumat un cal. În mediul scordisc, zăbalele de acest fel se întâlnesc, de asemenea, în necropole și așezări. Din fortificația de la Veliki Vetren, aflată pe Muntele Juhor în valea Moravei, provine chiar un depozit de astfel de piese care a aparținut unei unități de cavalerie formată din 14 călăreți⁴⁹. Această difuziune a zăbalelor în discuție se explică prin alianțele militare dintre

³⁷ W. M. Werner, *Eisenzeitliche Tensen an der unteren und mittleren Donau*, în PBF, XVI/4, München, 1988, p. 81-101. Vezi și Vl. Zirra, în *Hamburger Beiträge zur Archäologie*, 8, 1981, p. 124-128.

³⁸ W. M. Werner, *op. cit.*, p. 86, fig. 13.

³⁹ Idem, *op. cit.*, p. 92, cat. 298, pl. 47.

⁴⁰ M. Stojic, în *Le Djerdap/Les Portes de Fer a la deuxième moitié du premier millénaire av. J.Ch. jusqu'aux guerres daciques*, Beograd, 1999, p. 105, fig. 2.

⁴¹ W. M. Werner, *op. cit.*, p. 92, cat. 300, pl. 48.

⁴² Idem, *op. cit.*, p. 92, cat. 301, pl. 48.

⁴³ Idem, *op. cit.*, p. 93, cat. 303, pl. 49.

⁴⁴ Idem, *op. cit.*, p. 93, cat. 305, pl. 50.

⁴⁵ Idem, *op. cit.*, p. 93, cat. 308-309, pl. 51.

⁴⁶ N. Teodosiev, N. Torbov, *op. cit.*, fig. 18, 24.

⁴⁷ W. M. Werner, *op. cit.*, p. 93, cat. 307, pl. 51.

⁴⁸ Inedit. În curs de prelucrare și publicare de către M. Ciută și I. V. Ferencz.

⁴⁹ M. Stojic, *op. cit.*, p. 107.

cea de la Călan, nord-est – sud-vest. De asemenea, inventarul era compus din piese de echipament militar: un coif de bronz, o cămașă de zale din fier, o sabie lungă de tip celtic, un pumnal curb cu teacă, un vârf de lance, un umbo de scut, o seceră de fier (?!), o zăbală de fier și alte piese ale harnașamentului⁶⁰.

Iată deci că mormântul de la Călan se adaugă descoperirilor tumulare timpurii din Dacia preromană. Asupra aspectelor cronologice și a implicațiilor culturale vom stărui în continuare.

Concluzii

Studiile mai recente privind fenomenele funerare din Dacia preromană au condus la o cunoaștere mai nuanțată a înmormântărilor tumulare⁶¹. S-a putut constata astfel că aceste complexe funerare sunt prezente pe toată durata sec. I a. Chr. – I p. Chr. Însă aria de răspândire și componența inventarelor au cunoscut modificări semnificative de-a lungul intervalului cronologic menționat. În timp ce mormintele din sec. I a. Chr. au fost documentate în sud-vestul Transilvaniei, Muntenia și sudul Moldovei (fig. 89), aria celor din veacul următor s-a restrâns la zona râului Siret (fig. 90).

Tumulul de la Călan se numără (potrivit cronologiei pieselor din inventar) printre descoperirile funerare similare datate în sec. I a. Chr. Astfel de complexe au fost identificate la Cugir (jud. Alba), Poiana (jud. Gorj), Lăceni, Orbeasca de Sus (jud. Teleorman), Popești (jud. Giurgiu), Radovanu (jud. Călărași), Piscu Crășani (jud. Ialomița) și Poiana (jud. Galați). La acest grup de descoperiri ar putea fi adăugat eventual un tumul de la Brădiceni (jud. Gorj)⁶². După cum s-a mai afirmat și cu alte ocazii, mormintele tumulare dacice din sec. I a. Chr., corespund, la nord de Dunăre, ariei de răspândire a grupului Padea – Panaghiurski Kolonii (sud-vestul Transilvaniei și Oltenia), dar se extind și în Muntenia și sudul Moldovei. Asocierile de arme din inventare denotă faptul că războinicii înmormântați în tumulii din Dacia au participat la alianțele militare daco-tribalo-scordisce (pe care le-am mai pomenit anterior), utilizând împreună aceleași procedee militare și armament. Nu este întâmplător nici faptul că aceste morminte tumulare sunt, în general, contemporane domniei lui Burebista.

În legătură cu amplasarea necropolelor tumulare din Dacia, mai trebuie remarcat faptul că acestea nu sunt prea mari. Acolo unde au fost făcute observații mai detaliate, s-a constatat că ele sunt compuse dintr-un număr mic de movile. Acest fapt ar putea sugera că este vorba de necropole „de familie” ale aristocrației războinice dacice. De asemenea, în aproape toate cazurile

cunoscute, necropolele tumulare se află situate în apropierea unor așezări dacice, majoritatea fiind fortificate. Tumulul de la Călan constituie deocamdată o descoperire izolată. Însă pe terasa unde a fost dezvelit este posibil să se fi aflat și alte complexe similare, constituite probabil într-o necropolă. Un argument în acest sens l-ar putea constitui pintelul de fier provenit din stratul arheologic, descoperit și publicat de V. Eskenasy⁶³. Piesa respectivă, fie a fost pierdută pe teritoriul necropolei, fie provine dintr-un mormânt distrus de intervențiile ulterioare (din epoca romană, medievală sau contemporană). De asemenea, deși la Călan nu este semnalată nici o așezare contemporană tumulului, aceasta se afla probabil în apropiere, conform celorlalte exemple cunoscute din Dacia. Răspunsurile la aceste probleme rămân deziderate ale cercetărilor viitoare.

⁶³ Vezi *supra*.

⁶⁰ Al. Vulpe, *op. cit.*, p. 201-203, fig. 9. Vezi și A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 33, fig. 2, tipul 2b.

⁶¹ Vezi M. Babeș, în *SCIVA*, 39, 1988, 1, p. 3-32; V. Sîrbu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor*, Galați, 1993, p. 22-23, 71-74; idem, în *Istros*, VII, 1994, p. 83-121; A. Rustoiu, în *Studii de istorie a Transilvaniei*, Cluj, 1994, p. 33-37.

⁶² W. M. Werner, *op. cit.*, p. 94.

Lista localităților în care au fost descoperite zăbale de tip „tracic”
(tip XVI – Werner)⁶⁴ – fig. 36

BULGARIA

1. Altimir (okr. Vraca).
2. Bahovica (okr. Lovec).
3. Barkacevo (okr. Vraca).
4. Bjala Slatina (okr. Vraca).
5. Borovan (okr. Vraca).
6. Bukjovci (okr. Vraca).
7. Dolni Lukovit (okr. Vraca).
8. Gorna Malina (okr. Sofia).
9. Ihtiman (okr. Sofia).
10. Kamburovo (okr. Tărgoviste).
11. Kameno Pole (okr. Vraca).
12. Koinare (okr. Vraca)⁶⁵.
13. Komarevo (okr. Vraca).
14. Kriva Bara (okr. Vraca).
15. Lesura (okr. Vraca).
16. Liljace (okr. Vraca).
17. Lipnica (okr. Vraca).
18. Makocevo (okr. Sofia).
19. Mihailovgrad (okr. Sofia).
20. Osen (okr. Vraca)⁶⁶.
21. Panaghiurski Kolonii (okr. Pazardzik).
22. Popica (okr. Vraca).
23. Reselec (okr. Pleven).
24. Sofronievo (okr. Vraca).
25. Tărnava (okr. Vraca)⁶⁷.
26. Vinograd (okr. Gorno Orjahovica).
27. Viskjar (okr. Pernik).

ROMÂNIA

1. Blandiana (jud. Alba).
2. Brădiceni (jud. Gorj).
3. Călan (jud. Hunedoara).

4. Craiva (jud. Alba).
5. Cugir (jud. Alba).
6. Dubova (jud. Caraș-Severin).
7. Gruia (jud. Mehedinți).
8. Lăceni (jud. Teleorman).
9. Mediaș (jud. Sibiu).
10. Ocița (jud. Vâlcea).
11. Ostrovu Șimian (jud. Mehedinți).
12. Padea (jud. Dolj).
13. Sighișoara-Wietenberg (jud. Mureș).
14. Șeușa (jud. Alba)⁶⁸.
15. Șopot (jud. Dolj).
16. Tărtăria (jud. Alba).

IUGOSLAVIA

1. Belgrad-Karaburma.
2. Krajcinovic.
3. Novi Banovci.
4. Stari Slankamen.
5. Zemun.
6. Veliki Vetren⁶⁹.

SLOVENIA

1. Roje (ops. Gabrovka).

BOSNIA – HERȚEGOVINA

1. Donja Dolina.
2. Gradac.

II. 5. Ornamentica pumnalelor curbe traco-dacice

Pumnalele curbe din zona nord-balcanică au constituit o creație a tracilor, ele fiind utilizate o perioadă îndelungată. Acest lucru este argumentat în primul rând de consemnările autorilor antici, în al doilea rând de reprezentările figurate ale vremii, iar în al treilea rând de sursele arheologice. Denumit fie *mahaira*, în izvoarele literare grecești, fie *sica*, în cele latine, pumnalul curb a reprezentat o armă ofensivă având o amprentă „etnică”. Clemens din Alexandria (*Stromateis*, I, 16, p. 132) relatează faptul că „Tracii au inventat așa-numita *harpe*. Este un cuțit mare, încovoiat” (în text desemnat ca *mahaira* – n.n.). De asemenea, nu ar fi exclus ca pumnalele curbe să fi fost cunoscute deja în sec. V a. Chr., atunci când Herodot (VII, 75) afirma că tracii „erau înarmați cu sulite, scuturi ușoare și săbii mici” (desemnate cu alt termen decât *akinakes*, specific sciților, dar și geților dobrogeni).

Reprezentările figurate de pe pereții *dromos*-ului mormântului de la Kazanlăk, din sec. IV a. Chr., prezintă într-o manieră realistă acest tip de armă¹. De asemenea, pumnalele curbe sunt redată pe monumentele artei romane de după cucerirea Daciei, pe Columna traiană² (fig. 37/1-3) ori pe o serie de piese de artă minoră comemorând războaiele daco-romane, așa cum este cazul unei plăcuțe de bronz (fig. 37/4) descoperită recent la Gârla Mare (jud. Mehedinți)³.

Prezența pumnalelor curbe în contexte arheologice, între sec. IV a. Chr. și începutul sec. II p. Chr. este inegală cantitativ. Astfel, între sec. IV-III a. Chr. ele sunt rare, fiind totuși documentate într-o serie de complexe funerare (cum sunt cele de la Ziminicea⁴) ori în „orașe” tractice nord-balcanice (Kabyle⁵, Seuthopolis⁶).

Cel mai mare număr de astfel de artefacte (cca. 90 de exemplare) provin din descoperiri funerare datate în sec. II – I a. Chr. Este vorba, în primul rând, de mormintele specifice grupului Padea – Panaghiurski Kolonii.

De asemenea, pumnalele curbe fac parte din inventarele unor tumuli din Dacia preromană. Dintre aceștia sunt de menționat tumulii de la Cugir (jud.

⁶⁴ Lista a fost întocmită după W. M. Werner, *op. cit.* Au fost făcute trimiteri bibliografice numai pentru descoperirile mai noi, ulterioare lucrării lui W. M. Werner.

⁶⁵ B. Nikolov, în *Arheologija-Sofia*, XXXII, 1990, 4, fig. 14-15.

⁶⁶ Idem, *op. cit.*, fig. 9-10.

⁶⁷ N. Teodosiev, N. Torbov, în *Izvestija na Muzeite v Severozapadna Bălgaria*, 23, 1995, fig. 18, 24.

⁶⁸ Inedit.

⁶⁹ M. Stojić, în *Le Djerdap/Les Portes de Fer a la deuxième moitié du premier millenaire av. J.Ch. jusqu'aux guerres daciques*, Beograd, 1999, p. 105, fig. 2.

¹ M. Domaradzki, în *Revue Aquitania, Supplement 1*, 1986, p. 227-228, fig. 1.

² S. von Schnurbein, în *Germania*, 57, 1979, 1-2, p. 122-126.

³ I. Stîngă, în *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade, 1996, p. 241, fig. 10/5, 11; C. Pop, în *Army and Urban development in the Danubian provinces of the Roman Empire*, Alba-Iulia, 2000.

⁴ A. D. Alexandrescu, în *Dacia*, N.S., 24, 1980, fig. 59/15-17.

⁵ M. Domaradzki, în *Kabyle*, II, 1991, pl. 26/9.

⁶ L. Ognenova-Marinova, în *Sevtopolis. I. Vit i kultura*, Sofia, 1984, fig. 17.

Alba)⁷, Călan (jud. Hunedoara)⁸, Popești (jud. Giurgiu)⁹ și Radovanu (jud. Giurgiu)¹⁰.

În sfârșit, pumnalele curbe apar sporadic și în morminte din aria scordiscă (Belgrad-Karaburma, Belgrad-Rošpi Čuprija, Zemun-Bežania, Vinča, Sotin, Dalj, Osijek, Stari Slankamen¹¹), ilustrând legături cu regiunile de la Dunărea de Jos.

În ceea ce privește situația din așezările și cetățile dacice din sec. I a. Chr. – I p. Chr., pumnalele curbe sunt documentate, într-un număr suficient de semnificativ, în complexe descoperite atât în capitala Regatului¹², cât și la periferie, cum este cazul așezării de la Solotvino, aflată pe Tisa superioară în Ucraina Transcarpatică¹³.

În continuare mă voi referi doar la ornamentica specifică unora dintre pumnalele curbe din spațiul tracic nord-balcanic. Reprezentările figurate, incizate de obicei pe lamele pumnalelor, sunt cunoscute deocamdată doar din aria grupului Padea – Panaghiurski Kolonii din sec. II – I a. Chr. Z. Woźniak, abordând această problemă, clasifică reprezentările respective în patru grupe stilistice. Grupa A era constituită de ornamentele în manieră realistă (reprezentări zoomorfe). Grupa B cuprindea asocierile complexe de cercuri, puncte și linii dispuse în zig-zag. Grupa C era reprezentată de cercuri și linii longitudinale, în timp ce grupa D includea șiruri de triunghiuri poansonate pe lamele pumnalelor¹⁴.

Reanalizarea reprezentărilor figurate de pe lamele pumnalelor în discuție ilustrează faptul că o bună parte a ornamentelor respective sunt zoomorfe. Acestea se întâlnesc pe exemplarele din nord-vestul Bulgariei, Oltenia și sud-vestul Transilvaniei, în timp ce reprezentările simple, de cercuri și triunghiuri poansonate, cunosc o arie mai largă, fiind întâlnite din aria scordiscă (fig. 41/2-4) până în Muntenia¹⁵ și nordul Bulgariei. Cele mai multe dintre ornamentele

⁷ I. H. Crișan, în *Apulum*, 18, 1980, p. 82-83.

⁸ Vezi capitolul consacrat acestui tumul în volumul de față.

⁹ Al. Vulpe, *op. cit.*, p. 201, fig. 14/2-3.

¹⁰ Idem, *op. cit.*, p. 208, fig. 18/1.

¹¹ J. Todorović, *Kelti u jugoistočnoj Evropi*, Beograd, 1968, p. 34, pl. LII/10; idem, *Praijstoriska Karaburma*, I, Beograd, 1972, pl. XXXIV/6, XXXVI/1; D. Božić, în *Arheoloski vestnik*, 1981, pl. 9/9, P. Popović, *op. cit.*, fig. 3/2-3; Z. Woźniak în *Germania*, 54, 1976, 2, p. 390-392.

¹² I. Glodariu, E. Iaroslavski, *Civilizația fierului la daci*, Cluj-Napoca, 1979, p. 139.

¹³ A. Rustoiu, în V. Vasilev, A. Rustoiu, E. A. Balaguri, C. Cosma, *Solotvino – „Cetate” (Ucraina Transcarpatică). Așezările din epoca bronzului, a doua vârstă a fierului și din evul mediu timpuriu*, Cluj-Napoca, 2002, fig. 4-dreapta.

¹⁴ Z. Woźniak, *Wschodnie pogranicze Kultury Latenskiej*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk, 1974, p. 99-101, fig. 10.

¹⁵ Vezi exemplarul de la Izvoru (com. Vânătorii Mici): G. Trohani, în *Studii dacice*, Cluj-Napoca, 1981, p. 97-98, fig. 1. Pumnalul respectiv ar putea proveni dintr-un mormânt de tip Padea – Panaghiurski Kolonii, fapt ce ar confirma încă o dată extinderea ariei grupului respectiv și în Muntenia (cf. A. Rustoiu, în *Studii de istorie a Transilvaniei*, Cluj, 1994, p. 35; V. Sirbu, A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 79, fig. 1).

zoomorfe redau imaginea a două păsări de pradă (probabil vulturi) afrontate și asociate cu simboluri solare, dispuse între ele ori încadrându-le. Exemplul cel mai elocvent îl constituie ornamentul de pe lama unui pumnal de la Sofronievo (fig. 39/3), redând doi vulturi afrontați, având aripile desfăcute. Între ei se află un simbol solar¹⁶. Reprezentări apropiate stilistic pot fi sesizate pe un alt pumnal de la Sofronievo¹⁷ (fig. 39/2), precum și pe cele de la Tărnava¹⁸ (fig. 39/4), Cetate¹⁹ (fig. 39/5), Corcova²⁰ (fig. 40/1), Călărași²¹ (fig. 41/5), Koinare²² și Teleac²³. De asemenea, aceleași grupuri de păsări au ornamentat cele două fețe ale lamei vârfului de lance din mormântul de la Živovci²⁴ (fig. 41/1).

În cazul pumnalului de la Orodol (fig. 39/6) au fost reprezentate doar capetele păsărilor afrontate și simbolul solar central²⁵. Modul de dispunere al perechilor de păsări sugerează faptul că uneori reprezentările respective au fost simplificate la limită, însă intenția ornamentală era aceeași. Aceasta este, probabil, situația a două pumnale de la Rastu²⁶ (fig. 42/3-4) și poate al celor de la Blandiana²⁷, Altimir²⁸ (fig. 42/1) și Tărnava²⁹ (fig. 42/2).

De la Rastu provine și un pumnal având reprezentați pe lamă doi șerpi încolăciți dispuși – spre deosebire de perechile de păsări de pradă – în poziție antitetică, având între ei simbolul solar³⁰ (fig. 42/5).

În fine, pentru a încheia seria reprezentărilor zoomorfe, pumnalul de la Corcova constituie, din punct de vedere morfologic și ornamental, cel mai complex exemplar din aria traco-dacică³¹ (fig. 40). Pe lamă se mai păstrează unul din vulturii incizați. Mănerul pumnalului prezintă un decor longitudinal sugerând „S”-ul înlănțuit specific artei celtice, însă maniera de realizare indică, mai degrabă, originea locală. De altfel, într-o perioadă mai timpurie (sec. IV a. Chr.), decorul respectiv este prezent pe torțile unor câni de argint din „grupa

¹⁶ B. Kull, în *BRGK*, 78, 1997, p. 336, fig. 65/2. Aceași reprezentare însă desenată eronat la Z. Woźniak, *op. cit.*, fig. 10/2.

¹⁷ Z. Woźniak, *op. cit.*, fig. 10/3.

¹⁸ N. Teodosiev, N. Torbov, *op. cit.*, fig. 21.

¹⁹ C. S. Nicolaescu-Plopșor, în *Dacia*, 11-12, 1945-1947, pl. III/6.

²⁰ A. Rustoiu, V. Sirbu, în *Instrumentum*, 9, 1999, p. 12, fig. 1; V. Sirbu, A. Rustoiu, G. Crăciunescu, *op. cit.* p. 218-219, fig. 2.

²¹ C. S. Nicolaescu-Plopșor, *op. cit.*, pl. I/6.

²² B. Nikolov, în *Arheologija – Sofia*, 32, 1990, 4, fig. 11.

²³ Vezi *supra*, cap. II.2.

²⁴ B. Kull, *op. cit.*, p. 336, fig. 65/1.

²⁵ C. S. Nicolaescu-Plopșor, *op. cit.*, pl. III/5.

²⁶ E. Tudor, în *SCIV*, 19, 1968, 3, p. 517-518, fig. 2/1, 5.

²⁷ Vezi *supra*, cap. II.2.

²⁸ Z. Woźniak, *op. cit.*, fig. 10/10.

²⁹ Idem, *op. cit.*, fig. 10/9.

³⁰ E. Tudor, *op. cit.*, p. 518, fig. 2/2.

³¹ Vezi *supra* nota 25.

tribală” a tezaurului de la Rogozen³². În ceea ce privește teaca pumnalului în discuție, acesta prezintă – în locul obișnuitului buton terminal din partea inferioară – capul unui berbec (fig. 40/2).

În tentativa de a interpreta semnificațiile reprezentărilor menționate, trebuie remarcată de la bun început frecvența mare a perechilor de păsări de pradă affrontate, redată împreună cu simboluri solare. Vulturul a fost asociat cu divinitatea supremă, celestă, imaginea sa fiind deosebit de des întâlnită în întreaga antichitate³³. Această interpretare, în cazul pumnalelor curbe, este întărită de prezența simbolurilor solare, mai numeroase chiar decât a reprezentărilor zoomorfe. Faptul tocmai menționat ar putea sugera credința aristocrației războinice traco-dacice în protecția marelui zeu celest. Această idee este susținută și de falera ovală din tezaurul de la Surcea, pe care, deasupra călărețului, este reprezentat un vultur cu aripile desfăcute³⁴ (fig. 37/5).

Șarpele apare într-un singur caz, pe unul din pumnalele de la Rastu. Simbolistica șarpelui a cunoscut o mare răspândire în aria tracică și daco-getică și, totodată, valențe multiple (benefice și malefice)³⁵. În cazul pumnalului de la Rastu este semnificativă poziția antitetică a celor doi șerpi aflați de o parte și de cealaltă a simbolului solar, spre deosebire de reprezentările de vulturi întâlnite pe alte arme de același tip. Observația respectivă duce spre interpretarea întregului ansamblu ca reprezentare a opoziției dintre cer și pământ, dintre divinitățile celeste și cele chtoniene și, în ultimă instanță, a luptei dintre bine și rău. Aceeași temă iconografică, redată mult mai sugestiv, se întâlnește pe plăcuțele tezaurului de la Lupu, pe care sunt figurate vulturul și șarpele³⁶.

Toate aceste reprezentări sunt de natură să sugereze faptul că pumnalele curbe au constituit arme având o semnificație mai profundă, cu valențe simbolice sau spirituale. Este de remarcat și că decorul zoomorf a fost realizat în toate cazurile pe acea parte a lamei pe care este dispus așa-numitul „canal pentru scurgere a sângelui” (*Blutrinne*). O situație oarecum asemănătoare o întâlnim la vechii germani. Zeno-Karl Pinter remarca, apelând la cântările *Eddei* nordice, valoarea simbolică a runelor scrijelite pe lamele săbiilor în „șanțul de scurgere a sângelui”: „Dacă victorie vrei să ai/ Drept să scrijelești pe spada ta/ În șanțul lamei/ De două ori runa lui Tyr”. Același cercetător observa și apariția

³² *Der thrakische Silberschatz aus Rogozen, Bulgarien*, 1988-1989, cat. 135, 137.

³³ S. Sanie, *Din istoria culturii și religiei geto-dacice*, ed. 2, Iași, 1999, p. 154; G. Florea, în *Viață privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*, Oradea-Cluj, 1995-1996, p. 64; idem, *Ceramica pictată. Artă, meșteșug și societate în Dacia preromană*, Cluj, 1998, p. 223-224; V. Sîrbu, G. Florea, *Les Géo-Daces. Iconographie et imaginaire*, Cluj-Napoca, 2000, p. 175-177.

³⁴ L. Mărghită, *Tezaure de argint dacice. Catalog*, București, 1976, pl. XXXIX.

³⁵ S. Sanie, *op. cit.*, p. 147-153; G. Florea, în *Viață privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*, Oradea-Cluj, 1995-1996, p. 61-62; idem, *Ceramica pictată. Artă, meșteșug și societate în Dacia preromană*, Cluj, 1998, p. 217-219; V. Sîrbu, G. Florea, *op. cit.*, p. 169-170.

³⁶ I. Glodariu, V. Moga, în *Ephemeris Napocensis*, 4, 1994, fig. 5-6.

unor astfel de semne cu valoare magică pe lama unui vârf de lance aparținând tot sferei culturale germanice³⁷.

Interpretarea pumnalelor curbe drept arme de prestigiu, având valențe simbolice profunde, demonstrează că episodul sinuciderii regelui Decebal cu o astfel de piesă nu a fost întâmplătoare. De asemenea, ornamentica pumnalelor curbe completează repertoriul reprezentărilor figurate specifice ariei nord-trace.

³⁷ Z. Pinter, *Spada și sabia medievală în Transilvania și Banat (sec. IX-XIV)*, Reșița, 1999, p. 56-57 și mai pe larg asupra exemplurilor concrete p. 57-61.

**Lista localităților în care au fost descoperite pumnale curbe
în contexte funerare – sec. II-I a. Chr.**

(Vezi fig. 38 – în localitățile subliniate au fost descoperite exemplare cu ornamente zoomorfe)

BULGARIA

Morminte tumulare

1. Altimir (okr. Vraca).
2. Barkacevo (okr. Vraca).
3. Belene (okr. Plevnen).
4. Bjala Slatina (okr. Vraca).
5. Bogomilovo (okr. Stara Zagora).
6. Bukjovci (okr. Vraca).
7. Comakovci (okr. Vraca).
8. Dobrolak (okr. Plovdiv).
9. Galatin (okr. Vraca).
10. Galice (okr. Vraca).
11. Gorna Malina (okr. Sofia).
12. Kamburovo (okr. Tărgoviste).
13. Karpacevo (okr. Lovec).
14. Kneza (okr. Vraca).
15. Koinare (okr. Vraca).
16. Koprinka (okr. Stara Zagora).
17. Komarevo (okr. Vraca).
18. Lesura (okr. Vraca).
19. Osen (okr. Vraca).
20. Panaghiurski Kolonii (okr. Pazardzik).
21. Pavolce (okr. Vraca).
22. Plevnen.
23. Prisovo (okr. Veliko Tărnovo).
24. Ravno Pole (okr. Sofia).
25. Sofronievo (okr. Vraca).
26. Sokolare (okr. Vraca).
27. Stara Zagora.
28. Tărnava (okr. Vraca).
29. Veliko Tărnovo.
30. Vinograd (okr. Veliko Tărnovo).
31. Vraca.
32. Zahari Stojanovo (okr. Tărgoviste).
33. Zivovci (okr. Vraca) - lance

ROMÂNIA

Morminte plane

1. Blandiana (jud. Alba).
 2. Călărași (jud. Dolj).
 3. Cetate (jud. Dolj).
 4. Corcova (jud. Mehedinți).
 5. Cornești (jud. Gorj).
 6. Golentzi-Maglavit (jud. Dolj).
 7. Histria (jud. Constanța).
 8. Orodel (jud. Dolj).
 9. Padea (jud. Dolj).
 10. Rastu (jud. Dolj).
 11. Sisești de Jos (jud. Mehedinți).
 12. Urdinița (jud. Dolj).
 13. Valea Teiușului (jud. Olt).
 14. Viiașu (jud. Mehedinți).
 15. Tărtăria (jud. Alba).
 16. Teleac (jud. Alba).
- Mehedinți – localitate necunoscută.
Transilvania – Silivaș (?).

Morminte tumulare

1. Călan (jud. Hunedoara).
2. Cugir (jud. Alba).
3. Popești (jud. Giurgiu).
4. Radovanu (jud. Giurgiu).

IUGOSLAVIA

Morminte plane

1. Ajmana.
2. Belgrad-Karaburma.
3. Belgrad-Rospi Cuprija.
4. Dalj.
5. Osijek.
6. Sotin.
7. Vajuga-Pesak.
8. Vinca.
9. Zemun-Bežania.

III. ARTIZANI DE PRESTIGIU, ATELIERE, UNELTE

**III. 1. Ateliere de orfevrărie și artizani de prestigiu
în Dacia preromană**

Cadrul problemei

Istoria Daciei preromane a fost reconstituită în liniile ei generale prin eforturile depuse în ultima jumătate de veac. Aceste demersuri au fost argumentate, în special, prin investigații arheologice, sursele literare privind epoca respectivă fiind reduse din punct de vedere cantitativ și calitativ. Una dintre problemele care s-a bucurat de o atenție deosebită din partea cercetătorilor este cea a structurii societății dacice, o dovadă în acest sens constituind-o numărul mare de studii consacrate subiectului menționat.

În legătură cu acest aspect au fost formulate trei ipoteze. Prima are în vedere o societate bipartită (aristocrație laică și religioasă, pe de o parte, și masa poporului, pe de altă parte)¹, a doua, o societate tripartită (aristocrație – preoți – masa poporului)², iar a treia, o societate bipartită cu o categorie intermediară (cavalerii)³.

Evident că prin masa poporului toți cercetătorii contemporani, la fel ca autorii antici, au înțeles categoria celor ce muncesc (a producătorilor de bunuri), situație similară, de altfel, cu a celorlalte societăți ale Europei barbare. Poziția aristocrației acelei perioade, în general războinică, față de „popor” și activități productive a fost surprinsă de Tacitus într-un celebru pasaj referitor la germani: „Nu pot fi convinși să cultive pământul și să aștepte recolta la fel de ușor cum pot fi convinși să-l provoace pe dușman și să se aleagă cu răni. Mai mult decât atât, pentru ei, a câștiga cu sudoarea frunții ceea ce se poate procura vărsând sânge înseamnă lene și inerție. Când nu se duc la luptă, vânează și, mai ales, trândăvesc, își petrec timpul dormind și mâncând, cei mai de ispravă și cei mai viteji stau și se tâmpesc de lene” (*Germania*, XIV-XV). Această situație nu pare să fi fost mult deosebită față de realitățile din Dacia, calitățile războinice ale aristocrației dacice fiind ilustrate în numeroase opere literare antice. De altfel, pentru o perioadă mai timpurie, Herodot, referindu-se la aristocrații traci, consemna faptul că pentru aceștia „a munci pământul este lucrul cel mai de rușine, iar când trăiești de pe urma războiului și a prădăciunilor – spun ei – faci un lucru cât se poate de bun” (*Hist.*, V, 6).

¹ I. Glodariu, în *ActaMN*, 24-25, 1987-1988, p. 537-538 (cu bibliografia).

² A. Bodor, în *Studii dacice*, Cluj-Napoca, 1981, p. 7-22.

³ I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, București, 1977, p. 195-200.

Masa poporului nu a fost omogenă, diferențierea ei imprimând paliere diferite în raporturile cu aristocrația. În legătură cu stratificarea din interiorul clasei inferioare a societății dacice, izvoarele literare nu oferă detalii. Ea poate fi presupusă prin analogii cu societăți barbare contemporane ori din zorii evului mediu. Astfel, în societatea germanică din primul mileniu al erei noi, metalurgii s-au bucurat de un prestigiu deosebit, reflectat în conținutul inventarelor funerare atribuite acestora, în unele cazuri apropiate de cele ale aristocrației, în timp ce agricultorii au beneficiat de un alt tratament ritual⁴. Această situație se reflectă și în evaluarea cantitativă a așa-numitului *vergeld* din legea burgunzilor (sfârșitul sec. VI – mijlocul sec. VII p. Chr.), potrivit căreia plugarii, porcarii, ciobanii etc. se aflau la nivelul cel mai de jos (30 de gologani care trebuiau plătiți stăpânilor în cazul în care țărani erau uciși), valoarea crescând pentru dulgheri (40 de gologani), fierari (50), ajungând la 100-150 pentru orfevieri⁵.

În cadrul societății dacice, meșterii metalurgi și, în special, orfevierii s-au ridicat, probabil, la un prestigiu superior. În studiul de față, voi încerca să ilustrez, în măsura în care datele „documentare” permit acest lucru, poziția pe care orfevierii, adevărați artiști ai metalelor, au ocupat-o în ansamblul societății dacice și, mai ales, mecanismul care a generat o astfel de situație. Analiza, în ansamblul ei, necesită și o „radiografie” a structurii interne a acestui grup socio-profesional. Vor fi abordate probleme privind relația „meșter orfevier – aristocrat”, evoluția în cadrul unui grup de meșteri, coordonatele magice ale profesiei.

Sursele arheologice

Abordarea problematicei enunțate se bazează, în primul rând, pe analiza informațiilor arheologice, izvoarele scrise privind acest subiect fiind aproape inexistente. În aceste condiții, ponderea surselor arheologice este covârșitoare. Avantajul analizei de față constă în faptul că perioada sec. I a. Chr. – I p. Chr. a fost investigată deosebit de intens sub aspect arheologic. În numeroase așezări și cetăți din epoca Regatului dac au fost scoase la lumină mărturii care atestă o intensă activitate metalurgică (fig. 43). Din punctul de vedere al reconstituirii mentalităților, apelul la „documentele” arheologice implică, însă, și o serie de dezavantaje majore asupra cărora nici nu este necesar să mai insist. Pe de altă parte, informațiile arheologice nu sunt nici unitare calitativ. În unele cazuri, activitatea unor artizani a fost surprinsă în cadrul unor construcții-ateliere, aflate *in situ*, conținând un inventar bogat în măsură să permită reconstituirea de ansamblu ale activităților desfășurate, în timp ce, în alte cazuri, mărturiile respective se aflau în stratul de cultură ori depozitate ca reziduuri în diferite locuri. În sfârșit, printre dezavantajele cercetării se numără și publicarea parțială a unora dintre materialele arheologice care ne interesează.

⁴ J. Henning, în *SaaltJahrb*, 46, 1991, p. 65-82.

⁵ J. Le Goff, *Pentru un alt ev mediu*, I, București, 1986, p. 184.

Din punct de vedere istoriografic, sursele arheologice pot fi grupate pe mai multe paliere de interes, reflectând stadiul actual de cunoaștere în acest domeniu. O primă grupă de descoperiri este constituită de situațiile în care inventarele atelierelor au fost identificate în clădiri amenajate pentru desfășurarea activităților metalurgice. A doua grupă este reprezentată de „loturi” de unelte provenind din așezări și cetăți dacice, cărora nu le cunoaștem deocamdată contextele de descoperire ori acestea au fost „depozitate” în gropi sau alte complexe. A treia grupă cuprinde localitățile cu indicii sporadice de prelucrare a metalelor.

Prima grupă este reprezentată de atelierele de făurărie, analizate monografic într-o lucrare relativ recentă, răspândite în cea mai mare parte a Daciei preromane⁶. Lor li se adaugă atelierele de orfevrărie descoperite în așezările de la Grădiștea (jud. Brăila)⁷, Pecica (jud. Arad)⁸, Radovanu (jud. Călărași)⁹, Tășad (jud. Bihor)¹⁰. Atelierele menționate, atât cele de făurărie, cât și cele de orfevrărie, au relevat faptul că, în cadrul lor, activitățile metalurgice au avut un caracter mixt¹¹. Astfel, într-o serie de făurării (Grădiștea de Munte – terasa cu atelierele metalurgice, București – Cățelu Nou, Socu – Bărbătești) a fost prelucrat atât fierul, cât și bronzul. De asemenea, în atelierele de orfevrărie se executau podoabe și accesorii vestimentare din argint și bronz. Toate acestea ilustrează vastele cunoștințe de metalurgie ale artizanilor din Dacia.

Activitatea unor ateliere de orfevrărie a fost documentată într-o serie de așezări și, mai ales, cetăți dacice, prin prezența în siturile respective a uneltelor, deșeurilor, pieselor semifabricate etc. Menționez, în acest sens, așezările de la Barboși (jud. Galați)¹², Poiana (jud. Galați)¹³, Popești (jud. Giurgiu)¹⁴, Ocnița (jud. Vâlcea)¹⁵, Răcătău (jud. Bacău)¹⁶, Sighișoara-Wietenberg (jud. Mureș)¹⁷ etc. Printre cetățile dacice cu astfel de vestigii se numără cele de la Bănița (jud.

⁶ I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci*, Cluj-Napoca, 1979, p. 36-57.

⁷ V. Sîrbu, în *Istros*, 6, 1992, p. 37-40, 372-383.

⁸ I. H. Crișan, în *ActaMN*, 6, 1969, p. 93-106; idem, *Ziridava*, Arad, 1978, p. 84-97.

⁹ D. Șerbănescu, în *Thraco-Dacia*, VI, 1985, p. 22.

¹⁰ N. Chidioșan, în *Crisia*, 7, 1977, p. 27-43.

¹¹ I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *op. cit.*, p. 57; S. Cociș, în *Sargetia*, 16-17, 1982-1983, p. 142; A. Rustoiu, în *Ephemeris Napocensis*, 2, 1992, p. 54.

¹² S. Sanie, în *SCIV*, 40, 1989, 1, p. 91-95; idem, în *Arheologia Moldovei*, XII, 1988, p. 101-102.

¹³ R. Vulpe et al., în *SCIV*, 1, 1950, p. 49-50; idem, în *SCIV*, 2, 1951, 1, p. 203; idem, în *SCIV*, 3, 1952, p. 198; idem, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 148-149.

¹⁴ Idem, în *SCIV*, 6, 1955, 1-2, p. 247, 256; Al. Vulpe, M. Gheorghiu, în *Cercetări arheologice*, 4, 1981, p. 59, pl. I/4.

¹⁵ D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, p. 30, 40, 60; D. Berciu et al., în *Thraco-Dacia*, 4, 1983, p. 111.

¹⁶ V. Căpitanu, în *Carpica*, 20, 1989, p. 104.

¹⁷ I. Andrișoiu, A. Rustoiu, *Sighișoara-Wietenberg. Descoperirile preistorice și așezarea dacică*, București, 1997, p. 104-105.

Hunedoara)¹⁸, Căpâlna (jud. Alba)¹⁹, Costești – Cetățuie (jud. Hunedoara)²⁰, Craiva – Piatra Craivii (jud. Alba)²¹, Luncani – Piatra Roșie (jud. Hunedoara)²², Tilișca (jud. Sibiu)²³ etc. Existența unor construcții – ateliere (depistate arheologic ori numai presupuse) reflectă activitatea unor artizani pe o perioadă mai lungă sau mai scurtă de timp. În esență, însă, caracteristica de bază a orfevriilor a fost mobilitatea lor. Această activitate „itinerantă” a decurs din necesități practice dictate de natura produselor executate de diverși artizani și de cei cărora le erau destinate produsele respective.

Artizani și aristocrați. Mobilitatea în spațiu

Atelierele de orfevrărie, cunoscute mai bine sau mai limitat, precum și mulțimea artefactelor de bronz sau argint descoperite pe teritoriul Daciei, ilustrează spectrul larg de produse realizate de orfevrii. Aceștia prelucrau atât argintul, cât și bronzul, realizând, în primul rând, podoabe și piese de vestimentație, dar și elemente de echipament militar și harnașament, reparații ale unor artefacte de argint și de bronz. Calitatea execuției este, în multe cazuri, impresionantă, dovedind măiestrie tehnică și artistică.

Având în vedere natura pieselor confecționate, putem presupune că producția orfevriilor era destinată unor persoane marcante. Acestea din urmă asigurau, probabil, în unele cazuri (mai ales când este vorba de metale prețioase), și materia primă necesară confecționării obiectelor pe care le comandau. Un argument în sprijinul acestei afirmații este constituit de „monopolul” asupra exploatării metalelor prețioase în Dacia preromană. Ipoteza respectivă a fost susținută de numeroși cercetători²⁴ și reluată recent, cu argumente noi, de F. Medeș²⁵. Astfel, eruditul cercetător timișorean afirmă că extragerea și prelucrarea primară a aurului și argintului necesită operații tehnologice imposibil de realizat prin activități individuale sau ocazionale. Existența unor comunități specializate în exploatarea resurselor minerale existente pe teritoriul lor este documentată și pentru alte spații (Armenia antică, cotinii din Pannonia, comunitățile de mineri illiri colonizate în zonele aurifere ale provinciei romane Dacia). Același savant presupune că funcționarea monopolului a putut fi asigurată și (sau mai ales – n.n.) prin existența unor restricții de ordin religios, un fel de tabú-uri. Acest lucru a fost constatat și la

¹⁸ A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 49-56.

¹⁹ I. Glodariu, V. Moga, *Cetatea dacică de la Căpâlna*, București, 1989, p. 98-99, 103, 108, 115.

²⁰ S. Cociș, *op. cit.*, p. 142; I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *op. cit.*, p. 98, 101-102; G. Florea, în *Ephemeris Napocensis*, 2, 1992, p. 39-41.

²¹ V. Moga, în *ActaMN*, 16, 1979, p. 516-517; A. Rustoiu, *Fibulele*, p. 20.

²² C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, București, 1954, p. 70, 81.

²³ N. Lupu, *Tilișca. Așezările arheologice de pe Cățanaș*, București, 1989, p. 41, 52-54, 72-73.

²⁴ F. Medeș, în *Analele Banatului*, 3, 1994, p. 196 și nota 99 cu bibliografia problemei.

²⁵ *Ibidem*.

alte populații. Spre exemplu, Athenaios (*Deipn.*, VI 25, 243 a-b) menționează faptul că scordiscii nu introduc aurul în țara lor (pentru că în trecut le adusesse multe neplăceri), preferând numai argintul. Această relatare ar putea fi o confuzie față de situația din Dacia. Pe de altă parte, este clară existența unei interdicții religioase, indiferent de mediul cultural și etnic la care se referă autorul antic. În sensul menționat mai sus, Strabon (IV, 1, 13), referindu-se la tezaurul tectosagilor compus din argint și aur, afirmă că acesta a fost depus „parte în sanctuare, parte în locuri sacre” și că „în Tolossa sanctuarul era sfințit și foarte cinstit de către locuitorii din împrejurimi, de aceea și averile, închinat aici de multă lume, s-au înmulțit, fără să cuteze cineva să se atingă de ele”.

În ceea ce privește modul de repartizare al metalelor prețioase, unele descoperiri sugerează faptul că în rândul aristocrației dacice distribuția argintului nu era uniformă. Astfel, tezaurul de la Stăncuța (jud. Buzău)²⁶, conținând lingouri de argint realizate prin topirea unor monede grecești și romane, ilustrează faptul că aprovizionarea cu metal prețios din exploatarea transilvăneană era intermitentă, ceea ce explică soluția aleasă de proprietarul tezaurului menționat²⁷.

Această situație este reflectată și de podoabele cu miez din aliaj de metal de calitate inferioară și înveliș exterior din metal de bună calitate²⁸ (fig. 44). Astfel de podoabe au fost descoperite atât în spațiul intra-carpatic, bogat în resurse argintifere (tezaurile de la Oradea – Sere²⁹, Sărmășag³⁰, în cetatea de la Căpâlna³¹), cât și în zona extra-carpatică (tezaurul de la Dersca³², așezarea de la

²⁶ C. Preda, în *SCIV*, 8, 1957, 1-4, p. 113-124.

²⁷ F. Medeș, *op. cit.*, p. 195.

²⁸ I. Glodariu, în *ActaMN*, 5, 1968, p. 415 a atras atenția pentru prima dată asupra podoabelor de argint „cu miez și înveliș”. Ulterior, astfel de podoabe au fost identificate și în alte tezaure sau așezări. Podoabele în discuție au fost interpretate în două moduri. Potrivit primei ipoteze, formulată de numismați (E. Chirilă, N. Chidioșan, în *ActaMN*, 2, 1965, p. 117; E. Chirilă, V. Lucăcel, în *ActaMP*, 1, 1977, p. 65; E. Chirilă, M. Barbu, în *Ziridava*, 10, 1978, p. 64-65; E. Chirilă, Al. V. Matei, în *ActaMP*, 10, 1986, p. 99 etc.), podoabele respective reflectă existența unei „crize de argint” în Dacia pe parcursul celei de a doua jumătăți a sec. II a. Chr. și în veacul următor. Această ipoteză a fost infirmată, însă, de analizele metalografice pe piese de argint (podoabe și monede), care au dovedit exploatarea argintului transilvănean pe toată perioada sec. III a. Chr. – I p. Chr. (E. Stoicovici, F. Stoicovici, în *ActaMN*, 9, 1972, p. 375-382; idem, în *ActaMN*, 10, 1973, p. 541-543). A doua ipoteză a fost formulată de N. Chidioșan și I. Ordentlich, în *Crisia*, 3, 1973, p. 97-98, care au considerat că este vorba de un procedeu tehnic menit să asigure o elasticitate mai mare pieselor supuse unor solicitări de acest fel. Explicația, deosebit de tentantă, pare logică în cazul unor piese curbate (brățări, arcurile și resorturile fibulelor etc.), dar nu se justifică în cazul unor piese care nu necesită în utilizarea lor proprietăți elastice (arcul plat al fibulelor – linguriță, pandantive – cui etc.). În legătură cu podoabele „cu miez și înveliș” a se vedea pe larg A. Rustoiu, în *Ephemeris Napocensis*, VI, 1996, p. 43-54.

²⁹ N. Chidioșan, I. Ordentlich, *loc. cit.*

³⁰ I. Glodariu, *op. cit.*, p. 409-418.

³¹ I. Glodariu, V. Moga, *op. cit.*, p. 111, fig. 96/4.

³² Ș. Sanie, P. Șadurschi, în *Cercetări istorice*, 7, 1976, p. 89-90, fig. 3.

Ocnița³³). Din punct de vedere cronologic, piesele respective se eșalonează pe toată perioada sec. I a. Chr. – I p. Chr. (tezaurul de la Oradea – Sere și Sărmășag, prima jumătate a sec. I a. Chr.; tezaurul de la Dersca, prima jumătate a sec. II p. Chr.). Podoabele de argint cu „miez și înveliș” ilustrează faptul că unii membri ai aristocrației au avut un acces limitat la resursele de argint. În aceste condiții, meșterii orfevrii au fost nevoiți să recurgă la astfel de procedee tehnice pentru a realiza produsele comandate.

Relația „meșter orfevrier – aristocrat” este ilustrată prin faptul că în numeroase cetăți dacice (îndeplinind și funcția de rezidențe aristocratice) au fost descoperite indicii ale activității unor orfevrieri. De altfel, nu poate fi întâmplător nici faptul că astfel de ateliere se concentrează în sec. I p. Chr. (și numărul lor continuă să crească în urma săpăturilor recente, dar mai ales a activității căutătorilor de comori) cu precădere în zona Munților Orăștiei, în împrejurimile *Sarmizegetusei Regia*, unde meșterii puteau beneficia de materie primă și comanditari ai produselor realizate de ei. Relația „artizan – aristocrat” explică și necesitatea practică de deplasare a meșterilor orfevrieri în căutarea unor „curți aristocratice” dispuse să comande produse de orfevrărie și cărora artefactele respective le erau necesare pentru a etala și justifica puterea și autoritatea cu care erau investite. În acest sens, orfevrierul antic se afla pe aceeași poziție pe care se vor situa peste secole mult mai cunoscuți artiști ai epocii Renașterii.

„Familii” de meșteri. Mobilitatea în timp

Secretele tehnologice erau transmise de la o generație la alta în cadrul acelorași „familii” de meșteri. Existența grupurilor respective, care nu erau unite în mod necesar prin relații de rudenie, poate fi presupusă pe baza procedeele tehnice atestate pe o perioadă îndelungată (de-a lungul mai multor generații), ca și datorită transmiterii în timp a uneltelor din inventarele atelierelor, în unele cazuri acest fapt fiind documentat cu certitudine.

Spre exemplu, tehnica de realizare a monedelor dacice suberate (monede cu miez de cupru și înveliș de argint de bună calitate) apare în primul sfert al sec. II a. Chr. (cum o dovedesc monedele din tezaurul de la Vișea – jud. Cluj³⁴), același procedeu fiind aplicat mai târziu în realizarea podoabelor „cu miez și înveliș”. Acest exemplu conduce și spre ipoteza unei legături între atelierele monetare și cele de confecționare a podoabelor. Emisiunile monetare dacice din sec. III – II a. Chr. ilustrează existența unor autorități politice care le-au pus în circulație. Interpretarea situației din Transilvania acelei perioade este mai dificilă. În timp ce emisiunile monetare sunt definite ca dacice, întreaga zonă este dominată de celți (cel puțin până la începutul sec. II a. Chr.). Nu este

³³ D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, p. 126, pl. 107/10.

³⁴ E. Chirilă, I. Chifor, în *ActaMP*, 3, 1979, p. 68-69; E. Stoicovici, în *ActaMN*, 12, 1975, p. 93-94.

locul aici de a încerca o analiză detaliată a problemei. Coexistența dintre daci și celți pe parcursul La Tène-ului timpuriu și mijlociu este ilustrată de numeroase descoperiri, deși cercetările asupra perioadei respective sunt reduse³⁵. Iconografia și sistemul ponderal al monedelor au fost determinate de conexiunile cu spațiul economic greco-macedonean. Pe de altă parte, o serie de elemente iconografice de pe emisiunile transilvănene au fost impuse de celți³⁶. În aceste condiții, se poate presupune că meșterii care realizau diferite emisiuni monetare au desfășurat o activitate mai diversificată, incluzând și producerea unor podoabe de tip celtic care se aflau la modă. Astfel, s-ar putea explica – în parte – influențele celtice manifestate în orfevrăria dacică din Transilvania la sfârșitul sec. II a. Chr. și în prima jumătate a sec. I a. Chr. Ar putea fi vorba de grupurile de artizani care realizaseră anterior podoabe de tip La Tène, păstrând o anumită perioadă de timp după dispariția celților elemente ale modei respective. Fibulele cu noduri ilustrează elocvent această tradiție. Pe de altă parte, perpetuarea modei celtice nu ar fi fost posibilă fără o sensibilitate a aristocrației locale în acest sens. În ce măsură și de ce aristocrația locală își căuta încă forme estetice anterioare, exprimate în produse vestimentare, va fi vorba în altă parte.

Posibilitatea ca funcționarea atelierelor monetare să fi fost asigurată de meșteri orfevrieri, ca și indicii ale transmiterii în timp a tehnologiilor și artefactelor, sunt evidențiate de descoperirile de la Barboși și Pecica. La Barboși³⁷, în afară de uneltele specifice atelierelor de orfevrărie, a fost descoperită o ștanță pentru emiterea monedelor dacice care au circulat între 150-70 a. Chr. Atelierul a fost încadrat cronologic în aceeași perioadă. În atelierul de la Pecica³⁸ (care a funcționat la sfârșitul sec. I a. Chr. și în sec. I p. Chr.) a fost descoperită o ștanță monetară databilă în ultima fază a emisiunilor dacice (a doua jumătate a sec. II a. Chr. – începutul sec. I a. Chr.). Ea a fost scoasă din uz, prin martelare, dar a rămas în atelier multă vreme după ce nu a mai fost folosită. Exemplul confirmă încă o dată transmiterea unor cunoștințe tehnologice și artefacte în cadrul aceluiasi grup sau „familii” de meșteri.

Ideea enunțată este ilustrată și de alte descoperiri. În așezarea de la București – Cățelu Nou și în atelierul de la Radovanu (jud. Călărași), ambele datate la sfârșitul sec. II a. Chr. și în sec. I a. Chr., au fost găsite două ștanțe de bronz, având reprezentate în partea activă câte un personaj feminin. Asupra acestor piese voi insista mai pe larg în capitolul următor. Deocamdată este suficient să amintesc faptul că ștanțe asemănătoare au fost utilizate de artizani în sec. IV-III a. Chr. la ornamentarea unor vase din metale prețioase (mai ales

³⁵ I. H. Crișan, *Materiale dacice din necropola și așezarea de la Ciurmești și problema raporturilor dintre daci și celți în Transilvania*, Baia Mare, 1966; I. Nemeti, în *Symposia Thracologica*, 8, 1990, p. 50-56.

³⁶ C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973, p. 77, 81.

³⁷ Vezi supra nota 12.

³⁸ Vezi supra nota 8.

fiale), acestea din urmă fiind frecvente în tezaurile nord-balcanice. Ștanțe utilizate la decorarea vaselor menționate (redând capete antropomorfe, zoomorfe, elemente vegetale etc.) au fost descoperite atât pe teritoriul României³⁹, cât și la sud de Dunăre⁴⁰.

Nu au fost identificate încă vase ornamentate cu ajutorul ștanțelor de la Radovanu și București – Cățelu Nou. Ele ilustrează însă existența unor artizani, care, pe parcursul sec. IV-III a. Chr., și-au desfășurat activitatea pe o arie mai largă (după cum sugerează harta de răspândire a tezaurilor respective⁴¹) la comanda unor dinastii locale. Tezaurul de la Rogozen⁴², conținând un număr impresionant de vase de argint realizate în ateliere diferite, a adus lămuriri importante în privința comanditarilor și a meșterilor orfevieri din acea perioadă. Numărul mare de vase cu inscripții a permis identificarea numelor unor dinastii traci care au comandat produsele respective⁴³. De asemenea, datorită aceluiași epigrafe, cunoaștem numele meșterului Disloias (singurul nume de artizan trac cunoscut până în prezent), care a lucrat la comanda lui Cotios din Beos, localitate neidentificată încă pe teren, aflată undeva între Munții Balcani și Dunăre⁴⁴.

Revenind la ștanțele de la București – Cățelu Nou și Radovanu, reamintesc faptul că ele au fost descoperite în contexte arheologice datate într-o perioadă când nu se mai confecționau vase ornamentate în acel stil. Ele au fost transmise de la o generație la alta în cadrul aceleiași „familii” de meșteri, continuând să facă parte din inventarele unor ateliere, chiar dacă nu mai erau utilizate în scopul inițial. Tot așa se vor fi transmis și „rețetele” tehnologice. Conservarea lor s-a datorat foarte probabil valențelor magice pe care le presupunea activitatea de metalurg. Această problemă va fi abordată însă mai pe larg într-un alt capitol.

*

Meșterii orfevieri s-au bucurat, probabil, de un prestigiu ridicat în raport cu alți membrii ai comunităților dacice. Acest lucru este argumentat prin relațiile pe care le aveau cu aristocrația locală, principala beneficiară a producției artizanilor respectivi. De asemenea, orfevierii s-au deosebit și de meșterii făurari, care prelucrau fierul și bronzul, realizând unelte și obiecte de uz casnic. Datorită unei piețe de desfacere mai largi, făurarii erau mai stabili în comparație cu mobilitatea orfevierilor. În sfârșit, metalurgii, în general, s-au bucurat de un prestigiu superior și datorită valențelor magice ale ocupației lor.

³⁹ I. Stângă, în *Symposia Thracologica*, 9, 1992, p. 151-154; M. Babeș, în *SCIVA*, 44, 1993, 2, p. 125-134.

⁴⁰ Exemplare inedite în Muzeul din Vraca. Informații amabile N. Torbov.

⁴¹ P. Alexandrescu, în *Dacia*, N.S., 27, 1983, p. 47, fig. 1; M. Babeș, *op. cit.*, p. 131, fig. 6.

⁴² *Der thrakische Silberschatz aus Rogozen, Bulgarien*, 1988-1989, passim.

⁴³ P. Alexandrescu, în *SCIVA*, 38, 1987, 3, p. 241-242.

⁴⁴ Idem, *op. cit.*, p. 242: *Kotios eg Beo(s)/ Disloias epoiese*.

III. 2. Metalurgie și magie.

În legătură cu unele tehnici și instrumente metalurgice din Dacia preromană

Sintetizând credințele populațiilor arhaice, M. Eliade¹ observa că minele au fost asimilate matricei Mamei – Pământ. Minereurile erau considerate „embrioni” care cresc lent. Extragerea lor din sânul Pământului constituia o operație făcută înainte de termen. De aceea, au putut fi constatate la mineri rituri privind starea de puritate, post, meditație, rugăciuni și acte culturale. Toate aceste condiții erau impuse de natura operației de extragere a minereurilor, pentru că se intra într-o zonă sacră, se tulbura viața subterană și spiritele care o reglează.

Din punct de vedere ritual, operația cea mai grea începea o dată cu prelucrarea minereurilor în cuptoare. Meșterul se substituia naturii pentru a accelera și desăvârșii „creșterea”, cuptoarele constituind o nouă matrice, artificială, în care minereul își desăvârșea gestația. De aici numărul mare de precauții, tabuuri și ritualuri care însoțeau topirea.

Metalurgul era și un „stăpân al focului”, prin intermediul căruia făcea altceva decât exista deja în natură. Ca urmare, în societățile arhaice, topitorii și fierarii erau renumiți ca „stăpâni ai focului”, alături de șamani, vindecători și magicieni. În aceste condiții, exista o legătură intimă între arta metalurgului, științele oculte și arta cântecului, a dansului și poeziei. Aceste tehnici erau transmise într-o atmosferă impregnată de sacru și mister, comportând inițieri, ritualuri specifice, „secrete ale meseriei”.

Având în vedere cele afirmate până acum, apare mai limpede faptul că păstrarea secretelor tehnologice în cadrul aceleiași „familii” de meșteri era dictată de rațiuni magice. Rețetele metalurgice, ca și procedeele de prelucrare, erau accesibile doar unor inițiați². Acest fapt explică și transmiterea de-a lungul a mai multor generații a unor tehnici metalurgice sesizabile prin analiza artefactelor din diverse regiuni. Un exemplu concludent din Dacia preromană îl

¹ Vezi M. Eliade, *Făurari și alchimisti*, București, 1996 (ed. franc. M. Eliade, *Forgerons et alchimistes*, Flammarion, 1977).

² Performanțele tehnologice ale meșterilor arhaici se bazau pe o experiență dobândită de-a lungul a numeroase generații. Tentativele unor ingineri contemporani de a reconstitui tehnologiile antice sunt, de obicei, sortite eșecului ori au succes doar prin apelul la cunoștințe și instrumente actuale, care înlocuiesc anumite etape în procesul tehnologic vechi. Acest fapt argumentează încă o dată rolul „experienței” colective, acumulate în decursul multor generații, în cadrul societăților tradiționale.

constituie realizarea podoabelor de argint cu miez din metal de calitate inferioară (fig. 44).

Publicând tezaurul de podoabe de argint de la Sărmășag (jud. Sălaj), I. Glodariu remarca existența unor piese având miezul confecționat dintr-un aliaj de argint și cupru, peste care a fost aplicată o foiță subțire de argint de bună calitate. Tehnica de realizare este ireproșabilă și doar împrejurarea că piesele respective au parvenit fragmentar a permis sesizarea acestor detalii³.

Între timp, numărul descoperirilor similare a crescut. Astfel de podoabe au mai fost observate în inventarele unor tezaure, cum sunt cele de la Oradea – Sere (Oradea III)⁴ și Dersca (jud. Botoșani)⁵, sau în cadrul unor așezări și cetăți dacice (Căpâlna⁶, Sighișoara-Wietenberg⁷, Ocnița⁸). Este vorba de fibule, brățări spiralice, brățări cu capete petrecute și înfășurate, pandantive, coliere rigide etc. Toate aceste artefacte acoperă, cronologic, întreaga perioadă a sec. I a. Chr. – I p. Chr.

Realizarea obiectelor cu miez din cupru sau aliaj de argint și cupru, acoperite cu o foiță de argint de bună calitate, nu constituie o descoperire a La Tène-ului târziu. Meșterii locali au aplicat acest procedeu în confecționarea unor monede încă de la începutul sec. II a. Chr., după cum o sugerează câteva piese suberate din tezaurul monetar de la Vișea (jud. Cluj)⁹. Analizele metalografice au ilustrat faptul că ele au fost confecționate prin forjarea la cald a învelișului de argint peste miezul de cupru¹⁰. Aceeași tehnică a fost utilizată și pentru confecționarea podoabelor.

Nu voi insista acum asupra opiniilor exprimate în legătură cu motivele pentru care meșterii au apelat la procedeu menționat, deoarece aceste probleme le-am abordat pe larg cu altă ocazie¹¹. Voi menționa doar faptul că apariția podoabelor cu „miez și înveliș” în sec. I a. Chr. – I p. Chr. coincide cu generalizarea utilizării denarilor republicani romani în Dacia preromană. Faptul este confirmat de cele peste 230 de tezaure descoperite (mult mai numeroase decât în alte zone ale Europei barbare), însumând peste 30.000 de monede¹². O

³ I. Glodariu, în *ActaMN*, V, 1968, p. 415.

⁴ N. Chidioșan, I. Ordentlich, în *Crisia*, III, 1973, p. 97-98.

⁵ Ș. Sanie, P. Șadurschi, în *Cervetări istorice*, s.n., VII, 1976, p. 83-90, fig. 3.

⁶ I. Glodariu, V. Moga, *Cetatea dacică de la Căpâlna*, București, 1989, p. 111, fig. 96/4.

⁷ A. Rustoiu, în *Ephemeris Napocensis*, VI, 1996, p. 46.

⁸ D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, p. 126, pl. 107/10.

⁹ E. Chirilă, I. Chifor, în *ActaMP*, III, 1979, p. 68-69.

¹⁰ E. Stoicovici, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 93-94.

¹¹ A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 43-54. Vezi și cap. III.1, nota 28.

¹² I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974, p. 97; V. Mihăilescu-Bârliba, *Dacia răsăriteană în sec. VI-I î.e.n. Economie și monedă*, Iași, 1990, p. 93; F. Medeleț, *Au sujet d'une grande spirale dacique en argent du Musée National de Belgrade*, Caietele Banatica, Reșița, 1993, p. 8.

bună parte a acestor monede realizate din argint de bună calitate au fost copiate fidel în Dacia, după cum o demonstrează ștanțele dintr-o serie de ateliere¹³.

Numărul mare de monede emise a necesitat probabil și o cantitate apreciabilă de argint. În aceste condiții, nu este exclus ca în sec. I a. Chr. – I p. Chr. producția argintiferă să fi fost controlată de conducătorii Regatului dac, în vederea asigurării materiei prime necesare emisiunilor monetare de tip roman. De altfel, existența unui monopol regal asupra exploatării metalelor prețioase – care a funcționat probabil în baza unor restricții de ordin religios – a fost deja argumentată de numeroși cercetători¹⁴. În aceste condiții, argintul destinat confecționării podoabelor a fost probabil insuficient. Este semnificativ în acest sens și comparația între cantitatea de argint încorporată de podoabele dacice cunoscute până în prezent (aprox. 50 kg) și cantitatea de metal conținută de cei peste 30.000 de denari republicani (aprox. 120 kg). Așadar, cantitatea de argint utilizată pentru monede era de cca. două ori și jumătate mai mare decât cea destinată podoabelor.

Podoabele cu „miez și înveliș” sunt atestate atât în Transilvania (în zone cu zăcămintele bogate), cât și la sud și răsărit de Carpați. De asemenea, în toate zonele există și tezaure de podoabe sau piese de cult (cum este cel de la Lupu – jud. Alba¹⁵) executate din argint de bună calitate. În condițiile unei intense producții monetare în sec. I a. Chr. – I p. Chr., unele ateliere de orfevrie nu au beneficiat întotdeauna de cantități suficiente de argint, fapt pentru care meșterii au apelat la o tehnologie cunoscută deja de la începutul sec. II a. Chr. Conservarea și transmiterea nealterată a cunoștințelor și procedeele tehnice de la o generație de meșteri la alta, timp de trei secole, s-a realizat probabil în urma unor inițieri și experiențe magice repetate.

Moștenirea unor cunoștințe tehnologice și instrumente metalurgice – acestea din urmă investite la rândul lor cu valențe magice – în cadrul aceluiași grup sau „familii” de meșteri este susținută și de o serie de descoperiri arheologice. Așa este cazul unor ștanțe ornamentale din bronz. În așezarea dacică de la București – Cățelu Nou¹⁶ (fig. 45/1) și într-un atelier de orfevrie de la Radovanu (jud. Călărași – fig. 45/2)¹⁷, ambele datate la sfârșitul sec. II a. Chr. și în sec. I a. Chr., au fost găsite două astfel de ștanțe. Ele au în partea activă reprezentate câte un personaj feminin. Piesa de la București – Cățelu Nou a fost interpretată inițial ca mâner al unui vas de bronz. Cu ocazia publicării unui fragment ceramic de la Piscu Crăsani având decor în relief, ornamentat

¹³ I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu, în *Ephemeris Napocensis*, II, 1992, p. 57-68; N. Lupu, *Tilișca. Așezările arheologice de pe Cățanaș*, București, 1989, p. 80-84.

¹⁴ Vezi F. Medeleț, *op. cit.*, p. 11-12 cu bibliografia și argumentele noi în favoarea acestei idei.

¹⁵ I. Glodariu, V. Moga, în *Ephemeris Napocensis*, IV, 1994, p. 33-48.

¹⁶ V. Leahu, în *CAB*, II, 1965, p. 61, fig. 38/6; M. Turcu, *Geto-dacii din Câmpia Munteniei*, București, 1979, p. 103, pl. XXXVI/2.

¹⁷ D. Șerbănescu, în *Thraco-Dacia*, VI, 1985, p. 22.

prin imprimarea în pasta moale a vasului, înainte de ardere, a unei monede thasiene și a unei ștanțe reprezentând o figură feminină, N. Conovici considera că ștanța în discuție constituie o unealtă utilizată de ceramisti¹⁸. Această concluzie era determinată de apropierea iconografică dintre cele două imagini. Piesa de la Radovanu a fost considerată drept ștanță folosită la decorarea obiectelor de podoabă. Nu există însă, deocamdată, nici o bijuterie dacică ornamentată cu reprezentări similare. În schimb, în tezaurile nord-balcanice din sec. IV-III a. Chr. sunt prezente o serie de vase (în special *fiol*) ornamentate cu ștanțe de acest gen. Menționez, printre altele, două vase din tezaurul de la Rogozen (Bulgaria) prezentând astfel de motive decorative¹⁹ (fig. 46). Mai mult, atât din mediul tracic sud-dunărean, cât și din cel nord-pontic se cunosc alte trei ștanțe cu partea activă redând personaje feminine, datate în sec. IV-III a. Chr. Este vorba de exemplarele de la Arbanasi (Bulgaria – fig. 45/5)²⁰, Kamenskoe Gorodișce²¹ (fig. 45/3) și Tyritake²² (fig. 45/4) în Ucraina.

Ștanțele de la București – Cățelu Nou și Radovanu au fost descoperite în contexte arheologice datate într-o perioadă când vase ornamentate în acest stil nu mai erau confecționate de mai bine de un secol și jumătate. Ele au rămas în inventarele atelierelor respective datorită valențelor magice cu care au fost investite. Reprezentările feminine, având probabil și semnificații sacre, au contribuit la rândul lor la conservarea pieselor respective. De altfel, arta dacică târzie cunoaște o simbolistică bogată în acest sens, caracterul sacru al imaginilor fiind fără dubiu²³.

În seria obiectelor care argumentează afirmațiile de mai sus, se numără și ștanța monetară (fig. 45/7) din atelierul de la Pecica (jud. Arad)²⁴. Acesta a funcționat la sfârșitul sec. I a. Chr. și pe parcursul sec. I p. Chr.²⁵ Ștanța în discuție a fost realizată din bronz. Partea ei activă a fost distrusă, prin martelare, încă din antichitate. Inițial, I. H. Crișan a presupus că este vorba de o piesă utilizată la emiterea unor denari republicani romani²⁶, aceasta sub impresia descoperirii la vremea respectivă a ștanțelor din cetatea de la Tilișca. Ulterior, I. Winkler a observat că este vorba de o ștanță care servea la baterea unor monede

¹⁸ N. Conovici, în *SCIVA*, 32, 1981, 4, p. 574-576.

¹⁹ *Der thrakische Silberschatz aus Rogozen, Bulgarien*, Bonn – Mainz – Freiburg – München – Hamburg, 1988-1989, cat. 42, 101-103.

²⁰ S. Kolkowna, în *Archeologia*, XXIX, Warszawa, 1979, p. 64, nr. 15, fig. 17; M. Tonkova, în *Helis*, III, 1994, p. 175, 181, fig. 1; B. Kull, în *Germania*, 75, 1997, 2, p. 582, fig. 15/10.

²¹ S. Kolkowna, *op. cit.*, p. 62-63, nr. 10, fig. 13; B. Kull, *loc. cit.*, fig. 15/5.

²² S. Kolkowna, *op. cit.*, p. 62, nr. 9, fig. 10; B. Kull, *loc. cit.*, fig. 15/11.

²³ Vezi recent V. Sirbu, G. Florea, *Les Gêto-Daces. Iconographie et imaginaire*, Cluj-Napoca, 2000, *passim*.

²⁴ I. H. Crișan, *Ziridava*, Arad, 1978, p. 94-95, pl. 124/1-2.

²⁵ A. Rustoiu, *Metallurgia*, p. 56.

²⁶ I. H. Crișan, în *ActaMN*, 6, 1969, p. 100-101

scypate dacice²⁷. Este vorba foarte probabil de reversul monedelor de tip Toc-Chereluș (fig. 45/6). Barele care se mai observă pe fața distrusă a părții active ar putea proveni, potrivit lui I. H. Crișan, de la picioarele din față ale calului cu călăreț figurat pe monedele de tipul menționat²⁸. Acestea din urmă au circulat într-o zonă delimitată de cursul inferior al Mureșului, Munții Apuseni și cursurile inferioare ale Crișurilor Alb și Negru. Ele sunt specifice ultimei faze a monetăriei dacice, fiind utilizate în ultimele două – trei decenii ale sec. II a. Chr. și la începutul sec. I a. Chr.²⁹

Atelierul de la Pecica a funcționat mai târziu. Ștanța la care m-am referit, deși a fost scoasă din uz prin martelare și, cu siguranță, nu mai era funcțională în perioada în care și-a desfășurat activitatea meșterul de la Pecica, a rămas în inventarul atelierului multă vreme după aceea. Faptul menționat nu poate fi explicat altfel, decât prin „puterea” magică pe care o exercita încă unealta respectivă, care se număra printre celelalte instrumente utilizate de artizan și care, la fel ca și cunoștințele tehnice, au fost probabil transmise, de la o generație la alta, în cadrul aceleiași „familii” de meșteri.

„Puterile magice” pe care își bazau activitatea metalurgii, le-a conferit probabil și un anumit prestigiu în cadrul comunităților. O serie de descoperiri arheologice, fie că sunt ele doar instrumente ori complexe, fie că este vorba de observații tehnice asupra unor artefacte, nu pot fi înțelese fără interpretarea lor în contextul mai larg al relației metalurgie – magie sau metalurg – magician. Iar această relație nu este aplicabilă doar artizanilor, ci și ansamblului activităților care au animat viața și mentalitatea comunităților arhaice din antichitate ori din vremuri mai recente.

²⁷ E. Stoicovici, I. Winkler, în *ActaMN*, 8, 1971, p. 478.

²⁸ I. H. Crișan, *Ziridava*, p. 94.

²⁹ C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973, p. 311, 320; idem, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998, p. 210-212.

III.3. Artizani străini în Dacia preromană

Atelierele metalurgice și urmele de prelucrare a metalelor surprinse pe întreg teritoriul Daciei, ilustrează activitatea a numeroși artizani. Aceștia făceau parte din „masa poporului”, care însă, în funcție de importanța economică și specificul activităților pe care le desfășurau, era probabil foarte diferențiată, din punctul de vedere al poziției în societate și mai ales al raporturilor cu aristocrația războinică. În afară de artizanii locali, a căror activitate este fără dubiu (dovada ce mai pregnantă constituind-o numeroasele urme arheologice care îi atestă), în Dacia au activat și o serie de meșteri veniți din lumea greco-romană. Din păcate, izvoarele literare antice sunt foarte tăcute în privința lor, fapt pe care îl deplângea și N. Gostar, în urmă cu mai bine de două decenii. Profesorul de la Iași sublinia că „nu putem să nu admitem că și în statul dac funcționa un sistem legislativ care să facă deosebirea între autohtoni și cei numiți, la greci și romani, *meteci, peregrini*. Din păcate însă, nu dispunem de nici un izvor vechi, care să ne îngăduie surprinderea vreunei asemenea reglementări juridice”¹.

Existența în Dacia a unor orfevieri străini ori specializați în alte activități, era absolut firească. Ipoteza prezenței grecilor și romanilor în Dacia anterioară cuceririi se bazează pe argumente istorice și arheologice. Cassius Dio relatează că după războiul dacic al lui Domițian, acesta a oferit lui Decebal „nu numai însemnate sume de bani, dar și meșteri pricepuți la felurite lucrări în timp de pace și de război”². Însă, în afară de aceste subsidii și specialiști, se pare că Decebal a atras numeroase alte persoane pentru desfășurarea unor activități în slujba Regatului dac. Potrivit clauzelor păcii din 102, regele dac trebuia să înapoieze romanilor nu numai armamentul și mașinile de război, ci și pe constructorii acestora, precum și pe „dezertori”. De asemenea, Decebal, era obligat „să nu mai primească nici un fugar”³.

Prezența unor meșteri romani în afara granițelor Imperiului este documentată și pentru alte zone. Tot Cassius Dio (LXIII, 6) menționează faptul că Tiridates, regele Armeniei, după vizita sa la Roma în anul 66 p. Chr., a luat cu sine „un mare număr de meșteri, unii trimiși de Nero, alții angajați pe bani”.

Deși consemnările privind Dacia se referă la evenimente de la sfârșitul sec. I p. Chr. și începutul veacului următor, prezența „străinilor” în spațiul daco-getic poate fi documentată și în perioadele anterioare.

¹ N. Gostar, V. Lica, *Societatea geto-dacică de la Burebista la Decebal*, Iași, 1984, p. 110.

² Cassius Dio, LXVII, 7, 1, 4.

³ Cassius Dio, LXVIII, 9, 1, 5-6.

I. Glodariu a argumentat convingător prezența unor negustori greci și romani care au străbătut în sec. I a. Chr. - I p. Chr. (dar și mai înainte) teritoriul Daciei pentru desfacerea produselor destinate vânzării⁴. Descoperirile arheologice reflectă un volum uriaș de mărfuri (vinuri, uleiuri, produse torentice și ceramice, etc.) care au ajuns în Dacia în acea perioadă. Astfel de negustori au rezidat, anumite intervale de timp, în unele așezări dacice. O statueta de os (picior de trepid?) descoperită recent în așezarea de la Răcătău⁵, cu reprezentări bahice în relief, constituind evident o piesă de cult străină spiritualității daco-getice, ar putea fi pusă pe seama unor astfel de rezidenți greci sau romani. De asemenea, un mormânt de incinerare dezvelit la marginea așezării de la Brad, al cărui inventar este constituit aproape exclusiv din vase romane, a fost atribuit tot unui străin⁶.

Cucerirea de către Burebista a cetăților grecești de pe malul Pontului Euxin a creat condiții esențiale pătrunderii meșterilor străini în Dacia. În afara unor „elite” care au venit la curtea lui Burebista (cum este cazul lui Acornion din Dyonisopolis), numeroși meșteri au luat drumul capitalei Regatului dac. Ei sunt cei care au realizat, printre altele, fortificațiile de piatră fasonată din Munții Orăștiei. Este semnificativ în acest sens că primele construcții au fost ridicate într-o tehnică identică celei din orașele grecești⁷.

Constituirea provinciei Moesia și cucerirea liniei Dunării a condus - în ciuda numeroaselor conflicte militare - la intensificarea relațiilor economice daco-romane, reflectate în special prin marele număr de importuri provenite din Imperiu. Interesul economic față de regiunile nord-dunărene, dar mai ales posibilitățile de câștig pentru întreprinzători, s-au manifestat și prin sosirea unor artizani din Imperiu. Acest fapt a fost determinat și de necesități practice. După cum remarca J.-P. Morel, referindu-se la artizanul roman și la exportul produselor manufacturate, „mai ușor e să deplasezi oamenii (meșterii - n.n.) decât să transporti obiectele, iar adevărata soluție constă în mobilitatea mâinii de lucru”⁸. Imperiul Roman este plin de astfel de exemple concrete prin care

⁴ I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974, p. 126-132.

⁵ V. Căpitanu, în *Relations Thraco - Illyro - Helleniques*, Actes du XIVe Symp. Nat. de Thracologie, Băile Herculane, sept. 1992, București, 1994, p. 336-337, fig. 3.

⁶ V. Ursachi, în *MemAnt*, 12-14, 1980-1982, p. 111.

⁷ I. Glodariu, *Arhitectura dacilor - civilă și militară (sec. II î.e.n. - I e.n.)*, Cluj-Napoca, 1983, p. 124. În legătură cu această problemă I. Glodariu arată că: „...participarea specialiștilor tehnicienilor din cetățile grecești pontice la lucrările din M. Orăștiei este în afara oricărei îndoieli și ea datează, foarte probabil, din vremea când Burebista stăpânea litoralul occidental al Pontului Euxin. Este de presupus, așadar, că sub conducerea și în bună parte prin participarea efectivă la lucrări a grecilor au fost ridicate zidurile de pe Cetățuia de la Costești și ale turnurilor de la Tilișca. După dispariția din viață a lui Burebista și dezmembrarea stăpânirii sale nu credem că se mai poate vorbi de o participare masivă a grecilor la lucrările din M. Orăștiei și a ținuturilor intracarpate” (*op. cit.*, p. 124).

⁸ J.-P. Morel, în A. Giardina (ed.), *Omni roman*, Polirom, 2001, p. 211-212.

atelierele-mamă au „migrat” în spații geografice îndepărtate (uneori în lumea „barbară”), fiind create ateliere noi care deserveau consumatorii din regiunile respective.

În Dacia, activitatea artizanilor greco-romani poate fi depistată pe baza tehnologiilor aplicate în unele ateliere ori prin prezența unor unelte specifice. Unul dintre domeniile producției metalurgice care argumentează aportul meșterilor străini este confecționarea fibulelor. Detaliile tehnologice indică și zona de origine a artizanilor respectivi.

Exemplul cel mai concludent îl constituie atelierul în care se realizau fibule de tip puternic profilat din importantul centru economic și comercial de la Poiana (jud. Galați). Așezarea respectivă a furnizat numeroase materiale ilustrând activitatea mai multor ateliere de prelucrare a metalelor neferoase⁹. În rapoartele de săpături mai vechi se menționează descoperirea unor fibule de argint în curs de prelucrare¹⁰. Din păcate ele nu au fost publicate mai detaliat. Numărul mare de fibule provenind din această așezare indică, de asemenea, o intensă producție de astfel de artefacte. Cu ocazia săpăturilor din ultimii ani conduse de S. Teodor au fost descoperite mai multe piese în curs de prelucrare¹¹. Dintre ele rețin atenția mai multe fibule de tip puternic profilat, în diverse stadii de manufacturare sau rebutate (fig. 65/1-3, 6-7). Lor li se adaugă un exemplar aparținând variantei orientale a fibulelor puternic profilate. Cronologia acestor fibule indică faptul că ele provin dintr-un atelier care a funcționat în a doua jumătate a sec. I p. Chr.

În așezarea dacică de la *Malaja Kopanija* (Ucraina Transcarpatică), aflată pe teritoriul superior, a fost descoperită o altă fibulă puternic profilată în curs de prelucrare. În așezarea respectivă au fost dezvelite mai multe ateliere metalurgice, dar nu se precizează dacă piesa în discuție a făcut parte din vreunul din aceste ateliere. Oricum, ea indică prezența în sec. I p. Chr. a unui meșter care confecționa astfel de artefacte¹². Numărul mare de piese similare descoperite acum¹³, argumentează, de asemenea, producerea fibulelor de acel tip la Malaja Kopanija.

Artefactele la care m-am referit ilustrează o tehnologie de fabricare a fibulelor care a fost reconstituită, de către H. Drescher¹⁴, pe baza descoperirilor din Pannonia și confirmată de cercetarea recentă a atelierului

⁹ S. Teodor și colab., în *SCIV*, I, 1950, p. 48-50; idem, în *SCIV*, II, 1951, 1, p. 203; idem, în *SCIV*, III, 1952, p. 198; idem, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 148-149; A. Rustoiu, *Metalurgia*, p. 59.

¹⁰ S. Teodor și colab., în *SCIV*, I, 1950, p. 48.

¹¹ S. Teodor, în *Arheologia Moldovei*, 19, 1996, fig. 4/4, 7-9, 24/3, 6.

¹² S. Teodor, în *Ținuturile Tisei superioare în veacurile III î.p. Chr. - IV p. Chr.*, București, 1995, p. 15.

¹³ S. Teodor, în *Arheologia Moldovei*, 15, Ujgorod, 2002, p. 135-154, pl. III/1-15.

¹⁴ H. Drescher, în *Early Medieval Studies*, 6, (Antikvariskt arkiv, 53), Stockholm, 1973, p. 56-59.

I. Glodariu a argumentat convingător prezența unor negustori greci și romani care au străbătut în sec. I a. Chr. - I p. Chr. (dar și mai înainte) teritoriul Daciei pentru desfacerea produselor destinate vânzării⁴. Descoperirile arheologice reflectă un volum uriaș de mărfuri (vinuri, uleiuri, produse torentice și ceramice, etc.) care au ajuns în Dacia în acea perioadă. Astfel de negustori au rezidat, anumite intervale de timp, în unele așezări dacice. O statueta de os (picior de trepid?) descoperită recent în așezarea de la Răcătau⁵, cu reprezentări bahice în relief, constituind evident o piesă de cult străină spiritualității daco-getice, ar putea fi pusă pe seama unor astfel de rezidenți greci sau romani. De asemenea, un mormânt de incinerare dezvelit la marginea așezării de la Brad, al cărui inventar este constituit aproape exclusiv din vase romane, a fost atribuit tot unui străin⁶.

Cucerirea de către Burebista a cetăților grecești de pe malul Pontului Euxin a creat condiții esențiale pătrunderii meșterilor străini în Dacia. În afara unor „elite” care au venit la curtea lui Burebista (cum este cazul lui Acornion din Dyonisopolis), numeroși meșteri au luat drumul capitalei Regatului dac. Ei sunt cei care au realizat, printre altele, fortificațiile de piatră fasonată din Munții Orăștiei. Este semnificativ în acest sens că primele construcții au fost ridicate într-o tehnică identică celei din orașele grecești⁷.

Constituirea provinciei Moesia și cucerirea liniei Dunării a condus - în ciuda numeroaselor conflicte militare - la intensificarea relațiilor economice daco-romane, reflectate în special prin marele număr de importuri provenite din Imperiu. Interesul economic față de regiunile nord-dunărene, dar mai ales posibilitățile de câștig pentru întreprinzători, s-au manifestat și prin sosirea unor artizani din Imperiu. Acest fapt a fost determinat și de necesități practice. După cum remarca J.-P. Morel, referindu-se la artizanul roman și la exportul produselor manufacturate, „mai ușor e să deplasezi oamenii (meșterii - n.n.) decât să transporti obiectele, iar adevărata soluție constă în mobilitatea mâinii de lucru”⁸. Imperiul Roman este plin de astfel de exemple concrete prin care

⁴ I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974, p. 126-132.

⁵ V. Căpitanu, în *Relations Thraco - Illyro - Helleniques*, Actes du XIVe Symp. Nat. de Thracologie - Băile Herculane, sept. 1992, București, 1994, p. 336-337, fig. 3.

⁶ V. Ursachi, în *Mem.Ant.*, 12-14, 1980-1982, p. 111.

⁷ I. Glodariu, *Arhitectura dacilor - civilă și militară (sec. II î.e.n. - I e.n.)*, Cluj-Napoca, 1983, p. 123-124. În legătură cu această problemă I. Glodariu arată că: „...participarea specialiștilor și tehnicienilor din cetățile grecești pontice la lucrările din M. Orăștiei este în afara oricărei îndoieli și ea datează, foarte probabil, din vremea când Burebista stăpânea litoralul occidental al Pontului Euxin. Este de presupus, așadar, că sub conducerea și în bună parte prin participarea efectivă la lucrări a grecilor au fost ridicate zidurile de pe Cetățuia de la Costești și ale turnurilor de la Tilișca. După dispariția din viață a lui Burebista și dezmembrarea stăpânirii sale nu credem că se mai poate vorbi de o participare masivă a grecilor la lucrările din M. Orăștiei și din ținuturile intracarpate” (*op. cit.*, p. 124).

⁸ J.-P. Morel, în A. Giardina (ed.), *Omul roman*, Polirom, 2001, p. 211-212.

atelierele-mamă au „migrat” în spații geografice îndepărtate (uneori în lumea „barbară”), fiind create ateliere noi care deserveau consumatorii din regiunile respective.

În Dacia, activitatea artizanilor greco-romani poate fi depistată pe baza tehnologiilor aplicate în unele ateliere ori prin prezența unor unelte specifice. Unul dintre domeniile producției metalurgice care argumentează aportul meșterilor străini este confecționarea fibulelor. Detaliile tehnologice indică și zona de origine a artizanilor respectivi.

Exemplul cel mai concludent îl constituie atelierul în care se realizau fibule de tip puternic profilat din importantul centru economic și comercial de la Poiana (jud. Galați). Așezarea respectivă a furnizat numeroase materiale ilustrând activitatea mai multor ateliere de prelucrare a metalelor neferoase⁹. În rapoartele de săpături mai vechi se menționează descoperirea unor fibule de argint în curs de prelucrare¹⁰. Din păcate ele nu au fost publicate mai detaliat. Numărul mare de fibule provenind din această așezare indică, de asemenea, o intensă producție de astfel de artefacte. Cu ocazia săpăturilor din ultimii ani conduse de S. Teodor au fost descoperite mai multe piese în curs de prelucrare¹¹. Dintre ele rețin atenția mai multe fibule de tip puternic profilat, în diverse stadii de manufacturare sau rebutate (fig. 65/1-3, 6-7). Lor li se adaugă un exemplar aparținând variantei orientale a fibulelor puternic profilate. Cronologia acestor fibule indică faptul că ele provin dintr-un atelier care a funcționat în a doua jumătate a sec. I p. Chr.

În așezarea dacică de la *Malaja Kopanija* (Ucraina Transcarpatică), aflată pe Tisa superioară, a fost descoperită o altă fibulă puternic profilată în curs de prelucrare. În așezarea respectivă au fost dezvelite mai multe ateliere metalurgice, dar nu se precizează dacă piesa în discuție a făcut parte din vreunul dintre ateliere. Oricum, ea indică prezența în sec. I p. Chr. a unui meșter care confecționa astfel de artefacte¹². Numărul mare de piese similare descoperite până acum¹³, argumentează, de asemenea, producerea fibulelor de acel tip la *Malaja Kopanija*.

Artefactele la care m-am referit ilustrează o tehnologie de fabricare a fibulelor care a fost reconstituită, de către H. Drescher¹⁴, pe baza descoperirilor din Noricum și Pannonia, și confirmată de cercetarea recentă a atelierului

⁹ R. Vulpe și colab., în *SCIV*, I, 1950, p. 48-50; idem, în *SCIV*, II, 1951, 1, p. 203; idem, în *SCIV*, III, 1952, p. 198; idem, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 148-149; A. Rustoiu, *Metalurgia*, p. 59.

¹⁰ R. Vulpe și colab., în *SCIV*, I, 1950, p. 48.

¹¹ S. Teodor, S. Țau, în *Arheologia Moldovei*, 19, 1996, fig. 4/4, 7-9, 24/3, 6.

¹² V. Kotigorsko, *Ținuturile Tisei superioare în veacurile III î.p. Chr. - IV p. Chr.*, București, 1995, fig. 50/35.

¹³ Idem, în *Carpatica*, 15, Ujgorod, 2002, p. 135-154, pl. III/1-15.

¹⁴ H. Drescher, în *Early Medieval Studies*, 6, (Antikvariskt arkiv, 53), Stockholm, 1973, p. 56-59.

roman de la Napoca¹⁵. Ea se bazează pe confecționarea unor „modele etalon”. Aceste modele, considerate multă vreme ca fiind piese în curs de prelucrare sau nefinisate, erau realizate din bronz, plumb, zinc, fier, os sau lemn. Modelele descoperite până acum sunt lustruite cu grijă (spre deosebire de piesele semifabricate) și sunt prevăzute uneori cu conuri speciale pentru fixare în tipar. Modelele de felul celor menționate erau imprimate în două plăci de lut, confecționate special în acest scop, formând o pereche de tipare asemănătoare celor bivalve. După recuperarea modelului, cele două plăci erau asamblate prin lipire cu lut moale. Urma turnarea obiectului dorit, după care întreaga masă de lut care forma tiparul era spartă pentru a se scoate piesa. Așa se explică numărul mare de astfel de tipare descoperite în zonele în care au funcționat ateliere care aplicau această metodă. În atelierul de la Napoca au fost găsite câteva mii de fragmente de tipare.

Piese turnate erau apoi finisate. Prin martelare, erau executate firul resortului și al acului și se finaliza port-agrafa. Cârligul de susținere al corzii era obținut prin tăierea cu dalta a firului resortului.

Fibulele de tip puternic profilat de la Poiana (jud. Galați) au fost confecționate în același fel. Majoritatea pieselor sunt în curs de prelucrare. În două cazuri ar putea fi vorba de modele din bronz. În ceea ce privește fibula de la Malaja Kopanja, ea constituie o piesă în curs de prelucrare după cum o dovedește ciotul de turnare păstrat la extremitatea firului din care urma să se confecționeze resortul și acul.

Metoda utilizării „modelelor etalon” a fost aplicată pe scară largă mai ales în Noricum și Pannonia¹⁶. Potrivit cronologiei fibulelor realizate în atelierele din zonele respective, această tehnologie și-a făcut apariția în epoca lui Augustus, fiind folosită intens începând cu sec. I p. Chr. În alte zone europene, în aceeași perioadă, a continuat fabricarea pieselor de bronz după metoda à cire

¹⁵ Descoperiri inedite în curs de prelucrare. Primele menționări la S. Cociș, în *ActaMN*, 32/1, 1995, p. 384, 387; idem, în *Ephemeris Napocensis*, V, 1995, p. 93-101; idem, în *Instrumentum. Bulletin du Groupe de travail européen sur l'artisanat et les productions manufacturées dans l'Antiquité*, 1995, 2, p. 1, 13. Informațiile privind atelierul de la Napoca și numeroase sugestii mi-au fost furnizate de S. Cociș.

¹⁶ H. Drescher, *op. cit.*, fig. 1/1-7, 2/1-6; G. Mossler, în *Lebendige Altertumswissenschaft. Festgabe zur Vollendung des 70 Lebensjahres von H. Vetters*, Wien, 1985, p. 248-251; G. Behrens, în *JRGZM*, 1, 1954, p. 234-235; E. Hudeczek, în *Griechische und römische Statuetten und Grossbronzen*, Akten der 9. Internationalen Tagung über antike Bronzen, Wien, 1986, p. 341-345; E. B. Bónis, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limes-Kongress-Aalen*, 1983, Stuttgart, 1986, p. 301, fig. 1/1; K. Berecz, în *Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistorique et Protohistoriques - Bratislava*, 1-7 sept. 1991, 3, Bratislava, 1993, p. 352, nr. 1, fig. 1/2; K. Gschwanter, H. Winter, în *Römisches Österreich*, 17-18, 1989-1990, p. 115-129; R. Koscevic, *Anticke fibule s područja Siska*, Zagreb, 1980, pl. XLVI-XLVII; C. Gugl, *Die römischen Fibeln aus Virunum*, Klagenfurt, 1995, p. 50-53, pl. 3/23-27; 6/51, 54, 7/67-71, 8/72-76, 12/91-92, 14/103-106 etc.

perdue. Este semnificativ în acest sens că în provinciile germanice nu sunt documentate până acum decât „tipare etalon”¹⁷.

În cea mai mare parte a Daciei metoda „cerii pierdute” a cunoscut o utilizare intensă. Majoritatea artefactelor de bronz locale au fost realizate prin metoda respectivă. Uneori ea a fost aplicată și în confecționarea unor monede, cum sunt copiile perfecte după denarii republicani. Un rebut de turnare a fost descoperit în cetatea dacică de la Șimleu Silvaniei¹⁸. Cu toate acestea, atelierele de la Poiana și Malaja Kopanja sugerează prezența în așezările respective a unor meșteri veniți din Imperiul Roman care au adus cu ei tehnologiile lor specifice. Așezarea de la Poiana (jud. Galați) ilustrează, prin inventarul descoperit, o intensă activitate meșteșugărească și comercială. Legăturile cu provinciile romane dunărene sunt dovedite de numeroase importuri metalice care își au originea în zonele amintite. La acestea se adaugă emiterea unor denari republicani din argint bun (la Poiana au fost descoperite o ștanță și o pastilă monetară de greutatea unui denar) și o circulație monetară de nivel foarte ridicat¹⁹. Meșterii care confecționau fibulele menționate anterior au putut fi atrași de posibilitățile de câștig oferite de bogata așezare de la Poiana. Originea lor trebuie căutată în Noricum sau Pannonia, unde tehnologia sesizată în atelierul de la Poiana se regăsește până la identitate. În ceea ce privește atelierul din care provine fibula de la Malaja Kopanja, el a aparținut probabil tot unui meșter străin venit, poate, din Pannonia. Așezarea de pe malul Tisei este comparabilă cu cea de la Poiana în privința bogăției importurilor romane. Comerțul cu Pannonia a fost stimulat și datorită prezenței marilor depozite de sare din zona Tisei superioare, resurse absente din regiunea Dunării mijlocii²⁰. Nu este lipsit de importanță nici faptul că așezarea de la Malaja Kopanja este situată într-un punct strategic deosebit de favorabil de unde controla întregul trafic comercial care se derula pe artera de circulație situată de-a lungul Tisei.

Dar cea mai mare densitate a artizanilor veniți din aria mediteraneană a cunoscut-o, cel mai probabil, zona capitalei Regatului dac. O serie de unelte specifice par să indice acest lucru. Este vorba de ștanțele cu care se emiteau denari republicani romani și denari din vremea lui Tiberius, într-un atelier care a funcționat în preajma războaielor de cucerire a Daciei²¹. De asemenea, sunt de menționat filierele pentru obținerea unor sârme metalice de diverse diametre

¹⁷ În legătură cu prelucrarea metalelor neferoase în castele de pe limesul germano-raetic vezi J. Oldenstein, în *Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire*, 46, Bruxelles, 1974, p. 185-197.

¹⁸ H. Pop, I. Bejinariu, *Expoziția „Traci și daci la Șimleu Silvaniei”*, Zalău, 1995, p. 6, 15, pl. 16, și informații amabile de la H. Pop, autorul acestei descoperiri de excepție.

¹⁹ I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974, p. 197-198, nr. 77; 214-216, nr. 34; 227-229, nr. 38; 239-240, nr. 25; V. Mihăilescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană în sec. VI î.e.n. - I e.n. Economie și monedă*, Iași, 1990, p. 154-157, nr. 60-84.

²⁰ Vezi F. Medeleț, în *Archäologie Österreichs*, 6/2, 1995, p. 53-57.

²¹ Cf. I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu, în *Ephemeris Napocensis*, 2, 1992, p. 57-68.

(fig. 49/6-9) și, nu în ultimul rând, uneltele având incizate diverse litere grecești, cum este cazul unui ciocan de orfevrier pe care a fost gravată litera ψ^{22} (fig. 48/tip II b).

Numărul meșterilor străini, la nivelul întregii Dacii, a fost în creștere mai ales pe parcursul sec. I p. Chr. Perioada respectivă corespunde și creșterii volumului de mărfuri greco-romane care au pătruns la nordul Dunării. Interesul economic pentru regiunile Daciei s-a manifestat și prin activitatea meșterilor străini pe care am încercat să-i identific în spatele unor ateliere, tehnologii și artefacte. Activitatea artizanilor respectivi s-a bucurat probabil de protecția și încurajarea dinaștilor de la Sarmizegetusa Regia, capitala Daciei constituind cel mai important centru metalurgic din regiune²³. În sfârșit, artizanii străini au fost prezenți și într-o serie de centre de producție și de comerț, cum sunt marile așezări de pe Siret ori așezarea de la Malaja Kopanija. Rolul important pe care l-au jucat centrele respective în producerea și difuzarea produselor manufacturate din metal va fi evidențiat într-un alt capitol. Până atunci însă, trebuie remarcat, înainte de a încheia, că prezența unor artefacte din Imperiul Roman trebuie pusă și pe seama mobilității metalurgilor care au găsit în Dacia o bună piață de desfacere și probabil condiții suficient de sigure pentru a-și desfășura activitatea.

²² Vezi *infra*, subcapitolul următor.

²³ I. Glodariu, E. Iaroslavski, *Civilizația fierului la daci*, Cluj-Napoca, 1979, p. 149-150.

III. 4. Instrumentarul orfevrierului.

Unelte din fier pentru prelucrarea metalelor neferoase

Dacia preromană a cunoscut o activitate metalurgică deosebit de intensă. Dovada cea mai concretă este oferită de numeroasele piese manufacturate din metal descoperite în siturile dacice cercetate. Atelierele de prelucrare a metalelor au avut, în general, un caracter mixt. Artizanii prelucrau fierul și bronzul ori bronzul și argintul. Din această cauză, este dificilă separarea netă a uneltelor de făurărie de cele utilizate la prelucrarea metalelor neferoase. Unele unelte au fost folosite atât de fierari, cât și de orfevrieri. Se poate presupune însă, că o serie de unelte și instrumente de dimensiuni mai reduse au fost utilizate la prelucrarea obiectelor mărunte din bronz sau argint. Pe de altă parte, judecând după trăsăturile caracteristice ale unora dintre unelte, acestea nu au putut fi folosite decât la operațiuni specifice obținerii unor piese de mici dimensiuni, cum sunt podoabele și accesoriile vestimentare. În sfârșit, prezența unor unelte specifice făurăriei, în ateliere unde era, cu certitudine, prelucrat bronzul și argintul, constituie un argument de a le atribui, în egală măsură, ambelor domenii. Acesta este cazul, spre exemplu, al atelierului de la Pecica (jud. Arad)¹ sau al depozitului de la Surcea, care a aparținut unui orfevrier².

Tipologia uneltelor de fier la care mă voi referi a fost stabilită deja, în urmă cu mai bine de două decenii, de I. Glodariu și E. Iaroslavski³. La această tipologie pot fi adăugate, grație descoperirilor din ultima vreme, o serie de tipuri și variante noi, ca și o serie de unelte de bronz folosite în activitățile metalurgice⁴. Asupra acestora din urmă însă nu voi insista în rândurile de față.

Nicovale (fig. 47)

Tipul I: nicovale în formă de trunchi de piramidă. Aceste nicovale au fost utilizate pe scară largă în atelierele de făurărie. Prezența a două exemplare de acest fel în atelierul de la Pecica indică utilizarea lor și în prelucrarea metalelor neferoase⁵. Nicovalele de acest fel au cunoscut o largă difuziune, atât

¹ I. H. Crișan, în *ActaMN*, 6, 1969, p. 93-106; idem, *Ziridava*, Arad, 1978, p. 84-97.

² N. Fettich, în *ActaArchHung*, 3, 1953, p. 128-132.

³ I. Glodariu, E. Iaroslavski, *Civilizația fierului la daci*, Cluj-Napoca, 1979, p. 96-103.

⁴ A. Rustoiu, *Metalurgia*, p. 66-77; E. Iaroslavski, *Tehnica la daci*, Cluj-Napoca, 1997, p. 67-71.

⁵ I. H. Crișan, în *ActaMN*, 6, 1969, p. 96, nr. 4, pl. II/6, IV/7, 9; idem, *Ziridava*, Arad, 1978, p. 86.

în lumea romană, cât și în spațiul celtic⁶. Forma lor este cunoscută încă din preistorie, când au fost realizate din bronz⁷.

Tipul II: nicovale cu o extremitate patrulateră și cealaltă circulară. Din Dacia se cunosc două exemplare: unul de la Grădiștea de Munte, iar celălalt de la Tilișca⁸. Piese asemănătoare se regăsesc în lumea romană⁹.

Tipul III: nicovale în formă de „T”, cu partea inferioară ascuțită pentru a putea fi fixată într-o bază de lemn, în timp ce partea superioară este aplatizată asimetric. Majoritatea exemplarelor provin de la Grădiștea de Munte (zona Sarmizegetusei Regia)¹⁰. Nicovalele de acest fel sunt documentate, de asemenea, atât în lumea romană, cât și în cea celtică¹¹.

Tipul IV: nicovale cu partea activă de formă paralelipipedică sau circulară, prevăzute cu un cui pentru fixarea în suportul de lemn. Nicovale de acest fel au fost găsite atât izolat, cât și în ateliere¹². Un exemplar cu partea activă în formă de „8”¹³ își găsește analogii în spațiul celtic¹⁴.

Tipul V: nicovale cu corp tronconic sau cilindric și cu secțiunea circulară sau poligonală. Din tezaurul de la Surcea provin șase nicovale cu corpul tronconic¹⁵. Nicovalele cilindrice, mai scunde, au fost realizate din bronz, cum este cazul unui exemplar descoperit în atelierul de la Grădiștea, jud. Brăila¹⁶.

Tipul VI: nicovale cu corpul în patru muchii, cu partea activă rectangulară și partea inferioară – care se fixa într-un suport de lemn – mai îngustă. Aceste nicovale își găsesc, de asemenea, analogii în spațiul celtic¹⁷.

⁶ K. Darnay, în *ArchErt*, 26, 1906, p. 424, fig. 17; M. Szabó, *Sur les traces des Celtes en Hongrie*, Budapest, 1971, p. 40, fig. 8/5; I. Glodariu, E. Iaroslavski, *op. cit.*, p. 44; F. Moosleitner, E. Urbanek, în *Germania*, 91, 1991, 1, p. 66, fig. 5/1, 7.

⁷ F. Medeleț, în *Bronzefunde aus Rumänien. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*, Bd. 10, Berlin, 1995, p. 229-236.

⁸ I. Glodariu, E. Iaroslavski, *op. cit.*, p. 99, fig. 5423; N. Lupu, *Tilișca. Așezările arheologice de pe Cățanaș*, București, 1989, p. 53, 72, pl. 18/9.

⁹ A. Duvauchelle, în *Bull. Association pro Aventico*, 32, 1990, p. 8, nr. 3.

¹⁰ I. Glodariu, E. Iaroslavski, *op. cit.*, p. 99, fig. 54/19, 22; A. Rustoiu, *Metalurgia*, p. 69, fig. 18/6.

¹¹ A. Duvauchelle, *op. cit.*, p. 8, nr. 1; M. Szabó, *op. cit.*, p. 40, fig. 8/1.

¹² I. Glodariu, E. Iaroslavski, *op. cit.*, p. 100, fig. 5418-21; I. Glodariu, în *ActaMN*, 12, 1975, p. 111, nr. 25, fig. 10/2; idem, în *Actes du IIe Congr. Int. de Thracologie*, II, Bucarest, 1980, p. p. 89, fig. 5/4; A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 69.

¹³ C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie. Monografie arheologică*, București, 1954, p. 78, pl. XII/1.

¹⁴ G. Jacobi, *Werkzeug und Gerät aus dem Oppidum von Manching*, Wiesbaden, 1974, p. 13 apud I. Glodariu, E. Iaroslavski, *op. cit.*, p. 100.

¹⁵ I. Glodariu, E. Iaroslavski, *op. cit.*, p. 100, fig. 54/9-14.

¹⁶ V. Sîrbu, în *Istros*, 6, 1992, p. 38, pl. V/7.

¹⁷ A. și M. Müller-Karpe, în *Germania*, 55, 1977, 1-2, p. 54, fig. 5/14, 18.

Tipul VII: nicovale cu partea activă convexă, care se sprijină pe o bază în patru colțuri. Piese de acest fel au fost confecționate din bronz¹⁸, într-un singur caz fiind vorba de o nicovală realizată din piatră¹⁹.

Ciocane (fig. 48)

Tipul I: ciocane cu un braț circular în secțiune, iar celălalt aplatizat și cu profil rectangular; corpul este mai larg în zona orificiului pentru coadă. Astfel de piese au fost utilizate, de asemenea, în operațiuni de prelucrare a fierului²⁰.

Tipul II: ciocane cu corp paralelipipedic, mai larg în zona orificiului pentru coadă, și curbat. Cele două capete ale exemplarelor de acest fel sunt rectangulare, dar este documentată și o piesă având capătul rotunjit. Aceasta din urmă a fost descoperită la Sarmizegetusa Regia. Pe una din părți a fost imprimată litera grecească Ψ între două incizii circulare²¹.

Tipul III: ciocane având corpul de aceeași lățime de la un capăt la celălalt și curbate spre mâner. Cele două extremități sunt rectangulare²².

Tipul IV: ciocane având un braț patrulater, iar celălalt curbat spre coadă, aplatizat și cu capătul sub forma unei muchii rectangulare²³.

Tipul V: ciocane cu un braț foarte îngust, iar celălalt aplatizat. Orificiul pentru coadă este cvasirectangular²⁴.

Tipul VI: ciocane cu capetele circulare sau rectangulare și corpul îngust, utilizate exclusiv în orfevrie²⁵.

Clești (fig. 49/1-5)

Cleștii de mari dimensiuni sunt aproape nelipsiți din atelierele de făurărie. Cleștii de dimensiuni mici au fost utilizați în atelierele în care s-au fabricat obiecte mărunte din bronz sau argint²⁶. Reține atenția o piesă de la Căpâlna, jud. Alba, având pe unul din brațele de prindere o placă rectangulară prevăzută cu trei orificii în care se putea introduce extremitatea celuilalt braț²⁷. Sistemului respectiv permitea o prindere sigură în clește a obiectului destinat

¹⁸ A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 70, fig. 20/6-8, 21/3-4.

¹⁹ F. Medeleț, în *ActaMN*, 32/I, 1995, p. 95, fig. 1/1.

²⁰ I. Glodariu, E. Iaroslavski, *op. cit.*, p. 97-98.

²¹ Idem, *op. cit.*, p. 98; A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 71.

²² I. Glodariu, E. Iaroslavski, *loc. cit.*

²³ Idem, *op. cit.*, p. 98-99; N. Lupu, *op. cit.*, p. 53, 72, pl. 20/8.

²⁴ I. Glodariu, E. Iaroslavski, *op. cit.*, p. 99; I. Glodariu, V. Moga, *Cetatea dacică de la Căpâlna*, București, 1989, p. 98, fig. 80/1.

²⁵ I. Glodariu, E. Iaroslavski, *loc. cit.*

²⁶ Idem, *op. cit.*, p. 101; A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 72.

²⁷ I. Glodariu, E. Iaroslavski, *loc. cit.*; I. Glodariu, V. Moga, *op. cit.*, p. 99, fig. 80/5.

prelucrării. O piesă similară, dar cu placa prevăzută cu trei creștături, provine din așezarea de la Răcățu, jud. Bacău²⁸.

Ustensile auxiliare

O altă categorie de unelte reunește piesele care serveau la tăiat, la trasat, la ornamentat etc. Este vorba de tăietoare cu coadă, dălți, dornuri și punctatoare (fig. 50). Toate aceste ustensile au fost utilizate pe scară largă în atelierele de făurire, având aceeași funcționalitate ca și în cazul prelucrării metalelor neferoase. Pe unele bucăți de tablă de bronz au putut fi observate urmele unor astfel de instrumente²⁹. De asemenea, nodurile fibulelor de argint cu piciorul repliat au fost tăiate cu dălți de felul celor menționate anterior³⁰.

Printre ustensilele auxiliare din fier se numără și filierele (fig. 49/6-9). Ele serveau la obținerea firelor de bronz sau argint de diametre diferite. Aceste unelte, având o extremitate mai îngustă, erau fixate pe suporti de lemn. Orificiile părții active au de obicei o formă conică. I. Glodariu și E. Iaroslavschi au remarcat călirea diferențiată a pieselor în discuție, partea activă fiind mai dură, ceea ce constituia o performanță remarcabilă a artizanilor³¹. Filierele de acest fel sunt cunoscute și în alte regiuni europene. Piese identice exemplarelor din Dacia au fost descoperite la Staré Hradičko și la Sanzeno³².

În instrumentarul unor ateliere se aflau și creuzetele de fier, în formă de lingură, care au servit la topirea și turnarea cositorului necesar aliajelor de bronz (fig. 49/10-11). Astfel de piese sunt cunoscute la Sarmizegetusa Regia, Craiva și Căpâlna³³. Alte două exemplare au fost descoperite recent la Sighișoara – Wietenberg și la Divici³⁴. Piesele în discuție își găsesc analogii în lumea romană, de unde au ajuns probabil în Dacia.

Printre uneltele care erau, probabil, nelipsite din atelierele artizanilor care executau produse de bronz și argint se numărau și cele de prelucrare a lemnului. Desigur, la prima vedere, acest fapt ar părea ciudat. Nu trebuie uitat însă, că tehnica turnării conform metodei „cerii pierdute” impunea realizarea a numeroase „modele” de ceară identice, pentru obținerea unor piese de serie. Tiparele „etalon” în care se turnau modelele din ceară au fost realizate uneori

²⁸ V. Căpitanu, în *Carpica*, 17, 1985, p. 48, fig. 6/1.

²⁹ G. Florea, în *Ephemeris Napocensis*, 2, 1992, p. 39-47; A. Rustoiu, în *Ephemeris Napocensis*, 2, 1992, p. 49-56.

³⁰ A. Rustoiu, *Fibulele*, p. 31.

³¹ I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *op. cit.*, p. 101-102.

³² G. Jacobi, în *Germania*, 57, 1979, p. 111-115, fig. 1/1-2, 4.

³³ I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *op. cit.*, p. 57; I. Glodariu, V. Moga, *op. cit.*, p. 102; I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu, în *Celticum XII*, 1965, fig. 26/11-12.

³⁴ I. Andrișoiu, A. Rustoiu, *Sighișoara-Wietenberg. Descoperirile preistorice și așezarea dacică*, București, 1997, fig. 113/6; M. Gumă, A. Rustoiu, C. Săcărin, *Cercetări arheologice în aria nord-tracă*, București, 1997, fig. 10/5.

din bronz, cum este cazul celor din atelierul de la Szalacska (Ungaria), servind la confecționarea unor fibule³⁵. Raritatea unor astfel de tipare indică faptul că majoritatea erau realizate din lemn, material ușor de prelucrat pentru realizarea unor astfel de piese. Din această cauză, în inventarele unor ateliere se pot afla o serie de ustensile specifice lemnarilor. Așa pare a fi cazul unui „dorn” de fier prevăzut cu gaură longitudinală pentru un mâner de lemn, provenit din atelierul de la Grădiștea (jud. Brăila – fig. 50/11). V. Sîrbu este de părere că unealta respectivă servea la mărirea diametrelor pieselor inelare³⁶. Pentru o astfel de operație este de presupus, mai degrabă, utilizarea unor ustensile de lemn și nu de fier, așa cum se mai întâmplă și astăzi la unii artizani ambulanți. Asemănarea cu dălțile pentru prelucrarea lemnului indică, mai probabil, o astfel de funcționalitate, cu atât mai mult, cu cât, partea inferioară a obiectului lipsește din vechime.

Faptul că orfevierii antici erau buni prelucrători ai lemnului este sugerat și de o cuțitoaie descoperită recent la Sarmizegetusa Regia și pe care am avut prilejul să o văd, de curând, la Muzeul de Istorie a Transilvaniei în cadrul unei expoziții privind arta argintului la daci. Este vorba de o unealtă necesară șlefuirii suprafețelor lemnoase, identică morfologic cu celebra cuțitoaie cu ștampila HERENNI găsită tot în capitala Regatului dac³⁷. Diferența constă în faptul că piesa menționată este aproape miniaturală, fiind utilizată la realizarea unor produse de lemn de mici dimensiuni. Acestea din urmă serveau, probabil, unor scopuri precise în cadrul procesului tehnologic de prelucrare a unor metale neferoase. Dar cel mai important fapt este descoperirea cuțitoaiei respective într-un depozit de unelte de fier, care a aparținut, cu siguranță, unui meșter orfevier. Publicarea întregului depozit de către colegii care desfășoară cercetările de la Sarmizegetusa Regia va aduce, cu siguranță, precizări noi în legătură cu instrumentarul orfevierilor și tehnologiile utilizate în atelierele din Dacia.

*

Majoritatea uneltelor prezentate provin din împrejurimile capitalei Regatului dac, iar câteva tipuri de nicovale și ciocane sunt documentate numai în acea regiune. Alte tipuri (nicovale de tip I, V și VII; ciocane de tip II și VI; cleștii de dimensiuni mici; „lingurile” pentru topit și turnat cositorul) sunt răspândite în așezări și cetăți din întreaga Dacie și au fost utilizate timp îndelungat. În general, aspectul uneltelor este caracteristic unui spațiu mai larg,

³⁵ K. Damay, în *ArchErt*, 26, 1906, p. 420; J.-P. Guillaumet, *Les fibules de Bibracte. Technique et typologie*, Dijon, 1984, pl. 54.

³⁶ V. Sîrbu, *op. cit.*, p. 39, pl. V/2.

³⁷ I. Glodariu, I. Iaroslavschi, *op. cit.*, p. 91, fig. 50/6.

care cuprinde lumea greco-romană și lumea „barbară”. Acest lucru se datorează, probabil, formelor funcționale simple și tehnologiilor asemănătoare. În unele cazuri însă, este vorba de unelte cu o morfologie mai complexă, destinate unor operațiuni specifice, care nu au putut fi copiate fără cunoașterea precisă a modului lor de utilizare. Filierile constituie, din acest punct de vedere, un exemplu concludent. Astfel de ustensile au putut ajunge în atelierele de la nord de Dunăre prin intermediul unor artizani străini, care și-au desfășurat activitatea în Dacia preromană.

Originea acestor metalurghi poate fi uneori sesizată prin analiza tehnologiilor și uneltelor utilizate într-o serie de ateliere. Așa cum am mai avut ocazia să subliniez³⁸, nicovalele de tip VII își au originea în spațiul scordisc, unde sunt datate în sec. I a. Chr. Exemplarele din Dacia, descoperite pe malul Dunării și în sud-vestul Transilvaniei, au fost datate pe parcursul sec. I p. Chr., ceea ce indică, de asemenea, direcția de difuziune (fig. 51). Tehnologiile utilizate la fabricarea fibulelor puternic profilate în unele ateliere din Dacia, cum este cel de la Poiana ori cel de la Malaja Kopanija (în Ucraina Transcarpatică, pe malul drept al Tisei), sugerează activitatea unor artizani din Noricum sau Pannonia³⁹. În sfârșit, litera Ψ incizată pe un ciocan de tip II de la Sarmizegetusa Regia ar putea indica prezența unui artizan grec. Mobilitatea metalurgilor explică, de asemenea, difuziunea tehnologiilor și produselor pe arii mai largi. Desigur, aceste tehnologii sunt păstrate în cadrul unor grupuri de meșteri, însă activitatea lor în locuri diferite furnizează și urmele arheologice care permit identificarea lor.

Schimbările comerciale constituie o altă modalitate de difuziune a uneltelor și ustensilelor de fier, în acest circuit fiind incluse uneori – este adevărat, mai rar – și cele utilizate în activitățile metalurgice. Produsele atelierelor din mediul rural au fost destinate comunităților locale ori învecinate. Marile ateliere din zona capitalei Regatului dac produceau, printre altele, numeroase unelte agricole care nu puteau fi utilizate pe scară largă în acea regiune montană. Unelte respective au fost, cu certitudine, destinate comunităților rurale din fertila vale a Mureșului aflată la 40 – 50 km distanță⁴⁰. Este semnificativ, în acest sens, că în două din atelierele de făurărie de la Sarmizegetusa Regia, incendiate în timpul războaielor daco-romane, singurele unelte care prezentau urme de utilizare erau cele folosite în operațiuni metalurgice. Restul obiectelor de fier (unelte agricole, de tâmplărie etc.) constituiau produse finite destinate schimburilor comerciale⁴¹.

³⁸ A. Rustoiu, *Metalurgia*, p. 70; idem, în *Omaggio a Dinu Adameșteanu*, Cluj-Napoca, 1996, p. 123, fig. 2.

³⁹ A. Rustoiu, *Fibulele*, p. 24-26.

⁴⁰ G. Florea, în *Sargetia*, 20, 1986-1987, p. 90.

⁴¹ I. Glodariu, în *Actes du IIe Congr. Int. de Thracologie*, II, Bucurest, 1980, p. 87.

Comerțul cu produse de fier a vizat și unelte metalurgice. Lângă așezarea dacică de la Cetățeni (jud. Argeș) a fost descoperit un depozit de unelte de fier care cuprindea un fier de plug, o altă piesă de fier, un clește de făurărie și o nicovală de tip III. Nici unul dintre aceste obiecte de fier nu prezenta urme de uzură în urma folosirii, ceea ce dovedește destinația lor comercială⁴². Prezența acestui depozit în contextul așezării de la Cetățeni nu poate fi întâmplătoare: așezarea respectivă a constituit un important centru comercial, după cum o dovedesc imensa cantitate de importuri greco-romane care au fost scoase la lumină.

În afara uneltelor de fier pentru prelucrarea metalelor neferoase, se cunosc, de asemenea, unelte din bronz, din piatră și din ceramică, descoperite în ateliere ori izolat. Varietatea instrumentarului metalurgic documentează spectrul larg al tehnologiilor aplicate de artizanii din Dacia. Nivelul producției atelierelor este ilustrat de marea cantitate de produse de bronz și de argint, unele dintre ele ridicându-se la un mare nivel artistic.

⁴² D. V. Rosetti, în *SCIV*, 11, 1960, 2, p. 392-394, fig. 3/2-5.

IV. PODOABE ȘI ACCESORII VESTIMENTARE. EVOLUȚII ALE MODEI ȘI RELAȚII INTER-REGIONALE

IV.1. Influențe celtice în orfevrăria dacică din sec. I a. Chr.

Metalurgia dacică a argintului și analiza tipologică și cronologică a produselor sale au atras atenția a numeroși cercetători. Studiile lor au relevat faptul că podoabele din argint, descoperite în tezaure sau izolat, constituie o trăsătură caracteristică a civilizației dacice din sec. I a. Chr. – I p. Chr. Deși unele tipuri de piese au fost inspirate din alte spații etno-culturale, modul în care bijuteriile s-au asociat în tezaure este specific zonei Daciei. K. Horedt are meritul de a fi sesizat existența a două grupe regionale de tezaure: o grupă sudică și o grupă nordică. Limita dintre cele două grupe se afla în Transilvania, pe o linie imaginară marcată, în general, de cursurile Târnavelor. Același cercetător aprecia că grupa sudică a suferit o serie de influențe elenistice, în timp ce grupa nordică a cunoscut nu numai influențe mediteraneene, ci, mai ales, celtice¹. Așa cum am mai remarcat și cu alte ocazii, zona dintre bazinul Târnavelor și Carpați (adică sud-vestul și sudul Transilvaniei) a constituit o regiune de contact, în care cele două grupe de podoabe au interferat.

Studiul mai recent al pieselor de argint a relevat faptul că influențele celtice în orfevrăria dacică s-au manifestat atât în Transilvania, cât și la sud de Carpați, această situație fiind influențată de raporturile stabilite între daci și unele populații celtice învecinate, dar și de o serie de moșteniri mai vechi.

Influențele celtice sunt ilustrate în modul cel mai elocvent de fibulele cu noduri². Acestea au fost confecționate dintr-un singur fir de metal, și prezintă un resort bilateral format dintr-un număr mare de spire; coarda este exterioară. Piciorul este întors pe deasupra arcului și este prevăzut cu două până la patru noduri. Fibulele de acest fel sunt realizate de regulă din argint. Există și exemplare din bronz sau din fier, însă acestea sunt documentate doar în zonele limitrofe față de aria principală de difuziune. Majoritatea fibulelor cu noduri au fost descoperite în Transilvania (fig. 52). În zona extra-carpatică, exemplare de

¹ K. Horedt, în *Dacia*, N.S., 17, 1973, p. 147-148, 155-161.

² Idem, *op. cit.*, p. 131; A. Rustoiu, *Fibulele*, 31-33.

acest fel au fost găsite la Întorsura (jud. Dolj)³, Clipicești (jud. Vrancea)⁴ și Gorni Dăbnik (Bulgaria)⁵, constituind probabil „importuri” din Transilvania.

Originea fibulelor cu noduri trebuie căutată în piesele de tip La Tène mijlociu din bazinul Carpatic (fig. 53). Dintre acestea, fibulele prevăzute cu două sfere pe picior (varianta F-Belz), caracteristice La Tène-ului C1 sunt – din punct de vedere morfologic – cele mai apropiate de exemplarele dacice⁶. De asemenea, fibulele din bronz de la București⁷ și Mătășaru⁸, ca și două fibule cu noduri, din argint, aflate în tezaurul de la Sărăcsău⁹, sugerează faptul că la geneza fibulelor dacice au contribuit și cele de tip Mötschwil. Acestea din urmă sunt caracteristice La Tène-ului C2¹⁰. În sfârșit, dimensiunile apreciabile ale resortului constituie o trăsătură specifică fibulelor de schemă La Tène mijlociu, dar care au fost utilizate în La Tène D1 în nordul Italiei, în unele regiuni ale Europei centrale și în lumea scordiscă¹¹. O evoluție asemănătoare cu a fibulelor cu noduri din Transilvania au avut-o, se pare, fibulele de tip Jarak din mediul scordisc.

Ținând cont de geneza fibulelor cu noduri și de faptul că ele nu apar în orizontul celto-dacic din Transilvania, este de presupus că exemplarele de acest tip își fac apariția ulterior, în sec. II a. Chr., cel mai probabil spre sfârșitul veacului respectiv. Ele au fost utilizate pe parcursul primei jumătăți a sec. I a. Chr., ne mai fiind la modă în a doua parte a secolului menționat. Argumentele acestei datări sunt constituite de absența fibulelor în discuție (cu o singură excepție: tezaurul de la Sărăcsău) în tezaurele având în inventare fibule cu scut rombic specifice celei de a doua jumătăți a sec. I a. Chr.¹² Datarea fibulelor cu noduri la sfârșitul sec. II a. Chr. și în prima jumătate a sec. I a. Chr. este confirmată de asocierea acestora, în tezaure, cu monede grecești emise de Thasos, Dyrrhachium și Apollonia¹³. De asemenea, în

³ D. Popescu, în *Dacia*, 11-12, 1945-1947, p. 55, fig. 11/3.

⁴ I. Mitrea, în *SCIV*, 23, 1972, 4, p. 642, fig. 1-2.

⁵ A. Rustoiu, *Metalurgia*, fig. 113/2.

⁶ R. Beltz, în *Zeitschr. f. Ethn.*, 43, 1911, p. 684-685, fig. 46; J. Filip, *Keltové ve střední Evropě*, Praha, 1956, p. 525, pl. XXXVIII/1, XLII/9, XLV/7, XCIV/2-4; V. Zirra, în *ArchRozh*, 23, 1971, 5, p. 531-532, fig. 3/4-5; I. Nemeti, în *Thraco-Dacica*, 14, 1993, p. 128, tip 20; J. Todorovic, *Praistorijska Karaburma*, I, Beograd, 1972, p. 62, pl. XII/7, XIV/6; R. Gebhard, *Die Fibeln aus dem Oppidum von Manching*, Stuttgart, 1991, p. 15-17, gr. 14.

⁷ M. Turcu, *Geto-dacii din Câmpia Munteniei*, București, 1979, p. 148, 197, fig. 23/2.

⁸ Gh. Bichir, E. Popescu, în *Materiale*, 9, 1970, p. 274, fig. 4/1-2.

⁹ O. Floca, *Contribuții la cunoașterea tezaurilor de argint dacice*, București, 1956, p. 8-11.

¹⁰ K. Pieta, *Die Puchov-Kultur*, Nitra, 1982, p. 20-21; G. Kaenel, *Recherches sur la période de La Tène en Suisse occidentale*, Lausanne, 1990, p. 246; R. Gebhard, *op. cit.*, p. 7-8, 87; M. Cižmar, în *PamArch*, 84, 1993, 1, p. 86-87.

¹¹ J. Graue, *Die Gräberfelder von Ornavasso*, Hamburger Beiträge zur Archäologie, I, Hamburg, 1974, p. 103; G. Kaenel, *op. cit.*, p. 252; D. Božić, în *Arheološki vestnik*, 32, 1981, p. 328, pl. 4/43-44.

¹² K. Horedt, *op. cit.*, p. 136; A. Rustoiu, *Fibulele*, p. 32-33.

¹³ K. Horedt, *op. cit.*, p. 131-132.

tezaurul de la Lupu (jud. Alba), două fibule cu noduri se aflau împreună, printre altele, cu o cană de bronz italică de la sfârșitul sec. II a. Chr. și începutul veacului următor¹⁴.

Fibulele cu noduri din argint ilustrează persistența tradițiilor celtice din secolele anterioare. În această privință, este semnificativ și faptul că fibulele cu noduri sunt specifice Transilvaniei, zonă locuită în cursul La Tène-ului B2-C1 de celți amestecați cu daci¹⁵. După prăbușirea puterii celților din spațiul intra-carpatic, la începutul La Tène-ului C2, populația dacică a rămas atașată, pentru o anumită perioadă de timp, tradițiilor modei celtice. Mai mult decât atât, o serie de forme ale modei La Tène nu le erau străine nici războinicilor din sud care și-au impus dominația în Transilvania. Prin urmare, tradițiile celtice anterioare pot fi sesizate prin moștenirea unor forme „tradiționale”, dar care au fost transformate conform noilor gusturi locale sau regionale.

Mecanismele concrete prin care unele podoabe au fost împrumutate din spațiul celtic și adaptate vestimentației locale sunt sugerate de lanțurile realizate din zale din fire torsionate (așa-numitele „pandantive-șurub”, cum le definea K. Horedt, înainte de a sesiza adevărata lor destinație).

Din punct de vedere morfologic, lanțurile dacice își găsesc originea – așa cum au presupus-o deja K. Horedt¹⁶ și F. Medeleț¹⁷ – în piesele similare din regiunile celtice central și est-europene. Ele sunt realizate din fire torsionate, în general din fier, și prevăzute la extremități cu inele de racord (fig. 54). În marea majoritate a cazurilor, au fost utilizate ca centuri, după cum o indică sistemul de prindere cu agrafă. Există însă și excepții: în mormântul nr. 22 de la Nebringen, lanțul se afla la gâtul defunctului¹⁸.

Lanțurile – centuri de acest tip au fost descoperite în număr mare în lume scordiscă, dar și în alte zone ale bazinului Dunării¹⁹. În Transilvania, au fost identificate în necropolele de la Ciumești²⁰ (fig. 54/4), Pișcolt²¹ (fig. 54/3),

¹⁴ I. Glodariu, V. Moga, în *Ephemeris Napocensis*, 4, 1994, p. 33-36, fig. 1-3; C. Beldiman, în *Thraco-Dacica*, 9, 1988, p. 78-79.

¹⁵ V. Zirra, în *Alba Regia*, 14, 1975, p. 47-64; I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, ed. 2, București, 1977, p. 19-22; idem, în *Sargetia*, 10, 1973, p. 45-78; I. Nemeti, în *Thraco-Dacica*, 14, 1993, p. 122 sqq.

¹⁶ K. Horedt, *op. cit.*, p. 142, n. 44.

¹⁷ F. Medeleț, în *Analele Banatului*, 3, 1994, p. 218.

¹⁸ W. Krämer, *Das keltische Gräberfeld von Nebringen*, Stuttgart, 1964, p. 30, pl. 7/D.

¹⁹ B. Kull, în *BRGK*, 72, 1991, p. 158; W. Krämer, *Die Grabfunde von Manching und der Latènezeitlichen Flaschgräber im Südbayern*, Stuttgart, 1985, p. 81, 97, pl. 13/1, 36/9; M. Hellebrandt, *Corpus of Celtic Finds in Hungary (Celtic Finds from Northern Hungary)*, III, Budapest, 1999, p. 59, 193-194, pl. XXVI/3, LXV/1, 4, LXIX/1.

²⁰ V. Zirra, *Un cimitir celtic în nord-vestul României*, Baia Mare, 1967, fig. 35/M18.

²¹ I. Nemeti, în *Thraco-Dacica*, XIII, 1992, p. 107, tip E6, fig. 9/5-M 67.

Fâtânele²² și Orosfaia²³, iar în Banat un exemplar din bronz în necropola de la Remetea Mare²⁴. Majoritatea pieselor au fost datate în La Tène-ul mijlociu.

Piesele la care m-am referit constituie, fără îndoială, prototipurile lanțurilor din Dacia preromană. În La Tène-ul târziu, artizanii locali au preluat morfologia lanțurilor anterioare și le-au adaptat, constituind tipuri noi. Exemplarele din Dacia cunosc două variante tipologice și funcționale.

Prima variantă (a) este reprezentată de lanțurile realizate din elemente de sârme înfășurate și înălțuite cap la cap. Ele au fost confecționate numai din argint.

A doua variantă (b) este constituită de lanțuri formate din zale de fire torsionate, prinse unele de altele prin intermediul unor verigi cu capete petrecute și înfășurate. Exemplarele acestei variante au fost realizate atât din argint, cât și din bronz.

Lanțurile aparținând primei variante au cunoscut utilizări multiple. Ele au fost purtate la gât, sub formă de coliere (Cetățeni²⁵, Oradea I²⁶ - fig. 56/2) ori pe piept prinse de torques (Tășad²⁷ - fig. 55) sau de fibule (Kladovo²⁸ - fig. 56/1). Această variantă este prezentă în special în Transilvania, dar unele exemplare apar și la sud sau la răsărit de Carpați (fig. 57). În tezaure, lanțurile în discuție se asociază cu fibule cu noduri sau cu fibule cu scut rombic, fapt care asigură o datare pe parcursul sec. I a. Chr.²⁹

Lanțurile celei de a doua variante au fost utilizate, foarte probabil, ca centuri. Ele cunosc o răspândire sudică. Astfel, din mormintele de incinerare de la Altimir (reg. Vrața, Bulgaria) provin două astfel de centuri de bronz³⁰ (fig. 56/4), datate - pe baza inventarelor funerare (fibule de tip Jarak, fibule cu portagrafa în formă de cadru, pafta de tip La Tène târziu) - în sec. I a. Chr.

Tot la sud de Dunăre, la Gorni Dăbnik (reg. Plevne, Bulgaria), într-un mormânt tumular, s-au descoperit două pandantive din argint prinse de un fragment de lanț³¹. Inventarul mormântului mai conținea o fibulă cu noduri din argint și restul lanțului, care s-a pierdut după descoperire. Complexul poate fi datat în prima jumătate a sec. I a. Chr.

²² A. Rustoiu, *Metalurgia*, fig. 113/1.

²³ L. Vaida, în *Les Celtes et les Thraco-Daces de l'Est du Bassin des Carpates*, Cluj-Napoca, 2000, p. 138, 143, fig. 9/4.

²⁴ F. Medeleț, *op. cit.*, p. 218.

²⁵ R. Vulpe, *Așezări getice din Muntenia*, București, 1966, p. 39, fig. 38.

²⁶ K. Horedt, *op. cit.*, cat. 39.

²⁷ N. Chidioșan, în *Crisia*, 7, 1977, p. 32-33, fig. 3.

²⁸ *Antique Silver from Serbia*, Beograd, 1994, p. 186, nr. 29.

²⁹ Pentru tipologia și cronologia fibulelor din Dacia a se vedea A. Rustoiu, *Fibulele*.

³⁰ B. Nikolov, în *Izvestija-Sofia*, 28, 1965, p. 176, fig. 17; idem, în *Arheologija-Sofia*, 14, 1972, 3, p. 65, fig. 12.

³¹ A. Rustoiu, *Metalurgia*, fig. 113/3.

În sfârșit, în inventarul tezaurului de la Clipicești (jud. Vrancea) se afla un alt lanț de argint de tipul menționat³². Și acest tezaur poate fi datat în prima jumătate a sec. I a. Chr.

Exemplarele primei variante de lanțuri au fost scoase la lumină mai ales pe teritoriul Transilvaniei. Difuziunea intra-carpatică a acestor piese, sugerează - la fel ca în cazul fibulelor cu noduri - persistența în regiune a unor tradiții celtice mai vechi. Lanțul din necropola celtică de la Ciumești (jud. Satu Mare), identic din punct de vedere morfologic exemplarelor dacice, ilustrează într-o manieră convingătoare această tradiție. Trebuie subliniat, de asemenea, și faptul că pe parcursul sec. I a. Chr. au existat relații strânse între dacii din Transilvania și celții din zonele central-europene. Contactele respective sunt documentate prin prezența într-o serie de așezări dacice a unor vase de tip *situla* cu grafit în pastă³³, a ceramicii pictate de tip celtic³⁴ ori a centurilor de bronz cu astragale de tip Dunaszekcső originare din zona Dunării mijlocii³⁵ (fig. 58). Relațiile menționate nu au avut o influență majoră asupra evoluției modei populației dacice din Transilvania. Dimpotrivă, moștenirile anterioare asupra cărora am stăruit în paginile de față au jucat un rol mai semnificativ.

A doua variantă de lanțuri este specifică pentru regiunile de la sud de Carpați (fig. 57). Unele exemplare au fost descoperite în complexe funerare specifice grupului Padea - Panaghiurski Kolonii. Purtătorii grupului respectiv au fost - așa cum am mai afirmat, conform precizărilor unor autori antici - scordiscii mici, tribalii, moesii și dacii³⁶. Raporturile stabilite în rândurile războinicilor respectivi și rolul important al elementelor scordisce au determinat probabil apariția lanțurilor incluse în cea de a doua variantă. Aceleași contacte au condus la crearea unor podoabe și a unor piese de vestimentație care își aveau originea în lumea scordiscă, dar care au fost adaptate modei locale din zona Dunării de Jos. Trebuie reamintite în acest sens fibulele de tip Orlea - Maglavit³⁷ sau centurile de tip Corlate³⁸, descoperite pe ambele maluri ale fluviului (fig. 58). De asemenea, se pot constata, în aceeași regiune, o serie de piese de bronz care au fost vehiculate de aceeași războinici, cum sunt fibulele lanceolate³⁹.

Din punct de vedere cronologic, influențele celtice din orfevreria dacică, ca și alte elemente de vestimentație originare din spațiul celtic sunt documentate

³² I. Mitrea, în *SCIV*, 23, 1972, 4, p. 642, fig. 3.

³³ A. Rustoiu, în *Thraco-Dacica*, 14, 1993, p. 131-142, fig. 3.

³⁴ G. Florea, *Ceramica pictată. Artă, meșteșug și societate în Dacia preromană*, Cluj, 1998, p. 42-62.

³⁵ A. Rustoiu, *Metalurgia*, p. 115-116. Pentru tip vezi D. Božić, în *Starinar*, 32, 1981, p. 47-56.

³⁶ Vezi *supra*, cap. II.1.

³⁷ V. Zirra, în *ArchRozh*, 23, 1971, 5, p. 544; P. Popović, în *Sbornik-Beograd*, XIV/1, 1992, p. 319-325.

³⁸ A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 113-114.

³⁹ P. Popović, în *Balkanica*, 25/1, 1994, p. 53-71.

pe parcursul sec. I a. Chr., mai ales în prima jumătate a veacului respectiv, pentru a se diminua treptat până la sfârșitul aceluiași secol. Aceste influențe ilustrează, pe de o parte, căi și mecanisme distincte de difuziune a unor produse artizanale din metal, iar pe de altă parte, existența unor diferențe regionale în ceea ce privește „interpretarea” și modul de utilizare al unor podoabe, chiar dacă acestea erau asemănătoare din punct de vedere morfologic.

IV. 2. Grupa răsăriteană a podoabelor dacice. Repere pentru un studiu al relațiilor inter-regionale în Dacia preromană în sec. I a. Chr. – I p. Chr.

Analiza podoabelor de argint, descoperite în tezaure, așezări sau izolat, a constituit un subiect constant în istoriografia privitoare la daci. Dintre numeroasele studii publicate de-a lungul anilor, sinteza lui K. Horedt, din 1973, constituie o lucrare fundamentală până astăzi. Profesorul clujean remarcă, printre altele, că tezaurele dacice se împart în două grupe regionale. Grupa nordică, localizată în Transilvania, se caracterizează prin asocierea fibulelor cu noduri, a celor de tip Latène târziu, a pandantivelor în formă de cui și a lanțurilor din zale pliate. Grupei sudice îi sunt specifice fibulele cu scut rombic, cele cu ornamente antropomorfe, fibulele-linguriță, lanțurile din zale împletite cunoscute și ca lanțuri în „coadă de vulpe” (Fuchsschwanzkette), pandantivele în formă de toporaș și cele rombice, spiralele ornamentate cu palmete ștanțate și cerceii. Această grupă era localizată la sud de Carpați și în sudul Transilvaniei, linia de demarcație față de grupa nordică fiind reprezentată de cursurile Târnavelor¹. Încă de pe atunci, se putea observa că regiunea de sud și sud-vest a Transilvaniei (între bazinul Târnavelor și Carpați) constituie o zonă de contact în care pot fi identificate artefacte specifice ambelor grupe.

Descoperirile ulterioare nu au modificat fundamental aceste observații. Săpăturile de amploare desfășurate într-o serie de stațiuni dacice permit însă nuanțarea concluziilor mai vechi și precizarea unor detalii vizând aspectele regionale ale civilizației Daciei preromane. În 1973 s-a putut sesiza faptul că regiunile est-carpatice sunt lipsite, cu câteva excepții, de tezaure de podoabe de argint. Astfel de piese au fost descoperite însă în majoritatea așezărilor cercetate sistematic², ele ridicând o serie de probleme privind producerea, tipologia, raportul față de artefactele realizate din bronz și fier etc. Toate aceste probleme vor fi analizate în cele ce urmează. Dar mai întâi se impun o serie de precizări în legătură cu unele podoabe descoperite în tezaurul de la Clipicești (jud. Vrancea) sau izolat la Târpești (jud. Neamț).

Tezaurul de la Clipicești a fost descoperit în 1966 și publicat doar în 1972, după ce în anul precedent a fost recuperat o parte din inventar. El era alcătuit dintr-o fibulă cu noduri (Rustoiu tip 1c – fig. 59/1), un lanț din verigi cu

¹ K. Horedt, în *Dacia*, N.S., 17, 1973, p. 147-148.

² Cunoașterea aprofundată a podoabelor dacice de la răsărit de Carpați, precum și deslușirea fenomenelor de cultură și civilizație din acea zonă, se datorează, în primul rând, cercetărilor sistematice și contribuțiilor lui V. Ursachi, V. Căpitanu, S. Teodor, S. Sanie etc.

capete petrecute și înfășurate prinse unele de altele prin zale de sârme răsucite, bucăți de tablă dintr-o podoabă ne identificată și 12 tetradrahme thasiene³. Fibulele cu noduri din argint sunt specifice zonei intra-carpatică, exemplarele descoperite la sud (Întorsura, jud. Dolj; Gorni Dâbnik, Bulgaria) și răsărit de Carpați (Clipicești) constituind importuri în mediul respectiv. Este semnificativ și faptul că în aceleași zone apar sporadic exemplare din bronz, conturând un fenomen de imitare al artefactelor originale într-o arie periferică⁴. Lanțul își găsește analogii în exemplarele de bronz de la Altimir (Bulgaria) și poate în același din argint de la Gorni Dâbnik (Bulgaria)⁵. Prin urmare, atât fibula cu noduri, cât și lanțul, constituie elemente „străine” în mediul dacic de la răsărit de Carpați.

În ceea ce privește fragmentul de torques descoperit la Târpești⁶ (fig. 59/3), acesta este asemănător ca execuție și ornamentație cu piesele provenite de la Sânger (jud. Mureș) și din două localități necunoscute din Transilvania⁷, fiind executate probabil în același atelier. Analogiile menționate indică, de asemenea, că podoaba de argint din Moldova constituie un import din zona intra-carpatică.

Podoabele de argint de la Clipicești și Târpești nu caracterizează, așadar, fenomenul de ansamblu al orfevrăriei dacilor est-carpatici. Pentru a surprinde trăsăturile esențiale ale modei din zona respectivă, voi trece în revistă principalele categorii de podoabe și accesorii vestimentare din argint, precum și replicile lor în bronz și fier. Ele provin aproape în totalitate din așezări.

Fibule

Fibulele de tip Latène târziu cu coardă exterioară sunt reprezentate de un singur exemplar descoperit în cetatea dacică de la Piatra Neamț – Bâta Doamnei⁸ (fig. 59/4). Situl respectiv corespunde, în esență, prin caracteristicile sale (fortificații cu ziduri din piatră, terasări, turn-locuință, sanctuare etc.) complexelor similare din Transilvania și a făcut parte, foarte probabil, din sistemul defensiv al regatului dac până la cucerirea romană. În acest context, fibula menționată poate fi interpretată ca un produs transilvănean, exemplare similare fiind frecvente în tezaurele din interiorul arcului carpatic⁹. Din punct de

³ I. Mitrea, în *SCIV*, 23, 1972, 4, p. 641-646.

⁴ A. Rustoiu, *Fibulele*, p. 31-32.

⁵ A. Rustoiu, *Metalurgia*, p. 112-113.

⁶ S. Marinescu-Bîlcu, în *SCIV*, 13, 1962, 1, p. 111-114.

⁷ I. Teglas, *ArchErt*, 24, 1904, p. 174-175; D. Popescu, în *Dacia*, 7-8, 1937-1940, p. 194, fig. 13/1; N. Fettich, în *ActaArchHung*, 3, 1953, p. 157, pl. XXXIII/1-1a, 2-2a; S. Marinescu-Bîlcu, *loc. cit.*; A. Rustoiu, în *ActaMN*, 24-25, 1987-1988, p. 1081; idem, în *Ephemeris Napocensis*, 4, 1994, p. 30.

⁸ N. Gostar, în *Cetăți dacice din Moldova*, București, 1969, fig. 14.

⁹ K. Horedt, *op. cit.*, p. 133-136, fig. 3-4; A. Rustoiu, *Fibulele*, p. 40-41.

vedere cronologic, ele au fost utilizate în al doilea și cel de-al treilea sfert al sec. I a. Chr.¹⁰

Fibulele cu scut rombic sunt, de asemenea, slab reprezentate. Singurul exemplar din argint provine din așezarea de la Poiana (jud. Galați – fig. 60/1)¹¹. Tot acolo au fost descoperite alte 7 piese executate din bronz¹² (fig. 60/2-7). Fibulele de acest tip au fost datate în a doua jumătate a sec. I a. Chr. Aria lor de răspândire cuprinde sudul Transilvaniei, zona Porților de Fier ale Dunării, Oltenia și Muntenia, precum și, sporadic, nordul Bulgariei¹³. Descoperirile de la Poiana marchează extremitatea estică a difuziunii acestor fibule.

Fibulele-linguriță sunt cele mai frecvente artefacte de acest fel. În așezarea de la Poiana (jud. Galați) au fost descoperite 10 exemplare de argint¹⁴ (fig. 60/8-11, 61/1-3), dintre care două sunt ornamentate zoomorf (una cu un cap de lup – fig. 63/6, iar cealaltă cu o pasăre). De asemenea, sunt cunoscute 26 de piese de bronz (din care 6 prezentând ornamente ornitomorfe și/sau „perle” de sticlă – fig. 63/7-8, 10-12) și una din fier (fig. 61/12). Raportul dintre exemplarele de argint și cele din alte metale este de aproximativ 1/3.

Din așezarea de la Răcătau au fost recuperate două fibule-linguriță din argint (una cu ornament ornitomorf – fig. 62/10, 63/9) și 25 din bronz¹⁵ (fig. 62, 63/3-5), iar în așezarea de la Brad au fost găsite 11 exemplare din bronz (fig. 61/13, 63/1-2) și unul din argint¹⁶. În sfârșit, de la Mănăstioara – Fitonești (jud. Vrancea) provine o piesă ornamentată cu „perle” de sticlă (fig. 63/13), de la Căndești, resortul și acul de bronz al unei fibule, iar de la Barboși un exemplar din același metal¹⁷.

Fibulele de tip linguriță au fost datate, pe baza originii și contextelor de descoperire, la sfârșitul sec. I a. Chr. și în prima jumătate a sec. I p. Chr.¹⁸ Ele sunt specifice grupei sudice a tezaurelor de argint dacice¹⁹. În ceea ce privește situația de la răsărit de Carpați, se poate constata că sunt mai frecvente în sudul

¹⁰ A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 40.

¹¹ S. Teodor, S. Țau, în *Arheologia Moldovei*, 19, 1996, fig. 5/13.

¹² Eadem, *op. cit.*, fig. 5/1-2, 9, 11, 15; R. Vulpe et al., în *SCIV*, 3, 1952, p. 202, fig. 25/4, 26/1-4.

¹³ A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 44.

¹⁴ S. Teodor, S. Țau, *op. cit.*, fig. 12-13; R. Vulpe, E. Vulpe, în *Dacia*, 3-4, 1927-1932, p. 326-327, 344, fig. 106/15-17, 127; R. Vulpe et al., în *SCIV*, 2, 1951, p. 190, fig. 24/5; idem, în *SCIV*, 3, 1952, p. 207, 209, fig. 28; L. Mărghitan, *Tezaure de argint dacice. Catalog*, București, 1976, pl. XIII/7; S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei*, Iași, 1981, pl. 11/6.

¹⁵ V. Căpitanu, în *Carpica*, 16, 1984, p. 64-66, fig. 1/5-13, 2/1-6, 3/1-6, 10/11.

¹⁶ V. Ursachi, *Zargidava*, București, 1995, p. 227-228, pl. 203/6-15.

¹⁷ V. Bobi, în *Vrancea*, 4, 1981, p. 507, fig. 1; A. Rustoiu, în *Tibiscum*, 8, 1993, p. 141, fig. 1/5; A. Florescu, M. Florescu, în *Studia antiqua et archaeologica*, 1, 1983, fig. 5/9; S. Sanie, în *Arheologia Moldovei*, 12, 1988, p. 53.

¹⁸ A. Rustoiu, *Fibulele*, p. 49-50.

¹⁹ K. Horedt, *op. cit.*, fig. 3-4; A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 49.

Moldovei (la Poiana), după care numărul lor se reduce treptat spre nord. Acest fapt indică legăturile mai strânse pe care le-au avut regiunile din sudul Moldovei și, în special, așezarea de la Poiana cu centrele din Muntenia și Transilvania sudică. Pe de altă parte, în așezările est-carpătice (și, din nou, mai ales la Poiana) sunt documentate cele mai numeroase fibule cu ornamente zoomorfe (în special ornitomorfe) și „perlate” (10 exemplare din 14 cunoscute în întreaga Dacie, realizate din argint sau bronz²⁰).

Fibule cu resort bilateral mare și coarda înfășurată de arc, realizate din argint, au fost descoperite (câte un exemplar) la Poiana²¹ (fig. 64/2) și la Iași²² (fig. 64/1). Numărul replicilor în bronz și fier este însă mult mai mare (fig. 64). Astfel, la Poiana sunt documentate 13 exemplare²³, la Răcătău 9²⁴ și la Brad 5²⁵ (fig. 64). Piese respective lipsesc, cu o singură excepție (Remetea Mare²⁶), din tezaurele de argint dacice. Ele au fost utilizate de la sfârșitul sec. I a. Chr. până în al treilea sfert al sec. I p. Chr.²⁷ Varianta cea mai târzie a fibulelor de acest tip (fig. 64/8,15) este prezentă și în contexte arheologice din Dacia romană²⁸, ceea ce indică o datare la sfârșitul sec. I p. Chr. și în prima jumătate a veacului următor. Toate exemplarele datate înainte de constituirea provinciei Dacia provin de la răsărit de Carpați (Dumbrava, Poiana, Răcătău, Brad²⁹). Fibulele cu resort bilateral mare și coarda înfășurată de arc se întâlnesc atât în Transilvania³⁰, cât și în Muntenia³¹, dar numărul lor este net inferior față de al exemplarelor de la răsărit de Carpați (fig. 74). Singura excepție este constituită de cetatea de la Craiva (jud. Alba) unde au fost descoperite 7 piese³². Cantitatea mare de astfel de fibule în așezările dacice din Moldova, ca și prezența tuturor variantelor, indică faptul că aceasta este zona în care au fost create și de unde s-au răspândit în celelalte regiuni ale Daciei.

²⁰ S. Teodor, S. Țau, *op. cit.*, fig. 12/3-4, 8-9, 12, 13/2; A. Rustoiu, în *Apulum*, 26, 1989, p. 135-145; idem, în *Tibiscum*, 8, 1993, p. 141-146; idem, *Fibulele*, tip 16d.

²¹ L. Mărghită, *op. cit.*, p. 39, nr. 17, pl. XIII/5.

²² G. Severanu, în *București I. Revista Muzeului Municipiului București*, 1935, 2, p. 199, fig. 36.

²³ R. Vulpe, E. Vulpe, *op. cit.*, p. 326, fig. 106/11-12, 25, 28; S. Teodor, S. Țau, *op. cit.*, fig. 20/4, 7, 11, 13-15.

²⁴ V. Căpitanu, *op. cit.*, p. 66, 69-70, fig. 4/6, 6/12, 7/1-3, 7-8, 9/4, 6, 8.

²⁵ V. Ursachi, *op. cit.*, p. 230-231, tip g, h, i, pl. 205/3, 11, 329/10-12, 14.

²⁶ I. Bleyer, în *ArchErt*, 26, 1906, p. 363-364, fig. 1/1-3, 2/1-3; A. Rustoiu, *Fibulele*, fig. 39/13-15.

²⁷ A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 43-44.

²⁸ Idem, *op. cit.*, p. 43-44; S. Cociș, C. Opreanu, în *ActaMN*, 35/I, 1998, p. 195-196, pl. I/3-8.

²⁹ S. Sanie, Ș. Sanie, în *Cercetări istorice*, 4, 1973, p. 80, fig. 16/4; S. Teodor, S. Țau, *op. cit.*, fig. 20/15; V. Căpitanu, *op. cit.*, fig. 4/6; V. Ursachi, *op. cit.*, fig. 205/11.

³⁰ Arpașu de Sus, Sighișoara-Wietenberg, Tg. Mureș.

³¹ Ocnița, Popești. Vezi *infra* lista 2.

³² I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu, în *Celticum*, XII, 1965, fig. 33C/19-24; V. Moga, în *ActaMN*, 16, 1979, p. 513-514, pl. I/1.

Nu se cunosc fibule puternic profilate realizate din argint, dar în așezările est-carpătice au fost descoperite numeroase exemplare din bronz. De altfel, în așezarea de la Poiana a funcționat un atelier în care se produceau astfel de piese³³ (fig. 65/1-7). Potrivit tehnologiei utilizate, este de presupus că meșterul care a activat în atelierul respectiv era originar din Noricum sau Pannonia³⁴. Sunt documentate, de asemenea, o serie de fibule care au arcul ornamentat zoomorf (fig. 66). Astfel de artefacte își au originea în fibulele de tip Almgren 67-68 și au fost utilizate în zona est-alpină, de unde s-au răspândit pe spații largi (spre nordul și estul Europei)³⁵. La Căndești (jud. Vrancea)³⁶ a fost găsit un exemplar din argint (fig. 66/8). Cu toate că în lumea romană piesele de acest tip realizate din argint sunt puține, este de presupus că fibula de la Căndești constituie un import. Totuși, trebuie remarcat faptul că exemplarele de acest tip au intrat în moda comunităților dacice est-carpătice, după cum indică numărul relativ ridicat al pieselor de bronz (Poiana – 6 exemplare; Răcătău – 1; Brad – 1)³⁷. De asemenea, ornamentul zoomorf s-a bucurat de succes, el fiind transpus pe fibule-linguriță. Prezența decorului respectiv pe o serie întreagă de cercei din argint și bronz (vezi *infra*) confirmă încă o dată predilecția comunităților dacice din zonă pentru astfel de ornamente.

Varianta orientală a fibulelor puternic profilate a cunoscut o largă răspândire în așezările dacice din Moldova pe parcursul sec. I p. Chr., dar mai ales în a doua jumătate a veacului respectiv³⁸. Pe lângă numeroasele exemplare din bronz descoperite la Barboși, Brad, Dumbrava, Poiana (peste 50 exemplare), Răcătău³⁹ (fig. 67-68), amintesc piesa de argint de la Căndești⁴⁰ (fig. 67/7), pe cea din așezarea de la Brad⁴¹ (fig. 67/4) și cele patru exemplare de la Poiana⁴² (fig. 67/8,10-12). Numărul mare de astfel de fibule (mai ales varianta mică) în stațiunile dacice de pe Siret, precum și existența a cel puțin două ateliere (Brad⁴³ - fig. 65/9, Poiana⁴⁴ - fig. 65/8), indică faptul că aceasta este zona de geneză, iar apoi s-au răspândit spre vest și est, în special în mediul carmatic din nordul Mării Negre⁴⁵.

³³ S. Teodor, S. Țau, *op. cit.*, fig. 4/7-9, 24/3.

³⁴ A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 20-21, 24-26, fig. 7/12-18. Vezi și cap. III.3.

³⁵ Idem, în *Apulum*, 26, 1989, p. 135-145 cu bibliografia.

³⁶ V. Bobi, *op. cit.*, p. 507, fig. 2; A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 136, nr. 3, fig. 2/9.

³⁷ A. Rustoiu, *Fibulele*, p. 113, lista 18; S. Teodor, S. Țau, *op. cit.*, fig. 4/1-3, 5-6.

³⁸ A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 53-55.

³⁹ Idem, *op. cit.*, p. 112, lista 17.

⁴⁰ Gh. Bichir, în *SCIVA*, 44, 1993, 2, p. 143-145, fig. 6/1.

⁴¹ V. Ursachi, *op. cit.*, p. 229, pl. 204/12, 329/5.

⁴² L. Mărghită, *op. cit.*, pl. XIII/1-4.

⁴³ V. Ursachi, *op. cit.*, pl. 205/15.

⁴⁴ S. Teodor, S. Țau, *op. cit.*, fig. 24/6.

⁴⁵ A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 54.

Lanțuri

Din componența tezaurelor de argint dacice au făcut parte cinci tipuri de lanțuri⁴⁶. Primul tip este reprezentat de lanțurile-coliere realizate din zale pliate (tip Horedt B1), specifice grupei nordice. Al doilea tip este constituit de lanțurile-coliere din zale împletite sau în formă de „coadă de vulpe” (tip Horedt B2), frecvente în tezaurele grupei sudice. Al treilea tip (lanțuri realizate din verigi cu capete petrecute și înfășurate - tip Horedt B3) a fost ilustrat doar de exemplarul de la Recaș care, deși descoperit într-un context aparținând sec. III p. Chr., a fost atribuit de K. Horedt orfevrăriei dacice. Al patrulea tip de lanțuri din argint este constituit de piesele realizate din zale de sârme răsucite. Cele două variante ale acestor lanțuri cunosc o răspândire intra-carpatică (prima variantă) sau sudică (a doua variantă). În sfârșit, al cincilea tip este documentat prin exemplarele de la Tilișca (jud. Sibiu) și Fântânele (jud. Dolj). Este vorba de lanțuri-centuri realizate din verigi cu capete petrecute și înfășurate, legate între ele prin elemente de tablă îndoită.

În ceea ce privește piesele din Moldova, acestea sunt reprezentate de un exemplar de bronz descoperit la Poiana (jud. Galați)⁴⁷, aparținând lanțurilor din zale împletite. Lanțul respectiv a fost prevăzut cu pandantive. Analogiile din lumea romană⁴⁸ indică zona de proveniență și datarea (a doua jumătate a sec. I p. Chr. și începutul veacului următor) piesei din așezarea de la Poiana. De asemenea, în așezările de la Grădiștea (jud. Brăila)⁴⁹ și Răcătău⁵⁰ au fost descoperite elemente aparținând unor lanțuri din zale de sârme răsucite (fig. 59/2). Acestea, la fel ca lanțul-centură din tezaurul de la Clipicești, pomenit anterior, constituie importuri din Transilvania sau din regiunile de la sud de Carpați.

Colane

În regiunile de la răsărit de Carpați nu sunt documentate colane de argint, cu excepția piesei de la Târpești care a fost adusă, așa cum am arătat, din Transilvania. Menționez, totuși, că în așezarea de la Răcătău au fost descoperite două exemplare din bronz⁵¹. Oricum, este clar că aceste podoabe nu au intrat în componența ansamblurilor de podoabe specifice comunităților est-carpătice.

Brățări

În ceea ce privește brățările, două sunt tipurile mai frecvente în așezările dacice de la răsărit de Carpați. Primul tip este reprezentat de piesele având

capetele libere. Exemplare de acest fel au fost descoperite la Poiana (jud. Galați) și Grădiștea (jud. Brăila)⁵². Numeroase exemplare au fost realizate din bronz (Brad, Răcătău, Poiana)⁵³. Brățările de acest fel au cunoscut o largă utilizare atât în timp, cât și în spațiu.

Al doilea tip de brățări este constituit de piesele având capete petrecute și înfășurate (tip Horedt D3a și D3b). La răsărit de Carpați nu au fost încă identificate exemplare de argint, dar ele au existat cu siguranță. Din tezaurul monetar de la Dersca (jud. Botoșani), îngropat după anii 119-122 p. Chr. (de când datează ultima monedă din depozit), făcea parte și o astfel de brățară⁵⁴ (fig. 69/7). Ea a fost realizată într-o tehnică întâlnită și în cazul unor podoabe dacice din sec. I a. Chr. - I p. Chr. Peste un înveliș de metal de calitate slabă a fost aplicată o tablă de argint având puritate ridicată⁵⁵. De asemenea, în marile așezări de pe Siret au fost descoperite numeroase exemplare din bronz sau din fier, fapt ce argumentează preferința pentru acest fel de accesorii⁵⁶. Brățările de tipul menționat sunt larg răspândite în Europa celei de a doua vârste a fierului, dar și mai târziu. În Dacia se întâlnesc în toate regiunile. Exemplarele descoperite în tezaure aparțin secolelor I a. Chr. - I p. Chr., fiind - se pare - mai frecvente în grupele târzii⁵⁷.

Verigi și cercei

Verigile cu capete petrecute și înfășurate sunt foarte des întâlnite în așezările de pe Siret. La Brad, Răcătău și Piatra Neamț s-au descoperit și exemplare din argint⁵⁸, însă cele mai numeroase piese din metal prețios s-au descoperit la Poiana⁵⁹ (fig. 70/1-10). Cantitatea replicilor în bronz și fier este impresionantă⁶⁰ (fig. 70/11-15). În multe cazuri de verigile de acest fel sunt agățate pandantive în formă de topor, dar, mai ales, pandantive din bare profilate⁶¹ (fig. 70/16-19). Piesele în discuție au fost considerate de multe ori, eronat, ca reprezentând cercei. Ele au fost utilizate, mai degrabă, ca inele de buclă (după cum par să sugereze descoperirile din gropile cu schelete umane de

⁴⁶ V. Sirbu, în *Istros*, 6, 1992, p. 38; A. Rustoiu, *Metalurgia*, p. 191, nr. 11.

⁴⁷ V. Ursachi, *op. cit.*, p. 234-236, pl. 206/2, 6, 10, 207/7, 9, 12, 14; V. Căpitanu, *op. cit.*, p. 100-101; R. Vulpe, E. Vulpe, *op. cit.*, p. 328-329, 344, fig. 108/10-11, 13, 110/3, 15, 19, 127; R. Vulpe et al., *op. cit.*, p. 208; idem, în *SCIV*, 3, 1952, p. 202, fig. 23/1.

⁴⁸ Ș. Sanie, P. Șadurschi, în *Cercetări istorice*, 7, 1976, p. 83-90, fig. 3.

⁴⁹ A. Rustoiu, *Metalurgia*, p. 49-53; idem, în *Ephemeris Napocensis*, 6, 1996, p. 43-54.

⁵⁰ Idem, *Metalurgia*, p. 192-193, lista 6; S. Teodor, în *The Thracian World at the Crossroads of Civilisations*, I, București, 1997, p. 392, fig. 2/5-6, 9-10.

⁵¹ A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 94-95.

⁵² V. Ursachi, *op. cit.*, p. 240, pl. 208/21, 330/20; V. Căpitanu, *op. cit.*, fig. 4/28-29; C. Mătasă et al., în *Materiale*, 7, 1961, fig. 3/3 (Bâta Doamnei), 4/4 (Dărmănești).

⁵³ L. Mărghită, *op. cit.*, p. 37-38, nr. 2-10, pl. XII/2-10.

⁵⁴ A. Rustoiu, *op. cit.*, 1996a, p. 108.

⁵⁵ Idem, *op. cit.*, p. 123-124, fig. 86/7-10.

⁴⁶ Idem, *Metalurgia*, p. 110-114, tipurile 1-4 și 6.

⁴⁷ R. Vulpe et al., în *SCIV*, 2, 1951, p. 208, fig. 25/2.

⁴⁸ I. Popovic, *Antique Silver from Serbia*, Beograd, 1994, p. 247-248, nr. 132-133, 135-136.

⁴⁹ V. Sirbu, *Dava getică de la Grădiștea*, Brăila, 1996, fig. 123/16.

⁵⁰ V. Căpitanu, în *Carpica*, 20, 1989, fig. 11/12.

⁵¹ Idem, *op. cit.*, pl. I/2,4, fig. 1/4-5.

la Brad) sau digitale⁶². Cronologia verigilor cu capete petrecute și înfășurate este foarte largă. Asocierea pieselor din așezările dacice de pe Siret cu pandantive indică utilizarea lor pe scară largă mai ales pe parcursul sec. I p. Chr.⁶³

Verigile spiralice din argint, atât de frecvente în tezaurele grupei sudice și într-o serie de situri din aceeași regiune, lipsesc din așezările est-carpătice⁶⁴. Menționăm descoperirea a două exemplare simple de bronz la Poiana (jud. Galați)⁶⁵ și, tot acolo, a singurei piese de bronz cu palmete ștanțate din Dacia⁶⁶. Exemplarul respectiv exprimă confecționarea unei astfel de spirale într-o zonă limitrofă ariei principale de difuziune a pieselor realizate din argint.

Cerceii constituie cele mai caracteristice podoabe ale zonei răsăritene, fiind documentate toate tipurile de astfel de artefacte cunoscute în Dacia.

Primul tip de cercei este constituit de piese realizate dintr-o bară de metal având un capăt ascuțit, iar celălalt prevăzut cu un buton conic (tip Horedt E5a). La Brad a fost descoperit un exemplar de argint și 6 de bronz⁶⁷ (fig. 70/24-29), la Răcătău unul de argint și altul de bronz⁶⁸ (fig. 70/23), iar la Poiana un singur cercel de argint⁶⁹. Piese de acest fel s-au răspândit spre vest, fiind prezente atât în tezaure, cât mai ales în așezări din Transilvania și Muntenia. Au fost datate în a doua jumătate a sec. I a. Chr. și pe parcursul primului secol al erei noi⁷⁰.

Al doilea tip este reprezentat de cerceii având corpul simplu sau torsionat și unul din capete aplatizat și ornamentat, de regulă, zoomorf (tip Horedt E5b). Podoabele de acest fel au fost cele mai des utilizate la răsărit de Carpați. Astfel, la Brad au fost identificați 11 cercei de bronz și unul de argint⁷¹ (fig. 71/4-9, 14-15), la Răcătău 2 din argint și 11 de bronz⁷² (fig. 71/1-3), la Poiana 3 din argint și 11 de bronz⁷³ (fig. 71/10-13), iar la Piatra Șoimului 2 exemplare din bronz⁷⁴. În așezările dacice de pe Siret au fost găsiți cca. 80% din totalul cerceilor scoși la lumină în toată Dacia. În ceea ce privește raportul

⁶² În legătură cu funcționalitatea foarte diversă a verigilor cu capete petrecute și înfășurate vezi A. Rustoiu, în *ActaMN*, 26-30, I-1, 1989-1993, p. 251-261.

⁶³ A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 107-108, 123-124.

⁶⁴ K. Horedt, *op. cit.*, tip E4a și E4b.

⁶⁵ S. Teodor, *op. cit.*, fig. 3/1-2.

⁶⁶ Eadem, *op. cit.*, fig. 3/6.

⁶⁷ V. Ursachi, *op. cit.*, p. 240-241.

⁶⁸ V. Căpitanu, *op. cit.*, p. 102.

⁶⁹ R. Vulpe et al., în *SCIV*, 2, 1951, p. 205, fig. 25/4.

⁷⁰ A. Rustoiu, *Metalurgia*, p. 102-103, fig. 50.

⁷¹ V. Ursachi, în *MemAnt*, 12-14, 1980-1982, p. 116, pl. XVI/26-27, XXVIII/2-3; idem, *Zargidava*, București, 1995, p. 240-242.

⁷² V. Căpitanu, în *Carpica*, 8, 1976, p. 66, fig. 43/2; idem, în *Carpica*, 20, 1989, p. 102.

⁷³ R. Vulpe, E. Vulpe, *op. cit.*, p. 327, fig. 108/9, 12, 110/4, 9, 13, 18, 24-25, 27; L. Mărghitani, *op. cit.*, pl. XII/11-12; S. Teodor, *op. cit.*, fig. 3/16-18, 20-21.

⁷⁴ R. Vulpe, în *Dacia*, 7-8, 1937-1940, p. 57.

dintre piesele de argint și cele de bronz, acestea din urmă constituie 80% din ansamblul pieselor. Din punct de vedere cronologic, cerceii de acest tip au fost utilizați pe parcursul sec. I p. Chr. Absența lor din tezaurele dacice ar putea, eventual, indica o datare numai în a doua jumătate a veacului respectiv⁷⁵. Unele piese au putut rămâne în uz o vreme mai îndelungată, așa cum este cazul unui exemplar de argint provenind din necropola carpică de la Bărboasa-Gălănești (jud. Bacău)⁷⁶.

Al treilea tip a fost subîmpărțit în două variante. O primă variantă este constituită de cerceii realizați dintr-un fir de metal având un capăt îndoit sub forma unei bucle, iar celălalt ca un cârlig (tip Horedt E5c). Piese de acest fel nu sunt numeroase în Dacia. Alături de exemplarul de argint din tezaurul de la Vedea (jud. Teleorman)⁷⁷, pot fi amintite cele din bronz de la Poiana⁷⁸ și Piatra Șoimului⁷⁹. Cerceii celei de a doua variante își au originea morfologică în piesele menționate anterior. Este vorba de cercei ale căror bucle de prindere au fost prelungite, iar sârma de bronz sau argint a fost răsucită sub forma unor spirale înălțuite; corpul este simplu sau torsionat. La Răcătău au fost descoperite trei exemplare din bronz⁸⁰ (fig. 71/16-17), dar este de presupus că locuitorii așezării respective au cunoscut și piese de argint. Un cercel confecționat din acest metal a fost găsit la Craiva (jud. Alba)⁸¹, constituind probabil un import din zona est-carpatică. De altfel, în cetatea transilvăneană au mai fost găsite și alte artefacte avându-și originea în așezările de pe Siret. Piese în discuție au fost datate în sec. I p. Chr., unele exemplare, mai ales din argint, putând fi utilizate o perioadă mai îndelungată de timp. Un exemplu în acest sens îl constituie un cercel din provincia Dacia, descoperit în necropola de la Sopor de Câmpie⁸². Piesa respectivă a fost însă creată la răsărit de Carpați și a ajuns în Dacia romană în urma colonizării în provincie, în a doua jumătate a sec. II p. Chr., a unor comunități est-carpătice⁸³.

Pandantive

Dintre pandantivele descoperite în așezările de la răsărit de Carpați, le menționez pe cele în formă de toporaș. Exemplarele din argint sunt rare

⁷⁵ A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 103-104.

⁷⁶ V. Căpitanu, în *Muzeul Național*, 2, 1975, p. 312, fig. 13/6.

⁷⁷ L. Mărghitani, *op. cit.*, pl. XLVII/3.

⁷⁸ S. Teodor, *op. cit.*, fig. 3/19.

⁷⁹ R. Vulpe, în *Dacia*, 7-8, 1937-1940, p. 57, fig. 41/17.

⁸⁰ V. Căpitanu, în *Carpica*, 20, 1989, pl. III/5-6, fig. 3/15-17.

⁸¹ I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu, *op. cit.*, fig. 33A/22; V. Moga, în *ActaMN*, 16, 1979, p. 515, pl. II/1.

⁸² D. Protase, *Un cimitir dacic din epoca romană la Sopor de Câmpie*, București, 1976, p. 25, pl. XXVII/3.

⁸³ C. Opreanu, în *Ephemeris Napocensis*, 7, 1997, p. 123; idem, *Dacia romană și barbaricum*, Timișoara, 1998, p. 103-104.

(Răcătau⁸⁴ - fig. 70/17), însă cele executate din bronz sau fier sunt foarte numeroase la Brad, Răcătau și Poiana⁸⁵ (fig. 70/16-17). În Dacia ele cunosc o răspândire sudică, fiind datate în a doua jumătate a sec. I a. Chr. și pe parcursul sec. I p. Chr., uneori și mai târziu. Piese din așezările de pe Siret provin, în general, din contexte arheologice databile în special în sec. I p. Chr.⁸⁶

Din așezarea de la Grădiștea (jud. Brăila) provine un pandantiv realizat din tablă de argint de formă cvasi-rectangulară⁸⁷ (fig. 70/22). A fost ornamentat cu trei linii incizate paralele, tăiate de o linie în zig-zag. Contextul în care a fost descoperit a fost datat în al treilea sfert al sec. I a. Chr. Pentru acest pandantiv nu cunosc alte analogii în Dacia.

Amintesc, de asemenea, pandantivele din bară profilată (realizate din bronz)⁸⁸ și pe cele în formă de căldărușă (confectionate din bronz sau fier)⁸⁹ care, deși nu au cunoscut replici în argint, sunt caracteristice, prin numărul lor mare, în special așezărilor de la răsărit de Carpați. Ele se întâlnesc și în alte regiuni ale Daciei dar numărul lor este net inferior.

Alte piese din aur și argint

Printre podoabele realizate din metale prețioase descoperite la răsărit de Carpați se numără o serie de artefacte realizate din aur și argint. Ele par a fi străine spațiului respectiv. Dintre piesele confectionate din aur databile în sec. I a. Chr. și la începutul veacului următor, sunt de amintit o „frunzuliță” din foaie de aur descoperită în tumulul I de la Poiana (jud. Galați)⁹⁰ și, eventual, cerceul de la Câmpeni (jud. Botoșani)⁹¹ și inelul de la Diaconi-Poiana (jud. Vrancea)⁹². În sec. I p. Chr. au fost încadrate inelul de aur cu camee provenind din așezarea de la Poiana (jud. Galați)⁹³ și două foițe de aur descoperite (alături de elemente de echipament militar specific sarmaților) în tumulul nr. I de la Răcătau⁹⁴.

„Frunzuliță” de aur de la Poiana se înscrie într-un grup de descoperiri specifice unei arii mai largi. Este vorba de piesele provenind din mormintele aristocratice nord-balcanice din sec. II-I a. Chr., ele neavând analogii în alte spații și constituind, de regulă, piese unice ca tip⁹⁵.

⁸⁴ V. Căpitanu, *op. cit.*, pl. IV/13.

⁸⁵ A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 205, nr. 3, 10, 13; S. Teodor, *op. cit.*, fig. 3/13-14.

⁸⁶ A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 124.

⁸⁷ V. Sîrbu, *Dava getică de la Grădiștea*, Brăila, 1996, fig. 49/11.

⁸⁸ A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 123-124, tip 3.

⁸⁹ Idem, *op. cit.*, p. 125, tip 5.

⁹⁰ Al. Vulpe, în *Thraco-Dacia*, I, 1976, p. 208.

⁹¹ N. Zaharia et al., *Așezări din Moldova din paleolitic până în sec. al XVIII-lea*, București, 1970, p. 250, nota 150.

⁹² A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 33.

⁹³ R. Vulpe, în *Dacia*, N.S., 1, 1957, p. 150, fig. 6.

⁹⁴ Inf. V. Căpitanu. Vezi și A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 34.

⁹⁵ A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 36.

Inelul de aur de la Poiana și, poate, cerceul de la Câmpeni și inelul de la Diaconi-Poiana, provin din lumea greco-romană, în timp ce piesele de la Răcătau își au originea, foarte probabil, în spațiul sarmatic⁹⁶.

Prin urmare, obiectele de aur menționate nu sunt specifice orfevrăriei locale. Ele ilustrează însă utilizarea lor sporadică într-o zonă aflată la periferia sau în afara regatului dac, în urma contactului cu lumea greco-romană sau sarmatică.

De pe rugul funerar al tumulului nr. III de la Brad au fost recuperate mai multe piese care făceau parte dintr-o centură⁹⁷. Este vorba de aplici, nituri, pandantive etc. din bronz, multe dintre ele fiind placate cu foiță de argint (fig. 72/1-19). Centura respectivă a fost datată, potrivit analogiilor și contextelor de descoperire, în sec. I p. Chr. Este vorba de un import. Tot la Brad, în ultimul nivel de pe acropola așezării dacice, a fost descoperită o phaleră din argint cu diametrul de 6,2 cm⁹⁸ (fig. 72/20). Piese asemănătoare sunt frecvente în lumea romană. De la Ocnița⁹⁹ provine o phaleră asemănătoare (dar nu identică) constituind tot un import roman și datat, de asemenea, în sec. I p. Chr., la fel ca exemplarul de la Brad.

Menționez, de asemenea, un cârlig pentru închidere în formă de S (S-förmige Schliesshaken) din sârmă de argint descoperit la Piatra Neamț-Bâta Doamnei. Obiectul în discuție, constituind un accesoriu vestimentar, a fost datat în sec. I p. Chr. și provine din zona norico-pannonică¹⁰⁰. El se adaugă altor importuri (fibule puternic profilate simple sau cu ornamente zoomorfe pe arc, fibule cu două noduri pe arc de tip Almgren 236 etc.) din Noricum sau Pannonia, frecvente la răsărit de Carpați, ilustrând relații strânse cu provinciile respective.

*

Pe parcursul sec. I a. Chr. în spațiul est-carpatic au fost importate sporadic o serie de obiecte de podoabă și de vestimentație din argint specifice Transilvaniei sau regiunilor sudice ale Daciei. Printre acestea se numără fibula cu noduri și lanțul-centură din tezaurul de la Clipicești, fibula de tip Latène târziu din cetatea de la Piatra Neamț - Bâta Doamnei, fragmentele de lanțuri din zale de sârme răsucite de la Răcătau și Grădiștea, torquesul de la Târpești.

⁹⁶ Idem, *op. cit.*, p. 37.

⁹⁷ V. Ursachi, *op. cit.*, p. 255-257.

⁹⁸ Idem, *op. cit.*, pl. 210/37.

⁹⁹ L. Petculescu, în *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten*, Lublin/Marburg, 1994, pl. 3/9.

¹⁰⁰ S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei*, Iași, 1981, p. 61-62, pl. 12/8.

Brăţările simple cu capete libere, cele cu capete petrecute şi înfăşurate şi verigile având aceeaşi morfologie au fost utilizate o perioadă mai îndelungată, deşi, potrivit contextelor de descoperire, majoritatea au fost datate pe parcursul sec. I p. Chr. Ele au cunoscut o cantitate impresionantă de replici în bronz şi fier.

În a doua jumătate a sec. I a. Chr., dar mai ales spre sfârşitul veacului respectiv, precum şi în prima jumătate a secolului următor, se constată apariţia unor piese caracteristice grupei sudice a tezaurilor de argint dacice. Este vorba de fibule cu scut rombic şi de fibule-linguriţă. Numărul exemplarelor din argint este redus în comparaţie cu cel al replicilor în bronz. Aşezarea de la Poiana este cea mai bogată în astfel de artefacte de provenienţă sudică, ele scăzând numeric în amonte pe cursul Siretului. Marea aşezare de la Poiana a furnizat şi alte materiale arheologice întâlnite frecvent în mediul getic de la sud de Carpaţi. Menţionez o fibulă de tip Orlea-Maglavit¹⁰¹, paftaua de centură cu ornamente antropomorfe¹⁰² (fig. 59/5), având analogii apropiate într-un exemplar de la Popeşti¹⁰³ (fig. 59/6), bolurile ceramice cu decor în relief, mai numeroase decât în restul Moldovei¹⁰⁴ etc.

Pe parcursul sec. I p. Chr. îşi fac apariţia o serie de artefacte metalice din argint, bronz, mai rar din fier, care caracterizează aşezările est-carpătice, de unde se răspândesc apoi în alte zone ale Daciei. Fibulele-linguriţă cu ornamente zoomorfe şi/sau „perle” de sticlă se concentrează la Poiana (fig. 73). În restul Daciei ele sunt documentate la Ocniţa şi Craiva. Piese respective au fost create în atelierele din sudul Moldovei sub influenţa fibulelor puternic profilate cu arc ornamentat zoomorf. Acestea din urmă sunt, de asemenea, frecvente la Poiana.

Situaţii elocvente în privinţa aportului dacilor est-carpatici la orfevrăria Daciei sunt constituite de difuziunea fibulelor cu resort bilateral mare şi coarda înfăşurată de arc (fig. 74) şi a celor aparţinând variantei orientale a fibulelor puternic profilate (fig. 75). Primul tip este absent, cu o singură excepţie (Remetea Mare), din tezaurile de argint dacice. Piese respective sunt deosebit de numeroase la Poiana, Răcătău şi Brad. Ele apar sporadic şi în alte regiuni. Se constată însă o concentrare semnificativă a unor astfel de artefacte la Sighişoara-Wietenberg şi Craiva (fig. 74). Exemplarele încadrate în varianta orientală a fibulelor puternic profilate (primele două variante ale tipului amintit, pe care le-am definit recent¹⁰⁵) sunt, de asemenea, foarte numeroase la răsărit de Carpaţi. Pentru restul Daciei sunt de menţionat concentrări semnificative la Sighişoara-Wietenberg şi mai ales la Ocniţa (fig. 75).

¹⁰¹ S. Teodor, S. Ţau, *op. cit.*, fig. 3/9.

¹⁰² M. Babeş, în *SCIVA*, 34, 1983, 3, p. 218-219, fig. 12.

¹⁰³ Idem, *op. cit.*, p. 215.

¹⁰⁴ Al. Vulpe, M. Gheorghişă, în *Dacia*, N.S., 20, 1976, p. 179, fig. 3.

¹⁰⁵ A. Rustoiu, *Fibulele*, p. 53-55.

Cerceii constituie cele mai semnificative podoabe ale spaţiului Daciei răsăritene. Exemplarele având un capăt ascuţit şi celălalt conic sunt documentate în cantitate mare la Brad, după care numărul lor scade spre sud, la Răcătău şi Poiana (fig. 76). Ei mai apar într-o serie de tezaure (Poiana-Gorj, Bălăneşti, Rociu) din vestul Munteniei şi Oltenia, precum şi în unele aşezări din răsăritul Transilvaniei. Cerceii ornamentaţi zoomorf sunt prezenţi în număr deosebit de mare în toate aşezările de pe cursul Siretului (fig. 77). În restul Daciei apar sporadic. Trebuie remarcată descoperirea unui exemplar la Craiva. În sfârşit, cerceii ornamentaţi cu spirale sunt documentaţi deocamdată doar la Răcătău. O serie de exemplare din argint au ajuns la Craiva ori în spaţii mai îndepărtate (în mediul sarmatic din Câmpia Tisei¹⁰⁶).

Mai trebuie menţionate pandantivele – toporaş din argint şi bronz, la care se adaugă unele tipuri realizate numai din bronz sau fier (pandantivele din bară profilată şi cele căldăruşă) care sunt specifice mediului dacic est-carpatic pe parcursul sec. I p. Chr.

Rezumând, se poate observa că în cea mai mare parte a sec. I a. Chr. orfevrăria dacică de la răsărit de Carpaţi s-a redus la o serie de importuri din alte zone, la imitarea în bronz sau fier a unor podoabe de argint utilizate cu precădere în alte regiuni (cum este cazul unei fibule cu noduri sau a unei verigi spiralice cu palmete ştanţate, ambele descoperite la Poiana) ori la utilizarea unor piese specifice unor spaţii mai largi. Originalitatea atelierelor şi a modei dacilor din Moldova s-a manifestat mai ales pe parcursul sec. I p. Chr. Obiectele respective au fost descoperite mai ales în aşezări. Absenţa tezaurilor de argint dacice, aşa cum sunt ele cunoscute în Transilvania, Muntenia şi Oltenia, denotă un alt „mecanism” de constituire a garniturilor de podoabe şi, probabil, deosebiri de ordin spiritual. De asemenea, numărul mare de replici în bronz şi fier după podoabe de argint sugerează o „democratizare” a modei, în opoziţie cu situaţia din prima jumătate a sec. I a. Chr. când fibulele cu noduri din argint – spre exemplu – au fost copiate rareori în bronz sau fier şi numai în zonele limitrofe ariei principale de difuziune. Piese specifice zonei est-carpătice, care ar putea constitui o „grupă răsăriteană” a podoabelor dacice, sunt reprezentate de fibulele-linguriţă cu ornamente zoomorfe şi/sau „perle” de sticlă, fibulele cu resort bilateral mare şi coarda înfăşurată de arc, fibulele puternic profilate de tip oriental, cerceii cu un capăt conic, cei ornamentaţi zoomorf, precum şi cerceii prevăzuţi cu spirale. Garniturile vestimentare ale acestei grupe au fost completate cu piese având o difuziune mai largă, cum sunt brăţările şi verigile cu capete petrecute şi înfăşurate, pandantivele-toporaş etc. Aceştora li se adaugă artefactele realizate numai din bronz sau fier: pandantivele din bară profilată ori cele în formă de căldăruşă.

¹⁰⁶ A. H. Vaday, în *Antaeus*, 17-18, 1988-1989, p. 45, fig. 4/8, pl. 95/2.

Toate aceste artefacte au putut fi realizate în ateliere din Dacia răsăriteană. La Grădiștea, Barboși, Răcățau, Brad și mai ales la Poiana au fost identificate urmele unor astfel de ateliere în care era prelucrat argintul și bronzul¹⁰⁷. Calitatea de centre comerciale a așezărilor respective, ca și existența a numeroși „consumatori” de astfel de produse, au atras și o serie de meșteri străini, cum pare a fi cazul unor artizani care confecționau fibule la Poiana¹⁰⁸.

În legătură cu sursele de materii prime sunt necesare o serie de precizări. Nu trebuie exclusă ideea unor exploatare metalifere locale. Însă unele descoperiri ridică problema comerțului cu materii prime necesare activității atelierelor. În cetatea dacică de pe Piatra Craivii (Craiva, jud. Alba) au fost descoperite numeroase piese metalice avându-și originea – așa cum am văzut anterior – în zonele de la răsărit de Carpați. Reamintesc fibula-linguriță cu decor zoomorf, numeroasele fibule cu resort bilateral mare și coarda înfășurată de arc, cerceii ornamentați zoomorf sau cu spirale. Stațiunea dacică de la Craiva se află pe o înălțime stâncoasă care domină prin altitudinea sa de 1083 m împrejurimile¹⁰⁹. Ea se situează însă la o distanță (cca. 20 km) prea mare de cursul Mureșului pentru a putea fi considerată un punct strategic și de supraveghere a circulației pe râul respectiv. În schimb, poziția sa sugerează controlul asupra comunităților din Munții Apuseni și a exploatărilor metalifere din regiune (zăcămintele complexe conținând fier, cupru, aur și argint). Activitățile de reducere și prelucrare a minereurilor de fier, cupru și argint documentate la Craiva¹¹⁰ confirmă rolul important al stațiunii în acest domeniu. Producția atelierelor respective a fost destinată probabil în bună parte comunităților rurale din valea Mureșului și celor de pe pantele răsăritene ale Munților Apuseni. Cantitatea mare de importuri provenind din regiuni diferite (din spațiul scordisc¹¹¹, din lumea romană¹¹² etc.) indică și un schimb de produse la distanțe mari. Printre obiectele destinate „exportului” s-au putut număra lingouri de cupru și argint furnizate unor ateliere de orfevrărie mai îndepărtate, cum sunt cele de la răsărit de Carpați. Podoabele est-carpatice aflate în număr mare la Craiva argumentează o astfel de ipoteză. Comerțul cu materii prime provenite din zona Munților Apuseni s-a desfășurat probabil pe cursurile Târnavelor. În acest sens, este semnificativ că în așezarea de la Sighișoara-Wietenberg, având rol de stațiune comercială, au fost descoperite o serie de

¹⁰⁷ A. Rustoiu, *Metalurgia*, p. 53-61.

¹⁰⁸ Idem, *Fibulele*, p. 24-26.

¹⁰⁹ V. Moga, în *Studii dacice*, Cluj-Napoca, 1981, p. 103-116.

¹¹⁰ I. Glodariu, E. Iaroslavski, *Civilizația fierului la daci*, Cluj-Napoca, 1979, p. 38; V. Wollmann, în *Apulum*, 9, 1971, p. 282-292; V. Moga, în *ActaMN*, 16, 1979, p. 513-518; A. Rustoiu, *Metalurgia*, p. 59.

¹¹¹ Spre exemplu o fibulă lanceolată: vezi A. Rustoiu, *Fibulele*, p. 98, nr. 1.

¹¹² I. Glodariu, *Relații comerciale cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974.

artefacte metalice (fig. 74-76) și ceramice provenite probabil din zona Siretului și care jalonează ruta menționată¹¹³.

Aprovizionarea cu metale prețioase a fost probabil intermitentă. Așa se explică realizarea unor podoabe prin topirea unor monede de argint. Tezaurul de la Stăncuța (jud. Brăila), conținând tetradrachme thasiene, denari republicani și două lingouri de argint realizate prin topirea monedelor¹¹⁴, constituie un exemplu elocvent în acest sens¹¹⁵. De asemenea, apariția unor podoabe de argint având un miez din metal de calitate slabă și un înveliș de puritate ridicată, cum este cazul brățării de la Dersca (jud. Botoșani), exprimă aceeași aprovizionare neregulată cu materii prime din Transilvania.

Comerțul cu podoabe a cuprins și alte zone ale Daciei. Este de remarcat, în primul rând, prezența la Ocnița, jud. Vâlcea, a mai multor fibule-linguriță ornamentate zoomorf sau cu „perle” de sticlă, a fibulelor cu resort bilateral mare și coarda înfășurată de arc și, mai ales, a celor puternic profilate de tip răsăritean. Așezarea respectivă a constituit un centru economic de primă mărime, prosperitatea ei datorându-se, foarte probabil, exploatării și comercializării sării din zonă. Numărul mare de importuri provenind din lumea celtică de la Dunărea mijlocie sau din mediul scordisc¹¹⁶, prezența pieselor din Imperiul Roman¹¹⁷ ori a artefactelor avându-și originea în alte zone ale Daciei, constituie tot atâtea argumente în acest sens.

În așezările și cetățile din răsăritul Transilvaniei au fost descoperite o serie de podoabe importate probabil din zona Siretului. Cele două regiuni au cunoscut legături strânse pe parcursul Latène-ului târziu, după cum indică și analiza altor artefacte¹¹⁸.

În sfârșit, podoabele est-carpatice au fost documentate și în zona Sălajului. Centrele dacice de la Moigrad și Șimleu Silvaniei au întreținut legături strânse cu celții din zona Dunării mijlocii, iar apoi cu provincia romană Pannonia. Această idee este susținută de importurile ceramice celtice sau de artefactele metalice (fibule, piese de centură) provenind din Pannonia¹¹⁹. Dacii din zona respectivă au intermediat, probabil, schimburile comerciale dintre unele regiuni ale Daciei și spațiul pannonic. Prin intermediul lor au putut fi

¹¹³ A. Rustoiu, în *Ephemeris Napocensis*, 4, 1994, p. 23-31; I. Andrișoiu, A. Rustoiu, *Sighișoara-Wietenberg. Descoperirile preistorice și așezarea dacică*. București, 1997, p. 126-127.

¹¹⁴ C. Preda, în *SCIV*, 8, 1957, p. 113-124.

¹¹⁵ F. Medeleț, în *Analele Banatului*, 3, 1994, p. 195-196.

¹¹⁶ Menționez ca exemple o fibulă lanceolată, o cataramă de la o centură cu astragale și ceramica scordiscă: A. Rustoiu, *Metalurgia*, p. 201, nr. 4; idem, *Fibulele*, p. 98, nr. 3; G. Florea, *Ceramica scordiscă. Artă, meșteșug și societate în Dacia preromană*, Cluj, 1998, p. 59-60.

¹¹⁷ D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, passim.

¹¹⁸ A. Rustoiu, în *Ephemeris Napocensis*, 4, 1994, p. 23-31; G. Florea, *op. cit.*, p. 100, 105-106.

¹¹⁹ G. Florea, *op. cit.*, p. 56-59; A. Rustoiu, *Metalurgia*, fig. 74/18; idem, *Fibulele*, fig. 57/5, 58/4, 59/7.

vehiculate spre mediul sarmatic din zona Tisei o serie de podoabe est-carpătice, cum este cazul cerchelului din argint cu ornamente spiralice descoperit la Szolnok¹²⁰.

O serie de podoabe și accesorii vestimentare au fost descoperite în mediul roman din provincia Dacia. Este vorba de variante târzii ale fibulelor cu resort bilateral mare și coarda înfășurată de arc (mai multe exemplare în necropola de la Locusteni și în cea de la Obreja¹²¹) și de un cercel de argint cu ornamente spiralice din necropola de la Sopor de Câmpie¹²². Fibulelor de la Locusteni li se adaugă alte artefacte de origine răsăriteană, ceea ce i-a determinat pe unii cercetători să presupună producerea unui transfer de populație daco-sarmatică din Moldova în interiorul teritoriului roman în prima jumătate a sec. II p. Chr. (fie în vremea lui Traian, fie în cea a lui Hadrian). În ceea ce privește fibula de la Obreja și cercelul de argint de la Sopor de Câmpie, acestea constituie piese rămase în uz o perioadă mai îndelungată. Originea lor este tot răsăriteană. Cele două necropole transilvănene reflectă procesul unei colonizări fie din Moldova, fie din rândul comunităților transferate deja la începutul sec. II p. Chr. în sudul Olteniei. Acest moment a fost fixat în timp după războaiele marcomanice, în a doua jumătate a sec. II p. Chr.¹²³

Analiza pieselor de podoabă și de vestimentație din așezările dacice de la răsărit de Carpați, precum și a altor categorii de materiale sau complexe arheologice, ilustrează o regionalizare a civilizației dacice din zona respectivă. Alături de aspectele generale proprii unei arii mai vaste din Dacia, pot fi detectate o serie de aspecte specifice locale. Astfel, unele artefacte au fost create în această regiune și au fost difuzate apoi spre est și vest. Lor li se adaugă materiale provenite din Imperiul Roman (Italia sau provinciile dunărene, în special Noricum și Pannonia), din mediul elenistic pontic sau oriental, precum și din lumea sarmatică. Calitatea de centre comerciale a așezărilor de pe Siret a influențat decisiv atât acumularea unor bunuri materiale vestice și răsăritene, cât și difuziunea altora în cele două direcții. Din acest punct de vedere, așezările dacice din valea Siretului constituie limita de întâlnire a lumii orientale cu cea romană occidentală.

În această atmosferă, dacii est-carpatici au creat o serie de podoabe și accesorii vestimentare care individualizează moda comunităților acelei regiuni. Contribuția lor la ansamblul modei Daciei preromane s-a manifestat mai ales pe parcursul sec. I p. Chr., când poate fi definită o „grupă răsăriteană” a podoabelor dacice.

¹²⁰ A. H. Vaday, *op. cit.*, p. 45, fig. 4/8, pl. 95/2.

¹²¹ S. Cociș, C. Opreanu, în *ActaMN*, 35/I, 1998, p. 195-196, tip 2.

¹²² D. Protase, *op. cit.*, p. 25, pl. XXVII/3.

¹²³ C. Opreanu, în *Ephemeris Napocensis*, 7, 1997, p. 122-123; idem, *Dacia romană și barbaricum*, Timișoara, 1998, p. 102-104; S. Cociș, C. Opreanu, *op. cit.*, p. 201-202.

ANEXE

1. Lista fibulelor-linguriță cu ornamente zoomorfe și/sau „perle” de sticlă – fig. 73

1. CRAIVA (jud. Alba): A. Rustoiu, în *Apulum*, 26, 1989, p. 137, nr. 5, fig. 2/5.
2. MĂNĂSTIOARA – Fitionești (jud. Vrancea): V. Bobi, în *Vrancea*, 4, 1981, p. 507, fig. 1; A. Rustoiu, în *Tibiscum*, 8, 1993, p. 141, fig. 1/5.
3. OCNIȚA (jud. Vâlcea): D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, fig. 20/1,3, pl. 36/5.
4. POIANA (jud. Galați): S. Teodor, S. Țau, în *Arheologia Moldovei*, 19, 1996, fig. 12/3-4, 8-9, 12, 13/2; A. Rustoiu, în *Apulum*, 26, 1989; idem, *Fibulele*, p. 109, nr. 20.
5. RĂCĂȚĂU (jud. Bacău): V. Căpitanu, în *Carpica*, 16, 1984, fig. 1/5.

2. Lista fibulelor cu resort bilateral mare și coarda înfășurată de arc (numai descoperiri din Dacia preromană) – fig. 74

1. ARPAȘU DE SUS (jud. Sibiu): M. Macrea, I. Glodariu, *Așezarea dacică de la Arpașu de Sus*, București, 1976, p. 77, fig. 45/1.
2. BRAD (jud. Bacău): V. Ursachi, *Zargidava*, București, 1985, p. 230-231, tip g,h,i, pl. 205/3, 11, 329/10-12, 14.
3. CRAIVA (jud. Alba): I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu, în *Celticum*, XII, 1965, fig. 33C/19-24; Moga 1979, p. 513-514, pl. I/1.
4. DUMBRAVA (jud. Iași): S. Sanie, Ș. Sanie, în *Cercetări istorice*, 4, 1973, p. 80, fig. 16/4.
5. IAȘI (jud. Iași): G. Severeanu, *București I. Revista Muzeului Municipiului București*, 1935, p. 199, fig. 36.
6. OCNIȚA (jud. Vâlcea): D. Berciu, *op. cit.*, p. 89, 125, fig. 20/4, pl. 102/17.
7. POIANA (jud. Galați): R. Vulpe, E. Vulpe, în *Dacia*, 3-4, 1927-1932, p. 326, fig. 106/11-12, 25, 28; L. Mărgăritan, *Tezaure de argint dacice. Catalog*, București, 1976, pl. XIII/5; S. Teodor, S. Țau, *op. cit.*, fig. 20/4, 7, 11, 13-15.
8. POPEȘTI (jud. Giurgiu): M. Turcu, în *București*, 5, 1967, p. 169, 171, pl. II/1, III/2.
9. RĂCĂȚĂU (jud. Bacău): V. Căpitanu, *op. cit.*, p. 66, 69-70, fig. 4/6, 6/12, 7/1-3, 7-8, 9/4, 6, 8.
10. REMETEA MARE (jud. Timiș): A. Rustoiu, *Fibulele*, fig. 39/13-15.
11. SIGHIȘOARA-Wietenberg (jud. Mureș): I. Andrișoiu, A. Rustoiu, *Sighișoara-Wietenberg. Descoperirile preistorice și așezarea dacică*, București, 1997, fig. 122/4-6.
12. TG. MUREȘ (jud. Mureș): N. Fettich, în *ActaArchHung*, 3, 1953, p. 157, fig. 22/4.
13. ZEMPLIN (Slovacia): V. Budinsky-Kricka, S. Lamiova-Schmiedlova, în *SlovArch*, 38, 1990, pl. II/13.
14. ZIDOVAR (Jugoslavia): Uzelac et al., *Zidovar*, Belgrade-Vrsac, 1997, p. 74, fig. 59.

3. Lista fibulelor puternic profilate de tip oriental din Dacia preromană (variantele Rustoiu 20a și 20b) – fig. 75

1. BARBOȘI (jud. Galați): I. T. Dragomir, în *Peuce*, 9, 1984, p. 178, pl. XIII/67.
2. BRAD (jud. Bacău): V. Ursachi, *op. cit.*, p. 229-231, fig. 204/10-14, 205/2, 15, 359/11, 361/3; idem, în *MemAnt*, 12-14, 1980-1982, p. 113-114, pl. XVI/19, 22, XVII/1, XXI/3.
3. CÂNDEȘTI (jud. Vrancea): Gh. Bichir, în *SCIV*, 44, 1993, 2, p. 143-145, fig. 6/1-3.
4. DIVICI (jud. Caraș-Severin): M. Gumă, A. S. Luca, C. Săcărin, în *Banatica*, 9, 1987, pl. XXI/1.
5. DUMBRAVA (jud. Iași): S. Sanie, Ș. Sanie, *op. cit.*, p. 80, fig. 16/1.
6. JIGODIN (jud. Harghita): A. Rustoiu, *Fii*, p. 112, nr. 7.
7. MEREȘTI (jud. Harghita): Idem, *op. cit.*, p. 112, nr. 8.
8. MOIGRAD (jud. Sălaj): M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, în *Materiale*, 8, 1962, p. 488, fig. 8/20.
9. OCNÎȚA (jud. Vâlcea): I. Berciu, *op. cit.*, pl. 20/1-4, 13, 23/5, 31/12, 37/5, 71/5, 81/6, 82/7, 91/11, 102/10-11, 16.
10. POIAN (jud. Covasna): Z. Szekely, în *Thraco-Dacica*, I, 1976, p. 235, fig. 6/1; idem, în *SCIV*, 24, 1973, p. 528, pl. 1/6.
11. POIANA (jud. Galați): A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 112, nr. 12 (cu bibliografia mai veche); S. Teodor, S. Țau, *op. cit.*
12. RĂCĂȚĂU (jud. Bacău): V. Căpitanu, *op. cit.*, p. 67-70, fig. 4/7, 6/2-11, 8/1-9, 9/1-2; A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 112, nr. 13.
13. RĂȘNOV (jud. Brașov): F. Costea, în *Cumidava*, 4, 1970, p. 25, fig. 26; idem, în *Sargetia*, 11-12, 1974-1975, p. 279, fig. 3/2.
14. SIGHIȘOARA-Wietenberg (jud. Mureș): A. Rustoiu, în *Ephemeris Napocensis*, 4, 1994, p. 27-29, fig. 2-4.
15. STRAJA (jud. Constanța): M. Tzony, în *Pontica*, 12, 1979, p. 195, fig. 2/1.
16. TINOSU (jud. Prahova): R. Vulpe, E. Vulpe, *op. cit.*, p. 214, fig. 44/2.

4. Lista cerceilor cu butoni conici – fig. 76

1. BĂLĂNEȘTI (jud. Olt): E. Popescu, în *Sesiunea de comunicări a Muzeelor de istorie – decembrie 1964*, I, București, 1971, p. 292, fig. 5/1-2.
2. BRAD (jud. Bacău): V. Ursachi, *Zargidava*, București, 1995, p. 240-241.
3. MEREȘTI (jud. Harghita): V. Crișan, I. Ferenczi, în *ActaMN*, 31/I, 1994, p. 380, 387, pl. V/11.
4. OCNÎȚA (jud. Vâlcea): D. Berciu, *op. cit.*, pl. 37/9.
5. POIANA (jud. Galați): R. Vulpe et al., în *SCIV*, 2, 1951, p. 205, fig. 25/4.
6. POIANA (jud. Gorj): L. Mărghitan, *op. cit.*, pl. XV/3-4.
7. RADOMIR (Bulgaria): V. Ljubanova, în *Arheologija-Sofia*, 28, 1985, 3, p. 32, fig. 15.
8. RĂCĂȚĂU (jud. Bacău): V. Căpitanu, în *Carpica*, 20, 1989, p. 102.

9. ROCIU (jud. Argeș): V. Teodorescu, I. Rizea, V. Dupoi, în *StComPitești*, 1969, p. 101-108.
10. SIGHIȘOARA-Wietenberg (jud. Mureș): I. Andrișoiu, A. Rustoiu, *op. cit.*, fig. 118/4.
11. ȘIMLEU SILVANIEI (jud. Sălaj): A. Rustoiu, *Metalurgia*, p. 197, nr. 17, fig. 51/6-7.
12. ZETEA (jud. Harghita): Z. Szekely, *Zetevara*, Sf. Gheorghe, 1949, p. 21, pl. IV/40.

5. Lista cerceilor cu ornamente zoomorfe – fig. 77

1. BRAD (jud. Bacău): V. Ursachi, în *MemAnt*, 12-14, 1980-1982, p. 116, pl. XVI/26-27, XXVIII/2-3; idem, *Zargidava*, București, 1995, p. 240-242.
2. CRAIVA (jud. Alba): A. Rustoiu, *Metalurgia*, p. 196, nr. 3, fig. 51/15.
3. JIGODIN I (jud. Harghita): V. Crișan, *Dacii din estul Transilvaniei*, Sf. Gheorghe, 2000, pl. 111/3, 8-9.
4. LIUBCOVA (jud. Caraș-Severin): A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 196, nr. 4, fig. 51/16.
5. MEREȘTI (jud. Harghita): V. Crișan, *op. cit.*, pl. 111/10.
6. MILCOV VALE (jud. Olt): F. Preda, în *Analele Univ. București. Seria istorie*, 31, 1982, p. 126.
7. OCNÎȚA (jud. Vâlcea): D. Berciu, *op. cit.*, pl. 84/1, 88/8, 95/2.
8. PIATRA ȘOIMULUI (jud. Neamț): R. Vulpe, în *Dacia*, 7-8, 1937-1940, p. 57.
9. POIANA (jud. Galați): A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 196, nr. 9 (cu bibliografia mai veche); S. Teodor, în *The Thracian World of the Crossroads of Civilisations*, I, Bucharest, 1997, fig. 3/16-18, 20-21.
10. RĂCĂȚĂU (jud. Bacău): V. Căpitanu, în *Carpica*, 8, 1976, p. 66, fig. 43/2; idem, în *Carpica*, 20, 1989, p. 102.

IV. 3. „Migrația” motivelor ornamentale. În legătură cu originea și difuziunea cerceilor cu ornamente spiralice

Studiul podoabelor din anumite arii cultural-istorice permite sesizarea unor evoluții semnificative ale modei. Concluziile care se desprind privesc atât nuanțările cronologice, cât mai ales legăturile stabilite în timp și spațiu între comunități diferite. Printre podoabele dacice care permit interpretări în aceste direcții se numără și cerceii cu ornamente spiralice. Asupra lor voi stăruie în cele ce urmează¹.

Din punct de vedere morfologic, cerceii în discuție sunt realizați dintr-un singur fir de metal (bronz sau argint) având un capăt îndoit sub forma unei bucle și înfășurat apoi de corpul piesei, iar celălalt capăt îndoit în formă de cârlig. Bucula de prindere este prelungă și răsucită formând spirale înălțate. De asemenea, corpul acestor cercei este simplu sau torsionat (fig. 78/1-3).

Sistemul de prindere, însă fără ornamentul spiralic, se întâlnește în cazul unor tipuri de cercei frecvenți în lumea greco-romană² de unde se răspândesc, în special, în zonele locuite de sarmați (unii cercetători numindu-i chiar „cercei de tip sarmatic”³), dar și în spațiul dacic⁴. În ceea ce privește torsionarea corpului unora dintre cerceii cu ornamente spiralice, aceasta este similară cu a pieselor cu decor zoomorf, deosebit de frecvente în marile așezări de pe valea Siretului⁵.

Cerceii cu ornamente spiralice nu sunt deocamdată prea numeroși. Trei exemplare din bronz au fost descoperite în așezarea dacică de la Răcățiu (jud. Bacău – fig. 78/2-3)⁶. Alte trei piese din bronz au făcut parte din inventarele unor morminte sarmatice cercetate recent în aria localității Bădrăgii Vechi (Republica Moldova), situată pe cursul mijlociu al Prutului. Două dintre ele au fost descoperite în mormântul nr. 13 din tumulul nr. 29⁷, iar a treia în

¹ A. Rustoiu, *Metalurgia*, p. 104-105, tip 3b.

² I. Ondrejova, *Les bijoux antiques du Pont Euxin septentrional*, Praha, 1975, p. 40-41, nr. 6-7; L. Zuseva-Slokoska, *Roman Jewellery*, Sofia-London, 1991, p. 27-29, 94, tip I-4.

³ Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București, 1984, p. 56.

⁴ A. Rustoiu, *Metalurgia*, p. 104, tip 3a.

⁵ Idem, *op. cit.*, p. 103-104, tip 2.

⁶ V. Căpitanu, în *Carpica*, 20, 1989, p. 102, pl. III/5-6, fig. 3/15-17.

⁷ E. V. Iarovoi, A. Ju. Čirkov, V. G. Bubulič, *Otčet opolevîh issledovanijah Prutskoi novostročnoj arheologičeskoj ekspedicii v 1990 godu*, mss în Arhiva Institutului de Arheologie al Academiei de Științe din Republica Moldova, p. 41, fig. 23/6. Acest raport, ca și cel citat la nota următoare, mi-au fost semnalate de V. Bârcă pentru care îi mulțumesc și pe această cale. Piese au fost publicate foarte recent și de V. Bârcă, în *Interregionale und Kulturelle Beziehungen im Karpatenraum (2. Jhr. – 1. Jhr.)*, Cluj-Napoca, 2002, fig. 20/1-2.

mormântul nr. 1 din tumulul nr. 7⁸. Un cercel de același tip, dar realizat din argint, provine din cetatea dacică de la Piatra Craivii (Craiva, jud. Alba)⁹, iar în așezarea de la Popești (jud. Giurgiu)¹⁰ este semnalată o piesă care ar putea fi încadrată în aceeași grupă de descoperiri. În sfârșit, un alt exemplar a făcut parte din inventarul unui mormânt sarmatic din câmpia Tisei, dezvelit la Szolnok¹¹ (fig. 78/1). Toți acești cercei au fost datați pe parcursul sec. I p. Chr., ei făcându-și apariția probabil încă de la începutul veacului menționat. Unele exemplare, mai ales din argint, au putut fi utilizate o perioadă mai îndelungată de timp. Un exemplu în acest sens îl constituie un cercel din provincia Dacia descoperit în necropola de la Sopor de Câmpie¹².

Deși cronologia pieselor în discuție este – în linii generale – clarificată, originea ornamentului spiralic și modalitățile de geneză și difuziune nu sunt încă pe deplin lămurite. Ornamente spiralice similare celor de pe cercei din Dacia preromană se întâlnesc pe categorii variate de artefacte din zone și perioade diferite. Dintre acestea pot fi luate în discuție fibulele celtice de tip La Tène mijlociu având piciorul (uneori arcu) răsucit în spirale sub forma cifrei „8” (*Fibeln mit Achterschleifen* – fig. 78/9-12). Antecedentele tipului respectiv se regăsesc în zona balcanică încă din prima vârstă a fierului, dar piesele care stau la baza evoluției artefactelor celtice sunt fibulele de tip Čurug. Acestea din urmă, caracteristice sfârșitului primei vârste a fierului din nord-vestul peninsulei Balcanice, se răspândesc și în mediul celtic Latène timpuriu, cum este cazul exemplarelor descoperite la Pilismarot-Basaharc (Ungaria)¹³ și Mikulčice în Moravia¹⁴. Tipul de fibule cu spirale de forma cifrei „8” se constituie pe deplin spre sfârșitul La Tène-ului B2, dar cunoaște perioada de maximă utilizare pe parcursul La Tène-ului C1. În date absolute, primele exemplare apar deja în al doilea sfert al sec. III a. Chr., majoritatea pieselor fiind în uz (potrivit contextelor de descoperire) pe parcursul celei de a doua jumătăți a sec. III a. Chr. și la începutul veacului următor¹⁵. Aria principală de utilizare (fig. 79) este

⁸ E. V. Iarovoi, A. Ju. Čirkov, *Otčet opolevîh issledovanijah Prutskoi novostroečnoj arheologičeskoj ekspedicii v 1987 godu*, mss în Arhiva Institutului de Arheologie al Academiei de Științe din Republica Moldova 1987, p. 43, fig. 23/2; V. Bărcă, *op. cit.*, fig. 20/3.

⁹ I. Berciu, Al. Popa, H. Daicovociu, în *Celticum*, XII, 1965, p. 138, fig. 33A/22; V. Moga, în *Apulum*, 16, 1979, p. 515, pl. II/1.

¹⁰ R. Vulpe et al., în *SCIV*, 6, 1955, 1-2, fig. 22/3.

¹¹ A. H. Vaday, în *Antaeus*, 17-18, 1988-1989, p. 45, fig. 4/8, pl. 95/2.

¹² D. Protase, *Un cimitir dacic din epoca romană la Sopor de Câmpie*, București, 1976, p. 25, pl. XXVII/3.

¹³ I. Bogner-Kutjian, în *The Celts in Central Europe*, Székesfehérvár, 1975, p. 38, pl. VI/1.

¹⁴ K. Peschel, în *Zeitschrift für Archäologie*, 6, 1972, p. 30, fig. 9/a; M. Szabo, în *BCH*, 95, 1971, p. 508, fig. 2-3.

¹⁵ K. Peschel, *op. cit.*, p. 29-31. M. Szabo, *op. cit.*, p. 513 consideră că evoluția acestor fibule începe în a doua jumătate a sec. III a. Chr., atingând punctul culminant în sec. II a. Chr. și nefiind exclus ca unele exemplare să supraviețuiască până în faza oppidană a civilizației celtice

situată în mediul celtic din zona Dunării mijlocii (Moravia, Slovacia, Ungaria), în spațiul scordisc (Iugoslavia și estul Croației) și în răsăritul bazinului carpatic (Transilvania). Faptul menționat ilustrează, încă o dată, că este vorba de fibule specifice celticii orientale. Din aceste zone o serie de piese au ajuns în regiunea dalmată, la sud de Carpați în mediul getic, iar cel mai sudic exemplar provine din Insula Delos¹⁶.

În problema care ne interesează, difuziunea spre răsărit a acestor fibule celtice este deosebit de semnificativă (fig. 79). Două exemplare provin din aria culturii Zarubineck (Voronino – fig. 78/6 – și Pirogov)¹⁷. Ele se deosebesc de piesele „clasice” din mediul celtic datorită înfășurărilor multiple pe arc ale piciorului repliat, între cele două spirale în „8”. Aceste înfășurări multiple ale piciorului fibulei, ca și numărul mai mare de spire la resort (14-15), se întâlnesc și în cazul altor tipuri de fibule din nordul Mării Negre (cum sunt exemplarele variantei Neapolis)¹⁸, constituind o caracteristică a zonei respective. Din punct de vedere cronologic, fibulele în discuție sunt mai târzii decât cele celtice, fiind

din prima jumătate a sec. I a. Chr. Această datare târzie nu mai poate fi astăzi susținută: cf. M. Szabo, *Les Celtes de l'Est. Le Second Age du Fer dans la cuvette des Carpates*, Paris, 1992, p. 171. Pentru începutul fibulelor respective încă în Latène B2 este de menționat prezența într-un mormânt de la Zimnicea (C 10, M 55) a unei astfel de piese aflată împreună cu o *Paukenfibel*: A. D. Alexandrescu, în *Dacia*, N.S., 24, 1980, p. 27. În necropola celtică de la Pișcolt, fibulele cu spirale în formă de „8” sunt prezente numai în orizontul IV, corespunzător Latène-ului C1 (I. Nemeti, în *Thraco-Dacica*, 13, 1992, p. 29-45).

¹⁶ Lista localităților cu descoperiri de fibule cu spirale în formă de „8” din zona dunăreană și balcanică: *Moravia*: 1. Holubice; 2. Malomerice. *Slovacia*: 3. Ižkovce; 4. Jelšovce. *Ungaria*: 5. Jutas; 6. Mátraszölös; 7. Rezi-Rezicsér. *Iugoslavia*: 8. Belgrad – Rospi Čuprija; 9. Gomolava; 10. Novi Banovci; 11. Orešac; 12. Ritopek; 13. Vajuga – Pesak; 14. Zemun. *Croația*: 15. Osijek. *Bosnia – Herțegovina*: 16. Debelo – Brdo; 17. Goriča; 18. Mahrević; 19. Sarajevo. *Transilvania*: 20. Bratei; 21. Ciumești; 22. Curtuișeni; 23. Ohaba – Ponor; 24. Oroșfaia; 25. Pișcolt. *Muntenia*: 26. Cetățeni; 27. Zimnicea. *Bulgaria*: 28. Messambria. *Grecia*: 29. Insula Delos (J. Filip, *Keltové ve střední Evropě*, Praha, 1956, p. 99, fig. 30/2-3, 7; K. Peschel, *op. cit.*, p. 29-30, fig. 8-9; J. Vizdal, în *SlavArch*, 24, 1976, 1, fig. 33/6, 34/2, 47/3-4; I. Hunyady, în *DissPann*, II, 18, 1942, pl. 21/16; M. Szabo, în *BCH*, 95, 1971; P. Patay, în *ActaArchHung*, 24, 1972, 4, pl. 30/10-11; L. Horvath et al., *Corpus of Celtic Finds in Hungary*, I, Budapest, 1987, p. 121, pl. XXX/4; M. Guștin, în *JRGZM*, 31, 1984, p. 340, n. 106; D. Božić, în *Arheoloski vestnik*, 32, 1981, fig. 3/1; J. Todorović, *Kelti u jugoistočnoj Evropi*, Beograd, 1968, pl. 17/6; B. Jovanović et al., *Gomolava. Late La Tène Settlement*, Novi Sad – Beograd, 1988, pl. XLI/1-2; P. Popović, în *Starinar*, 40-41, 1989-1990, fig. 2/4; M. Vukmanović, N. Radojčić, *Catalogue of Metalwork*, II, Beograd, 1995, p. 22, nr. 17-18; V. Zirra, *Un cimitir celtic în nord-vestul României*, Baia Mare, 1967, p. 60, fig. 28; idem, în *Dacia*, N.S., 15, 1971, fig. 3/5, 8/6, 23/61; L. Vaida, în *Les Celtes et les Thraco-Daces de l'Est du Bassin des Carpates*, Cluj-Napoca, 2000, p. 140, fig. 6/1; I. Nemeti, *op. cit.*, fig. 6/1-M51, 9/2-M67, 10/1-M69, 11/1-3-M77; A. D. Alexandrescu, *op. cit.*, fig. 49/3; Z. Nanasi, în *Crisia*, 3, 1973, pl. 4/4-5; L. Bârză, în *Thraco-Dacica*, I, 1976, fig. 4/10).

¹⁷ K. Peschel, *op. cit.*, p. 30-31, fig. 9/d; V. V. Kasparova, în *Arheologičeski Sbornik*, 25, 1984, fig. 2/2, 5.

¹⁸ B. Yu. Mikhlin, în *SA*, 1980, 3, p. 213, fig. 4/1-2.

IV. 3. „Migrația” motivelor ornamentale. În legătură cu originea și difuziunea cerceilor cu ornamente spiralice

Studiul podoabelor din anumite arii cultural-istorice permite sesizarea unor evoluții semnificative ale modei. Concluziile care se desprind privesc atât nuanțările cronologice, cât mai ales legăturile stabilite în timp și spațiu între comunități diferite. Printre podoabele dacice care permit interpretări în aceste direcții se numără și cerceii cu ornamente spiralice. Asupra lor voi stăruie în cele ce urmează¹.

Din punct de vedere morfologic, cerceii în discuție sunt realizați dintr-un singur fir de metal (bronz sau argint) având un capăt îndoit sub forma unei bucle și înfășurat apoi de corpul piesei, iar celălalt capăt îndoit în formă de cârlig. Bucla de prindere este prelungă și răsucită formând spirale înălțate. De asemenea, corpul acestor cercei este simplu sau torsionat (fig. 78/1-3).

Sistemul de prindere, însă fără ornamentul spiralic, se întâlnește în cazul unor tipuri de cercei frecvenți în lumea greco-romană² de unde se răspândesc, în special, în zonele locuite de sarmați (unii cercetători numindu-i chiar „cercei de tip sarmatic”³), dar și în spațiul dacic⁴. În ceea ce privește torsionarea corpului unora dintre cerceii cu ornamente spiralice, aceasta este similară cu a pieselor cu decor zoomorf, deosebit de frecvente în marile așezări de pe valea Siretului⁵.

Cerceii cu ornamente spiralice nu sunt deocamdată prea numeroși. Trei exemplare din bronz au fost descoperite în așezarea dacică de la Răcățiu (jud. Bacău – fig. 78/2-3)⁶. Alte trei piese din bronz au făcut parte din inventarele unor morminte sarmatice cercetate recent în aria localității Bădrăgii Vechi (Republica Moldova), situată pe cursul mijlociu al Prutului. Două dintre ele au fost descoperite în mormântul nr. 13 din tumulul nr. 29⁷, iar a treia în

¹ A. Rustoiu, *Metallurgia*, p. 104-105, tip 3b.

² I. Ondrejova, *Les bijoux antiques du Pont Euxin septentrional*, Praha, 1975, p. 40-41, nr. 6-7; L. Ruseva-Slokoska, *Roman Jewellery*, Sofia-London, 1991, p. 27-29, 94, tip 1-4.

³ Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București, 1984, p. 56.

⁴ A. Rustoiu, *Metallurgia*, p. 104, tip 3a.

⁵ Idem, *op. cit.*, p. 103-104, tip 2.

⁶ V. Căpitanu, în *Carpica*, 20, 1989, p. 102, pl. III/5-6, fig. 3/15-17.

⁷ E. V. Iarovoi, A. Ju. Čirkov, V. G. Bubulič, *Otčet opolevîh issledovanijah Prutskoi novostroečnoj arheologičeskoj ekspedicii v 1990 godu*, mss în Arhiva Institutului de Arheologie al Academiei de Științe din Republica Moldova, p. 41, fig. 23/6. Acest raport, ca și cel citat la nota următoare, mi-au fost semnalate de V. Bărcă pentru care îi mulțumesc și pe această cale. Piese au fost publicate foarte recent și de V. Bărcă, în *Interregionale und Kulturelle Beziehungen im Karpatenraum (2. Jhrt. – 1. Jhrt.)*, Cluj-Napoca, 2002, fig. 20/1-2.

datate în ultimele trei sferturi ale sec. II a. Chr.¹⁹ Ele au fost utilizate într-o perioadă în care piesele similare central-europene ieșiseră deja din modă.

Alte două exemplare provin din complexe funerare nord-pontice. Primul a fost descoperit într-un tumul scitic târziu de la Belyaus (în nord-vestul peninsulei Crimeea)²⁰, iar celălalt într-un tumul sarmatic de la Nikolskoe (în bazinul inferior al Nistrului – fig. 78/7)²¹. Ambele fibule prezintă particularitatea transformării ornamentului în formă de „8” într-o spirală înălțuită. Aceasta prefigurează deja aspectul cerceilor de mai târziu. Deși fibulele având morfologia respectivă sunt mai rare, ele nu lipsesc însă nici din zona Dunării mijlocii. Menționez în acest sens o serie de exemplare din spațiul scordisc, provenind de la Zemun și Orešac (Iugoslavia)²². Fibulele din zona nord-pontică au fost datate spre jumătatea sec. II a. Chr. sau chiar mai târziu²³.

O piesă deosebit de importantă în privința cronologiei și răspândirii tipului de fibule cu spirale în formă de „8” a fost descoperită într-un mormânt sarmatic de la Hopersk, în regiunea Krasnodarsk²⁴ (fig. 78/8). Este vorba de o fibulă hibridă la care pe piciorul repliat se întâlnește atât ornamentul spiralic în formă de „8”, cât și aplatizarea specifică exemplarelor de tip lanceolat atât de frecvente în spațiul scordisc și în aria culturii Zarubineck²⁵. Piesa respectivă poate fi datată pe parcursul sec. I a. Chr., mai probabil în prima parte a veacului respectiv. Ea reflectă persistența unui motiv ornamental o perioadă îndelungată.

Căile prin care fibulele cu spirale în formă de „8” au fost difuzate spre răsărit ar putea fi legate de o serie de evenimente istorice cunoscute. Între anii 179-168 a. Chr. bastarnii din zona est și nord-est-carpatică au fost implicați în acțiuni militare în Balcani, cu ocazia războiului împotriva dardanilor fiind aliați cu scordiscii și cu unele triburi tracice (Titus Livius XL, 57-58, XLI, 19). La întoarcerea în „patrie”, bastarnii au putut vehicula o serie de artefacte specifice zonei dunărene, așa cum sunt fibulele cu spirale în formă de „8”. P. Popović, analizând recent piesele identice întâlnite în spațiul scordisc și în cel bastarnic (culturile Poienești-Lukaševka și Zarubineck), a ajuns la concluzia că legăturile dintre cele două grupuri de populație s-au manifestat constant pe parcursul sec. II-I a. Chr.²⁶ În felul acesta a putut avea loc transferul unor piese de podoabă și

¹⁹ V. V. Kasparova, *op. cit.*, 1984, p. 114-115, fig. 5.

²⁰ B. Yu. Mikhlin, *op. cit.*, fig. 5/2.

²¹ A. Levinschi, S. Agulnicov, în *Tyragetia*, VI-VII, 1996-1997, p. 87, fig. 1/2.

²² M. Vukmanović, N. Radojčić, *op. cit.*, p. 22, nr. 17-18.

²³ A. Levinschi, S. Agulnicov, *op. cit.*, p. 89-91.

²⁴ V. N. Ignatov, în *Kratkie Soobscenja*, 186, 1986, p. 67-68, fig. 2/3.

²⁵ În legătură cu fibulele-lanceolate vezi P. Popović, în *Balkanica*, 25-1, 1994, p. 53-71.

²⁶ P. Popović, în *Le Djerdap/Les Portes de Fer à la deuxième moitié du premier millénaire av. J. Chr. jusqu'aux guerres daciques. Kolloquium in Kladovo-Drobeta Tr. Severin (sept. – oct. 1998)*, Beograd, 1999, p. 47-54. În legătură cu aspectele generale ale culturii și istoriei bastarnilor M. Babeș, *Die Poienești – Lukaševka – Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten im den Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Bonn, 1993.

vestimentație care se regăsesc în cele două arii culturale. Este vorba de fibule lanceolate, de o serie de tipuri de brățări, de paftale de centură etc. Tot prin intermediul bastarnilor unele artefacte au putut ajunge în mediul scitic târziu sau în cel sarmatic, cum s-a întâmplat probabil cu fibulele cu spirale.

Una din rutele pe care au fost vehiculate toate aceste piese urmează valea Dunării (fig. 79). Descoperirile recente de materiale bastarnice în așezarea getică dobrogeană de la Satu Nou – Valea lui Voicu (jud. Constanța)²⁷ jalonează acest drum pe care se vor fi deplasat probabil și grupurile de bastarni spre teatrele de operațiuni din zona balcanică.

O altă rută posibilă pornește din spațiul scordisc, traversează Banatul și Transilvania pe valea Mureșului, apoi prin trecătorile Carpaților Orientali ajunge la răsărit de munți. Această cale este sugerată de răspândirea monedelor de tip Huși-Vovriești pe Mureș (Teiuș), în Banat, sudul Crișanei și zona scordiscă²⁸ și de prezența ceramicii bastarnice în așezarea de la Morești (jud. Mureș)²⁹. De asemenea, pentru o perioadă mai târzie, pot fi invocate o serie de materiale scordisce prezente în mediul dacic din bazinul mijlociu al Mureșului sau de pe cursul Târnavelor³⁰.

În sfârșit, în cazul fibulelor cu spirale în formă de „8”, nu poate fi exclusă și o cale de difuziune nordică, din Pannonia prin trecătorile Carpaților Păduroși (fig. 79).

Prin urmare, pe parcursul sec. II a. Chr. fibulele cu spirale în formă de „8” și cele cu spirale înălțuite au continuat să fie utilizate în mediul culturii Zarubineck de unde au fost preluate, de sciții târzii și de sarmații din stepele nord-pontice.

Pe parcursul sec. I a. Chr. ornamentele de pe fibule (unele dintre ele fiind încă folosite în acea perioadă, așa cum se petrece cu fibula de la Hopersk pe care am pomenit-o anterior) au putut fi transpuse pe alte categorii de obiecte. Așa este cazul verigilor cu capete petrecute și înfășurate, prevăzute cu spirale înălțuite. Astfel de piese sunt frecvente atât în mediul roman, cât și în cel „barbar” în prima jumătate a mileniului I p. Chr.³¹ Ele erau însă utilizate deja în sec. I a. Chr. Un exemplar de acest fel a fost descoperit în așezarea getică de la Grădiștea (jud. Brăila – fig. 78/4) într-un complex arheologic datat la sfârșitul sec. II și în prima jumătate a sec. I a. Chr.³² Se poate concluziona că

²⁷ N. Conovici, în *SCIVA*, 43, 1992, 1, 1992, p. 3-13.

²⁸ C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973, p. 123, fig. 10; P. Popović, *Le monnayage des Scordisques*, Beograd – Novi Sad, 1987, p. 60-61.

²⁹ K. Horedt, *Morești*, București, 1979, p. 46, fig. 21/1-4.

³⁰ A. Rustoiu, în *Thraco-Dacia*, 20, 1999, p. 189-203.

³¹ C. Beckmann, în *SaalbJahrb.*, 26, 1969, p. 39, tip 22c; H. Guiraud, în *Gallia*, 46, 1989, p. 193, tip 6c.

³² V. Sirbu, *Dava getică de la Grădiștea, jud. Brăila*, Brăila, 1996, p. 69, fig. 122/9; A. Rustoiu, *Metalurgia*, p. 107-108, tip 3d, fig. 59/22.

date în ultimele trei sferturi ale sec. II a. Chr.¹⁹ Ele au fost utilizate într-o perioadă în care piesele similare central-europene ieșiseră deja din modă.

Alte două exemplare provin din complexe funerare nord-pontice. Primul a fost descoperit într-un tumul scitic târziu de la Belyaus (în nord-vestul peninsulei Crimeea)²⁰, iar celălalt într-un tumul sarmatic de la Nikolskoe (în bazinul inferior al Nistrului – fig. 78/7)²¹. Ambele fibule prezintă particularitatea transformării ornamentului în formă de „8” într-o spirală înălțuită. Aceasta prefigurează deja aspectul cerceilor de mai târziu. Deși fibulele având morfologia respectivă sunt mai rare, ele nu lipsesc însă nici din zona Dunării mijlocii. Menționez în acest sens o serie de exemplare din spațiul scordisc, provenind de la Zemun și Orešac (Iugoslavia)²². Fibulele din zona nord-pontică au fost date spre jumătatea sec. II a. Chr. sau chiar mai târziu²³.

O piesă deosebit de importantă în privința cronologiei și răspândirii tipului de fibule cu spirale în formă de „8” a fost descoperită într-un mormânt sarmatic de la Hopersk, în regiunea Krasnodarsk²⁴ (fig. 78/8). Este vorba de o fibulă hibridă la care pe piciorul repliat se întâlnește atât ornamentul spiralic în formă de „8”, cât și aplatizarea specifică exemplarelor de tip lanceolat atât de frecvente în spațiul scordisc și în aria culturii Zarubineck²⁵. Piesa respectivă poate fi datată pe parcursul sec. I a. Chr., mai probabil în prima parte a veacului respectiv. Ea reflectă persistența unui motiv ornamental o perioadă îndelungată.

Căile prin care fibulele cu spirale în formă de „8” au fost difuzate spre răsărit ar putea fi legate de o serie de evenimente istorice cunoscute. Între anii 179-168 a. Chr. bastarnii din zona est și nord-est-carpatică au fost implicați în acțiuni militare în Balcani, cu ocazia războiului împotriva dardanilor fiind aliați cu scordiscii și cu unele triburi tracice (Titus Livius XL, 57-58, XLI, 19). La întoarcerea în „patrie”, bastarnii au putut vehicula o serie de artefacte specifice zonei dunărene, așa cum sunt fibulele cu spirale în formă de „8”. P. Popović, analizând recent piesele identice întâlnite în spațiul scordisc și în cel bastarnic (culturile Poienești-Lukaševka și Zarubineck), a ajuns la concluzia că legăturile dintre cele două grupuri de populație s-au manifestat constant pe parcursul sec. II-I a. Chr.²⁶ În felul acesta a putut avea loc transferul unor piese de podoabă și

¹⁹ V. V. Kasparova, *op. cit.*, 1984, p. 114-115, fig. 5.

²⁰ B. Yu. Mikhlin, *op. cit.*, fig. 5/2.

²¹ A. Levinschi, S. Agulnicov, în *Tyragetia*, VI-VII, 1996-1997, p. 87, fig. 1/2.

²² M. Vukmanović, N. Radojčić, *op. cit.*, p. 22, nr. 17-18.

²³ A. Levinschi, S. Agulnicov, *op. cit.*, p. 89-91.

²⁴ V. N. Ignatov, în *Kratkie Soobščenia*, 186, 1986, p. 67-68, fig. 2/3.

²⁵ În legătură cu fibulele-lanceolate vezi P. Popović, în *Balkanica*, 25-1, 1994, p. 53-71.

²⁶ P. Popović, în *Le Djerdap/Les Portes de Fer à la deuxième moitié du premier millénaire av. J. Chr. jusqu'aux guerres daciques. Kolloquium in Kladovo-Drobeta Tr. Severin (sept. – oct. 1998)*, Beograd, 1999, p. 47-54. În legătură cu aspectele generale ale culturii și istoriei bastarnilor M. Babeș, *Die Poienești – Lukaševka – Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten im den Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Bonn, 1993.

vestimentație care se regăsesc în cele două arii culturale. Este vorba de fibule lanceolate, de o serie de tipuri de brățări, de pafte de centură etc. Tot prin intermediul bastarnilor unele artefacte au putut ajunge în mediul scitic târziu sau în cel sarmatic, cum s-a întâmplat probabil cu fibulele cu spirale.

Una din rutele pe care au fost vehiculate toate aceste piese urmează valea Dunării (fig. 79). Descoperirile recente de materiale bastarnice în așezarea getică dobrogeană de la Satu Nou – Valea lui Voicu (jud. Constanța)²⁷ jalonează acest drum pe care se vor fi deplasat probabil și grupurile de bastarni spre teatrele de operațiuni din zona balcanică.

O altă rută posibilă pornește din spațiul scordisc, traversează Banatul și Transilvania pe valea Mureșului, apoi prin trecătorile Carpaților Orientali ajunge la răsărit de munți. Această cale este sugerată de răspândirea monedelor de tip Huși-Vovriești pe Mureș (Teiuș), în Banat, sudul Crișanei și zona scordiscă²⁸ și de prezența ceramicii bastarnice în așezarea de la Morești (jud. Mureș)²⁹. De asemenea, pentru o perioadă mai târzie, pot fi invocate o serie de materiale scordisce prezente în mediul dacic din bazinul mijlociu al Mureșului sau de pe cursul Târnavelor³⁰.

În sfârșit, în cazul fibulelor cu spirale în formă de „8”, nu poate fi exclusă și o cale de difuziune nordică, din Pannonia prin trecătorile Carpaților Păduroși (fig. 79).

Prin urmare, pe parcursul sec. II a. Chr. fibulele cu spirale în formă de „8” și cele cu spirale înălțuite au continuat să fie utilizate în mediul culturii Zarubineck de unde au fost preluate, de sciții târzii și de sarmații din stepele nord-pontice.

Pe parcursul sec. I a. Chr. ornamentele de pe fibule (unele dintre ele fiind încă folosite în acea perioadă, așa cum se petrece cu fibula de la Hopersk pe care am pomenit-o anterior) au putut fi transpuse pe alte categorii de obiecte. Așa este cazul verigilor cu capete petrecute și înfășurate, prevăzute cu spirale înălțuite. Astfel de piese sunt frecvente atât în mediul roman, cât și în cel „barbar” în prima jumătate a mileniului I p. Chr.³¹ Ele erau însă utilizate deja în sec. I a. Chr. Un exemplar de acest fel a fost descoperit în așezarea getică de la Grădiștea (jud. Brăila – fig. 78/4) într-un complex arheologic datat la sfârșitul sec. II și în prima jumătate a sec. I a. Chr.³² Se poate concluziona că

²⁷ N. Conovici, în *SCIVA*, 43, 1992, 1, 1992, p. 3-13.

²⁸ C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973, p. 123, fig. 10; P. Popović, *Le monnayage des Sarmatians*, Beograd – Novi Sad, 1987, p. 60-61.

²⁹ K. Horedt, *Morești*, București, 1979, p. 46, fig. 21/1-4.

³⁰ A. Rustoiu, în *Thraco-Dacica*, 20, 1999, p. 189-203.

³¹ C. Beckmann, în *SaalbJahrb.*, 26, 1969, p. 39, tip 22c; H. Guiraud, în *Gallia*, 46, 1989, p. 193, tip 6c.

³² V. Sirbu, *Dava getică de la Grădiștea, jud. Brăila*, Brăila, 1996, p. 69, fig. 122/9; A. Rustoiu, *Italurgia*, p. 107-108, tip 3d, fig. 59/22.

ornamentele spiralice în formă de „8”, apoi spiralele înălțuite de pe fibulele celtice din La Tène-ul C1, au fost transpuse pe alte tipuri de podoabe în mediile culturale răsăritene. La începutul sec. I p. Chr. decorul respectiv caracterizează un tip de cercei specifici regiunii est-carpătice.

La apariția cerceilor ornamentați cu spirale înălțuite și-au adus contribuția factori multipli. În primul rând este vorba de mediul cultural mixt daco-sarmatic care s-a conturat în zona de la răsărit de Carpați încă de la începutul sec. I p. Chr. Pe parcursul primului secol al erei noi grupuri de sarmați au pătruns între Prut și Siret. Acest fapt este documentat astăzi atât prin descoperiri funerare, cât și prin artefacte sarmatice specifice aflate în contexte dacice³³. În ceea ce privește podoabele și accesoriile vestimentare, în perioada secolului I p. Chr. se constată apariția, mai ales în marile așezări și centre comerciale dacice de pe Siret, a unor piese aflate la modă în cele două arii culturale. În această atmosferă au fost create o serie de podoabe specifice ariei răsăritene care formează un grup aparte în ansamblul modei din Dacia preromană. Este vorba de – așa cum am argumentat anterior – fibulele-linguriță cu ornamente zoomorfe și/sau perle de sticlă (ornament preluat însă din zona est-alpină), fibulele cu resort bilateral mare și coarda înfășurată de arc, fibulele puternic profilate de tip oriental, cerceii cu un capăt conic, cei ornamentați zoomorf, precum și cerceii prevăzuți cu spirale³⁴.

Transpunerea ornamentului spiralic pe cercei s-a realizat probabil fără dificultate, din punct de vedere al cerințelor modei. Decorul spiralic era prezent deja pe o serie de piese (verigi cu capete petrecute și înfășurate, din bronz sau argint, cu spirale înălțuite sau simple – fig. 78/4-5), iar pe de altă parte comunitățile dacice de pe Siret și cele sarmatice învecinate adoptaseră masiv obiceiul purtării cerceilor, după cum o demonstrează numărul mare de astfel de artefacte.

Cerceii cu ornamente spiralice, deși încă puțin numeroși, reflectă – în privința decorului – o evoluție îndelungată. Această persistență în timp ar putea sugera, în afara aspectului estetic, o anumită semnificație mai profundă a ornamenticii respective. Cerceii cu spirale înălțuite, alături de alte categorii de piese, conturează o grupă răsăriteană a podoabelor dacice și, totodată, reflectă o serie de aspecte ale interferențelor culturale din acea zonă înainte de cucerirea Daciei.

³³ În legătură cu descoperirile funerare sarmatice ori materialele din contexte dacice în sec. I p. Chr. sunt de menționat C. Beldiman, în *Thraco-Dacica*, 11, 1990, p. 139-151; R. Harhoiu, în *SCIVA*, 44, 1993, p. 41-51; Gh. Bichir, în *SCIVA*, 44, 1993, p. 135-169; A. Rustoiu, în *Ephemeris Napocensis*, 4, 1994, p. 23-31; M. Babeș, în *Transilvanica*, Rahden/Westf., 1999, p. 223-239. În ceea ce privește istoria politică a sarmaților din nord-vestul Mării Negre vezi V. Bărcă, în *ActaMP*, 21, 1997, p. 935-956.

³⁴ A. Rustoiu, în *Analele Banatului*, 7-8, 1999-2000, p. 325-364.

V. ÎN LOC DE ÎNCHEIERE. IMAGINE, IDEOLOGIE ȘI ISTORIE ÎN SPAȚIUL TRACIC NORD-BALCANIC

Reprezentările figurate din aria dacică ocupă un loc important în tentativa de interpretare a fenomenelor spirituale (în special a celor religioase) din spațiul nord-balcanic. De asemenea, ele permit înțelegerea unor elemente ale ideologiei caracteristice aristocrației războinice. În sfârșit, imaginile prezente pe o serie de artefacte de prestigiu ori piese de cult indică existența unor permanențe iconografice și ideologice manifestate de-a lungul a câtorva secole, dar, în același timp, pot fi sesizate și o serie de discontinuități ori transformări.

Tezaurul de la Lupu (jud. Alba)¹ constituie una dintre cele mai spectaculoase descoperiri din Dacia preromană, permițând formularea unor ipoteze în direcțiile enunțate mai sus. Importanța depozitului respectiv este ilustrată și de faptul că, la puțin timp după publicarea sa, nu au întârziat să apară o serie de comentarii privind aspecte dintre cele mai diverse, iar aceste discuții vor continua probabil și în viitor.

Tezaurul a fost descoperit întâmplător în anul 1978 cu ocazia săpării unei gropi de mormânt în noul cimitir al satului din punctul „Sub vii”. La 1,8 m adâncime, sub o lespede de piatră, se afla o cană de bronz în care au fost depuse piesele de argint care compuneau tezaurul. În acest fel, este certă recuperarea integrală a inventarului. Obiectele de argint au fost pliate, încă din antichitate, pentru a încăpea pe gura îngustă a căinii de bronz, ele suferind deformări substanțiale. Cana de bronz era în stare fragmentară, lipsindu-i toarta și cei trei suporturi de la bază (fig. 81/1). Ea este de tip italic, fiind vorba de un import. Tezaurul era compus din 10 piese de argint: o cupă semisferică (*mastos* – fig. 81/2), două fibule cu noduri (fig. 82) și șapte falere cu reprezentări zoomorfe și antropomorfe (fig. 83). Potrivit pieselor de inventar (mai ales pe baza căinii de bronz italice și a fibulelor cu noduri), tezaurul poate fi datat la sfârșitul sec. II a. Chr. și pe parcursul primei jumătăți a sec. I a. Chr. Dacă îngroparea lui ar fi survenit mai târziu, probabil că perechea de fibule cu noduri (care făceau parte probabil dintr-un ansamblu de port ceremonial) ar fi fost înlocuită cu una de fibule cu scut rombic, intrate în modă în a doua jumătate a veacului I a. Chr.

Încă de la prima publicare a tezaurului, plăcile figurate s-au bucurat de o mare atenție. În interpretarea reprezentărilor un rol important îl are deslușirea

¹ I. Glodariu, V. Moga, în *Ephemeris Napocensis*, 4, 1994, p. 33-48.

funcționalității, dar mai ales a dispunerii corecte a plăcilor, întregul ansamblu iconografic având sens numai prin înțelegerea raporturilor dintre imagini.

I. Glodariu și V. Moga au interpretat obiectele din tezaurul de la Lupu ca fiind falere², deși piesele în sine au fost considerate plăci fixate pe un suport expus într-un sanctuar³. Posibilitatea ca artefactele în discuție să fi fost folosite ca falere, prinse pe „hamuri” de piele fixate peste îmbrăcăminte, este sugerată de forma și dimensiunile lor⁴.

Piesele cu reprezentarea unui vultur (nr. e și f) formează prima pereche de falere, cele două păsări fiind afrontate. Următoarele două perechi de falere sunt constituite de o placă având figurat un călăreț (g) și alta cu o reprezentare feminină (l), respectiv o piesă cu reprezentarea călărețului (h) și alta cu cea feminină (j). Această grupare a falerelor este sugerată de dimensiunile fiecărei piese (perechile având diametre asemănătoare; ușoarele deosebiri se pot datora procesului de restaurare) și de faptul că eroii-cavaleri sunt reprezentați galopând spre stânga și nu afrontați, cum este cazul primei perechi de plăci. Având în vedere toate aceste observații se poate presupune că perechile de falere erau purtate pe umeri și pe piept, fiind dispuse de sus în jos după cum urmează (fig. 83): perechea de falere cu reprezentarea vulturilor (nr. e și f); perechea de falere cu reprezentarea călărețului și a unui personaj feminin (g și i); perechea de falere cu reprezentarea călărețului și a unui personaj feminin (h și j), având dimensiuni mai mari decât precedentele; falera cu reprezentarea feminină înaripată (k) era fixată probabil pe piept între cele două șiruri formate de perechile de falere. Utilizarea falerelor în ansambluri vestimentare este confirmată de existența unor perechi de fibule-falere în tezaurul de la Herăstrău (fig. 85/1-2) și a fibulelor cu scut antropomorf (de asemenea perechi) de la Coadă Malului (fig. 86/3-4) și Bălănești (fig. 86/1-2), care erau purtate cu siguranță pe îmbrăcăminte. De asemenea, falerile din tezaurul de la Jakimovo au fost descoperite împreună cu vase de bronz și argint (utilizate probabil în ceremonii, la fel ca vasele din tezaurul de la Lupu) și piese de podoabă⁵. Cu toate acestea, nu pot fi excluse și alte moduri de utilizare. Ceea ce este însă mai important, constă în faptul că dispunerea plăcilor de la Lupu în modul pe care l-am sugerat anterior (indiferent că piesele puteau fi văzute pe un costum ceremonial, într-un templu ori în alt mod), permite o „citire” mai adecvată a mesajului iconografic. Or scopul imaginilor era acela de a fi recunoscute și înțelese, în conexiunea lor, de toți cei care participau la ceremonialul în care erau utilizate și expuse privitorilor.

² Idem, *op. cit.*, p. 39-41.

³ Idem, *op. cit.*, p. 46-47.

⁴ Am adoptat notarea fixată de I. Glodariu, V. Moga, *op. cit.*, p. 36-42.

⁵ A. Milcev, în *Arheologija-Sofia*, XV, 1973, 1, p. 1-14; I. Marazov, *Sakrovisteto ot Jakimovo*, Sofia, 1979, *passim*.

Cercetătorii care s-au referit la reprezentările de pe falerile din tezaurul de la Lupu ori de pe alte piese din perioada Regatului dac, au remarcat legăturile iconografice cu arta tracică mai timpurie din sec. V, dar mai ales din sec. IV-III a. Chr. G. Florea observa, pe bună dreptate, faptul că societatea dacică „a rămas, ca și alte societăți barbare, la momentul de balans între rațional și magic. O lume iliterată folosește mitul ca pe o „istorie sacră”, iar expresia ei, de cele mai multe ori, se regăsește în imagini-simboluri. Evoluțiile locale din sec. V-IV a. Chr. și până la cucerirea romană nu au condus societatea daco-getică spre un stadiu literat...de dezvoltare. Această realitate constituie unul dintre elementele care explică perpetuarea (chiar dacă modificată, filtrată) a formei iconografice de exprimare a mitologiei și ideologiei, a mesajului sacru. Din acest punct de vedere pot fi explicate și unele imagini clișeu care se transmit prin timp de la un capăt la celălalt al segmentului cronologic pomenit...”⁶. Însă, perpetuarea unor imagini între aceste limite cronologice largi nu poate fi înțeleasă deplin dacă nu se are în vedere și faptul că întreaga ideologie exprimată de ele a fost promovată și conservată de un anumit gen de aristocrați. Înainte de a urmări evoluția și transformările în timp ale aristocrației nord-balcanice, sunt necesare o serie de precizări în legătură cu piesele figurate asemănătoare și contemporane falerelor de la Lupu.

La Surcea (jud. Covasna)⁷ a fost descoperit un tezaur de argint, având în inventar și șase nicovale de fier utilizate în orfevrie. Piesele de argint sunt reprezentate de lingouri, două falere și patru discuri perforate în partea centrală. Pe una din falere (fig. 37/5), de formă ovală, este înfățișat un călăreț în mers spre dreapta, având o sabie lungă (probabil este figurată sabia lungă de tip celtic). Personajul pare a fi îmbrăcat în armură, iar coafura este asemănătoare cu cea a cavalerului de pe o faleră din tezaurul de la Galițe. Deasupra călărețului este redat un vultur cu aripile desfăcute, iar în registrul inferior, sub cal, un câine sau lup. Pe cea de a doua faleră, de formă rotundă, este figurat un grifon. Cele patru discuri amintite – ornamentate cu motive vegetale – au fost considerate bazele unor vase de argint, de felul celor din tezaurul de la Sâncrăieni⁸, însă analogiile cu piesele din tezaurul de la Galițe indică faptul că este vorba, mai degrabă, de falere. Toate piesele au fost realizate în tehnica *au repoussé*, unele dintre ele păstrând încă urme de aurire. Tezaurul a fost datat la sfârșitul sec. II și în prima jumătate a sec. I a. Chr.

Din tezaurul de la Jakimovo (nord-vestul Bulgariei)⁹, care conținea piese de argint și bronz (o cană bitronconică transformată în strecurătoare, o brățară spiralică etc.), reține atenția o faleră pe care era reprezentat bustul unei divinități

⁶ G. Florea, în V. Sîrbu, G. Florea, *Imaginar și imagine în Dacia preromană*, Brăila, 1997, p. 92.

⁷ L. Mărghită, *Tezaure de argint dacice*. Catalog, București, 1976, p. 54-55.

⁸ I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974, p. 65.

⁹ Vezi *supra*, nota 5.

feminine înaripate, având în mâna dreaptă un *kantharos* (fig. 84/1). De asemenea, pe o cupă conică de argint este figurat, în relief, un călăreț înarmat cu o sabie lungă. Atât falera, cât și cupa, prezintă urme de aurire. Tezaurul poate fi datat în prima jumătate a sec. I a. Chr.

Alte două falere cu reprezentări antropomorfe au fost descoperite la Galiče (Bulgaria)¹⁰. Din același tezaur făceau parte alte falere cu decor vegetal. Piesele figurate redau imaginea unui personaj feminin (fig. 84/2), având părul prins în două cozi (la nivelul umerilor se află două păsări, probabil porumbei), respectiv a unui călăreț în mers spre stânga (fig. 84/3). Ambele piese au fost aurite. Și acest tezaur este de încadrat cronologic între sfârșitul sec. II a. Chr. și jumătatea sec. I a. Chr.

Falerele de argint de la București-Herăstrău, pe care au fost reprezentate bustul unei divinități feminine, au fost fixate pe fibule din bronz (fig. 85/1-2). O reprezentare asemănătoare se constată pe un medalion ceramic de la Cărlomănești¹¹. Probabil că aceeași divinitate a fost figurată și pe perechile de fibule din tezaurul de la Bălănești (fig. 86/1-2) și Coadă Malului (fig. 86/3-4), precum și pe o piesă asemănătoare provenind din Transilvania (poate din sudul spațiului intra-carpatic) și aflată în Muzeul Național Maghiar din Budapesta (fig. 85/4c). În cazul acestor artefacte a fost reprezentat doar capul divinității. Din punct de vedere cronologic, așa cum am avut prilejul să demonstrez cu altă ocazie, fibulele-falere de la Herăstrău aparțin primei jumătăți a sec. I a. Chr., în timp ce fibulele cu scut antropomorf se datează în a doua jumătate a aceluiași veac¹².

Alte două piese ornamentate se deosebesc de cele menționate până acum. Este vorba, în primul rând, de placa de argint aurit din tezaurul de la Săliște, fostă Cioara (jud. Alba)¹³. Ea s-a păstrat fragmentar, iar modul de utilizare este necunoscut¹⁴ (fig. 87/1). Figurația în relief este constituită de două personaje masculine, în picioare, dintre care cel păstrat întreg are mâna stângă ridicată și pare a fi înarmat cu o sabie lungă. Atât reprezentările, cât și placa propriu-zisă (care se prindea cu nituri de argint de o altă piesă care nu s-a mai păstrat) constituie un unicat în spațiul dacic. Tezaurul de la Săliște a fost datat, mai ales pe baza fibulelor cu scut rombic din inventar, în a doua jumătate a sec. I a. Chr.¹⁵ Cea de a doua placă la care mă voi referi a fost realizată din bronz și a

fost găsită în ultimul nivel al cetății dacice de la Polovragi – „Cetățuie”¹⁶ (fig. 87/2). Pe una din fețe este reprezentat un călăreț în mers spre stânga, încadrat de două figuri umane având fiecare câte o mână ridicată. Călărețul poartă pe cap un *pileus*. Pe revers, într-un chenar semilunar, a fost reprezentat un *kantharos* flancat de doi cocoși. Se pare că întreaga placă a fost turnată greșit, după care, fie s-a încercat retușarea ei, fie a fost reutilizată ca nicovală „câci numai așa se pot explica sutele de lovituri de dăltiță ale căror urme sunt vizibile pe părțile lise ale reversului și chiar pe avers”¹⁷. Placa de la Polovragi a fost datată, conform contextului de descoperire, în a doua jumătate a sec. I a. Chr. O serie de detalii de ordin stilistic, dar și posibilitatea ca cetatea de la Polovragi să fi fost distrusă numai cu prilejul războaielor daco-romane din vremea lui Traian¹⁸, ar putea indica o datare spre sfârșitul sec. I p. Chr. Această încadrare cronologică ar explica poate mai bine apropierea reprezentării de la Polovragi de reliefurile cavalerilor danubieni (după cum remarcă L. Țeposu – Marinescu¹⁹) și ar aduce în discuție eventualitatea ca piesa să constituie un „import” de la sud de Dunăre.

În așezarea dacică de la Răcătău (jud. Bacău) au fost descoperite două piese ceramice cu reprezentări figurate. Este vorba de un *kantharos* păstrat, din păcate, în stare fragmentară, pe pereții căruia au fost figurate în relief, printre altele, un călăreț, un personaj masculin înaripat și altul feminin²⁰ (fig. 88/2). G. Florea opinează că este vorba de imaginea cavalerului în două ipostaze: cea clasică, înarmat și alta divină. Ar putea fi vorba de secvențe din ciclul mitologic ale personajului respectiv²¹. Cea de a doua piesă este un tipar de lut (fig. 88/1) pe care sunt reprezentați un călăreț în mers spre stânga, având o mână ridicată, și un alt personaj aflat în fața călărețului, având la rândul său o mână ridicată. Acesta din urmă poartă pe cap un *pileus*²². Ambele piese au fost descoperite în ultimul nivel de locuire al așezării de la Răcătău și se datează în sec. I p. Chr.

După trecerea în revistă a descoperirilor cu reprezentări figurate din spațiul dacic, se impun o serie de observații privitoare la răspândirea și

¹⁶ F. Marinescu, în *SMMIM*, 10, 1977, p. 30-32; L. Țeposu-Marinescu, în *Muzeul Național*, 7, 1983, p. 77-80; idem, în *Sargetia*, 20, 1986-1987, p. 104.

¹⁷ F. Marinescu, *op. cit.*, p. 31.

¹⁸ Cf. I. Glodariu, *Arhitectura dacilor. Civilă și militară*, Cluj-Napoca, 1983, p. 81-82.

¹⁹ L. Țeposu-Marinescu, în *Muzeul Național*, 7, 1983, p. 80.

²⁰ V. Căpitanu, în *Carpica*, 18-19, 1986-1987, p. 72-74, fig. 1a-d; idem, în *Carpica*, 25, 1994, p. 123-124, fig. 1-2.

²¹ G. Florea, *op. cit.*, p. 94. S. Sanie, *op. cit.*, p. 86-91 descrie pe larg vasul de la Răcătău și recunoaște o serie de elemente simbolice care trimit spre iconografia mediului bosporan.

²² V. Căpitanu, în *Carpica*, 25, 1994, p. 126-128, fig. 8 și informații amabile V. Căpitanu pentru care doresc să îi mulțumesc și pe această cale. Trebuie menționat aici și un vas în formă de butoi modelat sub forma unui călăreț, descoperit tot la Răcătău (V. Căpitanu, *op. cit.*, p. 123-125). Vasul respectiv, prin caracteristicile sale nu poate fi încadrat printre descoperirile la care m-am referit în paginile de față.

¹⁰ N. Fettich, în *ActaArchHung*, III, 1953, fig. 5-6.

¹¹ I. H. Crișan, *Spiritualitatea geto-dacilor*, București, 1986, p. 220.

¹² A. Rustoiu, în *Apulum*, 32, 1995, p. 113-120 (cu bibliografia).

¹³ L. Mărghită, *op. cit.*, p. 23; idem, în *SCIV*, 20, 1969, p. 325.

¹⁴ Printre ipotezele formulate în legătură cu funcționalitatea plăcii se numără și aceea că este vorba de o parte de vas cu scene de cult, de felul cazanului de la Gundestrup. Cf. S. Sanie, *Din istoria culturii și religiei geto-dacice*, ed. a II-a, Iași, 1999, p. 122.

¹⁵ A. Rustoiu, *Fibulele*, p. 44-45, 81.

cronologia lor. Așa cum se poate observa din tabelul de mai jos, o serie de piese sunt datate la sfârșitul sec. II a. Chr., dar mai ales în prima jumătate a sec. I a. Chr. Este vorba în special de falere provenind din tezaure de argint. Într-un singur caz este vorba de o cupă conică, iar în alt caz de un medalion ceramic provenind dintr-o așezare. Reprezentările sunt constituite de călăreți și personaje feminine redată întregi sau doar bustul. În a doua jumătate a sec. I a. Chr. artefactele figurate antropomorf se reduc la fibule cu scut pe care sunt realizate doar capete feminine. Placa din tezaurul de la Săliștea rămâne o apariție singulară, iar cea realizată din bronz aflată în cetatea de la Polovragi ridică o serie de probleme privind datarea și proveniența. Este cât se poate de clar că acest prim grup de descoperiri se concentrează, din punct de vedere cronologic, în prima jumătate a sec. I a. Chr., când imaginea călărețului se asociază uneori cu reprezentări feminine.

Contextele de descoperire ale pieselor figurate și cronologia lor

Contexte și cronologie	TEZAURE				AȘEZĂRI			SEC. I A. CHR.	SEC. I P. CHR.
Artefacte	Falere	Cupă conică	Fibule	Placă argint	Kantharos	Medalion, tipar ceramic	Placă bronz		
Localități									
Lupu	■							■	
Surcea	■							■	
Iakimovo	■	■						■	
Galiče	■							■	
Herăstrău	■							■	
Cârlomănești	■					■		■	
Coadă Malului			■						■
Bălănești			■						■
Transilvania			■						■
Săliștea				■					■
Polovragi							■	■	?
Răcătău					■				■
Răcătău						■			■

Pe parcursul sec. I p. Chr. reprezentările antropomorfe, în special cele ale călărețului, sunt documentate doar în așezarea de la Răcătău și sunt realizate pe piese ceramice.

Aria de răspândire a pieselor în discuție este deosebit de semnificativă. Cele datate în sec. I a. Chr. se întâlnesc în sud-vestul și sud-estul Transilvaniei, Oltenia, Muntenia și nord-vestul Bulgariei. În aceeași arie geografică se află dispersate – în general – și complexe funerare ale grupului Padea – Panaghiurski Kolonii, precum și mormintele tumulare dacice din sec. I a. Chr. (fig. 89). Reprezentările figurate din sec. I p. Chr. sunt cunoscute doar la Răcătău, pe Siret, regiune în care tocmai în aceeași perioadă își fac apariția o serie de morminte tumulare, într-un moment în care complexe similare din restul Daciei dispăruseră deja (fig. 90). Mormintele respective se situează în apropierea marilor așezări de la Poiana-Galați (singura stațiune cu morminte eşalonate pe întreaga perioadă a sec. I a. Chr. – I p. Chr.), Răcătău, Brad. O serie de elemente de inventar și de ritual ilustrează puternice influențe sarmatice²³. Pe de altă parte, după dispariția lui Burebista, zona Sietului nu a mai făcut parte din cadrul Regatului controlat de dinastia de la Sarmizegetusa²⁴. De aici o serie de fenomene specifice întâlnite doar în zona est-carpatică.

Având în vedere observațiile de mai sus, se pare că există o legătură între reprezentările enumerate anterior și tumulii din Dacia, mai precis, între „mesajul religios și ideologic” exprimat de piesele figurate și aristocrația înmormântată în acele monumente funerare.

Înainte de a încerca sesizarea semnificațiilor acestei situații, sunt necesare o serie de precizări în legătură cu evoluția iconografiei din arta tracică într-un context cultural și istoric mai larg.

Arta tracică din sec. V, dar mai ales aceea din sec. IV-III a. Chr. a cunoscut un repertoriu iconografic mult mai bogat decât manifestările târzii din sec. I a. Chr. – I p. Chr., iar numărul reprezentărilor a fost mult mai mare. Ele au apărut în special pe artefacte metalice, de obicei din aur sau argint (vase, echipament militar fastuos, aplici, piese de harnașament etc.), dar și pictate pe pereții unor camere funerare²⁵. Cele mai caracteristice teme iconografice (fig. 91-92) sunt reprezentate de personaje masculine călare, de obicei în scene de vânatoare, personaje masculine și feminine în care de luptă, scene de sacrificiu, divinități feminine înaripate, hierogamii, lupte între animale, procesiuni de animale, animale fantastice, eroi mitici (cum este cazul lui Herakles) etc. Deși pentru o zonă mai largă, ce se întinde din nordul Moldovei, Muntenia și Oltenia

²³ În legătură cu relațiile dintre daci și sarmați a se vedea studiul foarte recent al lui V. Bărcă, în *Interregionale und Kulturelle Beziehungen im Karpatenraum* (2. Jht. v.Chr. – 1. Jht. n.Chr.), Cluj-Napoca, 2002, p. 103-150.

²⁴ Fortificațiile de la Brad, Răcătău și probabil Poiana au fost dezafectate în a doua jumătate a sec. I a. Chr. V. Ursachi, în *Carpica*, 18-19, 1986-1987, p. 31-51; cf. I. Glodariu, în *Crișana. Antiqua et mediaevalia*, I, Oradea, 2000, p. 7.

²⁵ Din vasta bibliografie privind arta tracică menționez lucrările lui D. Berciu, *Arta traco-getică*, București, 1969; P. Alexandrescu, în *Dacia*, N.S., 27, 1983, p. 45-66; 28, 1984, p. 85-97; V. Sirbu, G. Florea, *Imaginar și imagine în Dacia preromană*, Brăila, 1997; I. Marazov, *Mit, ritual i izkustvo u Trakite*, Sofia, 1992.

până la Marea Egee, pare a fi vorba de o anumită unitate a reprezentărilor, există și unele regiuni în care au fost surprinse o serie de elemente specifice. Așa este cazul artei geților și a tribalilor, care au creat un număr de piese și reprezentări caracteristice întâlnite numai la nord de Munții Balcani²⁶.

Apariția artei figurative tracice, după cum afirmă Iv. Marazov²⁷, se leagă de constituirea Regatului odris pe la mijlocul sec. V, ca apoi în secolele următoare ea să se generalizeze pe o arie vastă. Modificările structurale la nivelul comunităților tracice și-au găsit expresia în aceste reprezentări. Mitologia comună a triburilor s-a transformat foarte curând într-o doctrină ideologică menită să legitimizeze puterea regală. Cristalizarea sistemului ideologic al dinastilor și para-dinastilor din Tracia demonstrează fără dubiu un sistem trifuncțional asemănător altor comunități indo-europene²⁸. Pe de altă parte, imaginile de călăreți, probabil cele mai numeroase, indică existența unor rituri de inițiere și investitură ale dinastilor din Tracia. În alte cazuri este vorba de scene de heroizare ecvestră. Cum venerarea eroilor se leagă de mormântul lor, numărul mare de tumuli cu camere funerare nu este întâmplător.

Transformările survenite în societatea tracică pot fi sesizate și prin analiza altor fenomene de cultură și civilizație. În aceeași perioadă își fac apariția mari așezări fortificate. Ele sunt documentate în Thracia sud-dunăreană, în zona dintre Dunăre și Carpați și de la răsărit de munți până în regiunile nord-pontice²⁹. Aspectul lor diferă, la fel ca al fastuoaselor morminte cu cameră funerară, în funcție de apropierea sau depărtarea față de centrele artistice sudice. Dacă la Seuthopolis se poate vorbi de un „oraș grecesc”, marile fortificații de la nord de Dunăre (Stănțești, Cotnari, Moșna etc.) își păstrează aspectul tradițional: incinte delimitate de valuri de pământ și palisade, foarte rar ziduri din piatră cu armături de lemn. Totuși, chiar și la nord de Dunăre au fost construite o serie de fortificații inspirate din lumea greacă și probabil cu participarea unor arhitecți greci. Așa este cazul zidurilor din cărămidă de la Coțofenii din Dos și Bâzdâna, în Oltenia³⁰.

²⁶ P. Alexandrescu, în *Sbornik Narodniho Muzea v Praze*, 56, 2002, 1-4, p. 167-170.

²⁷ Iv. Marazov, în *Sbornik Narodniho Muzea v Praze*, 56, 2002, 1-4, p. 157.

²⁸ Idem, *loc. cit.* Istoricul bulgar, pe baza surselor scrise și iconografice, este de părere că regele trac constituie o „sinteză a celor trei funcții”, în sensul definit de G. Dumézil. La rândul său, S. Nemeti, în *Ephemeris Napocensis*, 9-10, 1999-2000, p. 123-125, analizând scenele de pe plăcuțele tezaurului de la Letnița, sesizează o serie de elemente iconografice care nu pot fi interpretate decât ca elemente mitologice specifice ideologiei trifuncționale a indo-europenilor.

²⁹ A. C. Florescu, în *Cercetări istorice*, II, 1971, p. 105-107; S. Teodor, *Regiunile est-carpătice ale României în secolele V-II î.d.Hr.*, București, 1999, p. 18-21 (unde autoarea plasează sfârșitul unora dintre așezările fortificate din Moldova pe parcursul sec. II a. Chr.); I. T. Niculiță, *Severnye frakijy v VI-I vv. Do n.e.*, Chișinău, 1987, p. 83-125; V. Sîrbu, G. Trohani, în *The Thracian World at the Crossroads of Civilizations*, I, Bucharest, 1997, p. 512-539; A. Zanoci, *Fortificații geto-dacice din spațiul extra-carpatic în sec. VI-III a. Chr.*, București, 1998, p. 102-104.

³⁰ G. Trohani, în *Thraco-Dacia*, IX, 1988, p. 166; A. Rustoiu, în *Analele Banatului*, II, 1993, p. 184.

Toate aceste fortificații și-au încheiat existența spre jumătatea sec. III a. Chr. și în a doua parte a veacului respectiv. Marea diversitate de teorii privind cauzele fenomenului respectiv³¹ nu explică esența transformărilor din spațiul locuit de comunitățile tracice. Desigur, în unele cazuri particulare pot fi intuite acțiuni violente ale unor populații războinice. Modificările survenite în lumea tracică, așa cum sunt exprimate ele de unele surse istorice și de datele arheologice, au, mai degrabă, cauze interne care țin de structura socială a comunităților.

Declinul aristocrației tracice se manifestă de la jumătatea sec. III a. Chr. până spre sfârșitul veacului respectiv. Expresia acestui recul o constituie dispariția într-un interval scurt (de câteva decenii) a fortificațiilor, a fastuoaselor morminte tumulare și a tezaurilor de obiecte de aur și argint. Probabil că invazia celtilor în Peninsula Balcanică în prima jumătate a sec. III (cu toate urmările acestor atacuri³²) și a bastarnilor în Moldova central-nordică (în jurul anului 200 a. Chr.) au afectat, în parte, puterea geților extra-carpatici și a altor comunități tracice din nordul Balcanilor. Însă, dispariția în totalitate a așezărilor fortificate nu se putea produce fără dispariția aristocrației care a „creat” fenomenul. Izvoarele istorice scrise nu surprind aceste transformări rapide petrecute la nivel social. Ele sunt însă comparabile cu evenimentele cunoscute în lumea clasică. Astfel, orașele grecești au trecut în doar câteva decenii, pe parcursul sec. V a. Chr., de la regimurile oligarhice la cele democratice. Fenomenele din spațiul tracic sunt asemănătoare în ceea ce privește aria vastă de desfășurare și rapiditatea lor.

După marea înflorire a civilizației tracice, a urmat ceea ce V. Sîrbu a desemnat ca fiind „veacul întunecat” al aristocrației nord-balcanice³³. Este perioada cuprinsă, în linii generale, între jumătatea sec. III a. Chr. și sfârșitul sec. II a. Chr., interval în care descoperirile figurative sunt extrem de rare. Totuși, în această perioadă a avut loc regrouparea elitelor aristocratice din regiune și afirmarea lor pe scena istoriei. Noua aristocrație a fost însă diferită de cea anterioară, atât din punct de vedere al componentelor etnice, cât și al modului de manifestare. La sfârșitul sec. III a. Chr., dar mai ales pe parcursul sec. II a. Chr., într-o arie care cuprinde zona de la sud de Munții Balcani, în bazinul superior al Mariței, podișul sofot, dar mai ales nordul și nord-vestul Bulgariei, au apărut o serie de morminte tumulare de incinerare (arderea se făcea probabil pe loc, iar uneori cenușa se depunea în urne) având în inventar piese de armament și harnașament. Acestea erau reprezentate de artefacte locale, dar și

³¹ S-a presupus acțiunea violentă a unor comunități străine, cum este cazul bastarnilor, sarmaților, celtilor etc., schimbări ale climei, abandonarea unor fortificații datorită „uzurii morale”, producerea unor cataclisme naturale etc.

³² Constituția în Thracia de sud-est a Regatului cu centrul la Tylis, stabilirea scordiscilor în nord-vestul Peninsulei Balcanice etc.

³³ V. Sîrbu, în V. Sîrbu, G. Florea, *op. cit.*, p. 91.

celtice. Este vorba, așa cum am mai avut prilejul să amintesc pe parcursul acestei lucrări, de pumnale curbe de tip local, vârfuri de lănci, elemente de scut (de obicei *umbo*) și, foarte rar, coifuri și cămăși de zale. De asemenea, sunt frecvente săbiile lungi cu două tășuri, specifice celților și prezentând uneori ornamente tipice „cercului” artistic La Tène, cum este cazul tecii exemplarului de la Pavolce, în zona Vrața. Harnașamentul este reprezentat în special de zăbale locale, de tip tracic, datate în sec. III – I a. Chr., ceea ce denotă că este vorba de cavaleri. Inventare asemănătoare au fost descoperite și pe malul drept al Dunării, în zona Porților de Fier, precum și la nord de fluviu, mai ales în Oltenia. Însă aceste complexe funerare au fost plane, de incinerare, cu resturile depuse în gropi simple, mai rar în urne, iar elementele de rit, ritual și inventarul ceramic, indică faptul că cei îngropați pe malul drept al Dunării erau scordisci, iar cei de pe teritoriul actual al României erau daci. Aceste atribuiri etnice sunt confirmate și de dispunerea în zonă a diferitelor comunități, așa cum sunt ele consemnate de o serie de autori antici. Tot pe baza relatărilor respective se poate întui „geneza” noii aristocrații războinice din zona nord-balcanică. Ea a apărut în urma unor alianțe militare între tribali, scordisci și, mai apoi daci, fapt demonstrat și de amalgamul de elemente locale și celtice sesizabil în inventarele funerare, dar mai ales în componența armamentului. Această aristocrație și-a făcut apariția la sfârșitul sec. III și începutul sec. II a. Chr. în regiunile de la sud de Dunăre, fenomenul extinzându-se apoi spre nord, în Oltenia, o parte a Munteniei și în sud-vestul Transilvaniei. La sfârșitul sec. II a. Chr. și pe parcursul veacului următor, în Dacia nord-dunăreană se constată existența unor morminte tumulare având în inventar același armament compozit. Aria acestor complexe este mai extinsă decât a celor plane, cuprinzând sud-vestul Transilvaniei, Oltenia, Muntenia și Moldova de sud. Este vorba de morminte atribuite de cercetători aristocrației dacice³⁴, majoritatea fiind contemporane Regatului dac din vremea lui Burebista.

Prin urmare, de la sfârșitul sec. III a. Chr., dar mai ales pe parcursul sec. II – I a. Chr., constatăm nașterea și evoluția unei noi aristocrații, compozite din punct de vedere etnic, dar relativ unitară în ceea ce privește modul de manifestare: războinici de temut, maeștrii în mânăuirea armelor, a căror „ocupație” era războiul (dovadă numeroasele campanii militare, în scop de jaf, întreprinse în Thracia și Macedonia). Această aristocrație a creat și o nouă ideologie. O serie de elemente au fost preluate însă din vechiul fond local. Așa s-ar putea explica reapariția la sfârșitul sec. II a. Chr. a unor imagini figurate a căror iconografie se regăsește în perioada anterioară, de înflorire a civilizației

³⁴ Deși, în viitor, s-ar putea constata anumite similitudini ale ritului și ritualului funerar între tumulii din nord-vestul Bulgariei și cei de pe teritoriul României, este de remarcat faptul că în marea majoritate a cazurilor complexe funerare de la nord de Dunăre se află în preajma unor așezări și cetăți dacice al căror inventar indică fără dubii apartenența etnică a defuncțiilor.

tracice. Printre elementele care s-au păstrat se numără tema eroului-cavaler, cea a zeiței înaripate și imaginea vulturului. Este posibil ca sensul unora dintre reprezentări să fi cunoscut o serie de transformări. De pildă, imaginea cavalerului, spre deosebire de arta sec. V-III a. Chr., apare într-o formă relativ „standardizată”, fapt ce ar putea sugera o evoluție de la *heros* la o divinitate războinică³⁵. În orice caz, după cum am mai observat, reprezentările „timpurii”, de la sfârșitul sec. II a. Chr. și cele datate pe parcursul veacului următor (mai ales în prima jumătate a sec. I a. Chr.), se concentrează în aria grupului Padea – Panaghiurski Kolonii și în zonele în care sunt documentate morminte tumulare dacice. Acest fapt sugerează o legătură între reprezentările figurate și aristocrația războinică din perioada respectivă care și-a creat o ideologie specifică, exprimată și prin imagini, preluând o serie de elemente proprii aristocrației tracice anterioare, după cum o indică perpetuarea unor elemente iconografice.

Alte argumente în sensul acestei afirmații sunt oferite de imaginea vulturului și a șarpelui. După cum constatau și editorii tezaurului de la Lupu, opoziția dintre vultur și șarpe constituie expresia dualității dintre cer și pământ, simbolizând divinitatea supremă care asigură ordinea universului cosmic și al celui terestru³⁶. Această dualitate și, în același timp, complementaritate este frecvent întâlnită de la un capăt la altul al spațiului mitologiilor indo-europene³⁷. Rolul și locul important pe care îl ocupa reprezentarea vulturului în iconografia aristocrației războinice nord-balcanice este indicat și de apariția imaginii lui pe o serie de pumnale curbe (armă specifică acestor războinici, având probabil și o utilitate rituală), descoperite atât în morminte tumulare din nord-vestul Bulgariei, cât și în morminte plane din Oltenia și sud-vestul Transilvaniei (fig. 38). În sfârșit, este deosebit de semnificativă și dispunerea vulturului în registrele superioare ale unor ansambluri iconografice, cum sunt cele de pe falera ovală cu reprezentarea călărețului de la Surcea ori în tezaurul de la Lupu, potrivit aranjării falerelor în felul pe care l-am sugerat.

Transpunerea pe artefacte metalice, în special pe cele din argint, a imaginilor preluate din perioada sec. IV-III a. Chr. nu a întâmpinat probabil dificultăți tehnologice deosebite. „Familiile” de meșteri cunoșteau tehnicile de prelucrare a metalelor respective. O serie de ustensile vechi (cum sunt ștanțele de la Cățelu Nou și Radovanu) au rămas încă în inventarele unor ateliere și în sec. I a. Chr., fapt care indică originea mai îndepărtată a grupurilor de artiștii din regiune³⁸. O serie de procedee cunoscute anterior au fost aplicate și în

³⁵ G. Florea, *op. cit.*, p. 94; S. Nemeti, *op. cit.*, p. 125.

³⁶ I. Glodariu, V. Moga, *op. cit.*, p. 43-44. Reprezentările de pe falerele dacice, ca și acelea de pe pumnalele curbe de care va fi vorba mai jos, au un alt sens decât vulturii modelați în lut și folosiți, poate, drept capace pentru vase rituale, piese analizate recent de F. Medeș, în *Studii de istorie antică*, Cluj-Napoca, 2001, p. 243-251.

³⁷ G. Dumézil, *Zei suverani ai indo-europenilor*, ed. 3, București, 1997, *passim*.

³⁸ Vezi *supra*, cap. III.2.

realizarea pieselor din sec. II-I a. Chr.: prelucrarea prin forjare la cald, ornamentarea în tehnica *au repoussé*, aurirea etc. În ceea ce privește iconografia (care a suferit însă o serie de „interpretări”), artizanii au avut probabil acces la unele tezaure regale³⁹ ori din sanctuare și locuri sacre⁴⁰, la picturile de pe o serie de monumente din piatră sau este posibil să fi observat imaginile păstrate pe materiale perisabile (lemn, textile etc.). O seamă de teme iconografice, anumite ipostaze și amănunte stilistice, au cunoscut o circulație mai vastă, atât în timp, cât și în spațiu. Zeița înaripată (pe care în perioada târzie a orfevreriei dacice o întâlnim pe o faleră de la Lupu și pe alta de la Jakimovo) este prezentă în zona est-mediteraneană încă din epoca miceniană, fiind apoi frecventă în lumea elenistică, tracică sau nord-pontică⁴¹. De asemenea, personajul feminin de pe falera de la Galiče este asemănător cu reprezentări pictate ale Demetrei de pe unele monumente din zona Mării Negre⁴² (în mediul scitic ori cel bosporan).

Așa cum am văzut într-un alt capitol, exista o legătură strânsă între artizani și aristocrați. Primii lucrau la comanda celor din urmă și realizau produsele care li se cereau. Prin urmare, chiar dacă artizanii din Dacia stăpâneau tehnicile de prelucrare a argintului și erau probabil familiarizați cu anumite teme iconografice răspândite, ei nu au realizat artefacte cu astfel de reprezentări decât numai atunci când noua aristocrație războinică a cerut și a avut nevoie de exprimarea ideologiei lor prin astfel de imagini.

Reprezentările figurate, de felul celor la care m-am referit, ca și complexele funerare plane, iar mai apoi cele tumulare, aparținând aristocrației, se reduc treptat în a doua jumătate a sec. I a. Chr., pentru a dispărea la sfârșitul aceluiași veac. Singura zonă în care aceste fenomene reapar este valea Siretului. Este dificil de a explica motivele acestor transformări.

Una din cauzele posibile ar putea fi constituită de reforma sacerdotal-religioasă înfăptuită de Deceneu. Potrivit unei informații transmise de Iordanes (*Getica*, 71) și preluată probabil de la Dion Chrysostomos, „...Deceneu a devenit în ochii lor (al geților) o ființă demnă de admirație (miraculoasă ?), încât a condus nu numai pe oamenii de rând, dar chiar și pe regi. Căci atunci a ales dintre ei pe bărbații cei mai de seamă și mai înțelepți, pe care i-a învățat teologia, i-a sfătuit să cinstească anumite divinități și sanctuare, făcându-i preoți și le-a dat

³⁹ În legătură cu acumulare unor tezaure regale sau de stat în lumea antică, dar și mai târziu, vezi E. Moscalu, în *Hierarșii*, 7-8, 1989, p. 202-204.

⁴⁰ Antichitatea cunoaște numeroase sanctuare și locuri consacrate unde se acumulau, în timp îndelungat, bunuri uriașe datorită ofrandelor aduse de credincioși. Unul dintre exemple este tezaurul tectosagilor. Strabon (IV, 1, 13) afirmă că acesta a fost depus „parte în sanctuare, parte în locuri sacre” și că „în Tolossa sanctuarul era sfințit și foarte cinstit de către locuitorii din împrejurimi, de aceea și averile, închinat aici de multă lume, s-au înmulțit, fără să cuteze cineva să se atingă de ele”.

⁴¹ J. Valeva, în *Thracia*, 11, Sofia, 1995, p. 337-352.

⁴² *Skytische Kunst*, Leningrad, 1986, p. 6; V. F. Gajdukevic, *Das bosporanische Reich*, Berlin-Amsterdam, 1971, p. 435, fig. 129.

numele de pileați...” V. Lica afirma că „acest pasaj se pretează la o interpretare cu totul neașteptată în raport cu cele tradiționale, întru-cât lectura atentă a ultimei sale părți ridică o seamă de întrebări de mare dificultate și însemnătate pentru cercetătorul religiei geto-dacilor...Este limpede că între acțiunile lui Deceneu – alegerea preoților, instruirea în teologie, arătarea anumitor divinități și sanctuare spre a fi adorate – există o strânsă legătură, ele neputând fi separate”⁴³. Același cercetător, după ce argumenta că Zalmoxis nu mai era o divinitate „la modă” în epoca Regatului dac de la Burebista la Decebal, concluzionează că sensul reformei sacerdotal-religioase a lui Deceneu era acela de a impune autoritatea unei caste de preoți și de așezare în fruntea panteonului a zeului Marte (menționat de autori și poeți antici și care nu era străin spiritualității dacice), toate acestea pentru ca religia să devină un element puternic al unității etnico-politice a daco-geților⁴⁴. Ideea reformei lui Deceneu este sprijinită și de o serie de observații arheologice. Astfel, sanctuarele dacice, circulare sau patrulete, se pare că nu sunt anterioare domniei lui Burebista, ceea ce ar putea însemna că acestea sunt acele construcții de cult în care erau adorate „anumite divinități” la care face referire Iordanes. Însă, după părerea mea, este greu de crezut că în urma unei astfel de reforme religioase, inițiată de casta sacerdotală în fruntea căreia se afla Deceneu, a fost impusă adorarea lui Marte ca divinitate supremă. Mai degrabă, referirile din textele antice la zeul războiului, venerat în Dacia, au fost generate de spiritul militar al dacilor intrați, tot mai frecvent după domnia lui Burebista, în conștiința lumii clasice în ipostaze violente și amenințătoare față de Roma. Deși Iordanes (*Getica*, 41), după Dion Chrysostomos, afirmă că „lui (Marte) i se jertfeau primele prăzi, lui i se atârnavă pe trunchiurile arborilor prăzile de război cele dintâi și exista un simțământ religios adânc în comparație cu ceilalți zei, deoarece se părea că invocarea spiritului său era ca aceea adresată unui părinte”, sunt semnificative și impresiile lui Dion despre cele văzute cu ocazia călătoriei în Dacia, în preajma războaielor daco-romane. „...Am ajuns la niște oameni întreprinzători – relatează filosoful din Prusa (*Discursuri*, XII, 19) – care nu aveau răgazul să asculte cuvântări, ci erau agitați și tulburați ca niște cai de curse la potou...Acolo, la ei, puteai să vezi peste tot săbii, platoșe, lănci, toate locurile fiind pline de cai, arme și oameni înarmați”. În atare situație, nu este de mirare că zeul Marte pare a ocupa locul cel mai important. Sensul reformei trebuie să fi constat, mai probabil, în întărirea „autorității” divinității (sau divinităților) răspunzătoare de funcția suveranității magice și juridice, ce se afla pe primul loc în cadrul ideologiilor religioase ale indo-europenilor. O astfel de reformă ar fi în concordanță cu cei care au inițiat-o: casta preoților care erau răspunzători de

⁴³ V. Lica, în *Istros*, 1, 1980, p. 178-179.

⁴⁴ Idem, *op. cit.*, p. 179-181; cf. N. Gostar, V. Lica, *Societatea geto-dacică de la Burebista la Decebal*, Iași, 1984, p. 69-102.

conservarea unor dogme și tradiții. Această soluție ar putea, eventual, explica și dispariția reprezentărilor figurate pe parcursul sec. I p. Chr., zeul suveran nefiind „personalizat” în imagini, la fel cum, anterior, el fusese doar sugerat prin „atributele” sale (așa cum pare a fi cazul falerelor cu reprezentarea vulturului și a șarpelui din tezaurul de la Lupu⁴⁵).

Reforma lui Deceneu și o serie de elemente ale acesteia sunt sugerate și de alte surse antice. Într-un cunoscut pasaj aparținând lui Strabon (VII, 3, 11), foarte des citat, geograful grec relatează că Burebista „ajungând în fruntea neamului său care era istovit de războaie dese...l-a înălțat atât de mult prin exerciții, abținere de la vin și ascultare față de porunci, încât în câțiva ani a făurit un stat puternic...Spre a ține în ascultare poporul, el și-a luat în ajutor pe Deceneu, un șarlatan care rătăcise multă vreme prin Egipt, învățând acolo unele semne de prorocie, mulțumită cărora susținea că tălmăcește voința zeilor. Ba încă de un timp fusese socotit și zeu, așa cum am arătat atunci când am vorbit de Zamolxis. Ca o dovadă pentru ascultarea care i-o dădeau (geții), este și faptul că ei s-au lăsat înduplecați să taie vița de vie și să trăiască fără vin...”

În primul rând este de remarcat că Strabon se simțea nevoit să precizeze (probabil ca un fapt ieșit din comun față de alte situații din societățile barbare) că succesele lui Burebista s-au datorat unui efort de „educare” al supușilor săi, constând în „exerciții, abținere de la vin și ascultare față de porunci”. În al doilea rând, din textul citat răzbate cât se poate de clar autoritatea religioasă pe care o avea Deceneu.

În ceea ce privește episodul tăierii viței de vie, acesta a fost, în general, ocolit sau negat de istoricii de la noi. Recent, A. Oișteanu observa că singurul savant care a intuit adevăratul sens al relatării lui Strabon a fost Gr. Tocilescu. A. Oișteanu sesiza, de asemenea, că măsura stârpirii viilor, care astăzi pare radicală și ieșită din comun (și probabil la fel de surprinzătoare îi părea și lui Strabon, din moment ce a ținut să precizeze de două ori acest lucru), a constituit o reacție împotriva cultului orgiastic al lui Dionysos, care se baza pe consumul excesiv de vin, poate amestecat cu fructe și frunze de iederă (cu proprietăți psihotrope), și care îi aducea pe participanți (bărbați și femei, aristocrați și plebei) într-o stare de extaz, de *furor religiosus*. Astfel de măsuri radicale împotriva cultului dionysiac mai sunt atestate în momente diferite în aria mediteraneană⁴⁶. În contextul reformelor religioase ale lui Deceneu, care erau de natură elitistă și ținteau instaurarea disciplinei și „ascultarea față de porunci”, „decapitarea” cultului lui Dionysos apare firească.

⁴⁵ Imaginea vulturului mai apare în arta dacică a primului secol al erei noi doar pe ceramica pictată din zona Sarmizegetusei Regia (semnificativ: în registrele superioare ale câmpului onamental): G. Florea, *Ceramica pictată. Artă, meșteșug și societate în Dacia preromană*, Cluj, 1998, p. 199-200, 223-224.

⁴⁶ A. Oișteanu, *Mytos & Logos. Studii și eseuri de antropologie culturală*, ed. 2, București, 1998, p. 52-58.

Într-adevăr, cultul lui Dionysos (numit la traci Sabos și Sabazios⁴⁷) era foarte răspândit în Thracia, iar tradiția fixează originea lui în această regiune. Pe pantele Munților Haemus, pe teritoriul tribului tracic al besilor, fința și un sanctuar. Herodot (IX, 119) consemnează că „ei au un oracol al lui Dionysos...Besii sunt cei care tălmăcesc oracolele din acest templu...” Acest sanctuar a funcționat vreme îndelungată⁴⁸, astfel că Octavius (tatăl lui Augustus și guvernator al Macedoniei în anii 60-59 a. Chr.) „conducându-și armata prin locurile neumblate ale Traciei,...a consultat, cu privire la fiul său, oracolele barbare dintr-o pădure (închinată) zeului Bacchus...” (Suetonius, *Divus Augustus*, XCIV, 7).

Prin urmare, informațiile transmise de Strabon ilustrează încă o direcție a reformelor inițiate de Deceneu și contribuie la întregirea dosarului problemei. Însă consecințele au fost probabil mult mai profunde. Anumite modificări ale instituției regalității par a constitui urmările aceleiași opere reformatoare a marelui preot al dacilor.

După dispariția lui Burebista, stăpânirea sa a fost dezmembrată în patru, iar apoi în cinci părți (Strabon, VII, 3, 11). Regatul cu centrul la Sarmizegetusa mai cuprindea, în vremea lui Decebal, Maramureșul, Crișana, Transilvania, Banatul, zona piemontană a Munteniei și, poate, unele avanposturi din sudul Moldovei și zona Dunării de Jos⁴⁹. Este de presupus că acest teritoriu a fost stăpânit constant de dinastia de la Sarmizegetusa de la înlăturarea lui Burebista până la cucerirea romană. Iordanes (*Getica*, 73) consemnează că „după moartea lui Deceneu, ei (geții) au avut aproape în aceeași venerație pe Comosicus, fiindcă era tot așa de iscusit. Acesta era considerat la ei și ca rege și ca preot suprem și ca judecător, datorită priceperii sale, și împărțea dreptate poporului ca ultimă instanță”. În legătură cu succesorii lui Comosicus, Iordanes nu mai specifică această concentrare a prerogativelor puterii, ceea ce ar putea conduce la părerea că situația a revenit la cea din vremea lui Burebista, când puterea era împărțită cu marele preot. Însă, I. Glodariu remarca, pe bună dreptate, că nu există nici un indiciu care să ateste o nouă divizare a autorității supreme, dimpotrivă, o informație din vremea lui Decebal atestă faptul că regele cumula încă puterea religioasă⁵⁰. Este vorba de un fragment din *Getica* lui Criton, păstrat în lexiconul Suidas: „prin înșelăciune și magie, regii geților impun supușilor lor teama de zei și buna înțelegere și dobândesc lucruri mari”. Prin împletirea autorității politico-militare cu cea religioasă și juridică regii daci au putut beneficia de o mare autoritate în fața supușilor și și-au impus probabil propriul „program ideologic”.

⁴⁷ E. Rhode, *Psyché*, București, 1985, p. 217-235, care reconstituie scenariul și esența cultului.

⁴⁸ Alte referiri la acest sanctuar, la Dio Cassius LIV, 34, 5 și Macrobius, *Saturnalia*, I, 18, 1.

⁴⁹ Cf. I. Glodariu, în *Crișana. Antiqua et mediaevalia*, 1, Oradea, 2000, p. 4-8.

⁵⁰ Idem, *op. cit.*, p. 8-9.

Transformările religioase survenite în lumea dacilor, cândva spre jumătatea sec. I a. Chr., au fost deosebit de complexe, sursele literare antice surprinzând doar ecoul lor. Efectele acestor modificări din plan spiritual, dar și al organizării ierarhiilor din Regat, ar putea fi, eventual, intuite și în urma analizării unor descoperiri arheologice. Pe de altă parte, acestea din urmă ar putea fi interpretate (desigur, cu rezervele necesare), ținându-se cont de evoluțiile respective. Din această perspectivă, dispariția din aria Regatului dac a monumentelor funerare tumulare și a reprezentărilor figurate contemporane acestora s-ar putea datora transformărilor intervenite în organizarea religioasă și socială. Deși această afirmație ar putea să pară, la prima vedere, hazardată, coincidența este prea mare pentru a nu fi luată în discuție.

Situația a fost cu totul alta la răsărit de Carpați, pe valea Siretului. Zona respectivă, așa cum am mai afirmat, nu a mai făcut parte din Regatul dac după înlăturarea lui Burebista. De altfel, regiunea amintită constituie probabil una din părțile desprinse din marea stăpânire a regelui dac. De aceea, în aria menționată asistăm la o serie de evoluții specifice. Astfel, în preajma unor centre importante, cum sunt cele de la Brad și Răcătău, au apărut în sec. I p. Chr. o serie de necropole tumulare aristocratice. Unele elemente de ritual și de inventar funerar indică o evidentă influență sarmatică. Gropile rectangulare din centrul unor tumuli sunt similare cu cele sesizate în complexe funerare sarmatice din nordul Mării Negre⁵¹. De asemenea, în inventarele unor tumuli de la Răcătău au fost descoperite cuirase din plăcuțe de bronz și zale de sârmă cu analogii exacte în mediul sarmatic⁵². Puternica influență nord-pontică poate fi sesizată și prin numeroasele piese sarmatice descoperite în așezări⁵³. Această legătură cu aristocrația nomadă a permis conturarea în mediul dacic de pe Siret a unei situații specifice, diferită de cea din Regatul dac stăpânit de regii de la Sarmizegetusa. Este vorba de cristalizarea, în așezările dacice est-carpătice, a unei aristocrații influențate de practicile și ideologia elitelor sarmatice. Anumite influențe au putut veni dinspre mediul bosporan. Așa s-ar explica și apariția unor reprezentări figurate, realizate însă mai ales pe piese ceramice, care au fost inspirate, într-o anumită măsură, de iconografia întâlnită în mediul nord-pontic⁵⁴.

Aristocrația dacică est-carpatică a cunoscut, deci, un alt destin decât aceea din Regatul dac.

⁵¹ V. Bărcă, în *Interregionale und Kulturelle Beziehungen im Karpatenraum* (2. Jhrt. – 1. Jhrt.), Cluj-Napoca, 2002, p. 112-113.

⁵² Idem, *op. cit.*, p. 118; A. Rustoiu, *Metalurgia*, p. 150-151.

⁵³ V. Bărcă, *op. cit.*, passim; M. Babeș, în *Transilvania. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropas*, Rahden/Westf., 1999, p. 223-239.

⁵⁴ S. Sanie, *op. cit.*, p. 89, referindu-se la kantharos-ul cu reprezentări figurate de la Răcătău, afirma că unele simboluri sunt apropiate prin complexitate de cele ale familiilor regale bosporane.

Revenind la evoluția aristocrației războinice a Daciei preromane, trebuie subliniat faptul că pe parcursul sec. I p. Chr. se constată anumite modificări și în repertoriul armamentului. Astfel, de la dispariția monumentelor funerare tumulare și până la războaiele daco-romane din vremea lui Decebal, dispar săbiile lungi cu două tăișuri, de tradiție La Tène, cămășile de zale și coifurile. Remarcând absența coifurilor în cadrul echipamentului defensiv al războinicilor daci, I. Glodariu și E. Iaroslavschi se întrebau dacă nu cumva explicația ar fi de căutat „în concepția de ansamblu asupra comportării luptătorului, bazată pe anumite credințe religioase”⁵⁵. A fost utilizat în continuare scutul, lancea și – semnificativ – pumnulul curb (*sica*). Apare însă pentru prima dată sabia curbă (*fals*). Exemplarele descoperite în urma săpăturilor arheologice sunt foarte rare, dar ele sunt ilustrate pe Columna traiană și pe monumentul de la Adamclisi. O piesă de acest fel provine din atelierul metalurgic de pe terasa a VIII-a de la Grădiștea de Munte⁵⁶. Spre vârful lamei s-a observat un cerc ștanțat. Semne identice – constituind probabil simboluri solare – au fost executate și pe lamele unor pumnale curbe din sec. II – I a. Chr., ceea ce sugerează moșteniri mai vechi.

Calitățile războinice ale aristocrației dacice s-au evidențiat cu prilejul războaielor din vremea lui Domițian și cea a lui Traian. Nu ar fi exclus ca acest spirit combativ să fi fost stimulat de anumite convingeri religioase, cu atât mai mult, cu cât, Decebal era și *pontifex maximus*. D. Ruscu⁵⁷, într-o recentă teză de doctorat bine documentată, atrăgea atenția asupra unui pasaj păstrat la Împăratul Iulian (*Caesaris*, 28, 327C-D), care pune pe seama lui Traian următorul discurs: „singur am supus neamurile așezate dincolo de Istru și am nimicit neamul geților, care sunt cei mai buni luptători, nu numai datorită bărbăției lor fizice, ci și datorită credinței pe care o au de la Zamolxis, obiectul venerației lor, convinși că nu mor, ci doar se mută altundeva, ei sunt dispuși să înfrunte moartea ca pe o călătorie oarecare”. Aceste afirmații nu fac decât să ilustreze puternica impresie pe care a exercitat-o fanatismul religios al dacilor asupra contemporanilor și posterității. De altfel, ar fi greu de explicat distrugerea violentă a sanctualelor de la Sarmizegetusa, dacă nu s-ar avea în vedere importanța pe care a jucat-o religia. Același D. Ruscu este de părere că „modul în care s-a realizat distrugerea în cazul capitalei Sarmizegetusa, indică destul de limpede faptul că autoritățile romane au urmărit anihilarea acestui centru spiritual al fostului regat dac și odată cu el și a religiei respective”⁵⁸.

⁵⁵ I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci*, Cluj-Napoca, 1979, p. 132.

⁵⁶ Idem, *op. cit.*, p. 137-138, fig. 71/1.

⁵⁷ D. Ruscu, *Provincia Dacia în istoriografia antică*, teză de doctorat, mss., Cluj-Napoca, 2001, p. 35. Doresc să mulțumesc și pe această cale prietenului și colegului Dan Ruscu pentru permisiunea de a consulta excelenta sa teză, precum și pentru o serie de sugestii în legătură cu aceste probleme.

⁵⁸ Idem, *op. cit.*, p. 43. Aceeași opinie fusese exprimată anterior de G. Florea, în *ActaMN*, 26-30, 1/1, 1989-1993, p. 36-37 și M. Babeș, în *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques*, Bucarest, 2000, p. 335-336.

Transformările religioase survenite în lumea dacilor, cândva spre jumătatea sec. I a. Chr., au fost deosebit de complexe, sursele literare antice surprinzând doar ecoul lor. Efectele acestor modificări din plan spiritual, dar și al organizării ierarhiilor din Regat, ar putea fi, eventual, intuite și în urma analizării unor descoperiri arheologice. Pe de altă parte, acestea din urmă ar putea fi interpretate (desigur, cu rezervele necesare), ținându-se cont de evoluțiile respective. Din această perspectivă, dispariția din aria Regatului dac a monumentelor funerare tumulare și a reprezentărilor figurate contemporane acestora s-ar putea datora transformărilor intervenite în organizarea religioasă și socială. Deși această afirmație ar putea să pară, la prima vedere, hazardată, coincidența este prea mare pentru a nu fi luată în discuție.

Situația a fost cu totul alta la răsărit de Carpați, pe valea Siretului. Zona respectivă, așa cum am mai afirmat, nu a mai făcut parte din Regatul dac după înlăturarea lui Burebista. De altfel, regiunea amintită constituie probabil una din părțile desprinse din marea stăpânire a regelui dac. De aceea, în aria menționată asistăm la o serie de evoluții specifice. Astfel, în preajma unor centre importante, cum sunt cele de la Brad și Răcătău, au apărut în sec. I p. Chr. o serie de necropole tumulare aristocratice. Unele elemente de ritual și de inventar funerar indică o evidentă influență sarmatică. Gropile rectangulare din centrul unor tumuli sunt similare cu cele sesizate în complexe funerare sarmatice din nordul Mării Negre⁵¹. De asemenea, în inventarele unor tumuli de la Răcătău au fost descoperite cuirase din plăcuțe de bronz și zale de sârmă cu analogii exacte în mediul sarmatic⁵². Puternica influență nord-pontică poate fi sesizată și prin numeroasele piese sarmatice descoperite în așezări⁵³. Această legătură cu aristocrația nomadă a permis conturarea în mediul dacic de pe Siret a unei situații specifice, diferită de cea din Regatul dac stăpânit de regii de la Sarmizegetusa. Este vorba de cristalizarea, în așezările dacice est-carpătice, a unei aristocrații influențate de practicile și ideologia elitelor sarmatice. Anumite influențe au putut veni dinspre mediul bosporan. Așa s-ar explica și apariția unor reprezentări figurate, realizate însă mai ales pe piese ceramice, care au fost inspirate, într-o anumită măsură, de iconografia întâlnită în mediul nord-pontic⁵⁴.

Aristocrația dacică est-carpatică a cunoscut, deci, un alt destin decât aceea din Regatul dac.

⁵¹ V. Bărcă, în *Interregionale und Kulturelle Beziehungen im Karpatenraum* (2. Jhrt. – 1. Jhrt.), Cluj-Napoca, 2002, p. 112-113.

⁵² Idem, *op. cit.*, p. 118; A. Rustoiu, *Metalurgia*, p. 150-151.

⁵³ V. Bărcă, *op. cit.*, passim; M. Babeș, în *Transilvania. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropas*, Rahden/Westf., 1999, p. 223-239.

⁵⁴ S. Sanie, *op. cit.*, p. 89, referindu-se la kantharos-ul cu reprezentări figurate de la Răcătău, afirma că unele simboluri sunt apropiate prin complexitate de cele ale familiilor regale bosporane.

Revenind la evoluția aristocrației războinice a Daciei preromane, trebuie subliniat faptul că pe parcursul sec. I p. Chr. se constată anumite modificări și în repertoriul armamentului. Astfel, de la dispariția monumentelor funerare tumulare și până la războaiele daco-romane din vremea lui Decebal, dispar săbiile lungi cu două tășuri, de tradiție La Tène, cămășile de zale și coifurile. Remarcând absența coifurilor în cadrul echipamentului defensiv al războinicilor daci, I. Glodariu și E. Iaroslavschi se întrebau dacă nu cumva explicația ar fi de căutat „în concepția de ansamblu asupra comportării luptătorului, bazată pe anumite credințe religioase”⁵⁵. A fost utilizat în continuare scutul, lancea și – semnificativ – pumnalul curb (*sica*). Apare însă pentru prima dată sabia curbă (*falc*). Exemplarele descoperite în urma săpăturilor arheologice sunt foarte rare, dar ele sunt ilustrate pe Columna traiană și pe monumentul de la Adamclisi. O piesă de acest fel provine din atelierul metalurgic de pe terasa a VIII-a de la Grădiștea de Munte⁵⁶. Spre vârful lamei s-a observat un cerc ștanțat. Semne identice – constituind probabil simboluri solare – au fost executate și pe lamele unor pumnale curbe din sec. II – I a. Chr., ceea ce sugerează moșteniri mai vechi.

Calitățile războinice ale aristocrației dacice s-au evidențiat cu prilejul războaielor din vremea lui Domițian și cea a lui Traian. Nu ar fi exclus ca acest spirit combativ să fi fost stimulat de anumite convingeri religioase, cu atât mai mult, cu cât, Decebal era și *pontifex maximus*. D. Ruscu⁵⁷, într-o recentă teză de doctorat bine documentată, atrăgea atenția asupra unui pasaj păstrat la Împăratul Iulian (*Caesaris*, 28, 327C-D), care pune pe seama lui Traian următorul discurs: „singur am supus neamurile așezate dincolo de Istru și am nimicit neamul geților, care sunt cei mai buni luptători, nu numai datorită bărbăției lor fizice, ci și datorită credinței pe care o au de la Zamolxis, obiectul venerației lor, convinși că nu mor, ci doar se mută altundeva, ei sunt dispuși să înfrunte moartea ca pe o călătorie oarecare”. Aceste afirmații nu fac decât să ilustreze puternica impresie pe care a exercitat-o fanatismul religios al dacilor asupra contemporanilor și posterității. De altfel, ar fi greu de explicat distrugerea violentă a sanctualelor de la Sarmizegetusa, dacă nu s-ar avea în vedere importanța pe care a jucat-o religia. Același D. Ruscu este de părere că „modul în care s-a realizat distrugerea în cazul capitalei Sarmizegetusa, indică destul de limpede faptul că autoritățile romane au urmărit anihilarea acestui centru spiritual al fostului regat dac și odată cu el și a religiei respective”⁵⁸.

⁵⁵ I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci*, Cluj-Napoca, 1979, p. 132.

⁵⁶ Idem, *op. cit.*, p. 137-138, fig. 71/1.

⁵⁷ D. Ruscu, *Provincia Dacia în istoriografia antică*, teză de doctorat, mss., Cluj-Napoca, 2001, p. 35. Doresc să mulțumesc și pe această cale prietenului și colegului Dan Ruscu pentru permisiunea de a consulta excelenta sa teză, precum și pentru o serie de sugestii în legătură cu aceste probleme.

⁵⁸ Idem, *op. cit.*, p. 43. Aceeași opinie fusese exprimată anterior de G. Florea, în *ActaMN*, 26-30, I/1, 1989-1993, p. 36-37 și M. Babeș, în *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques*, Bucarest, 2000, p. 335-336.

Armatele romane au întâmpinat o rezistență acerbă și au făcut eforturi deosebite, de-a lungul a mai multor campanii, pentru înfrângerea dacilor. Trebuie subliniat faptul că deși strategia romană a avut în vedere cucerirea capitalei Regatului, ceea ce, în cele din urmă, s-a și realizat, prăbușirea definitivă a întregii structuri s-a produs numai după încetarea din viață a lui Decebal. O dată cu sinuciderea regelui dac a dispărut și întreaga ierarhie aristocratică a Daciei. Desigur, o parte a nobilimii și-a găsit sfârșitul în timpul conflictelor militare, unii au urmat probabil exemplul conducătorului lor, iar alții au fost luați prizonieri și deportați.

În timpul războaielor dacice ale lui Traian și-au încheiat existența și fortificațiile dacice. Cea mai mare parte dintre ele au fost distruse în urma acțiunilor militare întreprinse de romani. Este semnificativ faptul că fortificația de la Bâtca Doamnei, situată departe de teatrul de operațiuni principal, a fost distrusă datorită unei incursiuni romane, după cum o dovedește castrul de marș din apropiere⁵⁹. Toate aceste fortificații, în afara rolului lor militar, ilustrează o anumită structură și ierarhie aristocratică subordonată regilor daci. Cucerirea Daciei de către romani a reprezentat „decapitarea” unei întregi aristocrații și, prin aceasta, a structurilor care au creat întreaga „rețea” de fortificații. Așezările fortificate din Maramureș (Malaja Kopanija, Solotvino – „Cetate”⁶⁰ etc.) au avut aceeași soartă. Limesul provinciei Dacia nu a ajuns până pe Tisa Superioară, astfel că dacă aristocrația dacică nu ar fi dispărut, fortificațiile respective și-ar fi putut continua existența. Faptul că ele încetează, la fel ca toate celelalte fortificații dacice, la începutul sec. II p. Chr., constituie argumente importante în sensul interpretărilor de mai sus.

În sfârșit, dispariția totală a aristocrației dacice poate fi argumentată și prin absența acesteia din rândul „elitei” provinciale romane. Dintre numele atestate pe monumentele epigrafice ale Daciei romane, doar 3 % sunt thraco-dacice, spre deosebire de situația din provinciile învecinate: în Pannonia 31 % aparțin autohtonilor din zona respectivă, în timp ce în Moesia Superior sunt atestați 13 %. Este cât se poate de clar că aristocrația anterioară cuceririi nu a fost integrată în sistemul social al Provinciei Dacia, iar acest fapt s-a produs pentru că ea nu mai exista⁶¹.

Cucerirea Daciei de către romani a constituit sfârșitul evoluției unei aristocrații a cărei origini, cel puțin în parte, se află în perioada de înflorire a civilizației tracice din sec. V-III a. Chr. Calitățile ei militare au fost evidente după „renașterea” elitelor în sec. II-I a. Chr., spiritul războinic menținându-se,

⁵⁹ N. Gostar, *Cetăți dacice din Moldova*, București, 1968, p. 9-22.

⁶⁰ A. Rustoiu, în V. Vasiliev et al., *Solotvino-„Cetate” (Ucraina Transcarpatică). Așezările din epoca bronzului, a doua vârstă a fierului și din evul mediu timpuriu*, Cluj-Napoca, 2002, p. 46-90.

⁶¹ D. Ruscu, *op. cit.*, p. 39 cu bibliografia și numeroase alte argumente.

pe principii noi după reformele religioase îndeplinite de Deceneu, până la marile confruntări cu Imperiul roman în vremea domniilor lui Domițian și Traian.

Alta trebuie să fi fost soarta artizanilor de prestigiu care au lucrat la comanda aristocrației dacice. O serie de tezaure apărute deja în a doua jumătate a sec. I p. Chr. și care au evoluat – din punct de vedere tipologic – în veacul următor, cunoscute pe ambele maluri ale Dunării, în Dacia și Moesia, ilustrează reapariția gustului pentru piese de argint⁶². Maniera de prelucrare evidențiază moșteniri mai vechi, ceea ce denotă continuarea activității unor ateliere. Beneficiarii trebuie să fi fost o serie de reprezentanți ai aristocrației provinciale din Moesia, care au îmbinat tradiția unor podoabe, având trăsături morfologice mai vechi, cu piese de factură romană.

Aspectele legate de activitatea războinicilor și artizanilor, două grupuri de oameni în aparență foarte diferiți, dar care au fost legați între ei prin interese specifice, vor continua probabil să trezească interesul cercetătorilor. Sursele literare antice și cele arheologice vor permite și în continuare „reînvierea” unor aspecte din viața fascinantă a acestor oameni care se credeau a fi nemuritori.

⁶² I. H. Crișan, în *Dacia*, N.S., 3, 1959, p. 353-367; F. Medeleț, *Au sujet d'une grande spirale dacique en argen Du Mus. Nat. de Belgrade*, Caietele Banatica, Reșița, 1993, p. 15; I. Popović, în *Antique Silver from Serbia*, Beograd, 1994, p. 92 le denumește „orizontul de tezaure de podoabe balcano-danubian”.

KRIEGER UND SCHMIEDE IM VORRÖMISCHEN DAKIEN

Zusammenfassung

I. Einleitung

Im vorliegenden Band werden mehrere Fragen betreffend die dakische Aristokratie aus dem vorrömischen Dakien und die Tätigkeit und Produktion der Gold- und v.a. Silberschmiede auf dem Gebiet des dakischen Königreiches angesprochen. Manchmal konnten die Beziehungen zwischen der Kriegeraristokratie und den Schmieden festgestellt werden. Diese zwei Sozialschichten stellten Mobilitätsfaktoren in einem wegen der Merkmale des dörflichen Lebens im allgemeinen als "unbeweglich" bezeichneten Raum, dar.

Ein Teil der hier vorgestellten Untersuchungsergebnisse wurde in einer oder der anderen Form in einheimischen oder ausländischen Fachpublikationen schon veröffentlicht. Andere Beiträge sind neu und werden hier zum ersten Mal publiziert.

II. Die Krieger des dakischen Königreiches

II.1. Die Donaukrieger. Grabkontexte aus Südwestrumänien (ca. 150-50 v. Chr.). Stand der Forschung

Die hier untersuchten Gräber und ihr Inventar sind schon lange bekannt. Der erste Fachmann der diese Funde und Befunde zu klassifizieren versuchte war der Pole Z. Woźniak. Er stellte fest, daß mehrere Grabbefunde aus dem Nordwesten und Norden Bulgariens (und sporadisch auch in der Mitte dieses Landes) wie auch aus der Kleinen Walachei (Oltenia) – Hügelgräber südlich von der Donau und flache Gräber nördlich von ihr – Fundkombinationen enthielten, die nur dieser Region charakteristisch sind. Es handelt sich v.a. um Waffen (lange zweischneidige Schwerter vom keltischen Typ, krumme Dolche, Lanzen spitzen, Umbones von Schildern) und um Pferdegeschirrstücke (meistens Kandaren). Diese Assoziierungen veranlaßten den erwähnten Fachmann, das ganze "Phänomen" als Padea – Panaghiurski Kolonii-Gruppe zu bezeichnen. Der Name kommt von den repräsentativen Nekropolen, die erste in der Kleinen Walachei, in Rumänien, die zweite auf den südlichen Abhängen des Balkan-Gebirges, in Bulgarien. Obwohl diese Bezeichnung heute die vielschichtige ethnische, historische und Zivilisationsproblematik dieser Entdeckungen nicht mehr widerspiegelt, kann sie noch verwendet werden, um eventuelle Verwechslungen in der archäologischen Terminologie zu vermeiden.

In der Behandlung der Grabfunde und -befunde aus der Kleinen Walachei zeichneten sich die Beiträge der rumänischen Fachleute wie C. S. Nicolaescu-Plopșor und, v.a., V. Zirra aus. Sie veröffentlichten viele Funde auf Grund derer die ersten Deutungen und Hypothesen über dieses Thema aufgestellt wurden.

Die Grabkomplexe aus Südwestrumänien befinden sich in der Kleinen Walachei (v.a. in ihren südwestlichen Teil), im Westen der Großen Walachei (Muntenia) und in Südwestsiebenbürgen.

Man kann bemerken, daß die Mehrheit der Objekte aus der Kleinen Walachei in die La Tène C2-D1, d.h. in das zweite Viertel und/oder die zweite Hälfte des 2. Jhs.-die erste Hälfte des 1. Jhs. v. Chr., zu datieren sind.

Die Gräber aus Südwestsiebenbürgen sind jünger als der keltische Horizont aus diesem Gebiet. Die spätesten keltischen Funde werden am Ende der La Tène C1 und am Anfang der C2 datiert. Dementsprechend können die Objekte aus Südwestsiebenbürgen (Teleac, Tărtăria, Blandiana) zwischen dem zweiten Viertel/der Mitte des 2. Jhs. und der Mitte des 1. Jhs. v. Chr. datiert werden, was ihre Zeitgleichheit mit denjenigen aus der Kleinen Walachei belegt.

Gemäß einer Fibel vom Typ Orlea-Maglavit gehören die Gräber von Cepari in die erste Hälfte des 1. Jhs. v. Chr. hin.

Die Inventare der den norddonaulichen Gräberfeldern zeitgenössischen Siedlungen beweisen ihre Zugehörigkeit zur dakischen Bevölkerung, da die betreffende Keramik diesem Volk typisch ist. Sehr selten tauchten skordiskische Artefakte auf, die als Importware zu deuten sind.

Die Grabbeigaben von beiden Donauufern weisen auf ethnisch heterogenen Kriegergruppen hin. Dies wird auch von den unterschiedlichen Grabriten bestätigt. Die Gräber vom heutigen rumänischen Staatsgebiet sind flach, während diejenigen aus Nordwest- und Nordbulgarien Hügelgräber sind. Die Gräber vom südlichen Donauufer in der Region der Eisernen Tore, obzwar flach, haben Ritus- und Inventarelemente die meistens den Skordiskern zuzuschreiben sind, aber es gibt auch ziemlich viele dakischen Elemente.

Diese Krieger tauchten in der Geschichte in der zweiten Hälfte des 2. Jhs. v. Chr., nach der Entstehung der römischen Provinz Makedonien, auf. Die antiken Quellen erwähnen zahlreiche Feldzüge der Barbarenkoalitionen aus dem Norden der Balkanhalbinsel. In diesen Bündnissen spielten in der Regel die Skordisker eine wichtige Rolle, aber auch thrakisch-illyrische Volksgruppen nahmen an ihnen teil.

Strabo (VII, 5, 12) bemerkt bezüglich der ethnischen Zusammensetzung der Region, daß entlang der Donau, östlich von Morawa, die Kleinen Skordisker wohnten, die als Nachbarn die Moesier und die Triballer hatten. Der Geograph verzeichnet ebenfalls, daß die Skordisker nie das Gebiet nördlich von der Donau beherrscht haben, sondern erst in der Zeitspanne ihres Machtgipfels mehrere wichtige Donauinseln besetzten. Unter diesen

Umständen kann man vermuten, daß die oben genannten Bündnisse aus Kleinen Skordiskern, Triballern, Moesiern und – sehr wahrscheinlich – Dakern aufgestellt wurden (für die Teilnahme der Daker sprechen die archäologischen Belege und die Erwähnung der Daker neben den Skordiskern in den Konflikten mit den Römern vom Jahr 109 v. Chr. (vgl. Frontinus II, 4, 3)).

II.2. Die Donaukrieger in Siebenbürgen. Die Funde vom Typ Padea – Panaghiurski Kolonii aus dem Maroschtal

Im Südwesten Siebenbürgens, am Maroschlauf, wurden mehrere Brandgräber gefunden. Die Asche war in die Grube zusammen mit Waffen und Bestandteilen vom Pferdegeschirr die den südlichen Gebieten typisch sind, hineingelegt: lange Schwerter vom keltischen Typ, krumme Dolche, Lanzen spitzen, Kandaren vom thrakischen Typ. Die Keramik ist typisch dakisch. Derartige Gräber gab es in Blandiana, Tărtăria, Teleac (Kr. Alba).

Der letzte keltische Horizont in diesem Gebiet wurde am Ende der La Tène C1 und am Anfang der C2 datiert, d.h. gegen das Ende des ersten oder am Anfang des zweiten Viertels des 2. Jhs. v. Chr. datiert.

Die Chronologie der keltischen Funde aus Südwestsiebenbürgen und der Grabkomplexe vom Typ Padea – Panaghiurski Kolonii (deren Anfang im zweiten Viertel oder zur Mitte des 2. Jhs. v. Chr. liegt) weist darauf hin, daß zwischen diesen zwei Kontexten eine kurze Zeitspanne lag. Man stellte desgleichen ein plötzliches Ende der keltischen Gräberfelder und v.a. Siedlungen fest, was zur Vermutung führt, daß dies eine Folge der gewaltsamen Aktionen der vom Süden gekommenen Krieger war. Diese setzten der keltischen Herrschaft in dieser Region ein Ende und brachten neue Organisationsstrukturen und Artefakte mit. Diese Einwanderung vom Donaugebiet führte auch zu bedeutenden demographischen Änderungen. So gibt es in der Periode 2. Jh. v. Chr.-1. Jh. n. Chr. zweimal so viele Siedlungen als in der vorangehenden Zeitspanne.

Das Eindringen der Kriegergruppen vom Süden, wahrscheinlich aus der Kleinen Walachei (gemäß den Analogien des Grabritus und -rituals) geschah aus strategischen und ökonomischen Gründen. Die Besetzung des mittleren Maroschtals sicherte die Kontrolle über die Salzvorkommen und andere wichtige Rohstoffe aus Südwestsiebenbürgen und ihre Ausfuhr nach Westen (Pannonien) oder nach dem Balkan. Es ist möglich, daß diese Invasion die hiesigen keltischen Gemeinschaften vertrieben hat. Die Neuankömmlinge zwangen den Einheimischen ihre militärische und politische Herrschaft auf und die Grabinventare verbildlichen durch ihren mannigfaltigen Waffeninhalt die kriegerischen Eigenschaften dieser Aristokratie.

Einige Generationen später entstand das dakische Reich Burebistas. Er war wahrscheinlich einer der militärischen Anführer, die sich aus den Reihen der erwähnten Kriegeraristokratie erhob. In diesem Sinn spricht das

Auftauchen von Hügelgräbern mit ähnlichem Inhalt: lange Schwerter vom keltischen Typ, Lanzen spitzen, krumme Dolche, Schild-Umbones, Kandaren (in der Regel vom thrakischen Typ) und seltener Kettenbrustpanzer und Helme. Anders als die flachen Gräber waren die Hügelgräber mehr verbreitet. Sie gab es nicht nur in Südwestsiebenbürgen (Cugir, Călan) und der Kleinen Walachei (Poiana, eventuell Brădiceni, beide im Kreis Gorj) sondern auch in der Großen Walachei (Lăceni, Orbeasca de Sus, Popești, Radovanu, Piscu Crășani) und der Südmoldau (Poiana, Kr. Galați). Alle diese Grabhügel werden in eine der Herrschaftszeit Burebistas kurz vorangehenden oder sogar zeitgenössischen Periode datiert und endeten kurz nach seinem Thronsturz.

Die Zugehörigkeit Burebistas zur im Südwesten Siebenbürgens niedergelassenen Kriegergruppe erklärt auch seine militärischen Aktionen besser. Seine Feldzüge auf dem Balkan folgten der traditionellen Linie der Raubzüge seiner Vorgänger im Rahmen der im 2. Jh. v. Chr. schon bestehenden und in den antiken Quellen erwähnten militärischen Bündnisse. Was den Konflikt mit den Boier und den Tauriskern betrifft, dieser war wahrscheinlich ein Angriff auf die in der Theißebene gelangten keltischen Stämme, die wahrscheinlich eine Bedrohung sowohl für die Salzstraßen nach Pannonien als auch für die Kontrolle über die siebenbürgischen Salzgewinnungen darstellten.

II.3. "Barbarische" Söldner in Histria und Callatis im 1. Jh. v. Chr. Archäologische und historische Interpretationen

In der Nekropole von Histria wurden mehrere Brandgräber gefunden. Aus einem von ihnen stammt auch ein krummer Dolch. In einem Brandgrab aus Callatis lag ein langes Schwert vom keltischen Typ.

Sowohl der Grabritus und das Grabritual als auch die Waffen von Histria und Callatis weisen Ähnlichkeiten mit den Gräbern der Gruppe Padea – Panaghiurski Kolonii, v.a mit denjenigen aus der Kleinen Walachei, auf. Sie weisen auf die Anwesenheit von "barbarischen" Söldnern aus diesem Gebiet hin. Die militärische Organisation der griechischen Städte und die historischen Ereignisse im Gebiet um das Schwarze Meer belegen, daß diese Gräber von Söldnern im Dienste des Mithridates VI. Eupator sind. Dementsprechend können die Gräber in das erste Drittel des 1. Jhs. v. Chr. – vor das Jahr 72 v. Chr. – datiert werden, d.h. vor der Ausdehnung der römischen Herrschaft über die mit Mithridates verbündeten griechischen Städte infolge der Aktion von M. Terentius Varro Lucullus.

II.4. Das dakische Hügelgrab von Călan (Kr. Hunedoara)

Das Hügelgrab von Călan wurde 1976 in der dortigen römischen Nekropole gefunden. Die Grabbeigaben – krummer Dolch mit Scheide, langes Schwert von keltischem Typ und 3 Kandaren von thrakischem Typ – datieren

das Grab ins 1. Jh. v. Chr. Es ist anderen Hügelgräbern aus dem vorrömischen Dakien von Südwestsiebenbürgen (Cugir), der Kleinen Walachei (Poiana – Gorj), der Großen Walachei (Lăceni, Orbeasca de Sus, Popești, Radovanu, Piscu Crășani) und der Südmoldau (Poiana – Galați) ähnlich.

II.5. Die Ornamente der krummen thrako-dakischen Dolche

Die krummen Dolche aus dem Nordbalkan waren von den Thrakern hergestellt und wurden lange Zeit benutzt. Die üblicherweise auf der Klinge eingeritzten Darstellungen erschienen bisher nur auf dem Gebiet der Gruppe Padea-Panaghiurski Kolonii (2.-1. Jh. v. Chr.). Die neue Untersuchung dieser Darstellungen ergaben, daß die meisten von ihnen zoomorph sind. Sie tauchen auf den Stücken aus Nordwestbulgarien, der Kleinen Walachei und Südwestsiebenbürgen auf, während die einfachen Ornamente – Kreise, Dreiecke – eine größere Verbreitung hatten (vom Land der Skordisker bis in die Große Walachei und Nordbulgarien). Die meisten zoomorphen Ornamente stellen zwei gegenüberstehende Raubvögel (wahrscheinlich Adler) mit Sonnensymbolen zwischen ihnen oder um sie, dar.

Von Rastu stammt auch ein Dolch mit der Darstellung zweier ineinander gewickelten Schlangen in entgegengesetzten Stellungen mit dem Sonnensymbol zwischen ihnen. Der Dolch von Corcova ist nach Form und Ornamenten das komplexeste Exemplar vom thrako-dakischen Gebiet (Abb. 40).

Alle diese Darstellungen führen zur Idee, daß diese Dolche eine tiefere Bedeutung und symbolischen und geistigen Wert hatten. Die Deutung der Krummdolche als Prestigewaffen mit tiefen symbolischen Eigenschaften bestätigen die Tatsache, daß der Selbstmord des Königs Dekebal eben mit einer derartigen Waffe begangen wurde kein Zufall war.

III. Prestigeschmiede, Werkstätten, Werkzeuge

III.1. Schmiedewerkstätten und Prestigeschmiede im vorrömischen Dakien

Das Verhältnis zwischen Aristokraten und Schmieden im dakischen Königreich bewirkte eine gewisse Mobilität der Schmiedegruppen, die im Auftrag der dakischen Aristokratie arbeiteten, was aus der Untersuchung mancher Werkstätten und Artefakte hervorgeht. Man kann desgleichen auf archäologischer Basis feststellen, daß manche Techniken und Artefakte während der Zeit innerhalb der selben "Familie" von Schmieden übertragen wurden.

III.2. Metallverarbeitung und Magie. Über einige Techniken und Werkzeuge aus dem vorrömischen Dakien

In diesem Kapitel wird die Übertragung während der Zeit einiger Techniken und Artefakte behandelt. Die Herstellung von Schmuckstücken mit einem Kern aus minderwertigem Metall und einer Hülle aus hochreinem Silber wurde vom 2. Jh. v. Chr. bis am Anfang des 2. Jhs. n. Chr. betrieben. Desgleichen wurden Stanzen für die Verzierung von Silbergefäßen aus den 4.-3. Jhd. v. Chr. in Werkstätten aus dem 1. Jh. v. Chr. (Căţelu Nou und Radovanu) gefunden, in einer Zeit als derartige Gefäße nicht mehr hergestellt waren. Die betreffenden Werkzeuge waren vermutlich mit "magischen Kräften" beladen. Der selbe scheint auch der Fall einer Münzenstanze aus dem 2. Jh. v. Chr. die in der Werkstatt von Pecica bis in die erste Hälfte des 1. Jhs. n. Chr. aufbewahrt wurde.

Die Verwahrung der technischen Geheimnisse innerhalb der selben "Familie" von Schmieden hatte magische Gründe. Die Zusammensetzungen und die Handlungen der Metallverarbeitung waren nur Eingeweihten zugänglich. Dies erklärt auch die Übertragung über Generationen hindurch von gewissen Techniken und Werkzeugen.

III.3. Fremde Schmiede im vorrömischen Dakien

Die Tätigkeit der griechisch-römischen Schmiede kann in Dakien auf Grund der spezifischen Techniken oder Werkzeuge gespürt werden. Einer der Bereiche wo man den Beitrag von fremden Schmieden spüren kann ist die Herstellung der Fibeln. Die technischen Details weisen sogar auf das Herkunftsgebiet der betreffenden Handwerker hin.

Das aufschlußreichste Beispiel in dieser Hinsicht ist die Werkstatt für kräftig profilierte Fibeln aus dem bedeutenden wirtschaftlichen und Handelszentrum von *Poiana* (Kr. *Galati*). In der dakischen Siedlung von *Malaja Kopanija* (Transkarpatische Ukraine), an der oberen Theiß, fand man eine noch nicht fertiggestellte stark profilierte Fibel.

Die hier angeführten Artefakte vertreten eine Technik der Fibelherstellung die von H. Drescher auf Grund der Funde aus Norikum und Pannonien rekonstruiert und von der unlängst ausgegrabenen römischen Werkstatt von *Napoca* bestätigt wurde. Die Schmiede die in *Poiana* und *Malaja Kopanija* arbeiteten, stammten wahrscheinlich aus Norikum oder Pannonien.

Andere griechisch-römische Schmiede waren in der Nähe der Hauptstadt des dakischen Königreiches tätig, wie dies von mehreren Werkzeugen und einigen antiken Quellen belegt wird.

III.4. Die Werkzeuge des Schmiedes. Eiserne Werkzeuge zur Bearbeitung von Nichteisenmetallen

Hier werden die eisernen (manchmal auch bronzenen) Werkzeuge untersucht, die von den Gold- und Silberschmieden benutzt wurden: Ambosse, Hammer, Zangen, usw.

Die Werkzeuge sind einem ausgedehnten Raum, der sowohl die griechisch-römische als auch die "barbarische" Welt umfaßte, eigen. Dies verdankte sich vermutlich den einfachen Funktionsformen und den ähnlichen Techniken. In einigen Fällen handelt es sich jedoch um komplexere Werkzeuge für spezifische Operationen, die ohne das genaue Kennen ihrer Verwendungsweise nicht nachgeahmt werden konnten. Die Zieheisen sind in dieser Hinsicht ein aufschlußreiches Beispiel. Derartige Werkzeuge konnten in die norddonaulichen Werkstätten durch fremde Handwerker die hier gearbeitet haben, gelangen.

Eine andere Verbreitungsweise der Eisenwerkzeuge im allgemeinen war der Handel; dies trifft jedoch für die Werkzeuge für Metallverarbeitung seltener zu.

IV. Schmuck und Kleidungszubehör. Entwicklungen der Mode und interregionale Beziehungen

IV.1. Keltische Einflüsse in der dakischen Schmiedekunst im 1. Jh. v. Chr.

Die neueren Untersuchungen betreffend die Silberschmuckstücke stellten fest, daß die keltischen Einflüsse auf die dakische Silberschmiedekunst sowohl in Siebenbürgen als auch südlich von den Karpaten spürbar sind. Dies war allerdings sowohl von den Verhältnissen zwischen den Dakern und manchen benachbarten keltischen Völkern als auch von früheren Umständen abhängig.

Die silbernen Knotenfibel (Ende des 2.-Anfang des 1. Jhs. v. Chr.), die für Siebenbürgen charakteristisch waren, verbildlichen das Fortbestehen der keltischen Traditionen aus den vorangehenden Jahrhunderten.

Die konkreten Wege über die manche Schmuckstücke vom keltischen Umfeld übernommen und an die lokale Kleidung angepaßt wurden, ergeben sich aus der Untersuchung der Ketten aus tordierten Kettengliedern. Die Prototypen der Ketten aus dem vorrömischen Dakien sind keltische Stücke aus der mittleren La Tène-Zeit. In der späten La Tène-Zeit übernahmen die lokalen Schmiede Elemente der früheren Ketten und entwickelten daraus neue Typen. Die Exemplare aus Dakien weisen zwei typologischen und Funktionstypen auf.

Die erste Variante (a) ist von den Ketten aus umgewickelten und eingeketteten Drähten vertreten. Sie wurden nur aus Silber gefertigt.

Die Variante (b) umfaßt die Ketten mit Kettengliedern aus tordierten Drähten die miteinander durch Ösen mit sich überlappenden und umgewickelten Enden verbunden sind. Diese Kettenvariante wurde sowohl aus Silber als auch aus Bronze hergestellt.

Ketten der ersten Variante kamen v.a. in Siebenbürgen zum Vorschein. Diese inenkarpatische Verbreitung suggeriert – wie auch im Fall der Knotenfibeln – das Fortleben von älteren keltischen Traditionen auf diesem Gebiet.

Die zweite Variante ist für die südkarpatischen Gebiete spezifisch (Abb. 57). Einige Exemplare wurden in Grabkontexten der Gruppe Padea – Panaghiurski Kolonii gefunden, was die Identität der Schöpfer und Träger dieser Schmuckstücke belegt. Die Beziehungen innerhalb der betreffenden Kriegergruppe und die wichtige Rolle der skordiskischen Elemente führten wahrscheinlich zum Auftauchen der Ketten der zweiten Variante.

Die keltischen Einflüsse auf die dakische Schmiedekunst und Bestandteile von Kleidungszubehör aus dem keltischen Raum sind v.a. in der ersten Hälfte des 1. Jhs. v. Chr. belegt, um bis zum Ende dieses Jahrhunderts allmählich schwächer zu werden.

IV.2. Die östliche Gruppe des dakischen Schmucks. Wegweiser für eine Untersuchung der interregionalen Beziehungen im vorrömischen Dakien im 1. Jh. v. Chr.-1. Jh. n. Chr.

Die dakische Schmiedekunst vom Osten der Karpaten beschränkte sich fast im ganzen 1. Jh. v. Chr. auf eine Reihe von Importstücken aus anderen Gebieten, die Nachahmung in Bronze oder Eisen einiger vorwiegend in anderen Gebieten benutzten silbernen Schmuckstücke (wie eine Knotenfibel oder ein Spiralösering mit eingestanzten Palmetten, beide in Poiana gefunden) oder die Verwendung einiger Stücke die auf breiteren Gebieten vorkamen. Die Originalität der Werkstätten und der Mode der Daker aus der Moldau trat meistens im 1. Jh. n. Chr. in den Vordergrund. Die betreffenden Gegenstände wurden v.a. in Siedlungen gefunden. Das Fehlen der dakischen Silberschätze – so wie sie in Siebenbürgen, der Großen und der Kleinen Walachei bekannt sind – belegt eine andere Bildungsweise der Schmuckgarnituren und vermutlich auch geistige Unterschiede. Die große Anzahl von Bronzenen und eisernen Nachahmungen von Silberstücken suggeriert eine "Demokratisierung" der Mode im Gegensatz zum 1. Jh. v. Chr., als z.B. die silbernen Knotenfibeln selten in Bronze oder Eisen und nur in den unmittelbar mit dem Hauptverbreitungsgebiet benachbarten Zonen nachgeahmt wurden. Die dem ostkarpatischen Gebiet spezifischen Schmuckstücke die eine "östliche Gruppe" des dakischen Schmucks bilden könnten sind von den Löffelfibeln mit zoomorphen Ornamenten und/oder Glasperlen, den Fibeln mit großer zweiseitigen Feder und um die Feder gewickelter Federende, den kräftig

profilierten Fibeln vom östlichen Typ, den Ohringen mit einem konischen Ende, den zoomorph verzierten und den Spiralohrringen vertreten. Hier gab es auch Stücke die eine grössere Verbreitung hatten, wie die Arm- und die Fingerringe mit sich überlappenden und umgewickelten Enden, die axtförmigen Anhänger usw. Nur aus Bronze oder Eisen waren die Anhänger aus profilierten Stäbchen und diejenigen in Form eines Eimerchens.

Aus der Untersuchung der Schmuckstücke, des Kleidungszubehörs und anderer archäologischen Gegenstände und Objekte aus den dakischen Siedlungen vom Osten der Karpaten geht eine Regionalisierung der dortigen dakischen Zivilisation hervor. Die Funktion von Handelszentren der Siedlungen vom Siret-Fluß trug entscheidend zur Akkumulation von Gütern aus den westlichen und östlichen Gebieten und zur Verbreitung anderer Güter in die zwei Richtungen bei.

IV.3. Die "Migration" der Ornamente. Bezüglich der Herkunft und Verbreitung der Ohringe mit Spiralverzierung

Die Ohringe mit Spiralverzierung (1. Jh. n. Chr., v.a. im ostkarpatischen Gebiet), obwohl noch wenig zahlreich, widerspiegeln hinsichtlich des Ornamentes eine langzeitliche Entwicklung. Das Spiralornament hat den Ursprung in den den Ostkelten in der mittleren La Tène-Zeit typischen Fibeln mit ähnlichen Ornamenten. Der Verfasser untersucht die konkreten Wege auf denen die Spiralmotive nach Osten ins Nord- und Nordwestpontische Gebiet "gewandert" sind. Es scheint, daß in dieser Übertragung die Bastarnen und später die Sarmaten eine wichtige Rolle gespielt haben.

V. Schlußbetrachtungen. Darstellung, Ideologie und Geschichte im nordbalkanischen thrakischen Raum

Die Darstellungen aus dem dakischen Raum belegen einen wichtigen Platz im Erklärungsversuch der geistigen Phänomene (v.a. der religiösen Erscheinungen) aus dem nordbalkanischen Gebiet.

Nach der Vorführung der figürlichen Darstellungen aus dem vorrömischen Dakien werden mehrere Fragen betreffend deren Verbreitung und Chronologie behandelt. So wie dies aus der Tabelle hervorgeht, werden manche Funde am Ende des 2. Jhs. und v.a. in die erste Hälfte des 1. Jhs. v. Chr. datiert. Es handelt sich meistens um Phaleren aus Silberschätzen.; in einem einzigen Fall handelt es sich um einen konischen Pokal und in einem anderen Fall um ein Tonmedaillon aus einer Siedlung. Die Darstellungen umfassen Reiter und weibliche ganze Figuren oder Büsten. In der zweiten Hälfte des 1. Jhs. v. Chr. beschränkten sich die anthropomorphen Artefakte auf die

Schildfibeln mit weiblichen Köpfen. Die Platte aus dem Schatz von Săliștea bleibt ein Einzelfund und die Bronzene, in der Befestigung von Polovragi gefundene Platte erhebt Probleme bezüglich der Datierung und des Herkunftsortes. Diese erste Fundgruppe konzentriert sich in der ersten Hälfte des 1. Jhs. v. Chr., als das Bild des Reiters manchmal von weiblichen Darstellungen begleitet wird.

Während des 1. Jhs. n. Chr. tauchen die anthropomorphen Darstellungen – v.a. diejenigen des Reiters – nur in der Siedlung von Răcătău und kommen auf Tongegenständen vor.

Das Verbreitungsgebiet dieser Funde ist sehr bedeutungsvoll. Die ins 1. Jh. v. Chr. datierten Stücke kamen in Südwestsiebenbürgen, der Kleinen und der Großen Walachei und Nordwestbulgarien zum Vorschein. Im selben Raum befinden sich die Gräberfelder der Gruppe Padea – Panaghiurski Kolonii und auch die dakischen Hügelgräber vom 1. Jh. v. Chr. (Abb. 89). Die figürlichen Darstellungen vom 1. Jh. n. Chr. sind nur von Răcătău am Siret bekannt, ein Gebiet wo eben in der selben Zeitspanne mehrere Hügelgräber auftauchten, als sie im restlichen Dakien schon nicht mehr vorkamen (Abb. 90). Diese Gräber liegen in der Nähe der großen Siedlungen von Poiana-Galați (die einzige übrigens wo Hügelgräber während der ganzen Zeitspanne zwischen dem 1. Jh. v. Chr.-1. Jh. n. Chr. errichtet wurden), Răcătău und Brad. Manche Funde und Ritualelemente weisen starke sarmatische Einflüsse auf. Nach dem Fall Burebistas wurde übrigens das Siret-Gebiet von den Königen aus Sarmizegetusa nicht mehr kontrolliert, was ebenfalls zur Entstehung von Elementen die nur dem ostkarpatischen Gebiet spezifisch sind, beitrug.

Es scheint also, daß es eine Verbindung zwischen den vorgeführten Darstellungen und den Hügelgräbern aus Dakien gab, genauer zwischen der "religiösen und ideologischen Botschaft" der figürlichen Darstellungen und den in den Hügelgräbern bestatteten Aristokraten.

Mehrere ikonographischen Elemente wurden von der Kunst der thrakischen Aristokratie der 5.-3. Jhd. v. Chr. übernommen. Nach dem Verschwinden dieser Aristokratie stellt man eine neue Gruppierung der "Eliten" fest. Ab dem Ende des 3. Jhs und v.a. im 2.-1. Jh. v. Chr. entstand eine neue Aristokratie, die ethnisch heterogen war, aber relativ einheitlich handelte: befürchtete Krieger, Meister der Waffenkunst, deren Hauptbeschäftigung der Krieg war (s. die zahlreichen Raubfeldzüge in Thrakien und Makedonien). Diese Aristokratie schuf auch eine neue Ideologie. Einige Elemente wurden auch vom alten lokalen Fonds übernommen. So könnte man das Wiederauftauchen am Ende des 2. Jhs. v. Chr. von figürlichen Darstellungen deren Ikonographie aus der vorangehenden Epoche der thrakischen Zivilisationsblüte stammt, erklären. Unter diesen Darstellungen sind das Thema des Reiter-Heros, der beflügelten Göttin und das Adlerbild. Es geschahen möglicherweise Umwandlungen des Sinns dieser Darstellungen. Das Reiterbild

erscheint im Unterschied zu den 5.-3. Jhd. v. Chr. ziemlich "standardisiert", was vielleicht auf eine Entwicklung von *heros* zu einer kriegerischen Gottheit hinweist. Die "frühen" Darstellungen vom Ende des 2. Jhs. und diejenigen von der ersten Hälfte des 1. Jhs. v. Chr. konzentrieren sich im Areal der Gruppe Padea – Panaghiurski Kolonii und im Gebiet der dakischen Hügelgräber. Dies suggeriert eine Verbindung zwischen den betreffenden Darstellungen und der Kriegeraristokratie jener Zeit. Diese Aristokratie schuf eine spezifische Ideologie, die sich auch durch Darstellungen ausdrückte, indem sie Elemente der früheren thrakischen Aristokratie übernahmen, was vom Fortleben einiger ikonographischen Aspekte belegt wird.

Die Übertragung auf Metallartefakte – v.a. aus Silber – der von den 4.-3. Jhd. v. Chr. übernommenen Darstellungen traf vermutlich auf keine besonderen technischen Schwierigkeiten. Die "Schmiedefamilien" kannten die Verarbeitungstechniken der betreffenden Metalle. Manche alten Werkzeuge wie die Stanzen von Cățelu Nou und Radovanu waren in Werkstätten vom 1. Jh. v. Chr. noch vorhanden, was auf eine Herkunft aus entfernteren Gebieten der betreffenden Schmiede hinweist. Manche schon früher bekannten Techniken wurden auch in der Herstellung der Stücke aus den 2.-1. Jhd. v. Chr. verwendet: das Warmschmieden, die Verzierung in der *au repoussé*-Technik, die Vergoldung usw. Was die Ikonographie – die einige "Interpretationen" aufweist – betrifft hatten die Handwerker wahrscheinlich zu manchen königlichen oder Tempelschätzen, zu Malereien auf Steindenkmälern oder Bildern auf Holz oder Textilien Zugang. Einige ikonographische Motive, Hyposthasen oder stilistische Details hatten eine grössere zeitliche und räumliche Verbreitung. Die beflügelte Göttin (die in der Spätphase der dakischen Schmiedekunst auf einer Phalera von Lupu und einer von Jakimovo erscheint) war im östlichen Mittelmeergebiet schon in der mykenischen Zeit vorhanden, um nachher in der hellenistischen, thrakischen oder nordpontischen Welt häufig aufzutauchen. Die weibliche Person von der Phalera aus Galiče ist einigen bemalten Darstellungen der Demeter auf Denkmälern vom Schwarzmeergebiet aus dem skythischen oder bosporanischen Umfeld ähnlich.

So wie dies in einem anderen Kapitel betont wurde, gab es eine enge Verbindung zwischen Schmieden und Aristokraten. Die ersteren arbeiteten im Auftrag der letzteren und stellten Gegenstände auf Bestellung her. Auch wenn die Schmiede aus Dakien die Technik der Silberbearbeitung beherrschten und mit manchen verbreiteten ikonographischen Themen vertraut waren, stellten sie derartige Artefakte nur dann her, wenn die neue Kriegeraristokratie das Ausdrücken ihrer Ideologie über derartige Bilder benötigte und forderte.

ABBILDUNGSLISTE

Abb. 1 – Die Karte der Befunde der Gruppe Padea – Panaghiurski Kolonii (Flachgräber) in Rumänien: 1 – Gräberfelder; 2 – einzelne Gräber; 3 – Einzelfunde.

Abb. 2 – Schwerter vom La Tène-Typ: 1 – Corlate; 2 – Orodol; 3 – Ostrovu Șimian; 4 – Tr. Severin; 5 – Gârla Mică; 6 – Gogoșița. Ohne Maßstab (nach C. S. Nicolaescu-Plopșor).

Abb. 3 – Lanzen spitzen: 1 – Gogoșița; 2 – Hinova; 3 – Corlate; 4-5 – Călărași; 6 – Viiașu; 7 – Plosca; 8 – Sisești de Jos; 9 – Golenți; 10 – Cetate; 11-17 – Gruia. Ohne Maßstab (nach C. S. Nicolaescu-Plopșor; 6-7 – nach D. Berciu).

Abb. 4 – Krummdolche: 1 – Orodol; 2, 4 – Cetate; 3 – Padea; 5 – Kr. Mehedinți; 6 – Golenți; 7 – Viiașu; 8 – Călărași. Ohne Maßstab (nach C. S. Nicolaescu-Plopșor; 3 – nach V. Zirra; 7 – nach D. Berciu).

Abb. 5 – Schildumbo: 1 – Dobrosloveni; 2 – Dubova; 3 – Plosca; 4 – Corlate. Ohne Maßstab (nach C. S. Nicolaescu-Plopșor; 2 – nach V. Zirra; 3 – nach D. Berciu).

Abb. 6 – Thrakische Kandaren vom Typ Werner– XVI (1-4, 6-7) und Werner – XVII (5): 1 – Brădiceni; 2 – Ostrovu Șimian; 3 – Padea; 4 – Șopot; 5 – Orodol; 7 – Dubova. Ohne Maßstab (nach Werner).

Abb. 7 – Fibeln: 1 – Corlate; 2 – Gura Padinii; 3-4 – Sofronievo; 5 – Căciulătești.

Abb. 8 – Fibeln (1-11) und Armring aus Glas (12): 1 – Mala Vrbița – Ajmana; 2, 12 – Cepari; 3, 11 – Orlea; 4 – Ivanski; 5 – Maglavit; 6, 9 – Salcia; 7 – Lișteava; 8 – Kosolač; 10 – Ostrovu Șimian.

Abb. 9 – Eisengürtel: 1-4 – Corlate (nach C. S. Nicolaescu-Plopșor).

Abb. 10 – Scheibengedrehte Gefäße: 1 – Padea; 2 – Ciupercenii Vechi. Ohne Maßstab (nach V. Zirra).

Abb. 11 – Scheibengedrehte Keramik und Lanzen spitzen aus den Gräbern von Gruia.

Abb. 12 – Scheibengedrehte Gefäße aus den Gräbern von Gruia (1) und Corcova (2).

Abb. 13 – Schwert aus dem Grab von Corcova.

Abb. 14 – Fibeln (2 Stück) und Lanzen spitze aus dem Grab von Corcova.

Abb. 15 – Eisenfunde aus dem Grab Nr. 1 von Blandiana (nach H. Ciugudean).

Abb. 16 – Kandare von thrakischem Typ aus dem Grab Nr. 1 von Blandiana: a – Erhaltungszustand im Zeitpunkt der Entdeckung; b – Rekonstruktion (nach H. Ciugudean).

Abb. 17 – Handgedrehte Keramik aus dem Grab Nr. 1 von Blandiana (nach H. Ciugudean).

Abb. 18 – Eisenfunde aus dem Grab von Tărtăria (nach D. und H. Ciugudean).

Abb. 19 – Funde aus den Gräbern von Teleac: 1, 3 – handgedrehte Keramik; 2 – eiserne Lanzen spitze; 4 – eiserner Krummdolch. Ohne Maßstab (nach V. Moga).

Abb. 20 – 1 – Teleac; 2 – Blandiana.

Abb. 21 – 1-5 – Turdaș; 6 – Hațeg. Ohne Maßstab (1-5 nach I. H. Crișan; 6 – nach M. Rusu).

Abb. 22 – Funde aus den Nekropolen von Aiud. Ohne Maßstab (nach W.M. Werner und I. H. Crișan).

Abb. 23 – Bronzefunde (1-2, 4-5) und Silberfunde (3): 1 – Uroi; 2 – Vețel; 3 – Ohaba Ponor; 4-5 – Șeușa (3 – nach C. S. Nicolaescu-Plopșor et al.; 4-5 – nach I. V. Ferencz, M. Ciută).

Abb. 24 – Hand- (3-4) und scheibengedrehte Keramik (1-2, 5-7), eiserner Schildgriff (8) aus der keltischen Nekropole von Blandiana. Ohne Maßstab (nach I. Al. Aldea und H. Ciugudean).

Abb. 25 – Gefäß mit anthropomorphen Henkeln von Blandiana (nach I. Al. Aldea, H. Ciugudean).

Abb. 26 – Funde aus dem Hügelgrab Nr. 2 von Cugir: 1-4 – Eisen; 5 – Gold. Ohne Maßstab (nach I. H. Crișan).

Abb. 27 – 1. Callatis (nach Bărlădeanu-Zavatin); 2. Histria (nach Pippidi et al.)

Abb. 28 – Plan der Ausgrabungen von Histria și Profil D-D' durch zwei Brandgräber (nach Pippidi et al.)

Abb. 29 – Das Areal der Gruppe Padea – Panaghiurski Kolonii (Strichlinie) und die griechischen Städte von der Westküste des Mittelmeeres.

Abb. 30 – Plan der Ausgrabungen von Călan (nach V. Eskenasy).

Abb. 31 – 1 – Grundriß des dakischen Grabes von Călan (nach V. Eskenasy). 2-3 – Zeichnungen nach den Röntgenbildern der Kandaren nach der Entdeckung (nach V. Eskenasy).

Abb. 32 – Eiserner Kandare aus dem Grab von Călan.

Abb. 33 – 1. Varianten des Kandarentyps Werner XVI. 2. Rekonstruktion der Verwendungsweise der Kandaren (nach Vl. Zirra).

Abb. 34 – Das Hügelgrab von Călan: 1 – eiserne Lanzen spitze; 2 – eiserner Krummdolch.

Abb. 35 – Fragmente des Eisenschwertes aus dem Hügelgrab von Călan.

Abb. 36 – Verbreitungskarte der Kandaren von thrakischem Typ (Typ Werner XVI): 1 – Flachgräber; 2 – Hügelgräber (das grössere Dreieck

bezeichnet das Hügelgrab von Călan); 3 – Siedlungen; 4 – Einzel- oder Streufunde.

Abb. 37 – 1-3 – Darstellungen von dakischen Krieger mit Krummdolchen auf der Trajanssäule (nach S. von Schnurbein); 4 – Bronzefund von Gârla Mare (nach I. Stângă); 5 – silberne Phalera von Surcea (nach L. Mărghitan).

Abb. 38 – Verbreitungskarte der in Grabkontexten gefundenen Krummdolche: 1 – Hügelgräber aus Bulgarien; 2 – verzierte Exemplare; 3 – Hügelgräber aus Rumänien; 4 – Flachgräber aus Rumänien; 5 – verzierte Exemplare; 6 – skordiskischen Gräber.

Abb. 39 – 1, 3 – Altimir; 2 – Sofronievo; 4 – Tărnavă; 5 – Cetate; 6 – Orod. Scări diferite (1-2 – nach Z. Wozniak; 3 – nach B. Kull; 4 – nach N. Teodosiev, N. Torbov; 5-6 – nach C. S. Nicolaescu-Plopşor).

Abb. 40 – Der Krummdolch und die Scheide aus dem Grab von Corcova.

Abb. 41 – 1 – Živovci; 2 – Ajmana; 3 – Vajuga-Pesak; 4 – Belgrad – Rospici Čuprija; 5 – Călăraşi. Unterschiedliche Maßstäbe (1 – nach B. Kull; 2-3 – nach P. Popović; 4 – nach Z. Wozniak; 5 – nach C. S. Nicolaescu-Plopşor).

Abb. 42 – 1 – Altimir; 2 – Tărnavă; 3-5 – Rastu. Unterschiedliche Maßstäbe (1-2 – nach Z. Wozniak; 3-5 – nach E. Tudor).

Abb. 43 – Verbreitungskarte der dakischen Siedlungen (1) und Befestigungen (2) wo Nichteisenmetalle verarbeitet waren.

Abb. 44 – 1-2 – Sighişoara-Wietenberg; 3 – Căpâlna; 4-6 – Sărmăşag. Ohne Maßstab.

Abb. 45 – Bronzene Stanzen (1-5, 7) und Silbermünze (6): 1 – Bucureşti – Căţelu Nou; 2 – Radovanu; 3 – ; 4 – ; 5 – Arbanasi; 6 – Münze vom Typ Toc-Chereluş; 7 – Pecica. Unterschiedliche Maßstäbe (1 – nach V. Leahu; 2 – nach D. Şerbănescu; 3-5 – nach B. Kull; 6 – nach C. Preda; 7 – nach I. H. Crişan).

Abb. 46 – Silbergefäße aus dem Schatz von Rogozen. Ohne Maßstab.

Abb. 47 – Die Typologie der eisernen Ambosse für Gold- und Silberschmiede (Typ VII aus Bronze).

Abb. 48 – Typologie der Hämmer für Gold- und Silberschmiede.

Abb. 49 – Zangen (1-5), Zieheisen (6-9) und Löffel für Zinn gießen (10-11): 1, 3-4, 6-9 – Grădiştea de Munte; 2 – Căpâlna; 5 – Sighişoara-Wietenberg; 10-11 – Craiva (1-4, 6-11 nach I. Glodariu, E. Iaroslavschi).

Abb. 50 – Eiserne Meißel (1-6) und Punzen (7-19) de Eisen: 1, 13, 16, 18-19 – Costeşti; 2, 5-9, 12, 14-15, 17 – Grădiştea de Munte; 3 – Feţele Albe; 4 – Cozia; 10 – Poina – Galaţi; 11 – Grădiştea – Brăila (1-10, 12-19 – nach I. Glodariu, E. Iaroslavschi; 11 – nach V. Sîrbu).

Abb. 51 – Verbreitungskarte der Ambosse vom Typ VII.

Abb. 52 – Verbreitungskarte der silbernen (1) und Bronzenen oder eisernen Knotenfibeln (2).

Abb. 53 – Das Entstehungsschema der Knotenfibeln.

Abb. 54 – Keltische Gürtelketten aus Eisen: 1-2 – Moşorin; 3 – Pişcolt; 4. Ciumeşti (1-2 – nach B. Kull; 3 – nach I. Nemeti; 4 – nach V. Zirra).

Abb. 55 – Die Silberkette von Tăşad (nach N. Chidioşan).

Abb. 56 – 1 – Kladovo; 2 – Oradea I; 3 – Grădiştea – Brăila; 4 – Altimir; 5 – Şaeş. 4. – Bronze, der Rest Silber (1 – nach I. Popović; 2 – nach F. Rómer; 3 – nach V. Sîrbu; 5 – nach L. Mărghitan).

Abb. 57 – Verbreitungskarte der Ketten mit Kettengliedern aus tordierten Drähten: 1 – Variante a; 2 – Variante b; 3 – unbekannte Variante.

Abb. 58 – Verbreitungskarte der Astragalengürtel, der Gürtel vom Corlate-Typ und der Fibeln vom Typ Orlea-Maglavit.

Abb. 59 – 1-Clipiceşti (nach I. Mitrea); 2-Grădiştea (nach V. Sîrbu); 3-Târpeşti (nach S. Marinescu-Bîlcu); 4-Piatra Neamţ – Bâta Doamnei (nach N. Gostar); 5-Poiana; 6-Popeşti (beide nach M. Babeş). 1-4 – Silber; 5-6 – Bronze und Eisen. 4 – Ohne Maßstab.

Abb. 60 – 1-11-Poiana (nach S. Teodor, S. Ţau). 1, 8-11 – Silber; 2-7 – Bronze.

Abb. 61 – 1-12-Poiana (1-nach L. Mărghitan; 2-12-nach S. Teodor, S. Ţau); 13-Brad (nach V. Ursachi). 1-3 – Silber; 5-11, 13 – Bronze; 12 – Eisen.

Abb. 62 – Răcătău (nach V. Căpitanu). 10 – Silber, der Rest Bronze.

Abb. 63 – 1-2-Brad (nach V. Ursachi); 3-5, 9-Răcătău (nach V. Căpitanu); 6-8, 10-12-Poiana (6-8, 12-nach S. Teodor, S. Ţau; 10-11-nach Al. Vulpe); 13-Mănăstioara-Fitioneşti (nach V. Bobi). 6, 9 – Silber, der Rest Bronze. 13 – Ohne Maßstab.

Abb. 64 – 1-Iaşi (nach G. Severeanu); 2-3, 5-8-Poiana (2-nach L. Mărghitan; 3, 5-8-nach S. Teodor, S. Ţau); 4, 9-12, 15-16-Răcătău (nach V. Căpitanu); 13-14-Brad (nach V. Ursachi). 1-2 – Silber; 3, 5-11, 13, 15-16 – Bronze; 4, 12, 14 – Eisen.

Abb. 65 – 1-8-Poiana (nach S. Teodor, S. Ţau); 9-Brad (nach V. Ursachi). Bronze.

Abb. 66 – 1-5-Poiana (nach S. Teodor, S. Ţau); 6-Răcătău; 7-Brad (nach V. Ursachi); 8-Cândeşti (nach V. Bobi). 8 – Silber, der Rest Bronze.

Abb. 67 – 1-4-Brad (nach V. Ursachi); 5-7-Cândeşti (nach Gh. Bichir); 8-22-Poiana (8, 10-12-nach L. Mărghitan; 9-nach Al. Vulpe; 13-22-nach S. Teodor, S. Ţau). 4, 7-8, 10-12 – Silber, der Rest Bronze.

Abb. 68 – 1-18-Răcătău (nach V. Căpitanu). Bronze.

Abb. 69 – 1-3-Brad (nach V. Ursachi); 4-6-Răcătău (nach V. Căpitanu); 7-Dersca (nach Ş. Sanie, P. Şadurschi). 7 – Silber; 4-6 – Bronze; 1-3 – Eisen.

Abb. 70 – 1-10-Poiana (nach L. Mărghitan); 11-19, 23-Răcătău (nach V. Căpitanu); 20-21, 24-29-Brad (nach V. Ursachi); 22-Grădiştea (nach V. Sîrbu). 1-10, 17, 22, 28 – Silber, der Rest Bronze.

Abb. 71 – 1-3, 16-17-Răcătau (nach V. Căpitanu); 4-9, 14-15-Brad (nach V. Ursachi); 10-13-Poiana (nach Al. Vulpe und L. Mărgăritan). 1, 9-13-Silber, der Rest Bronze.

Abb. 72 – 1-20-Brad (nach V. Ursachi). 20 – Silber; 1-4, 6, 9-16 – Bronze und Silber; 5, 7-8, 17-19 – Bronze.

Abb. 73 – Verbreitungskarte der zoomorph oder mit Galsperlen verzierten Löffelfibeln (Liste 1).

Abb. 74 – Verbreitungskarte der Fibeln mit großer zweiseitigen Feder und um die Feder gewickeltem Federende (Liste 2).

Abb. 75 – Verbreitungskarte der kräftig profiliierten Fibeln vom östlichen Typ (Liste 3).

Abb. 76 – Verbreitungskarte der Ohrringe mit konischen Endknöpfen (Liste 4).

Abb. 77 – Verbreitungskarte der zoomorph verzierten Ohrringe (Liste 5).

Abb. 78 – 1 - Szolnok (nach A. H. Vaday); 2-3 - Răcătau (nach V. Căpitanu); 4 - Grădiştea (nach V. Sîrbu); 5 - Bălăneşti (nach E. Popescu); 6 - Voronino (nach K. Peschel); 7 - Nikolskoe (nach Levinschi, Agulnikov); 8 - Hopersk (nach B. Mikhlin); 9-12 - Ciumeşti (nach Vl. Zirra).

Abb. 79 – 1 - Fibeln mit Spiralen in "8"-Form; 2 - Hauptverbreitungsgebiet der Fibeln; 3 - Ausbreitungsrichtungen nach Osten; 4 - Ohrringe mit eingeketteten Spiralornamenten; 5 - Hauptverbreitungsgebiet der Ohrringe; 6 - Ausbreitungsrichtungen nach Westen.

Abb. 80 – Verbreitungskarte der Ohrringe mit Spiralverzierung: 1 - Bădrăgii Vechi, T5 – M1; 2 - Bădrăgii Vechi, T29-M13; 3 - Piatra Craivii; 4 - Răcătau; 5 - Popeşti; 6 - Szolnok; 7 - Sopor de Câmpie.

Abb. 81 – Gefäße aus dem Schatz von Lupu: 1 – Bronze; 2 – Silber (nach I. Glodariu, V. Moga).

Abb. 82 – Silberfibeln aus dem Schatz von Lupu (nach I. Glodariu, V. Moga).

Abb. 83 – Silberne Platten mit figürlichen Darstellungen aus dem Schatz von Lupu (nach I. Glodariu, V. Moga).

Abb. 84 – Silberphaleren aus den Schätzen von Iakimovo (1) und Galiče (2-3). Ohne Maßstab (1 – nach I. H. Crişan; 3 – nach S. Nemeti).

Abb. 85 – 1-2 – Bucureşti-Herăstrău; 3 – Messambria; 4 – Entstehungsschema der Fibeln mit anthropomorphem Schild: a – Fibel vom Typ Orlea-Maglavit; b – Fibel mit rhombischem Schild; c – Fibel mit anthropomorphem Schild (Siebenbürgen). 1-2a, 4c – Silber; 3 – Gold; 2b – Bronze. 4 – Ohne Maßstab (1-2 – nach D. Popescu; 3 – nach I. Gălăbov).

Abb. 86 – Silberfibeln mit anthropomorphem Schild: 1-2 – Bălăneşti; 3-4 – Coadă Malului (1-2 – nach E. Popescu; 3-4 – nach L. Mărgăritan).

Abb. 87 – Die Silberplatte aus dem Schatz von Săliştea (1) und die Bronzeplatte von Polovragi (2). Ohne Maßstab (1 – nach L. Mărgăritan; 2 – nach V. Sîrbu, G. Florea).

Abb. 88 – Tongußform (1) und *kantharos* (2) von Răcătau. 2 – Ohne Maßstab (1 – nach S. Nemeti; 2 – nach V. Căpitanu).

Abb. 89 – Die Verbreitung der Hügelgräber (Dreiecke) und der figürlichen Darstellungen (Kreise) im 1. Jh. v. Chr.

Abb. 90 – Die Verbreitung der Hügelgräber (Dreiecke) und der figürlichen Darstellungen (Kreise) im 1. Jh. n. Chr.

Abb. 91 – Plättchen aus dem Schatz von Letnica (nach B. Kull).

Abb. 92 – 1 - Detail des Spiegels von Kelermes; 2-3 - Die beflügelte Göttin auf einer Kanne aus dem Schatz von Rogozen: Gesamtbild und Detail; 4 - Die Szene der Reiter-Heroisierung – Malerei in der Grabkammer des Grabes von Sveštari (nach B. Kull).

ABREVIERI

ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
ActaMP	Acta Musei Porolisensis, Zalău.
Analele Banatului	Analele Banatului. Serie Nouă. Arheologie-Istorie. Muzeul Banatului, Timișoara.
Antaeus	Antaeus, Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.
Antiquity	Antiquity, Oxford
Arhivele Olteniei	Arhivele Olteniei, Craiova
Apulum	Apulum. Buletinul Muzeului Unirii Alba Iulia, Alba Iulia
ArchÉrt	Archeologiai Értésítő, Budapest
ArchRozh	Archeologické rozhledy, Praha
Arheologija - Sofia	Arheologija, Organ na Arheologičeskija Institut I Muzej pri B'lgarskata Akademija na naukite, Sofia.
Arhologia Moldovei	Arhologia Moldovei, Iași
Banatica	Banatica, Muzeul Județean Caraș-Severin, Reșița.
BAR	British Archaeological Reports, Oxford
BCH	Bulletin des Correspondences Helleniques.
BCSS	Buletinul Cercurilor Științifice Studentești, Alba Iulia.
BRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Institutes, Frankfurt am Main.
Carpica	Carpica. Muzeul de Istorie și Artă, Bacău.
Cercetări istorice	Cercetări istorice, Muzeul de istorie a Moldovei, Iași.
Crisia	Crisia. Muzeul Țării Crișurilor, Oradea.
Dacia (N. S.)	Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, București, I-XII (1924-1948); Nouvelle série; Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București.
Ephemeris Napocensis	Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca.
FolArch	Folia Archaeologica, Budapest.

Germania	Germania. Anzeiger der Römische-Germanischen Kommission, Frankfurt am Main.
Hierasus	Hierasus, Muzeul județean Botoșani, Botoșani.
Istros	Istros. Buletinul Muzeului Brăilei. Brăila.
JRGZM	Jahrbuh des Römisch Germanischen Zentralmuseums zu Mainz, Mainz.
Litua	Litua. Muzeul Județean Gorj, Tg. Jiu.
Materiale	Materiale și cercetări arheologice, București.
MemAnt	Memoria Antiquitatis, Muzeul de Istorie Piatra Neamț, Piatra Neamț.
Mousaios	Mousaios. Studii și cercetări de istorie locală, Buzău.
Muzeul Național	Muzeul Național, București.
PamArch	Památky Archeologické, Praha.
Peuce	Peuce. Studii și comunicări de istorie, etnografie și muzeografie, Muzeul Deltei Dunării din Tulcea, Tulcea.
PBF	Prähistorische Bronzefunde. Institut für Vorgeschichte der Universität, Frankfurt am Main.
Pontica	Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Constanța.
PZ	Prähistorische Zeitschrift.
A. Rustoiu, Fibulele	A. Rustoiu, Fibulele din Dacia preromană (sec. II î.e.n. – I e.n.), București, 1997.
A. Rustoiu, Metalurgia	A. Rustoiu, Metalurgia bronzului la daci (sec. II î. Chr. – sec. I d. Chr.). Tehnici, ateliere și produse de bronz, București, 1996.
SA	Sovetskaja Arheologija, Moskva.
Sargeția	Sargeția. Acta Musei Devensis, Deva.
SCIV(A)	Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), București.
SlovArch	Slovenská Archeologia, Bratislava.
SMMIM	Studii și materiale de muzeografie și istorie militară, București.
StComSatuMare	Studii și comunicări. Muzeul Județean Satu Mare, Satu Mare.
StComSibiu	Studii și comunicări. Muzeul Bruckenthal, Sibiu.
Thraco-Dacica	Thraco-Dacica, Institutul de Tracologie, București.
Tibiscum	Tibiscum, Caransebeș.
Vrancea	Vrancea. Studii și comunicări, Focșani.
Zeitschrift für Archäologie	Zeitschrift für Archäologie, Berlin.
Ziridava	Ziridava. Studii și cercetări, Arad.

ILUSTRAȚII

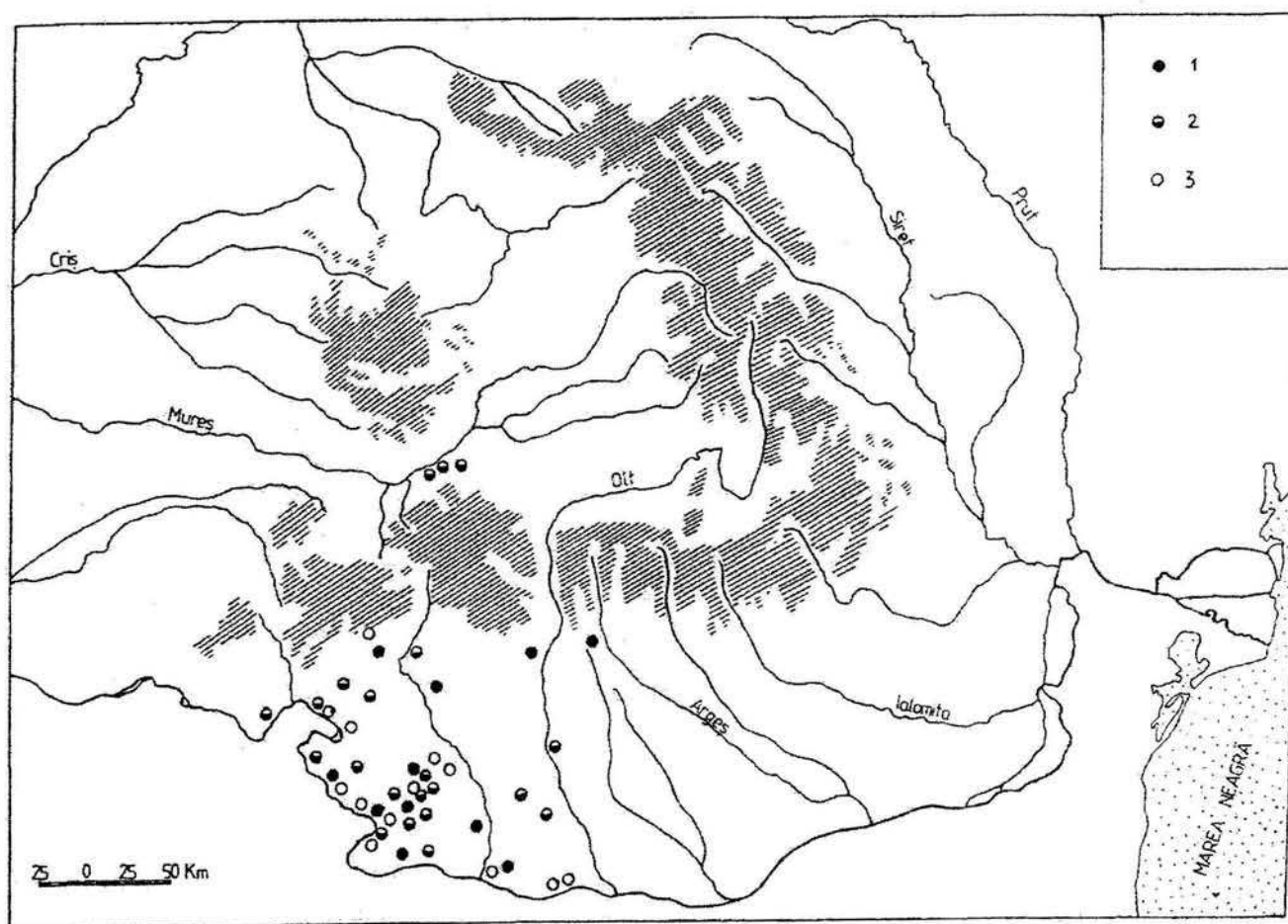


Fig. 1 – Harta descoperirilor aparținând grupului Padea – Panaghiurski Kolonii (morminte plane) de pe teritoriul României: 1 – necropole; 2 – morminte izolate; 3 – descoperiri izolate

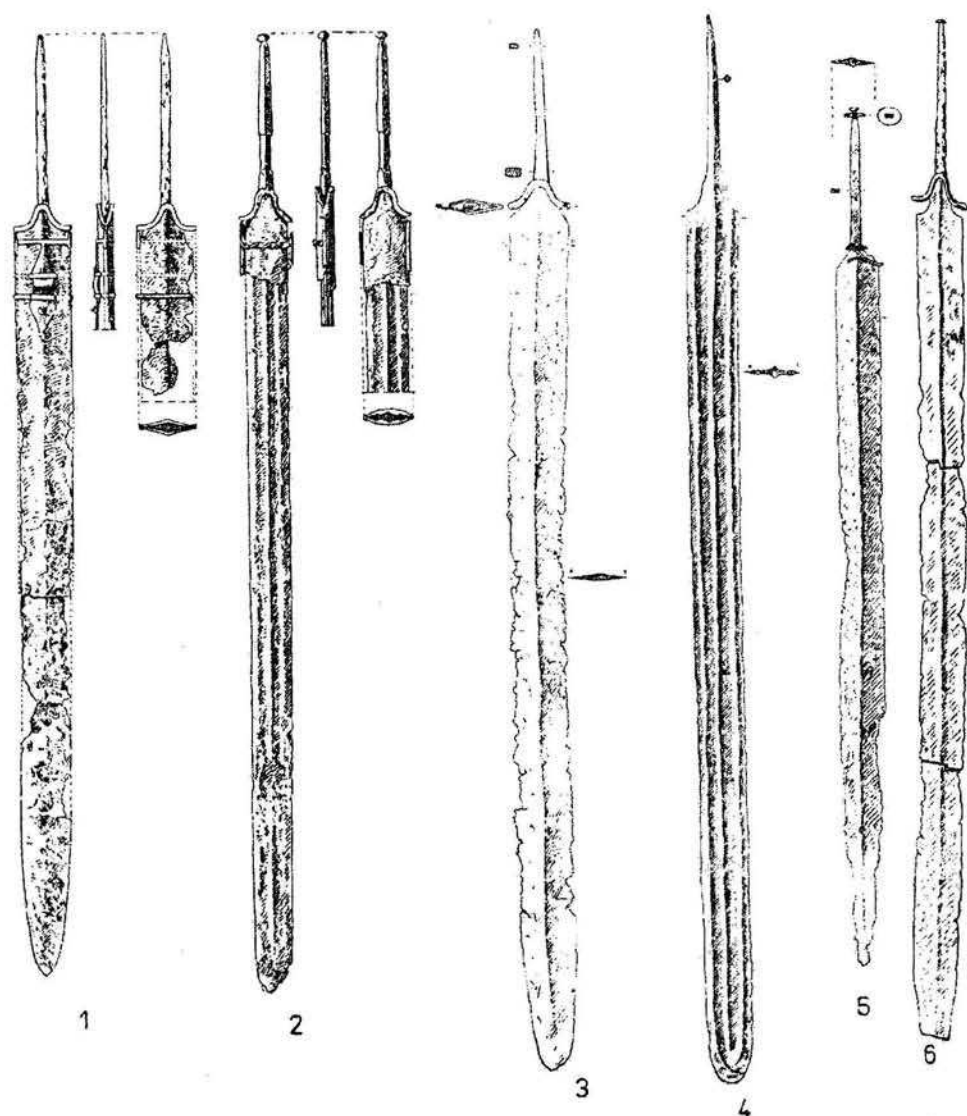


Fig. 2 - Săbii de tip La Tène: 1 - Corlate; 2 - Orodel; 3 - Ostrovu Șimian;
4 - Tr. Severin; 5 - Gârla Mică; 6 - Gogoșița.
Fără scară (după C. S. Nicolaescu-Plopșor)

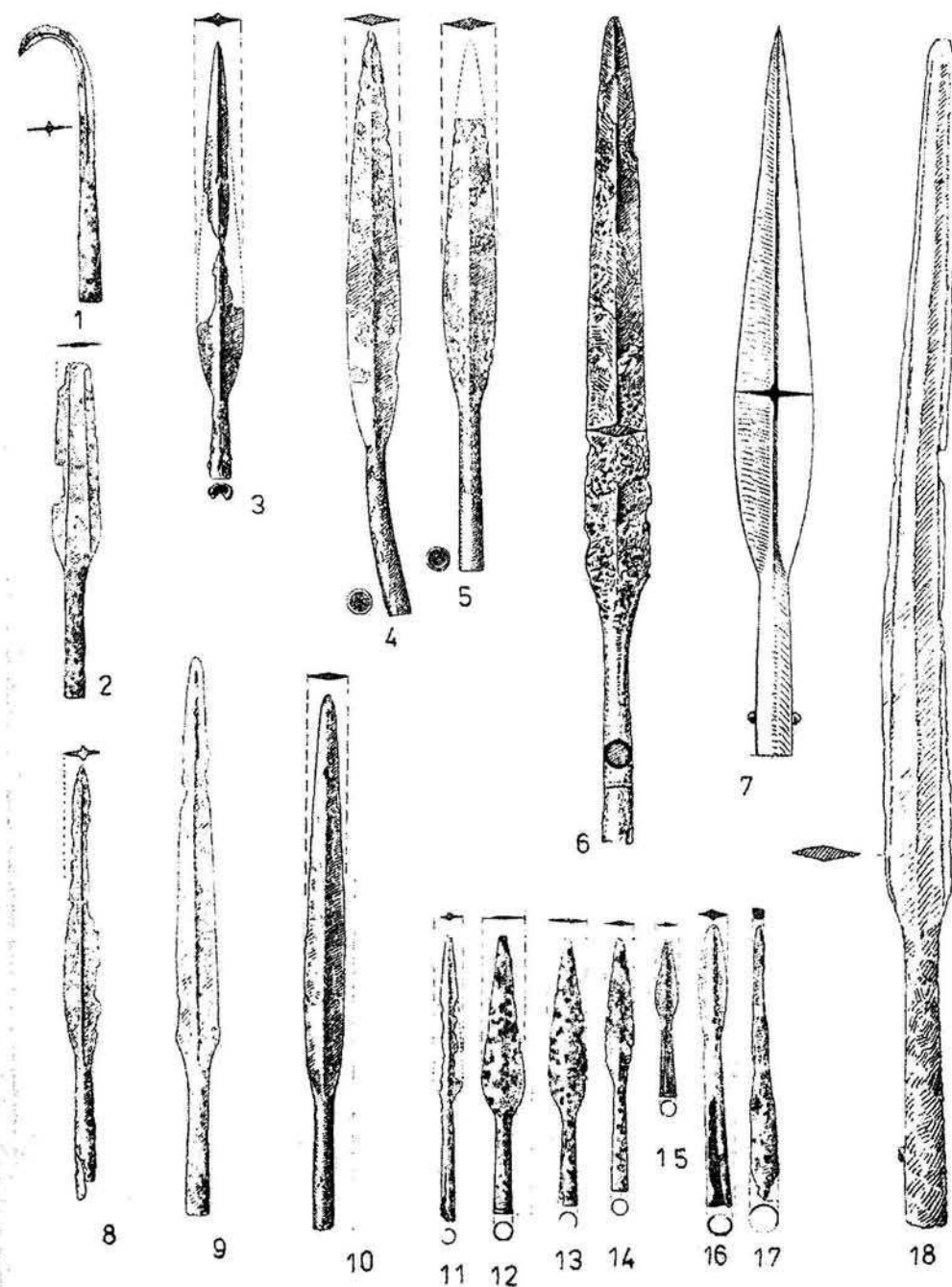


Fig. 3 - Vârfuri de lance: 1 - Gogoșița; 2 - Hinova; 3 - Corlate; 4-5 - Călărași;
6 - Viiășu; 7 - Plosca; 8 - Sisești de Jos; 9 - Golenți; 10 - Cetate; 11-17 -
Gruia. Fără scară (după C. S. Nicolaescu - Plopșor; 6-7 - după D. Berciu)

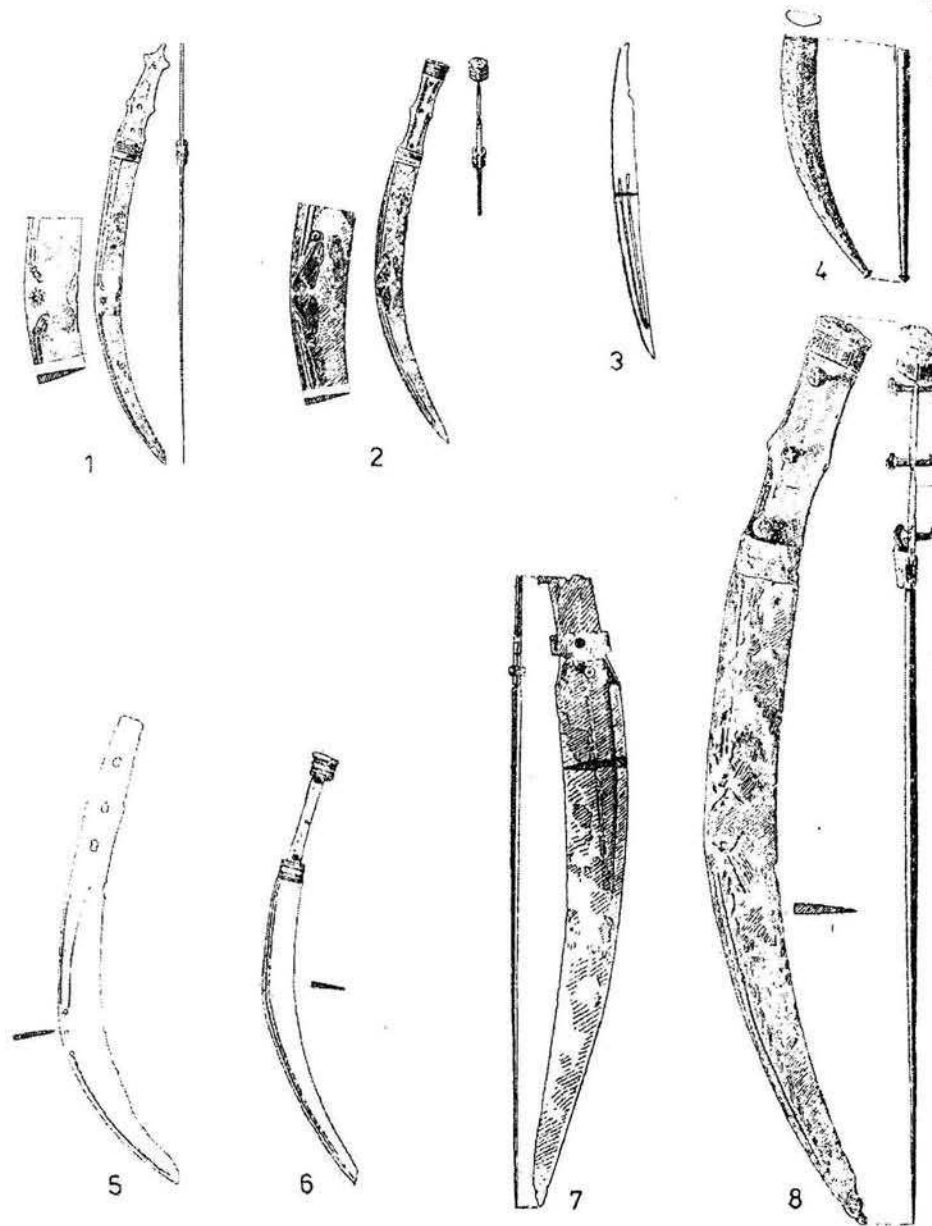


Fig. 4 - Pumnale curbe: 1 - Orodel; 2, 4 - Cetate; 3 - Padea; 5 - jud. Mehedinți; 6 - Golenți; 7 - Viiășu; 8 - Călărași. Fără scară (după C. S. Nicolaescu - Plopșor; 3 - După V. Zirra; 7 - după D. Berciu)

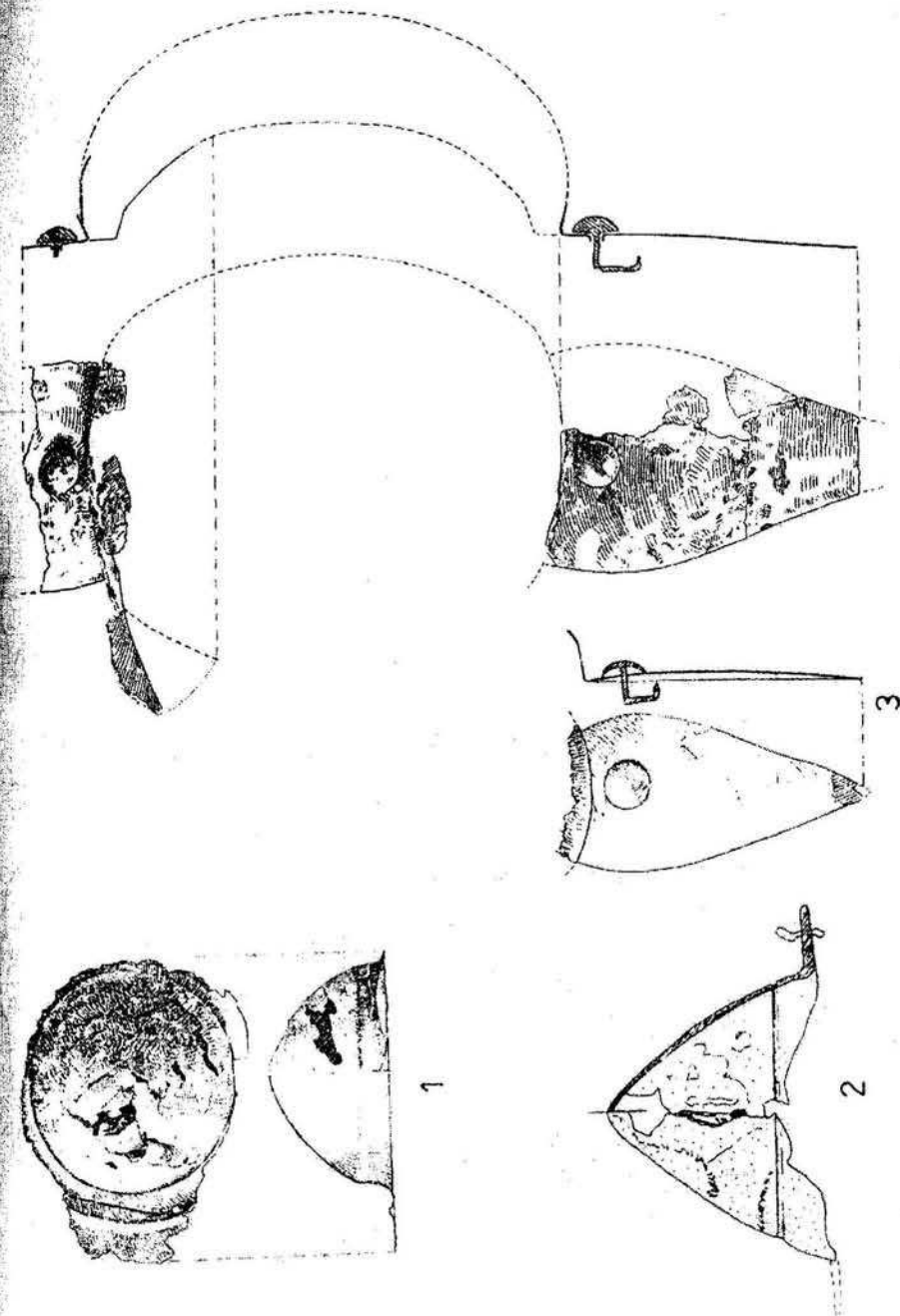


Fig. 5 - Umbo de scut: 1 - Dobrosloveni; 2 - Dubova; 3 - Plosca; 4 - Corlate. Fără scară (după C. S. Nicolaescu-Plopșor; 2 - după V. Zirra; 3 - după D. Berciu)

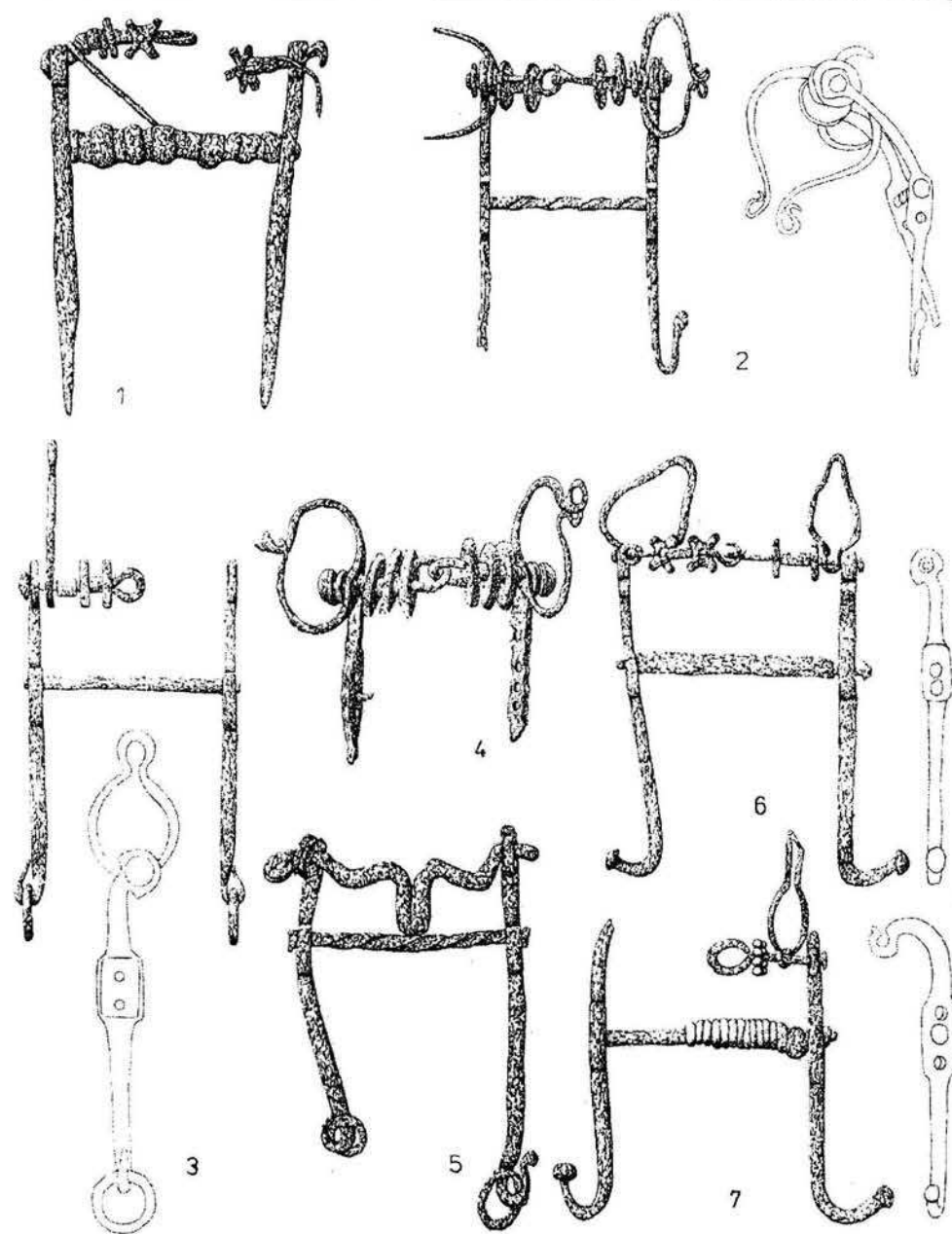


Fig. 6 - Zăbale tracice de tip Werner - XVI (1-4, 6-7) și Werner - XVII (5):
1 - Brădiceni; 2 - Ostrovu Șimian; 3 - Padea; 4 - Șopot; 5 - Orodol;
7 - Dubova. Fără scară (după Werner)

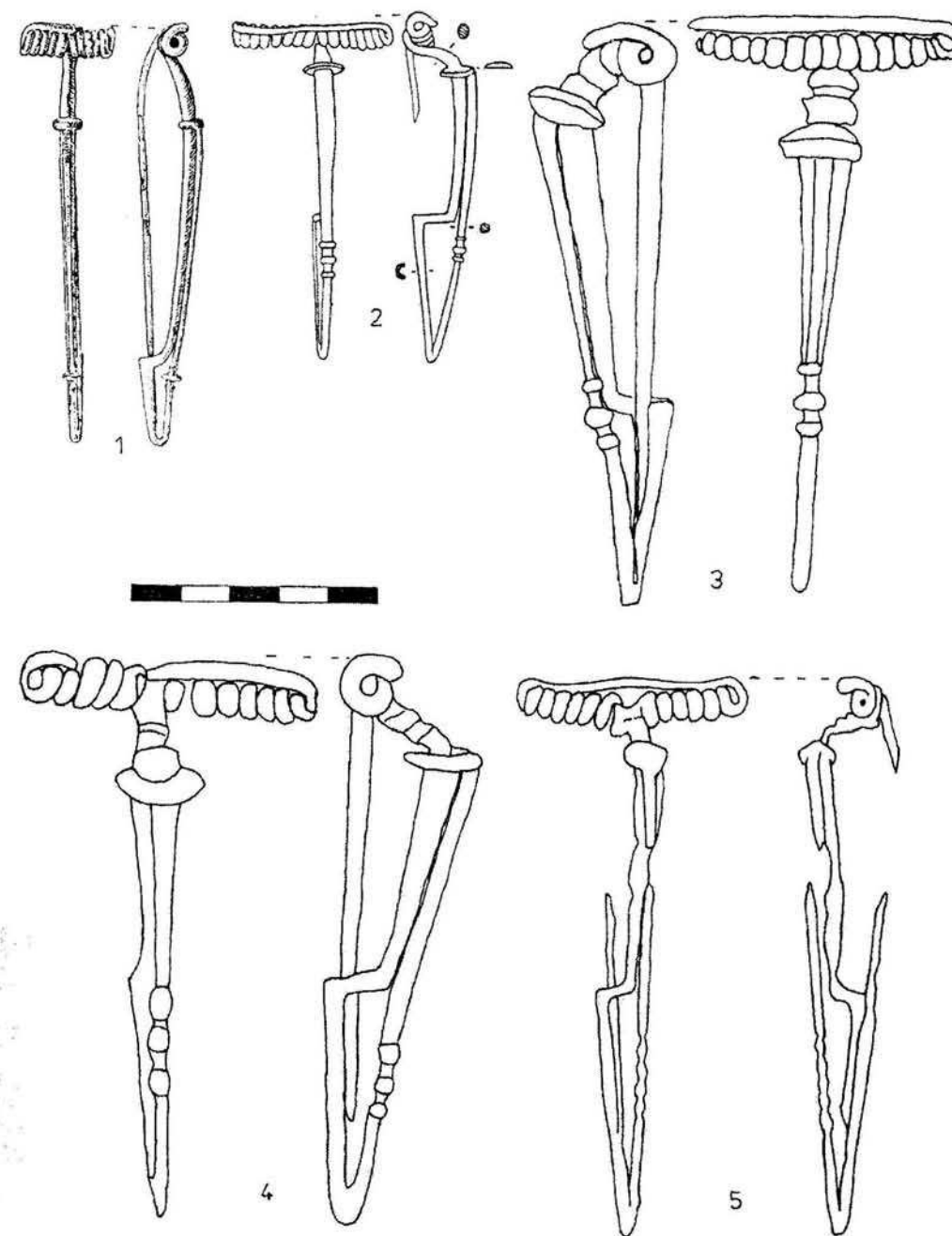


Fig. 7 - Fibule: 1 - Corlate; 2 - Gura Padinii; 3-4 - Sofronievo; 5 - Căciulătești

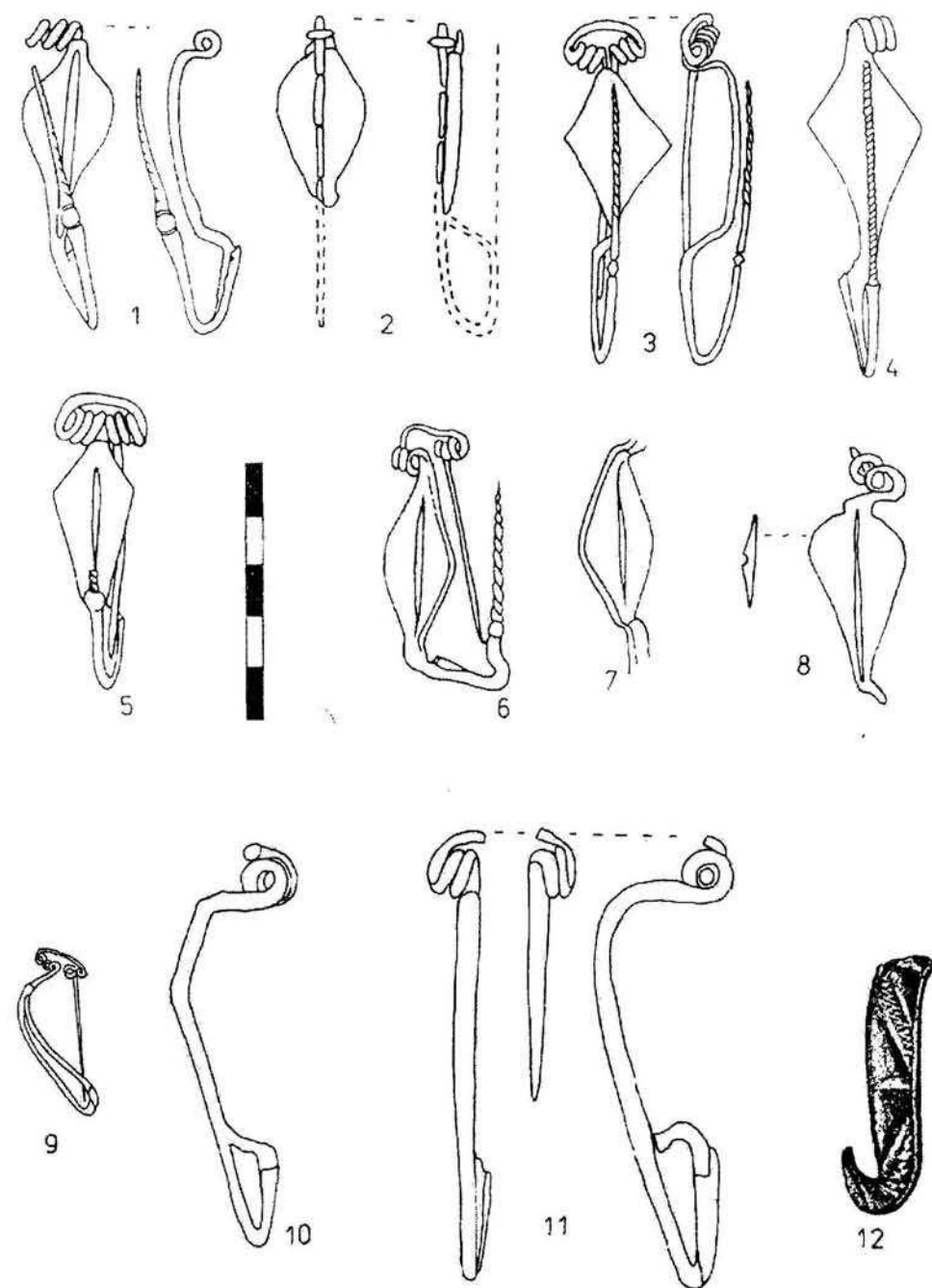


Fig. 8 – Fibule (1-11) și brățară de sticlă (12): 1 – Mala Vrbița – Ajmana;
2, 12 – Cepari; 3, 11 – Orlea; 4 – Ivanski; 5 – Maglavit; 6, 9 – Salcia;
7 – Lișteava; 8 – Kostolač; 10 – Ostrovu Șimian

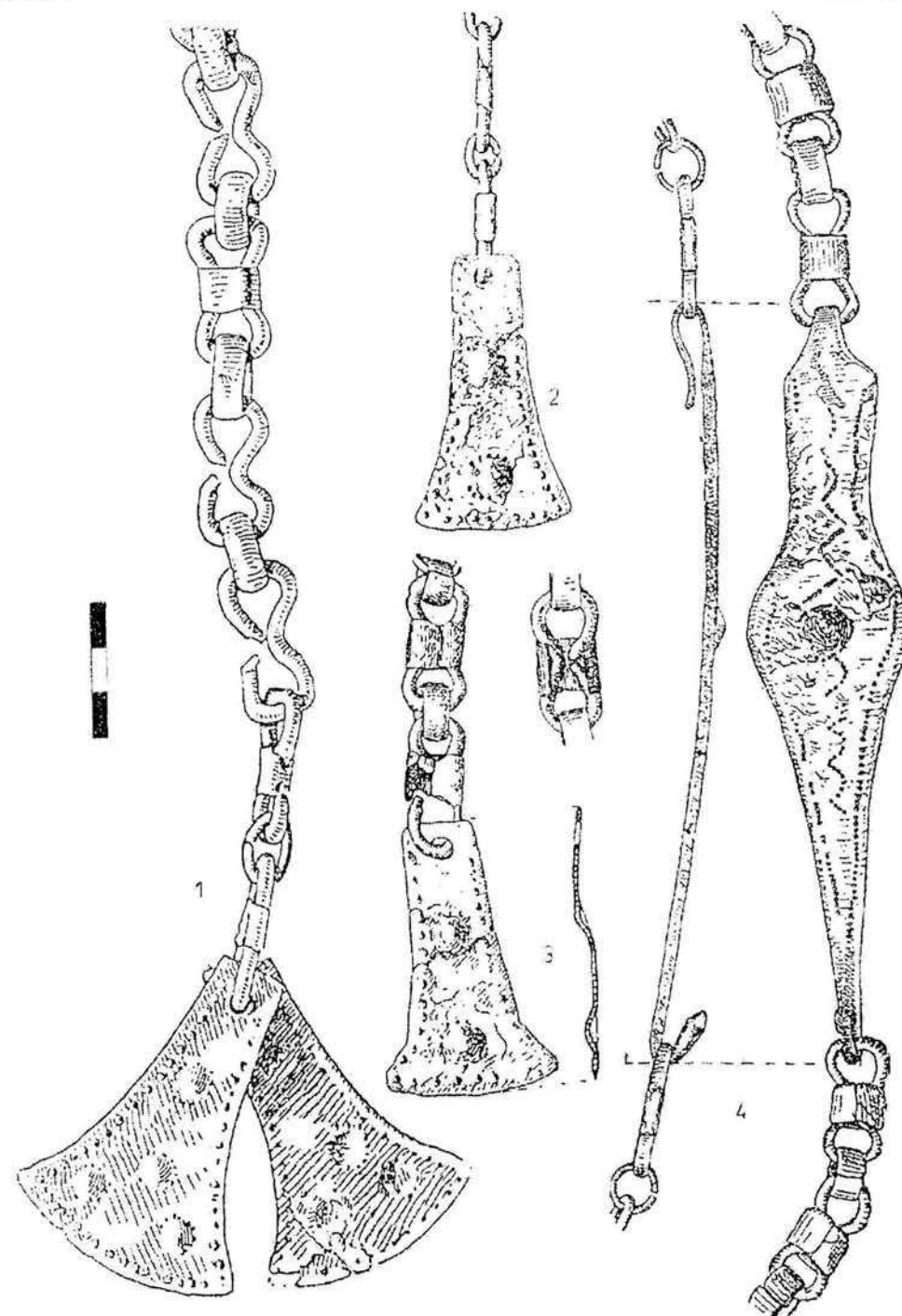


Fig. 9 – Centură de fier: 1-4 – Corlate (după C. S. Nicolaescu-Plopșor)

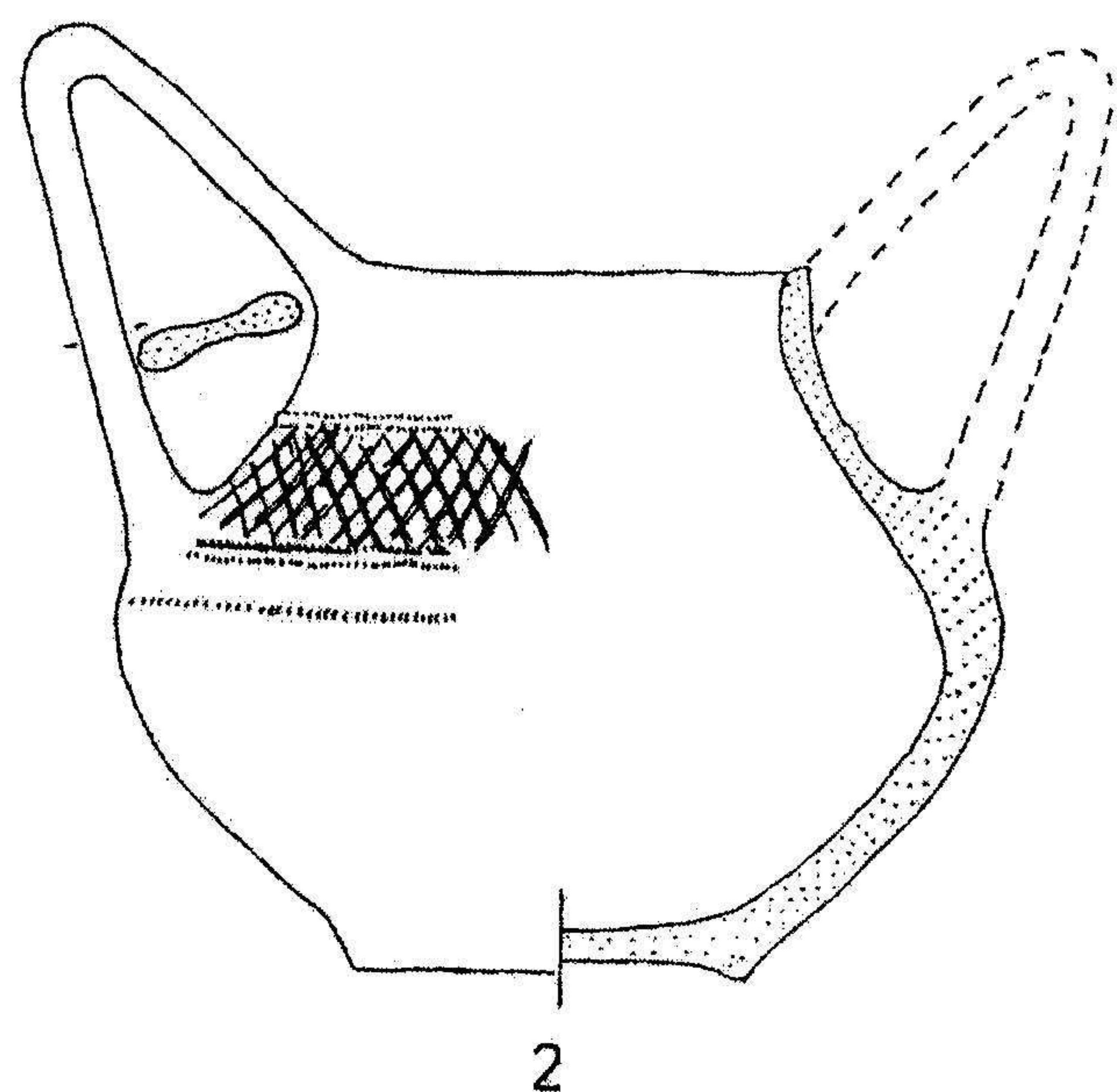
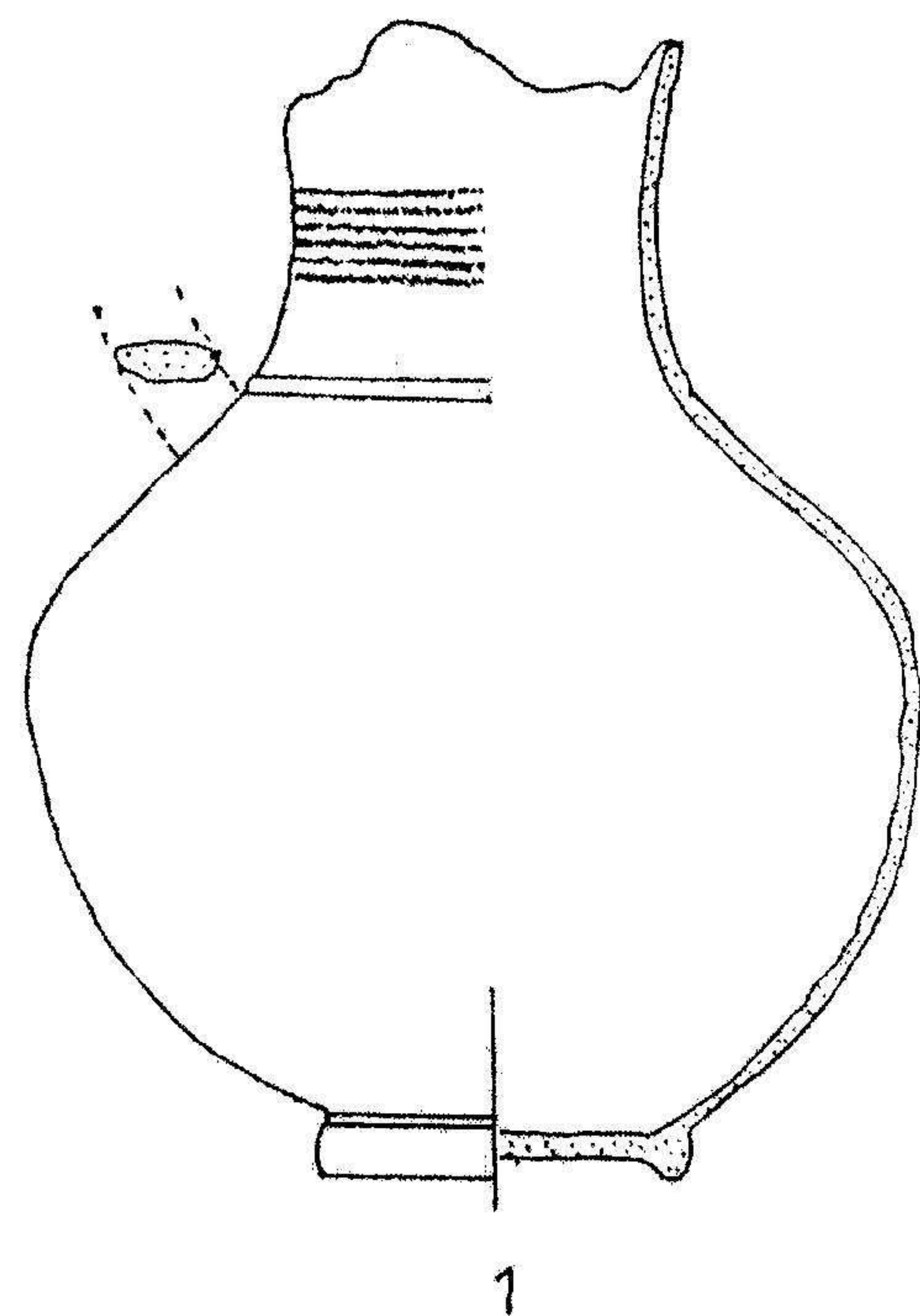


Fig. 10 – Vase lucrate la roată: 1 – Padea; 2 – Ciupercenii Vechi.
Fără scară (după V. Zirra)

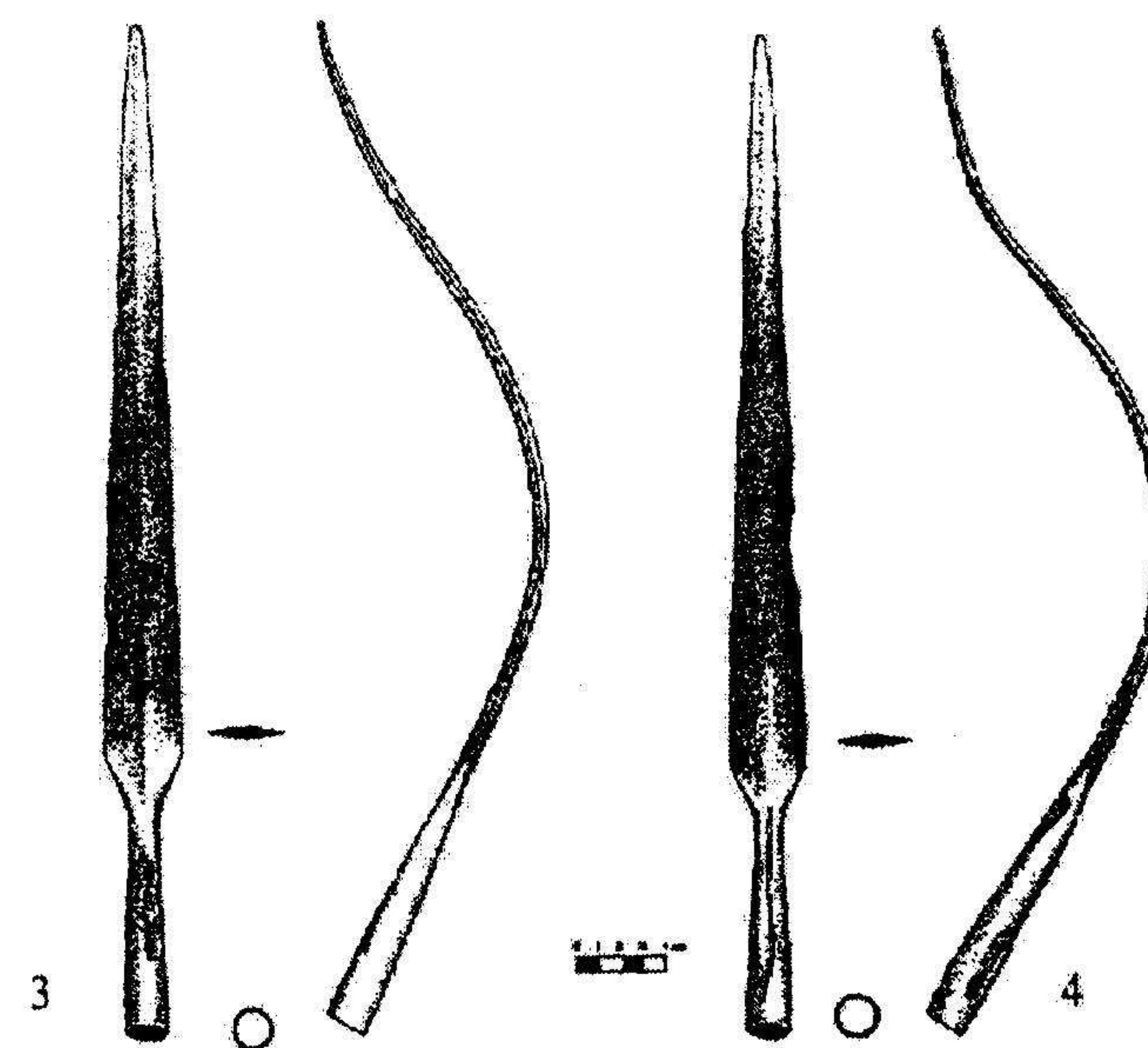
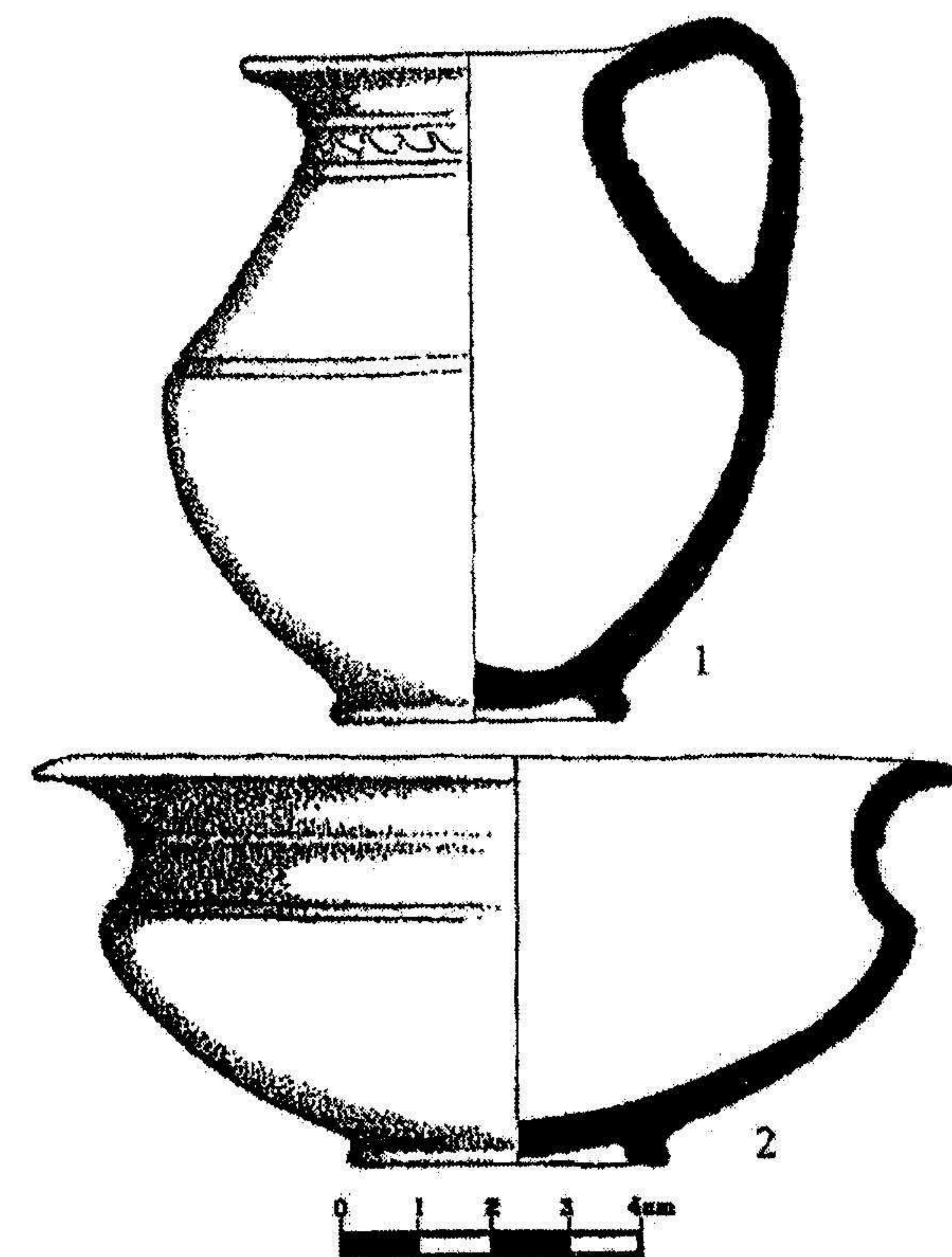


Fig. 11 – Ceramică lucrată la roată și vârfuri de lance din
mormintele de la Gruia

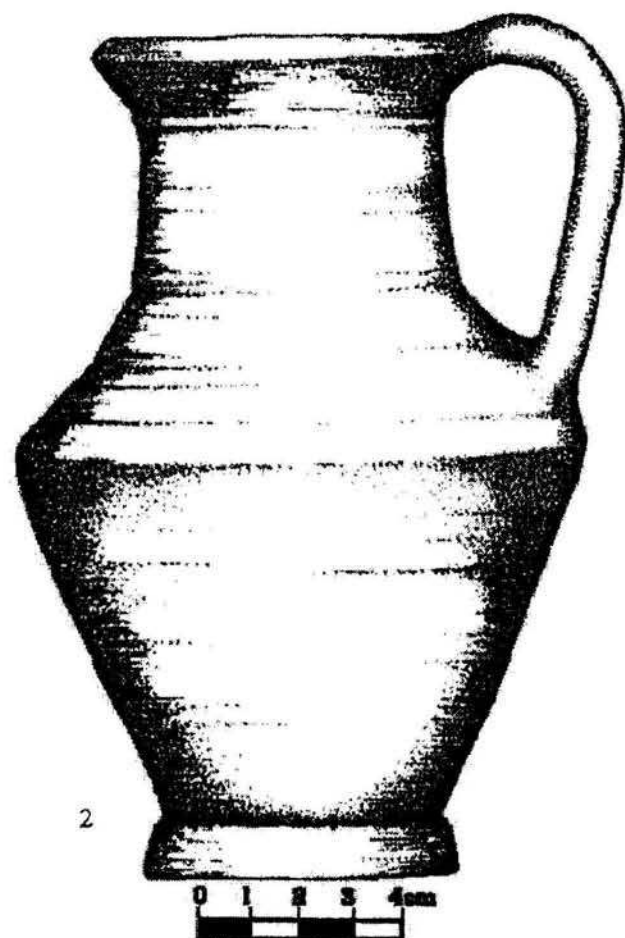
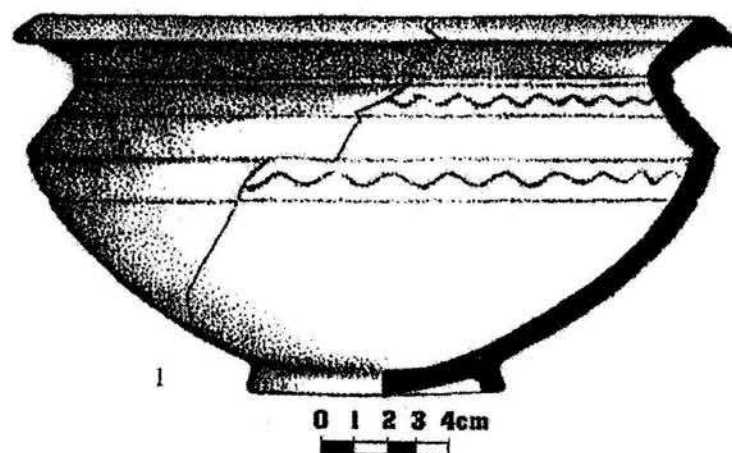


Fig. 12 – Vase lucrate la roată din mormintele de la Gruia (1) și Corcova (2)

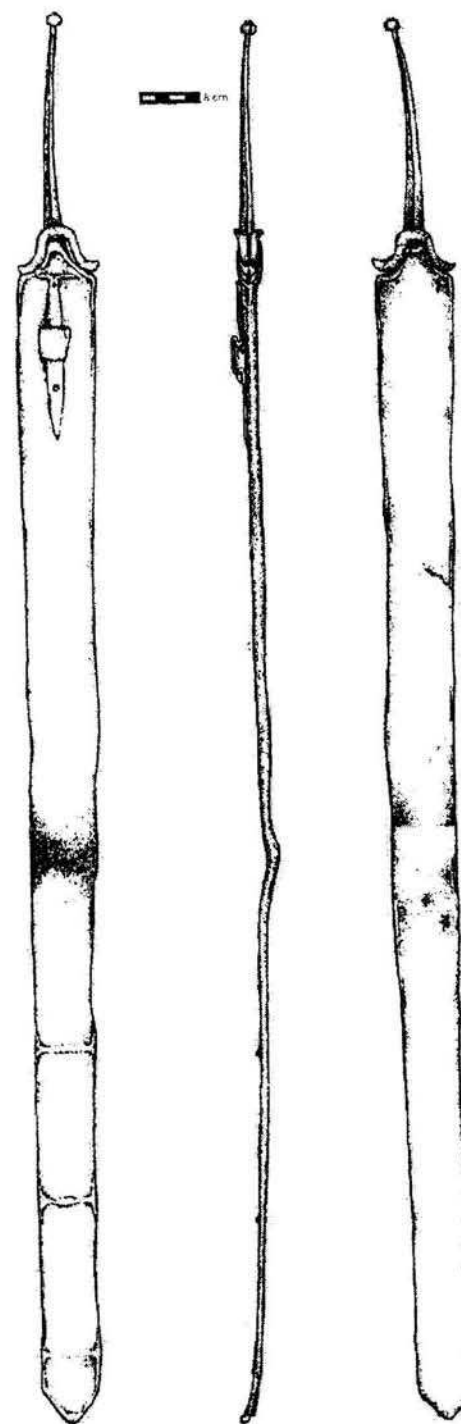


Fig. 13 – Sabie din mormântul de la Corcova

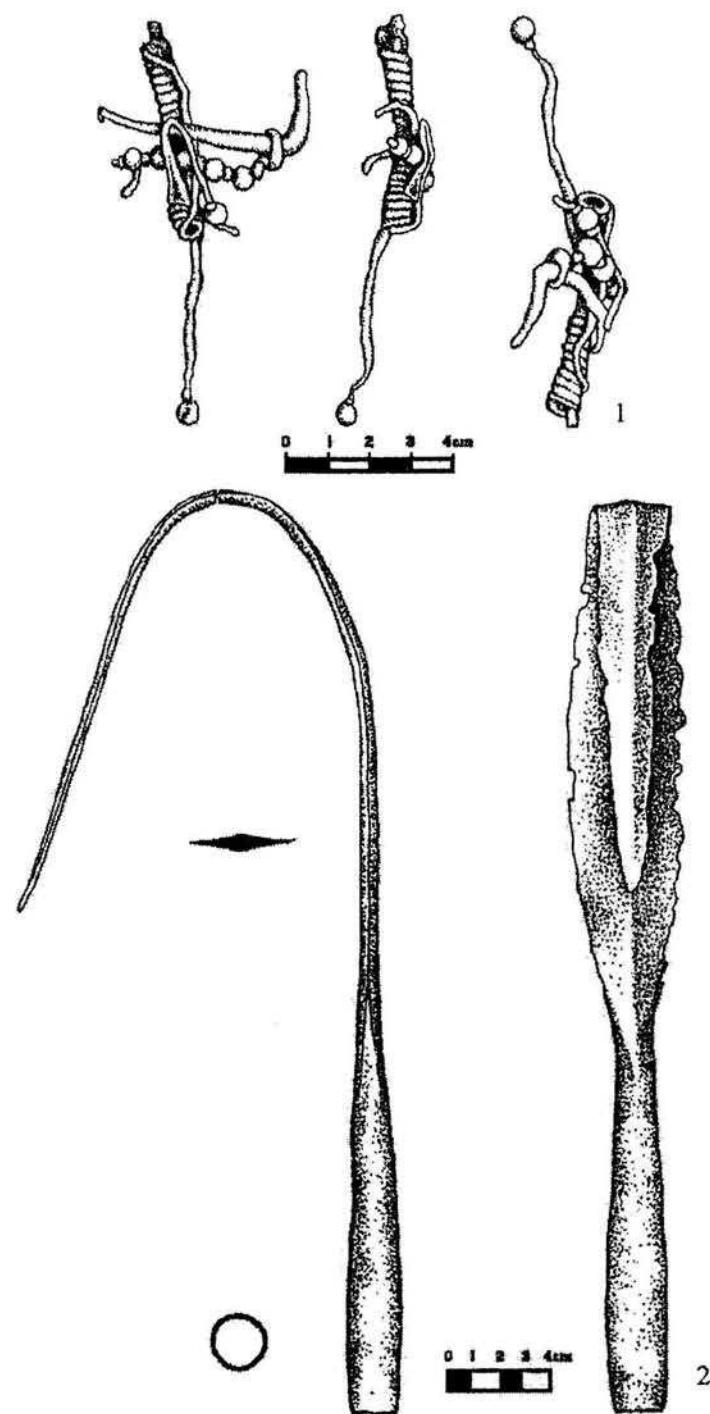


Fig. 14 – Fibule (2 ex.) și vârf de lance din mormântul de la Corcova

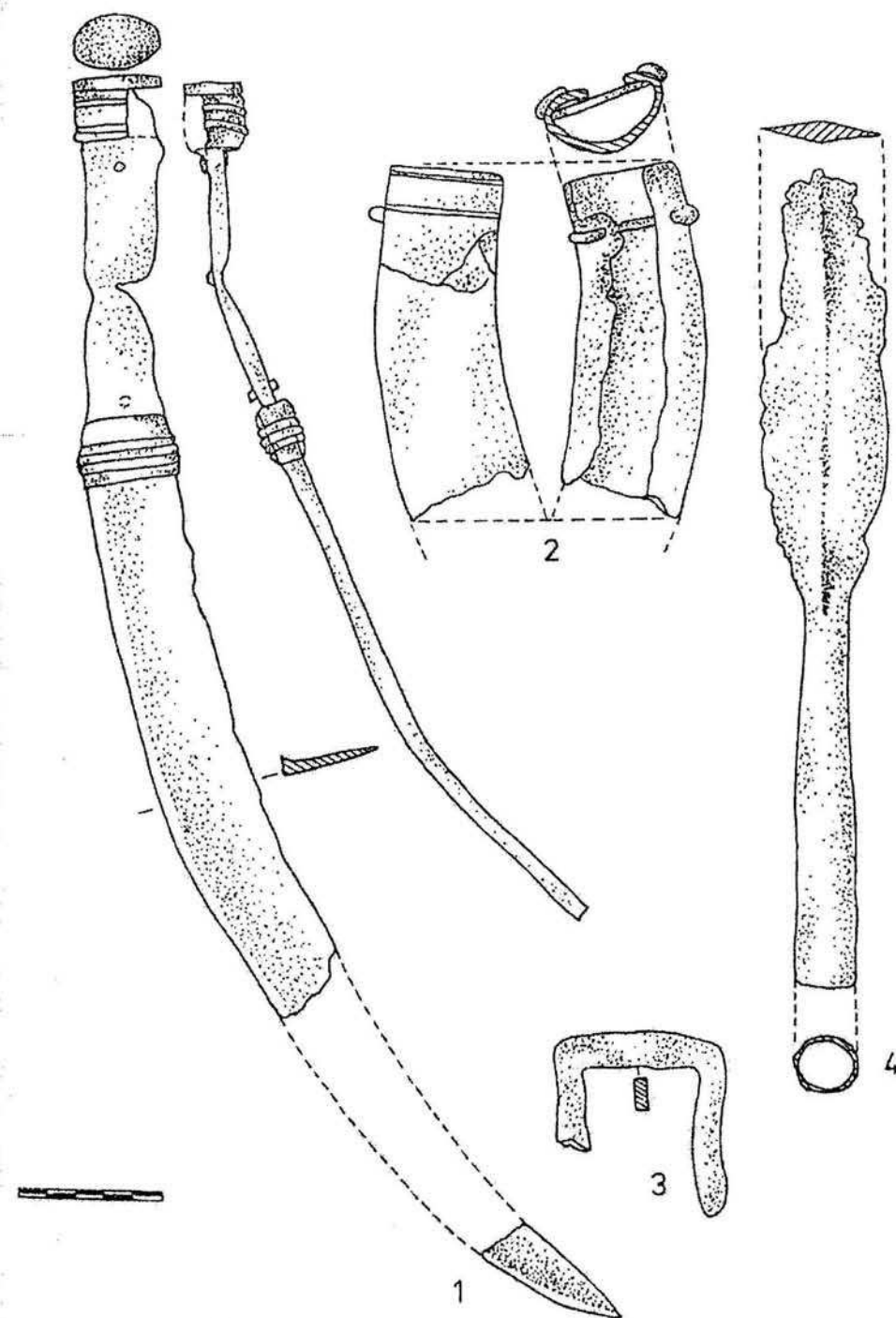


Fig. 15 – Piese de fier din mormântul nr. 1 de la Blandiana (după H. Ciugudean)

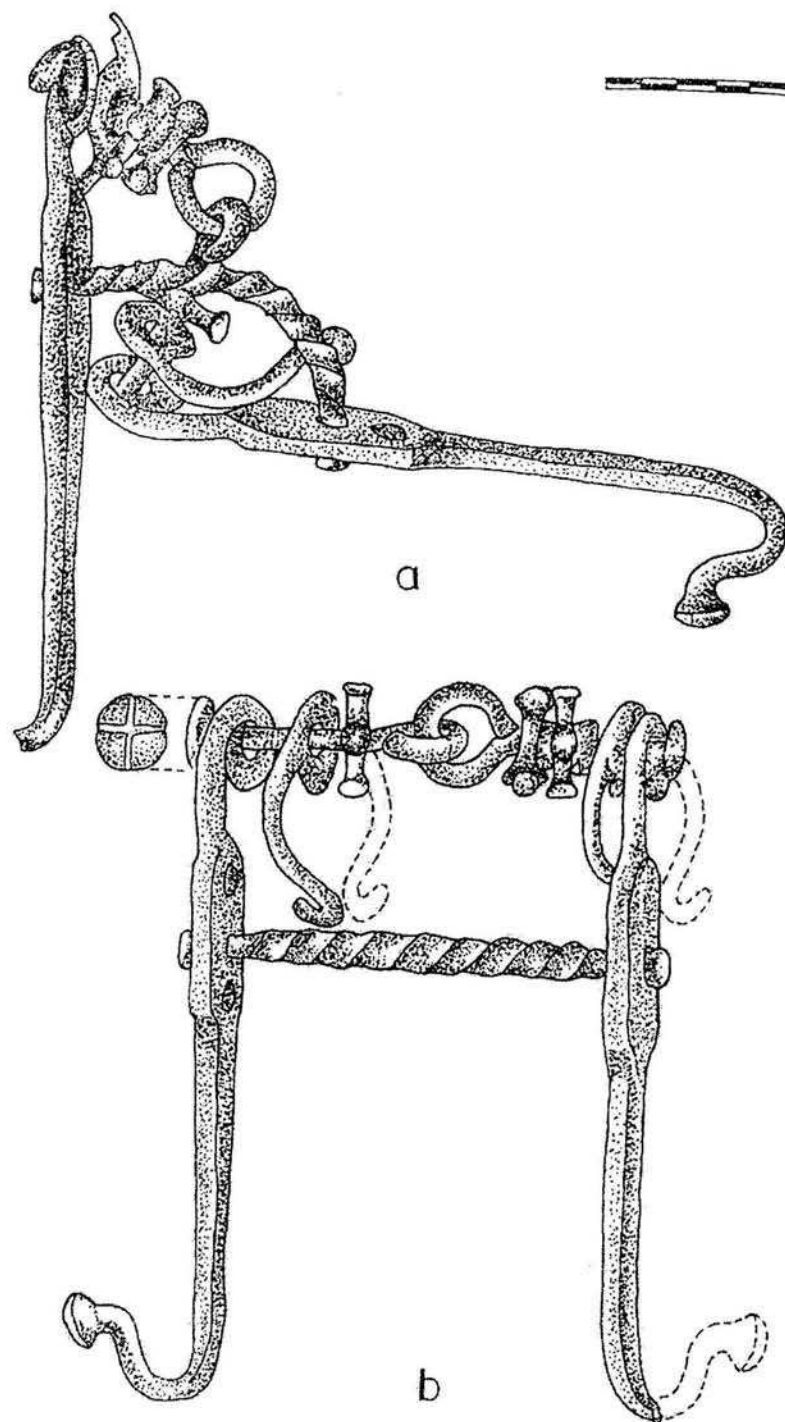


Fig. 16 – Zăbală de tip tracic din mormântul nr. 1 de la Blandiana:
a – la descoperire; b – reconstituită (după H. Ciugudean)

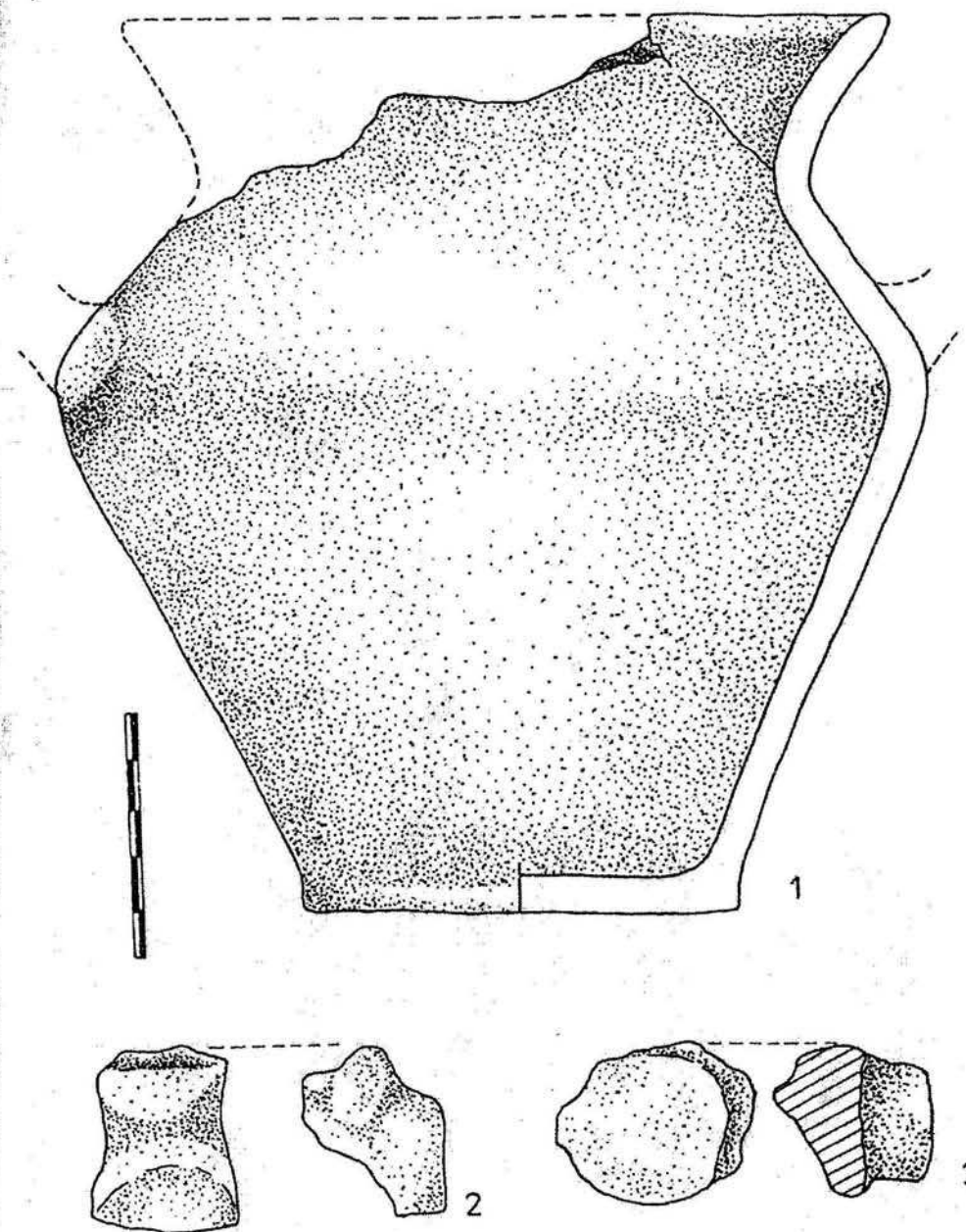


Fig. 17 – Ceramică lucrată cu mâna din mormântul nr. 1 de la Blandiana
(după H. Ciugudean)

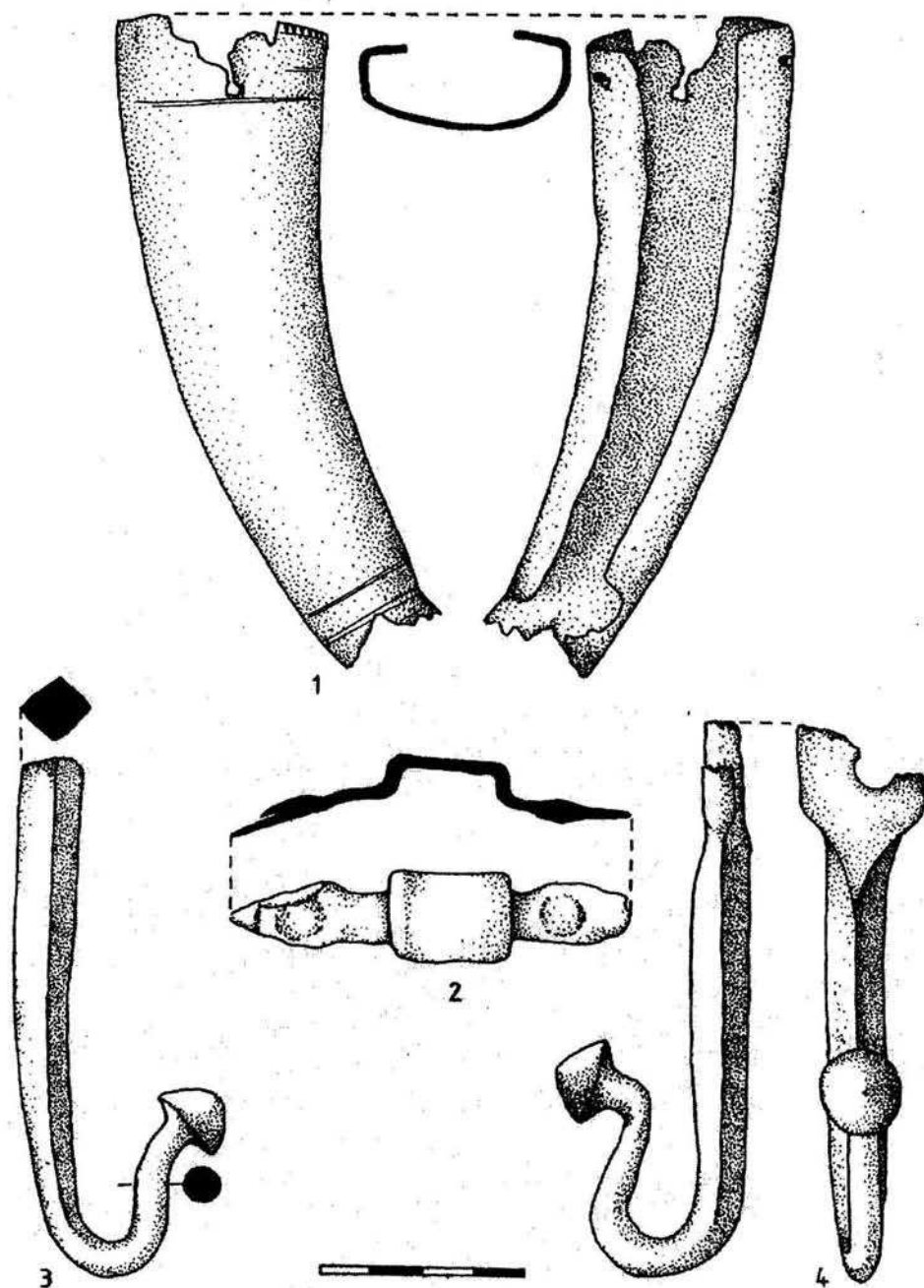


Fig. 18 – Piese de fier din mormântul de la Tărtăria (după D. și H. Ciugudean)

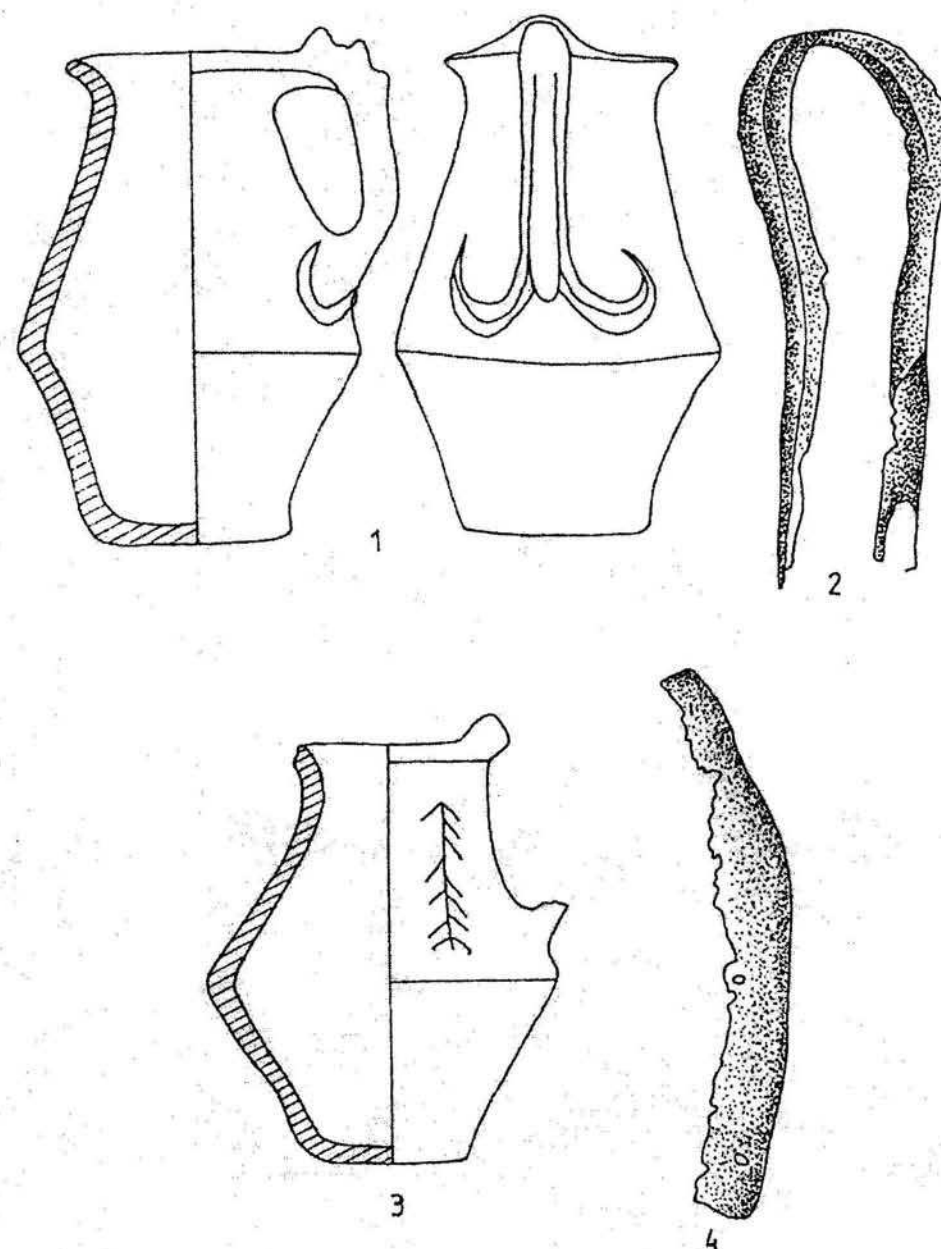


Fig. 19 – Piese din mormintele de la Teleac: 1, 3 – ceramică lucrată cu mâna; 2 – vârf de lance din fier; 4 – pumnal curb din fier. Fără scară (după V. Moga)

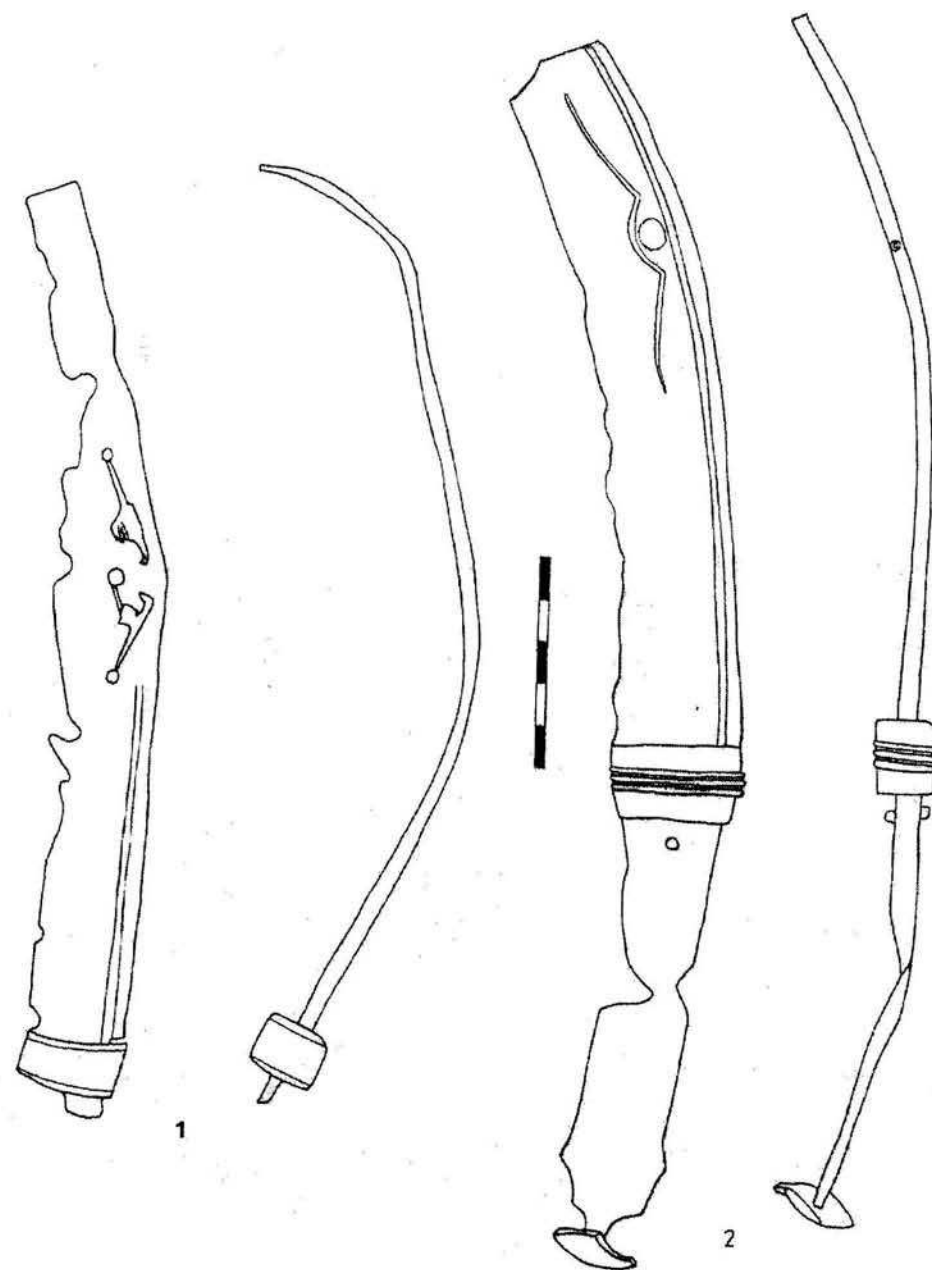


Fig. 20 – Pumnalele curbe ornamentate de la Teleac (1) și Blandiana (2)

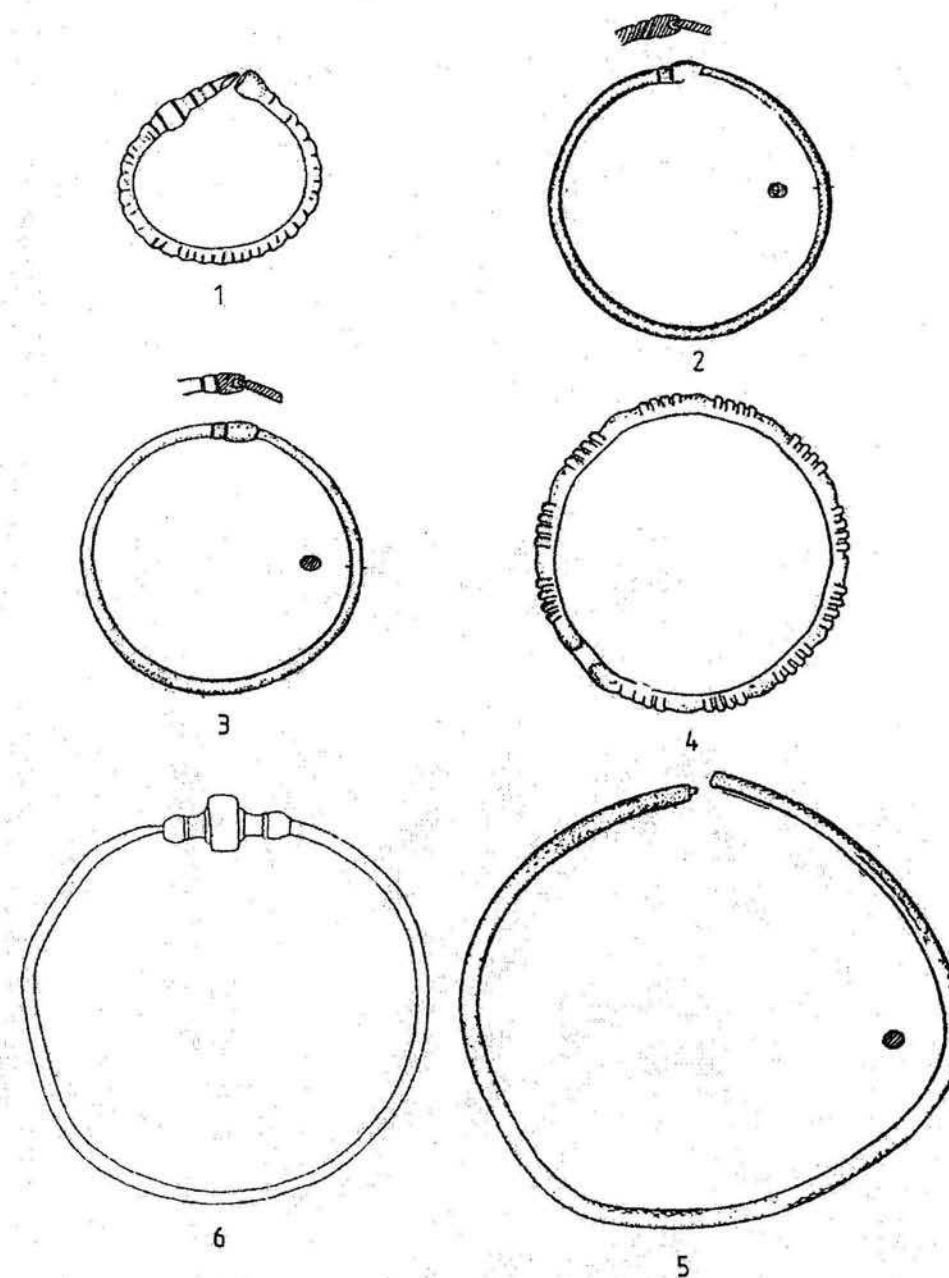


Fig. 21 – 1-5 – Turdaș; 6 – Hațeg. Fără scară (1-5 după I. H. Crișan; 6 – după M. Rusu)

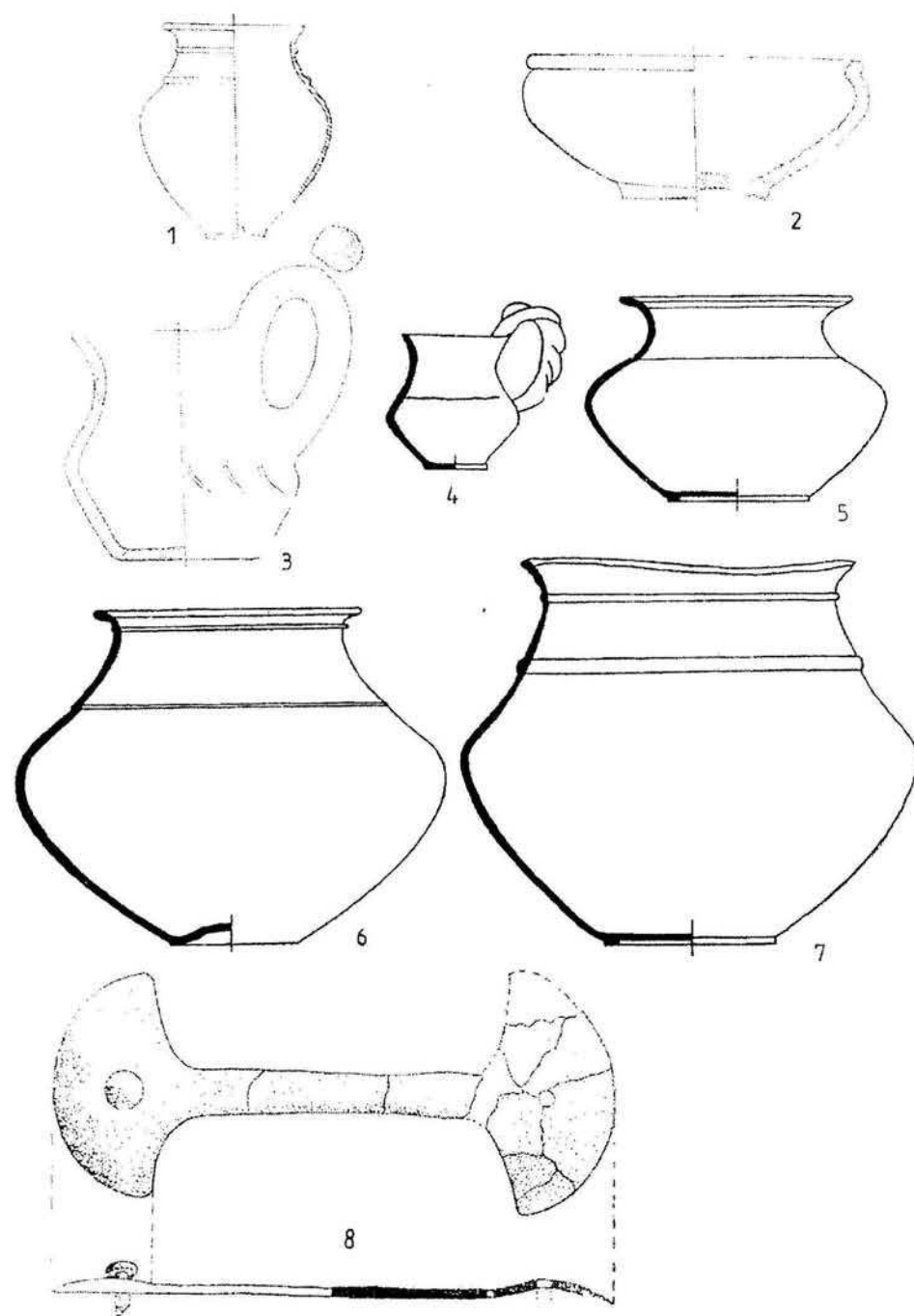


Fig. 24 – Ceramică lucrată cu mâna (3-4) și la roată (1-2, 5-7),
măner de scut din fier (8) din necropola celtică de la Blandiana.
Fără scară (după I. Al. Aldea și H. Ciugudean)

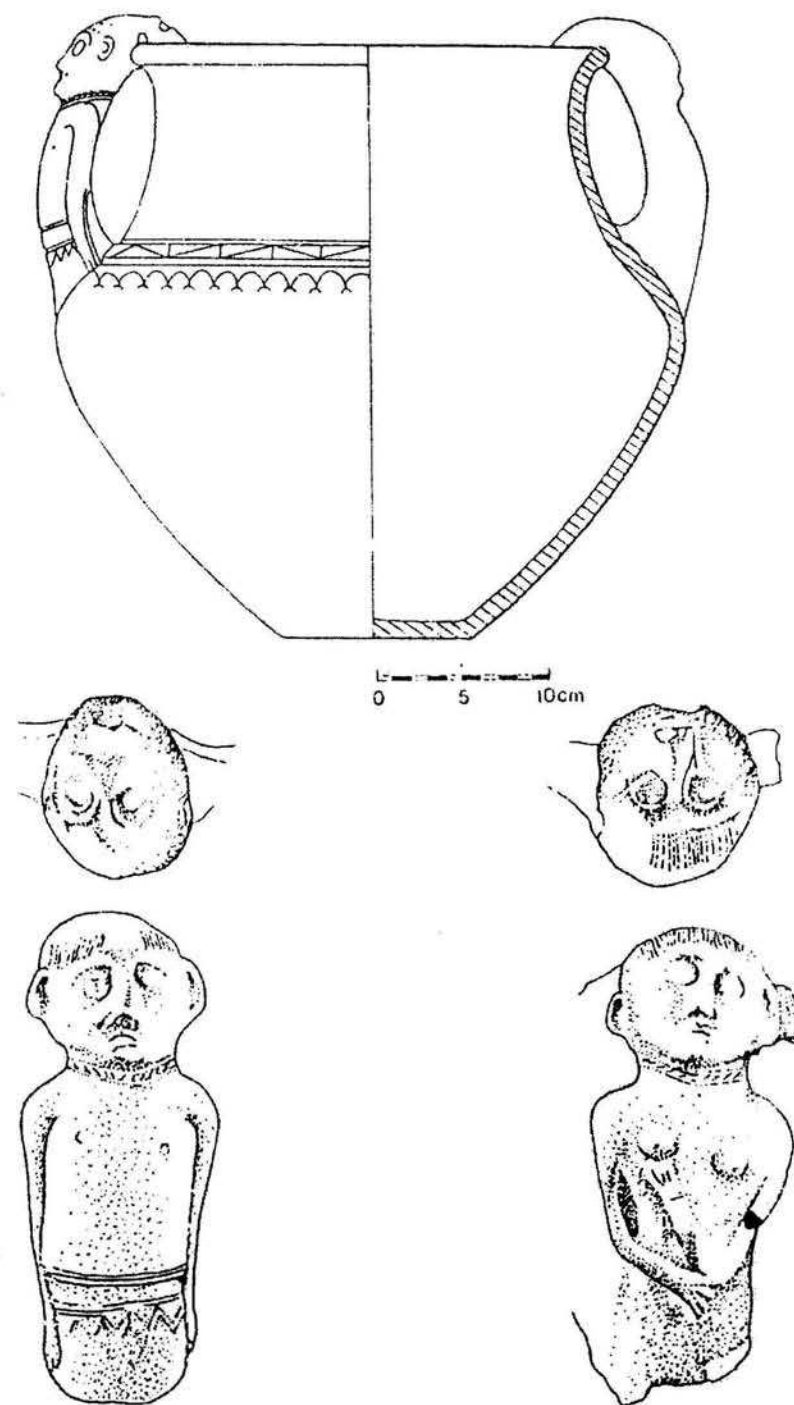


Fig. 25 – Vas cu toarte antropomorfe de la Blandiana
(după I. Al. Aldea, H. Ciugudean)

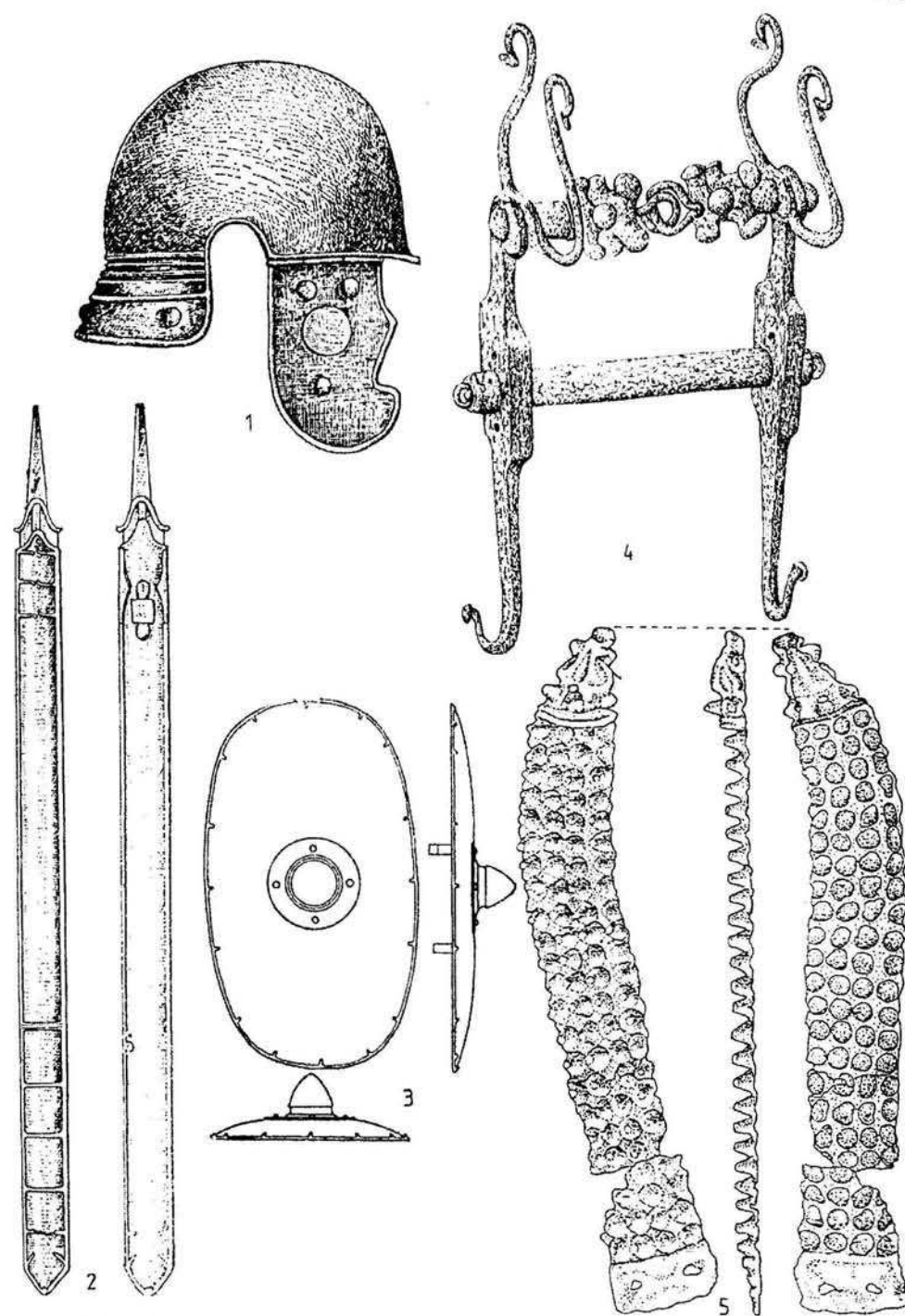


Fig. 26 – Piese din inventarul tumulului nr. 2 de la Cugir: 1-4 – fier; 5 – aur.
Fără scară (după I. H. Crișan)

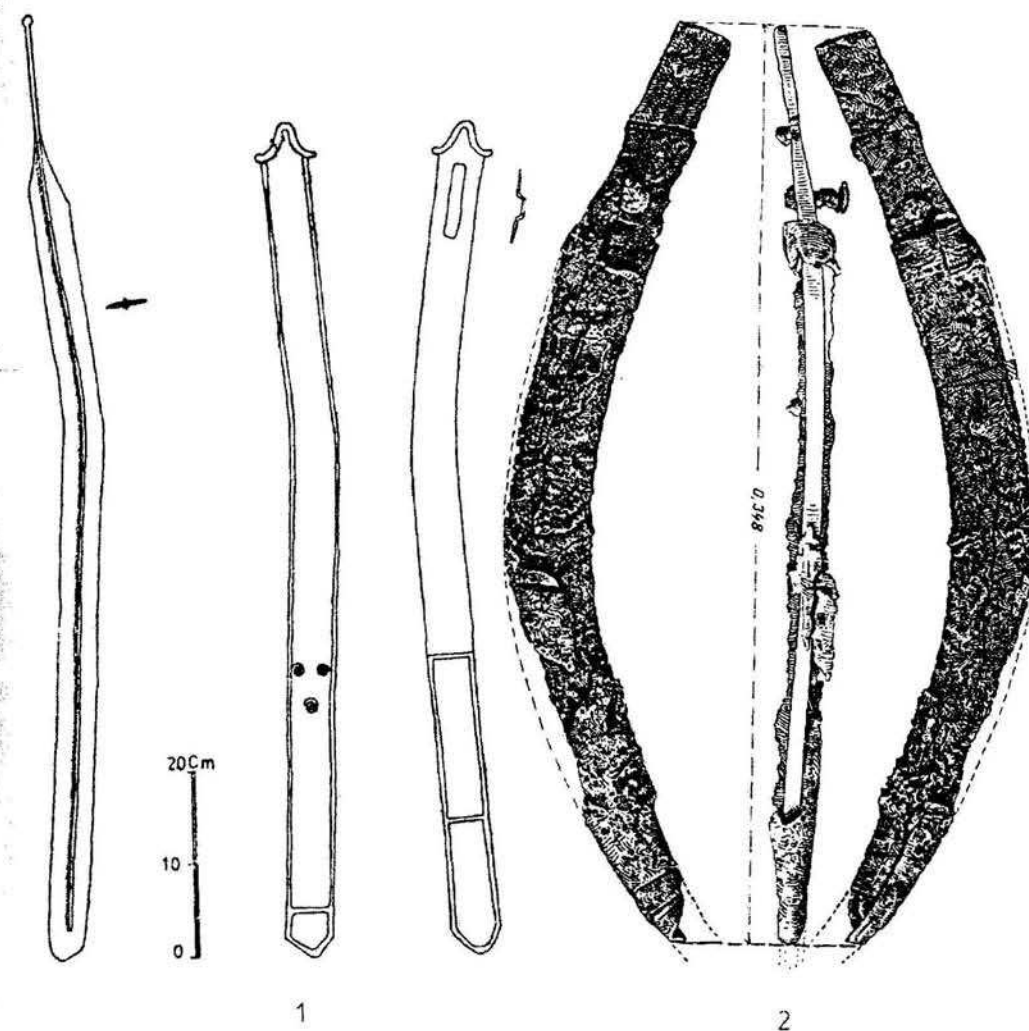


Fig. 27 – 1. Callatis (după Bărlădeanu-Zavatin); 2. Histria (după Pippidi et al.)

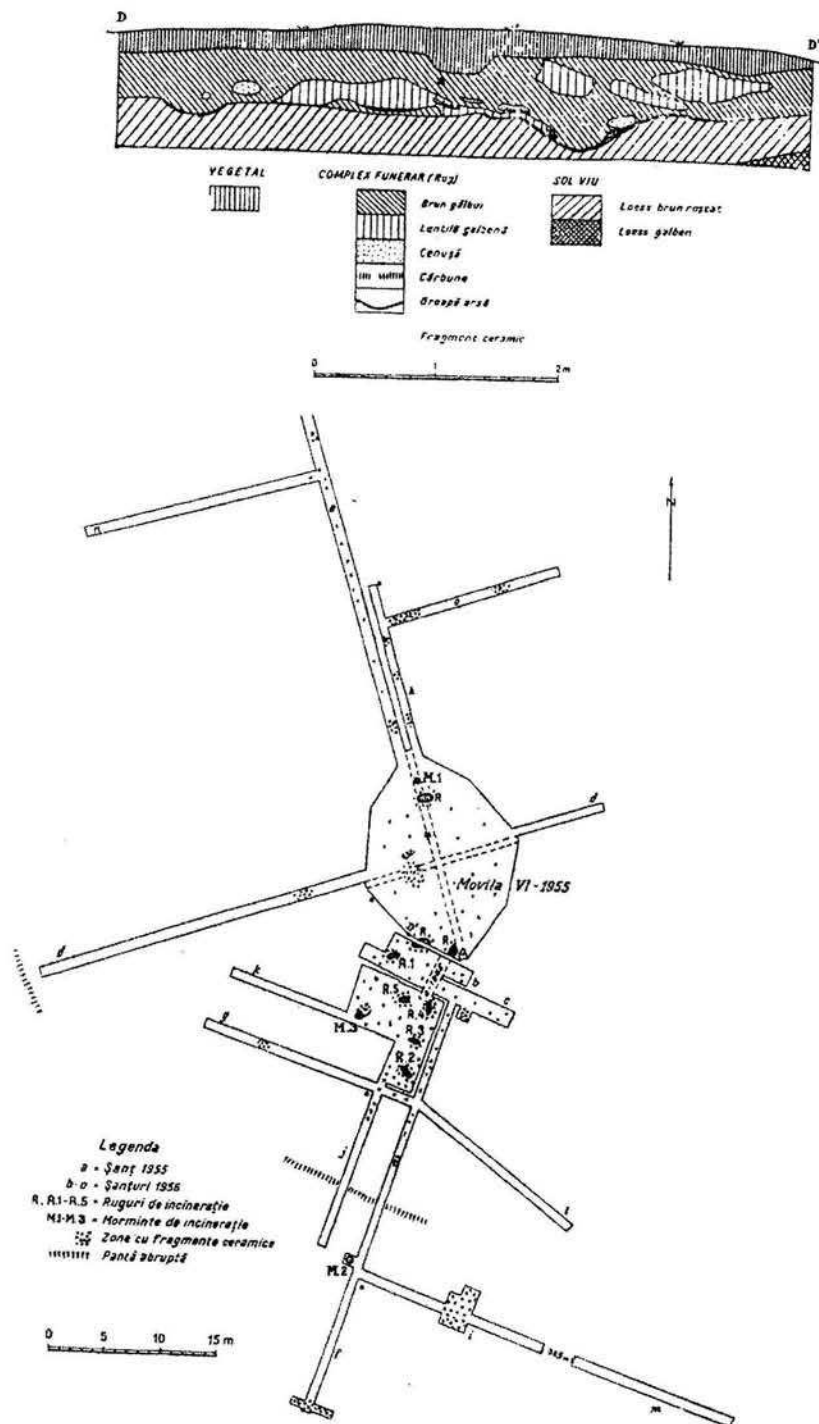


Fig. 28 – Plan de situație al săpăturilor de la Histria și profil D-D' prin două complexe de incinerare (după Pippidi et al.)



Fig. 29 – Aria grupului Padea – Panaghiurski Kolonii (linie întreruptă) și orașele grecești de pe coasta vestică a Mării Negre

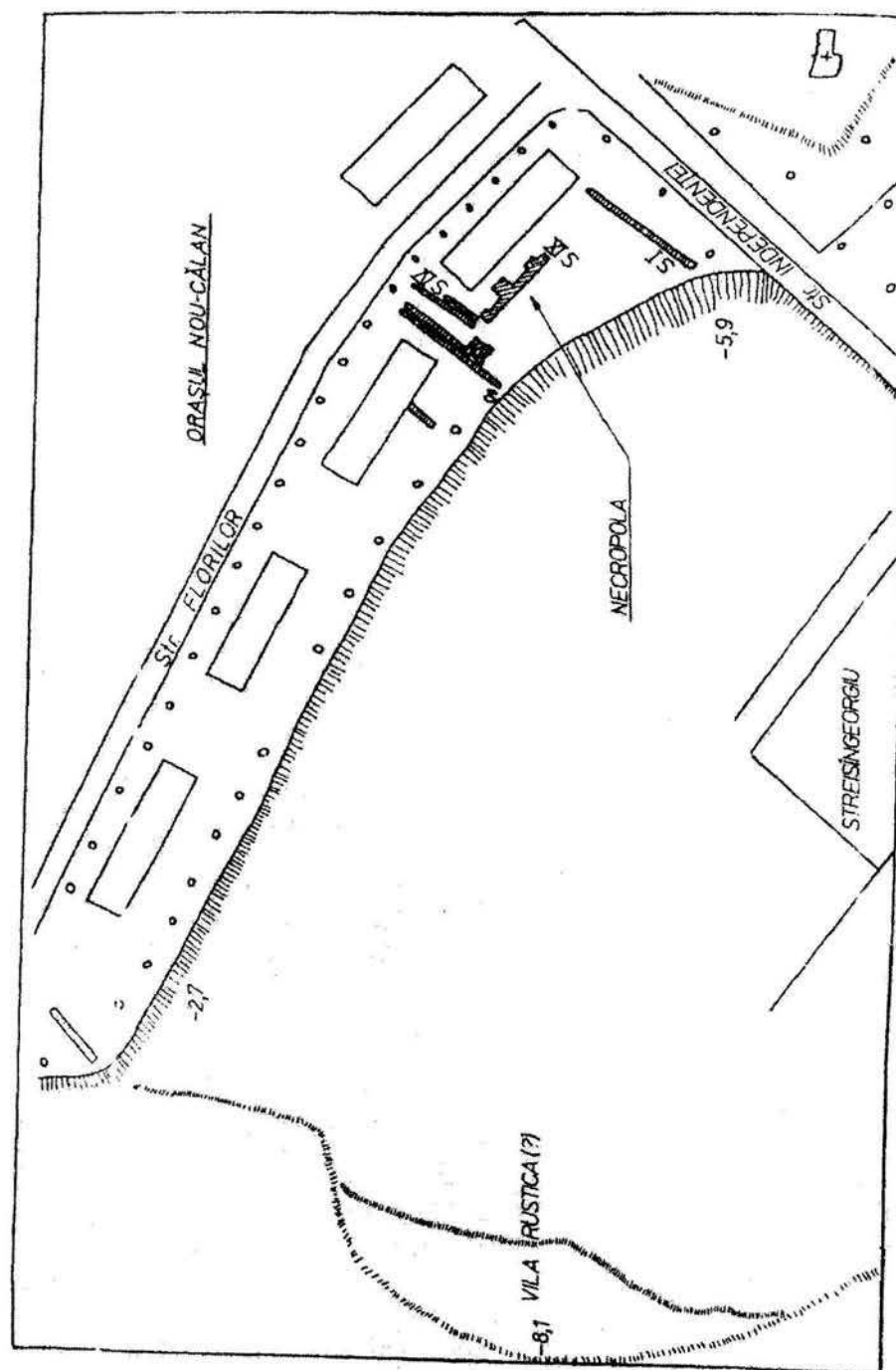
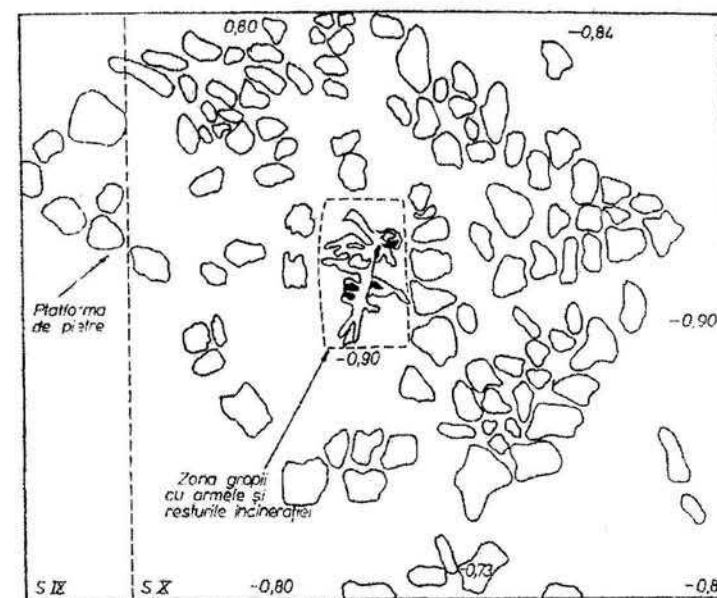
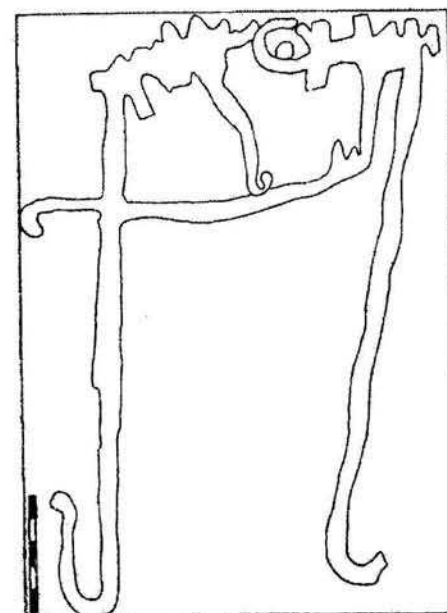


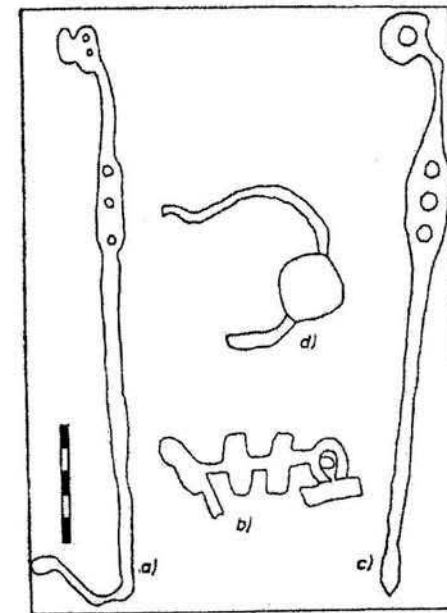
Fig. 30 - Plan de situație al săpăturilor de la Călan (după V. Eskenasy)



1



2



3

Fig. 31 - 1 - Planul mormântului dacic de la Călan (după V. Eskenasy). 2-3 - Desene după radiografiile zăbalelor, după descoperire (după V. Eskenasy)

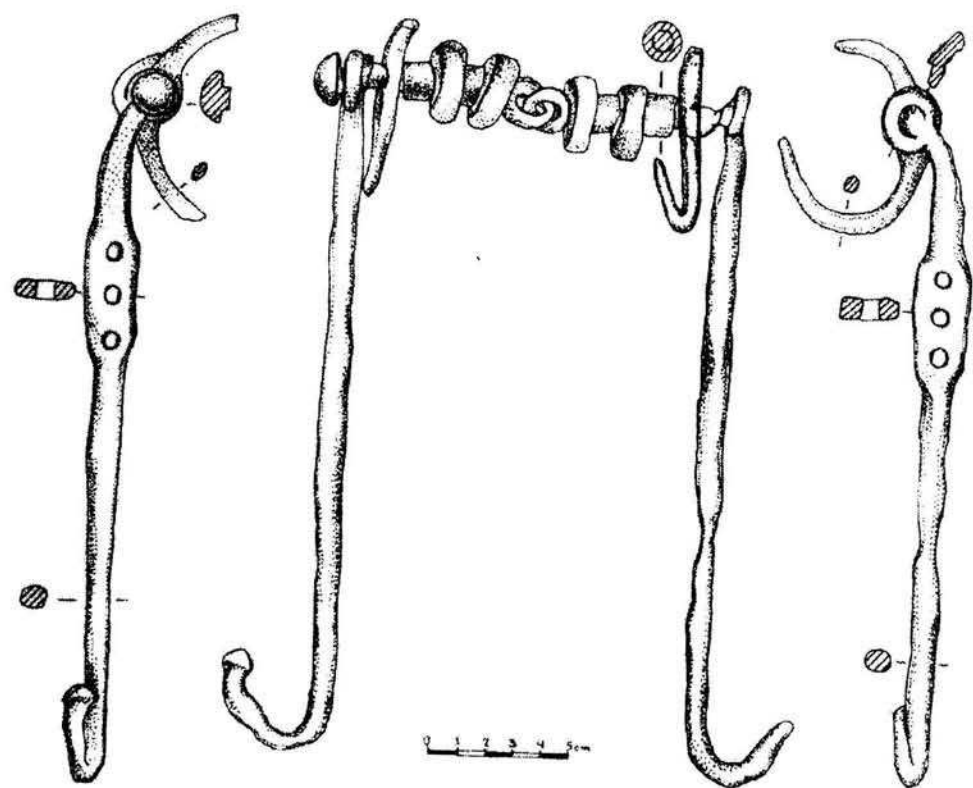
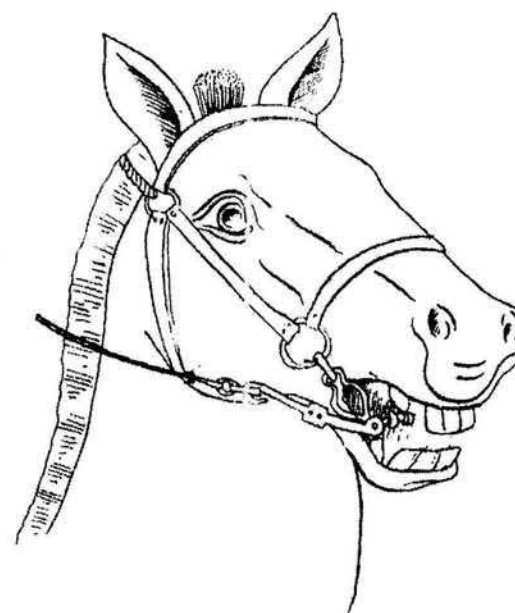
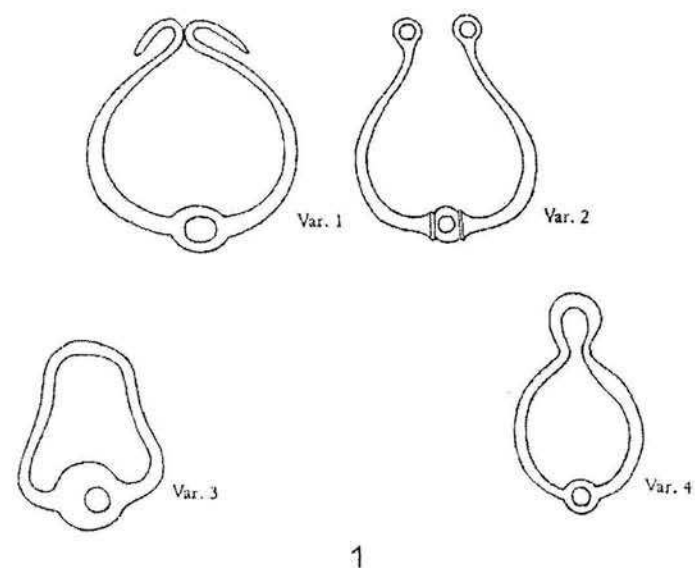


Fig. 32 – Zăbală de fier din mormântul de la Călan



2

Fig. 33 – 1. Variantele tipului de zăbale XVI – Werner. 2. Reconstituirea modului de utilizare al zăbalelor (după Vl. Zirra)

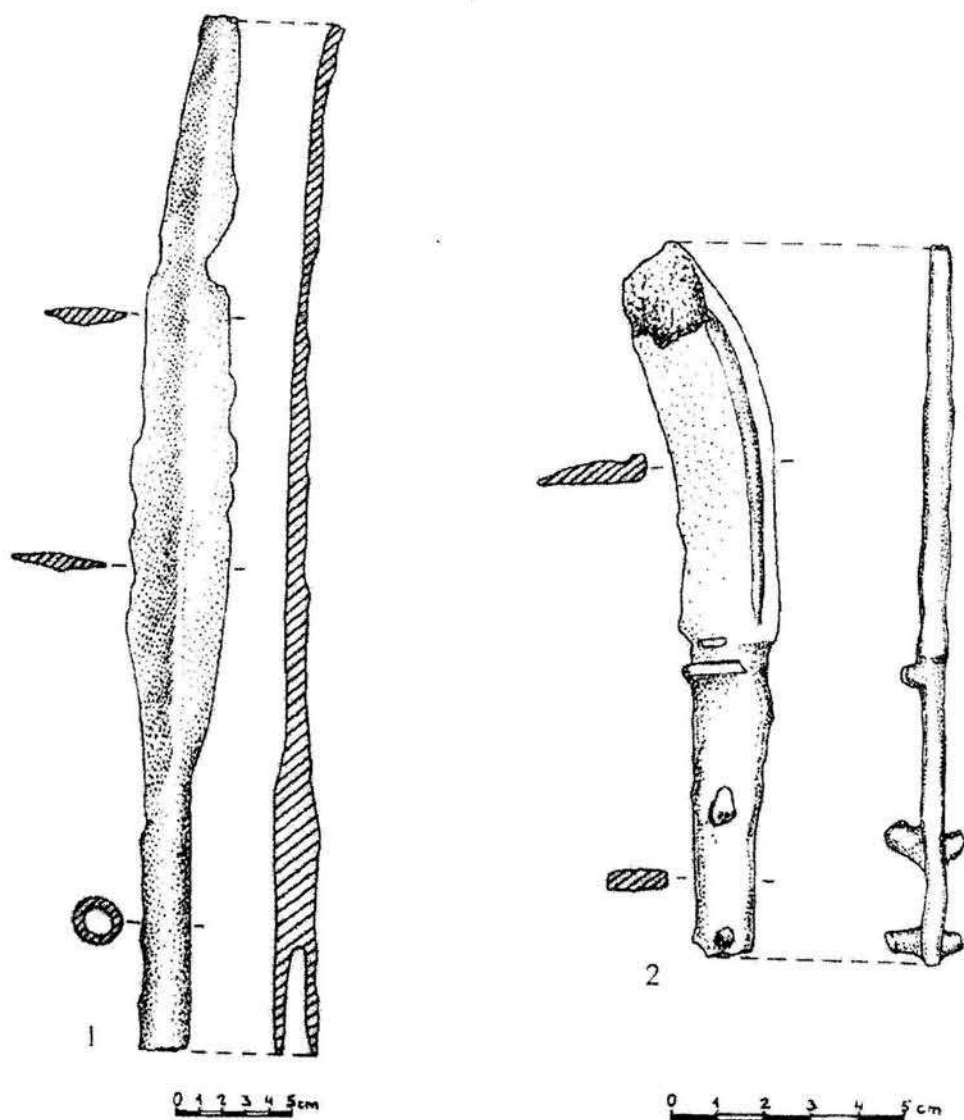


Fig. 34 – Mormântul tumular de la Călan: 1 – vârf de lance din fier;
2 – pumnal curb de fier

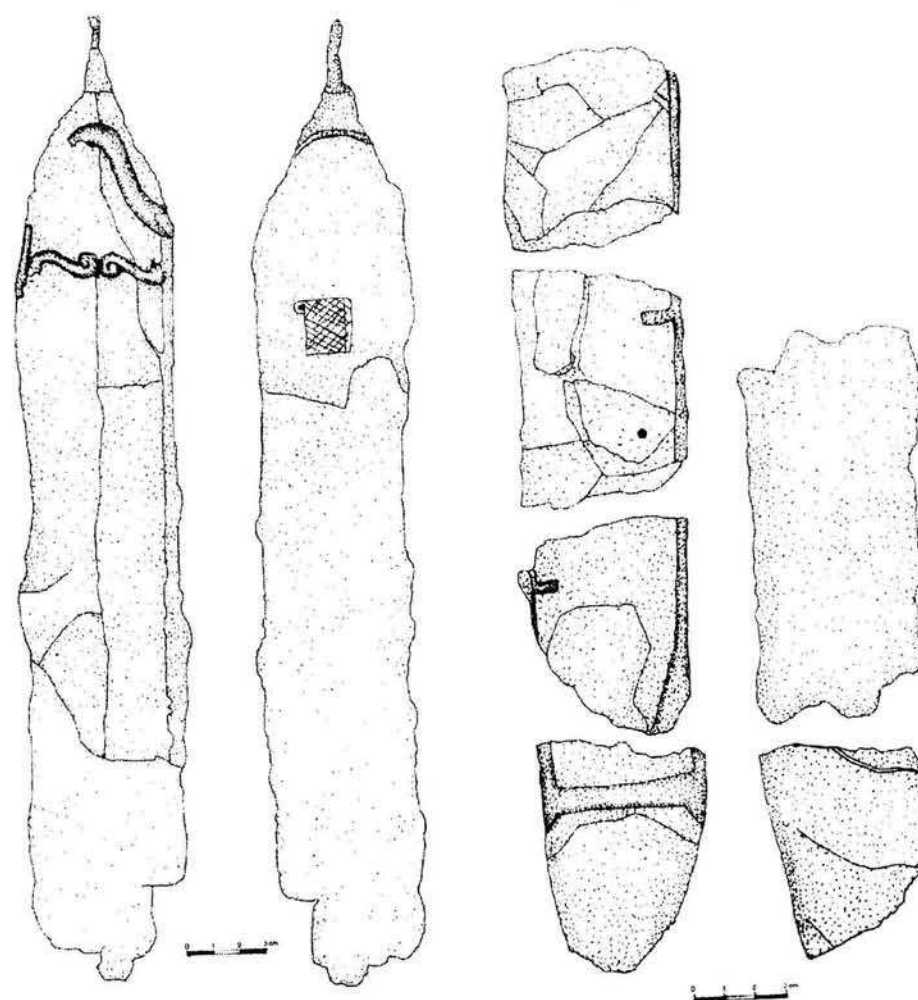


Fig. 35 – Fragmentele sabiei de fier din mormântul tumular de la Călan

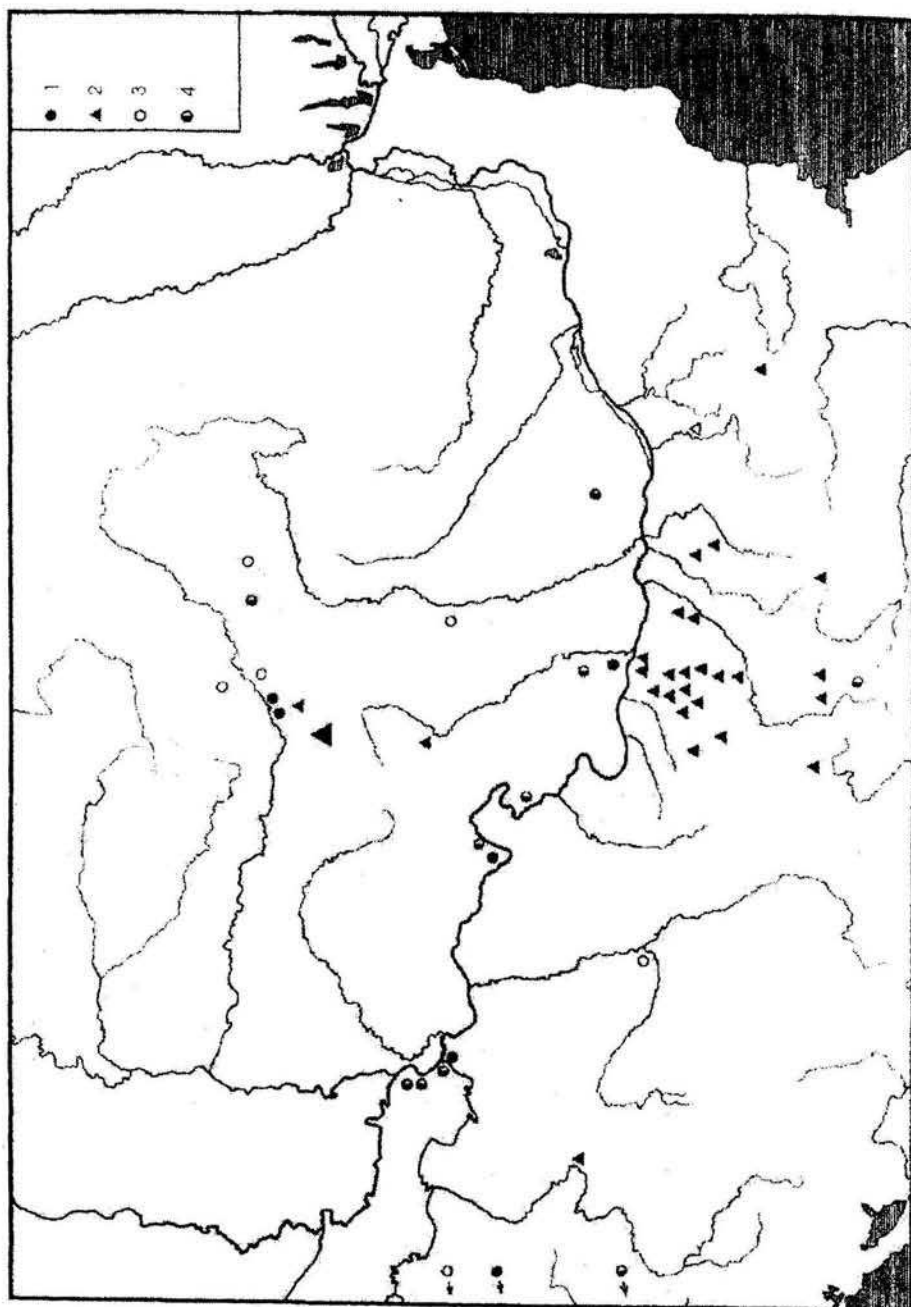


Fig. 36 – Harta de răspândire a zăbalelor de tip tracic (tip XVI – Wernert): 1 – morminte plane; 2 – morminte tumulare (triunghiul mai mare indică tumulul de la Călan); 3 – așezări; 4 – descoperiri izolate sau al căror context nu se cunoaște

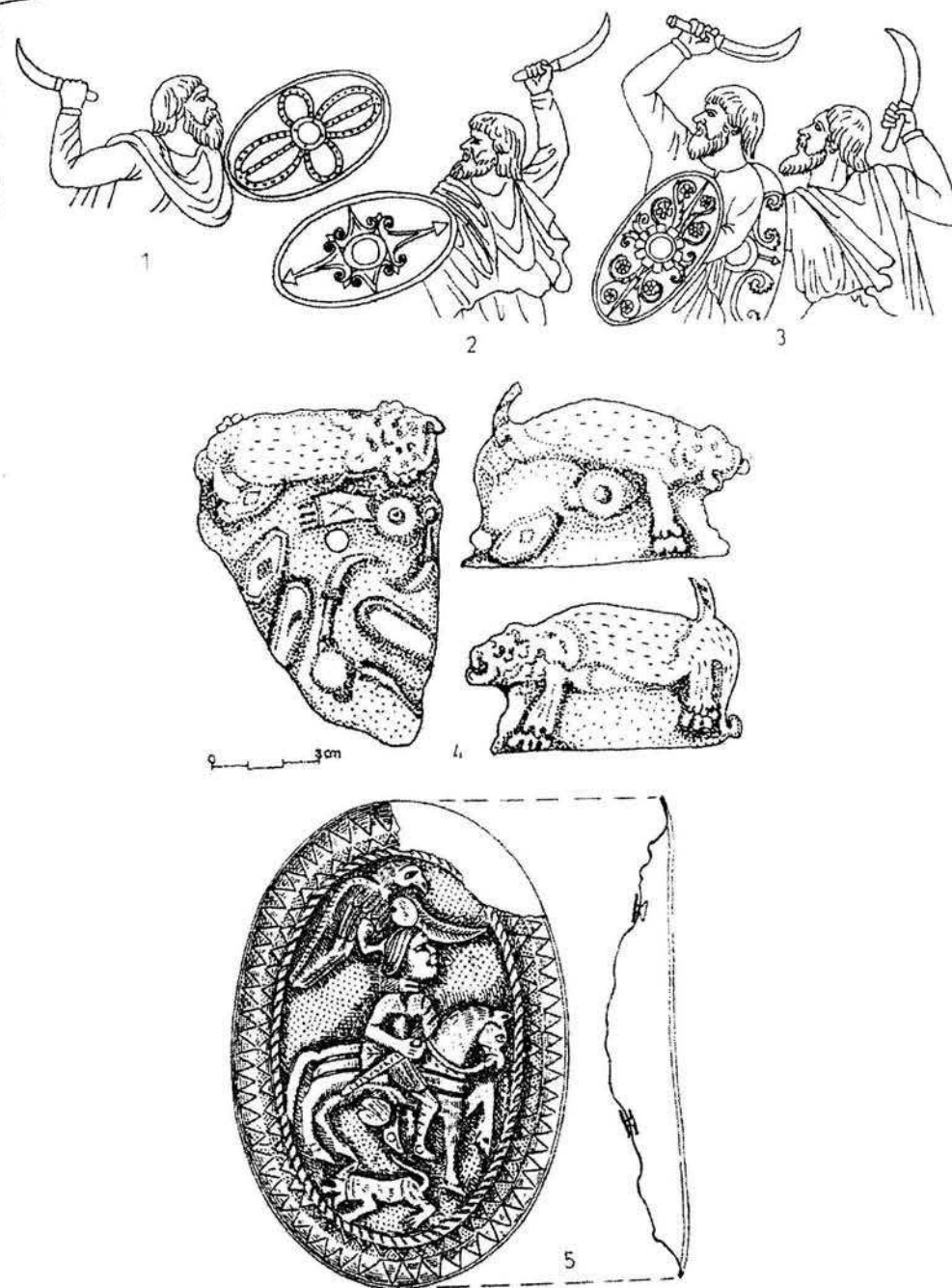


Fig. 37 – 1-3 – Reprezentări de luptători daci cu pumnale curbe de pe Columna traiană (după S. von Schnurbein); 4 – piesă de bronz de la Gârla Mare (după I. Stângă); 5 – faleră de argint de la Surcea (după L. Mărghitan)

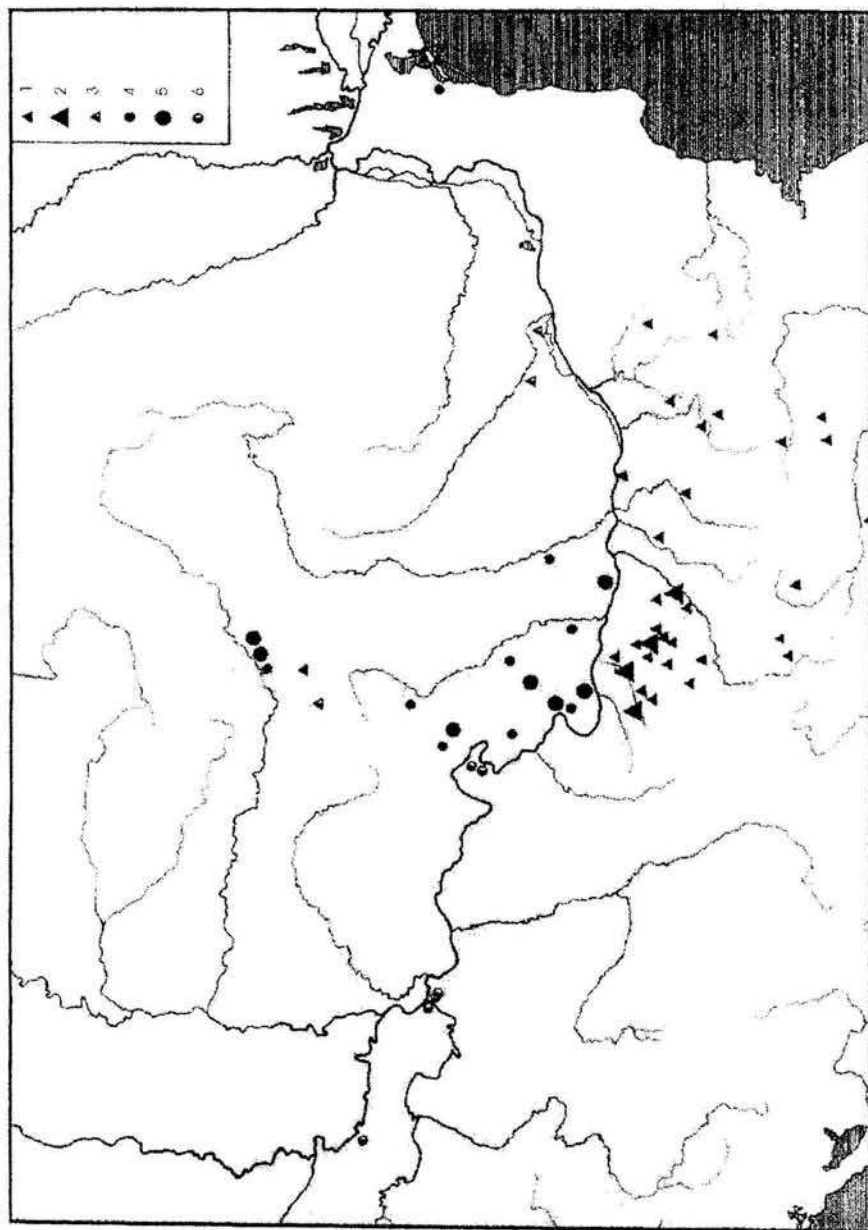


Fig. 38 – Harta de răspândire a pumnalelor curbe descoperite în contexte funerare: 1 – morminte tumulare din Bulgaria; 2 – exemplare ornamentate; 3 – morminte tumulare din România; 4 – morminte plane din România; 5 –exemplare ornamentate; 6 – morminte scordisce

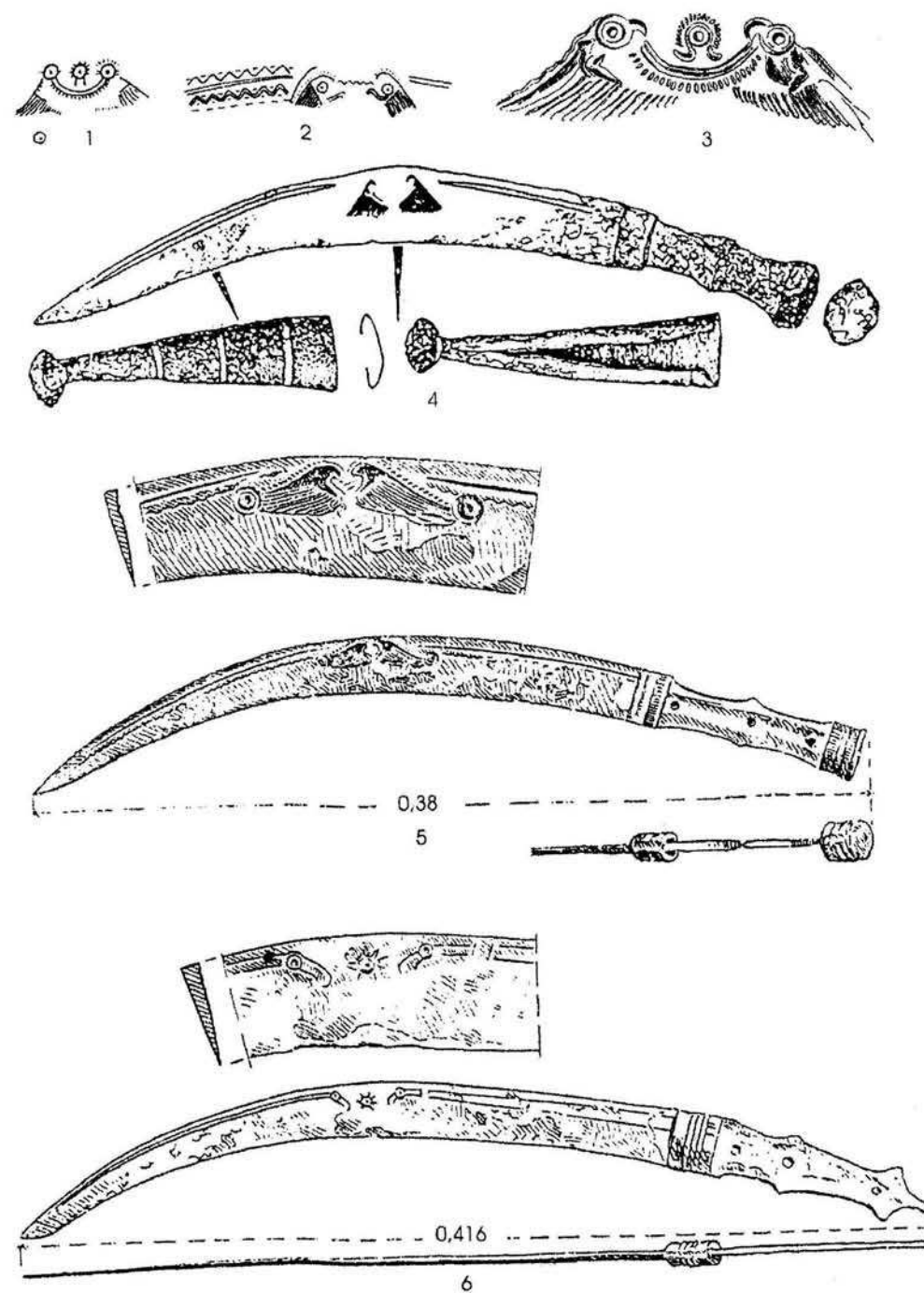


Fig. 39 – 1, 3 – Altimir; 2 – Sofronievo; 4 – Tărnava; 5 – Cetate; 6 – Orodel. Scări diferite (1-2 – după Z. Wozniak; 3 – după B. Kull; 4 – după N. Teodosiev, N. Torbov; 5-6 – după C. S. Nicolaescu-Plopșor)

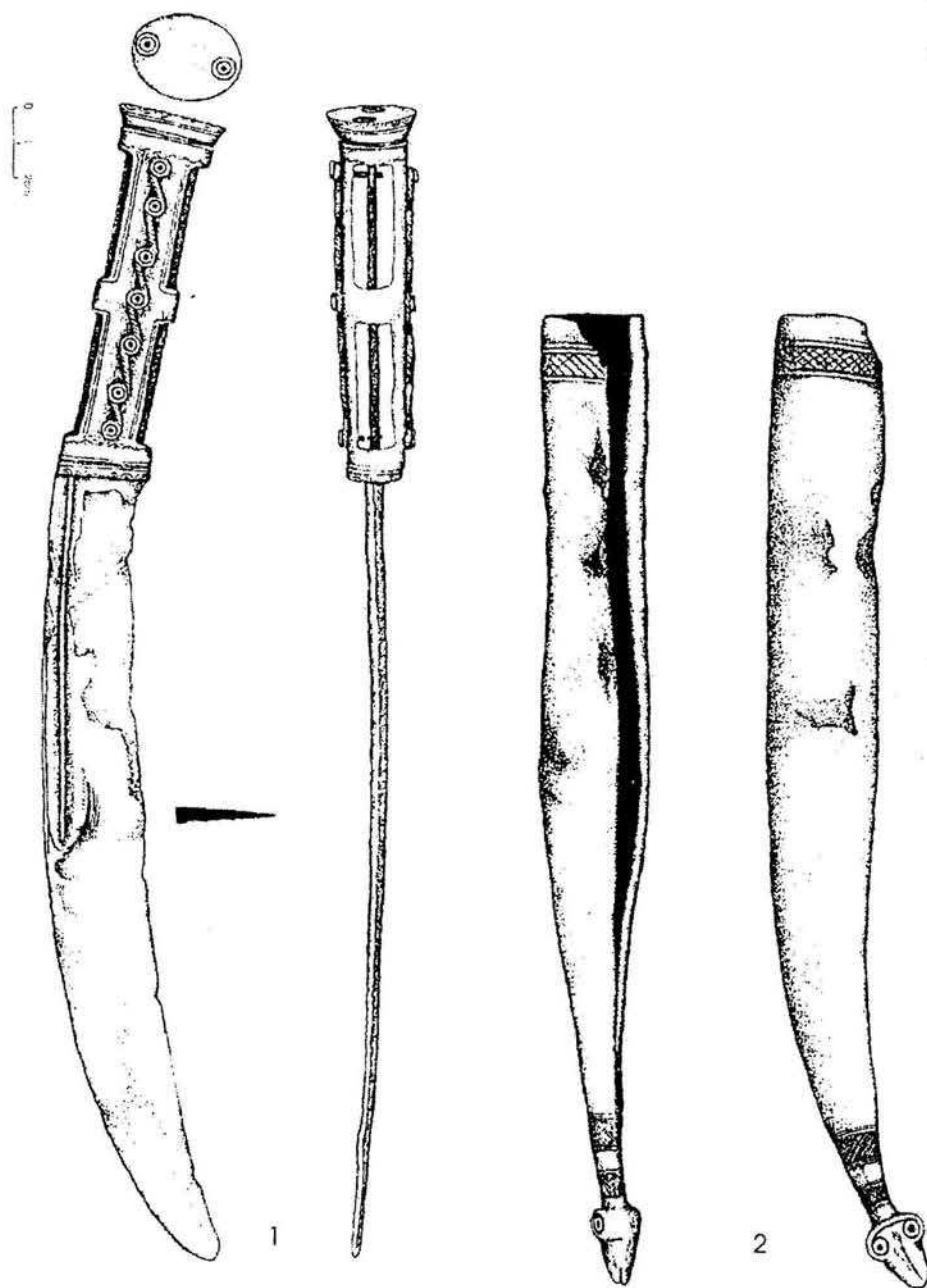


Fig. 40 – Pumnalul curb și teaca din mormântul de la Corcova

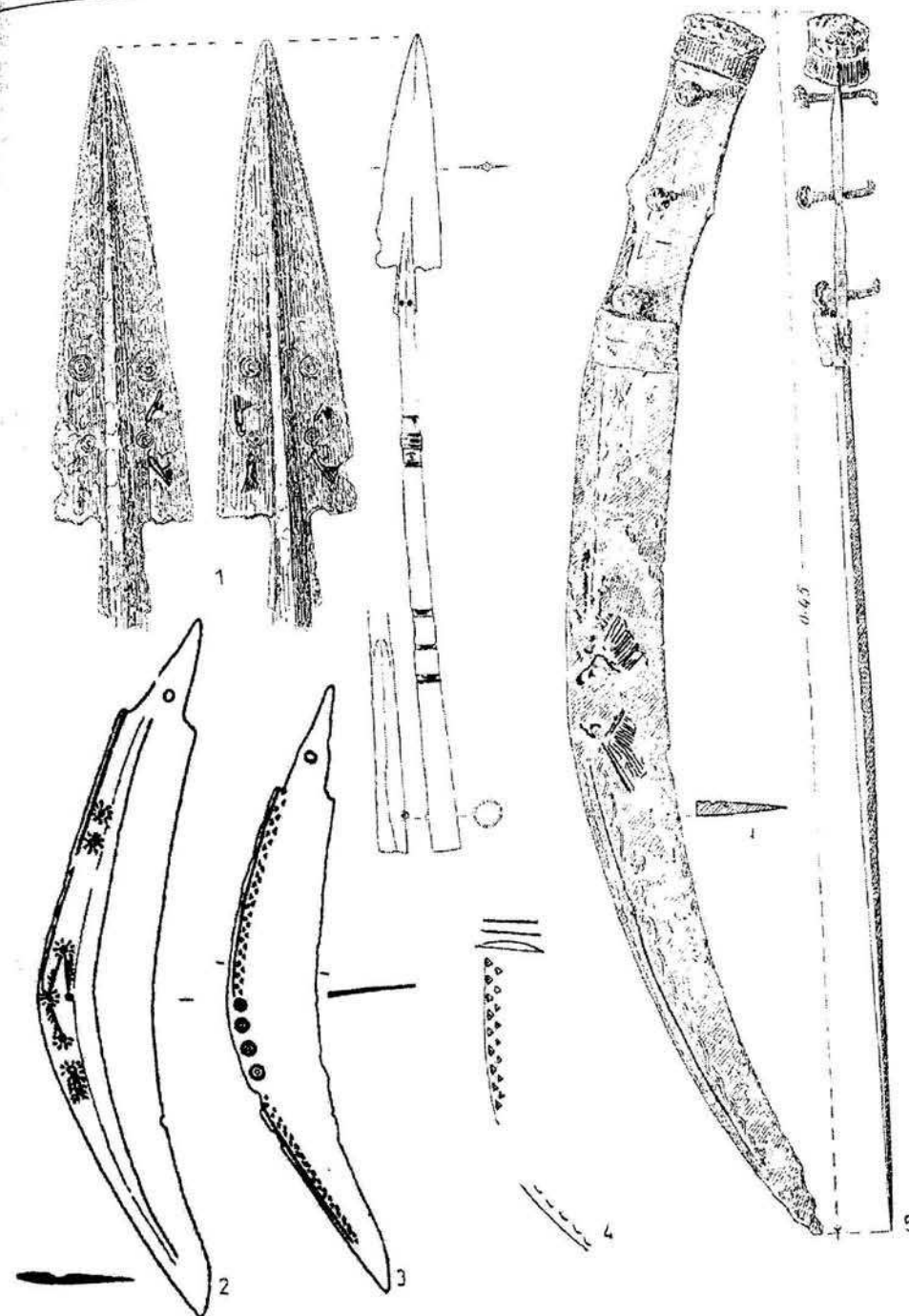


Fig. 41 – 1 - Živovči; 2 – Ajmana; 3 – Vajuga-Pesak; 4 – Belgrad – Rospî
Čuprija; 5 – Călărași. Scări diferite (1 – după B. Kull; 2-3 – după P. Popović;
4 – după Z. Woźniak; 5 – după C. S. Nicolaescu-Plopșor)

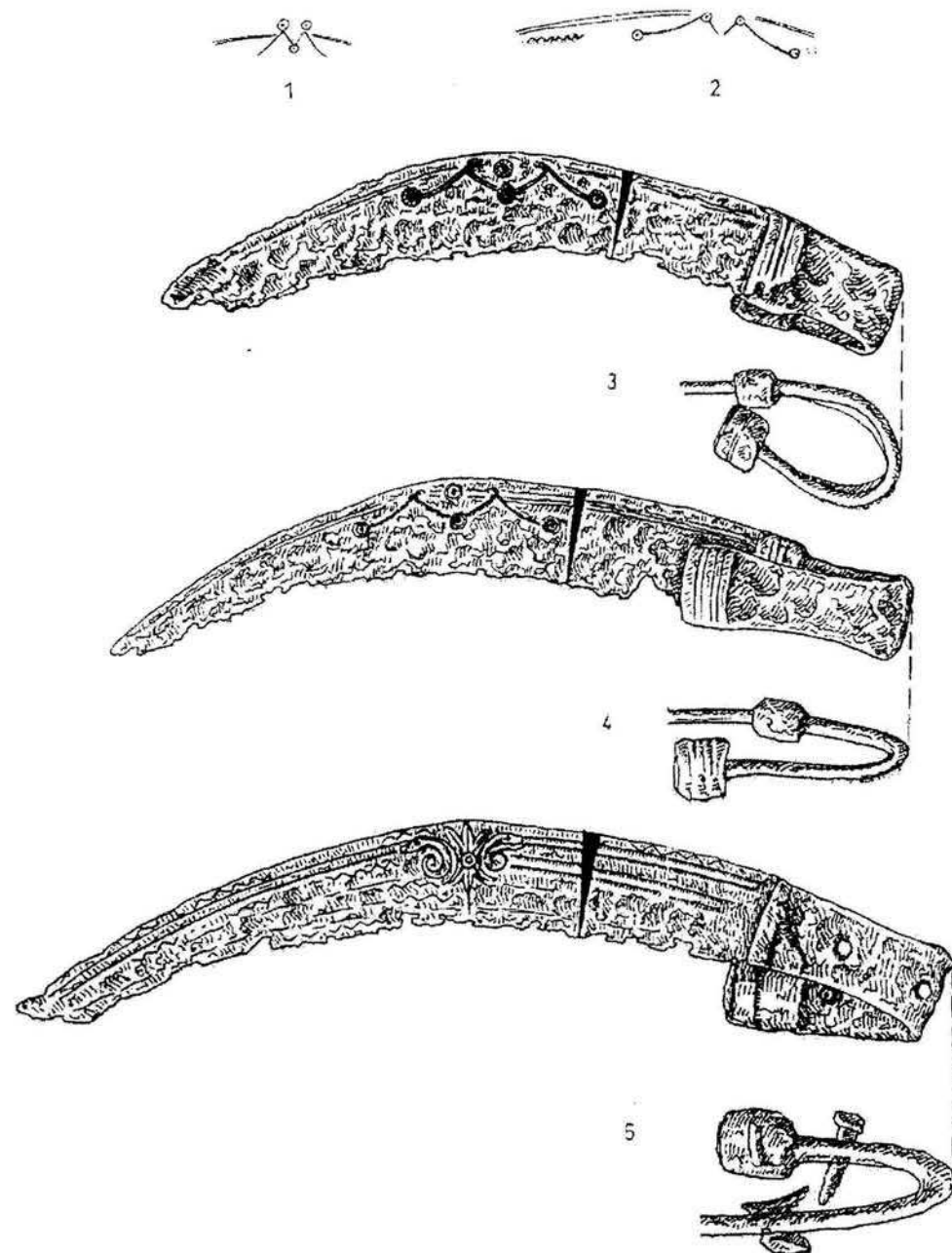


Fig. 42 – 1 – Altimir; 2 – Tărnava; 3-5 – Rastu. Scări diferite
(1-2 - după Z. Woźniak; 3-5 – după E. Tudor)

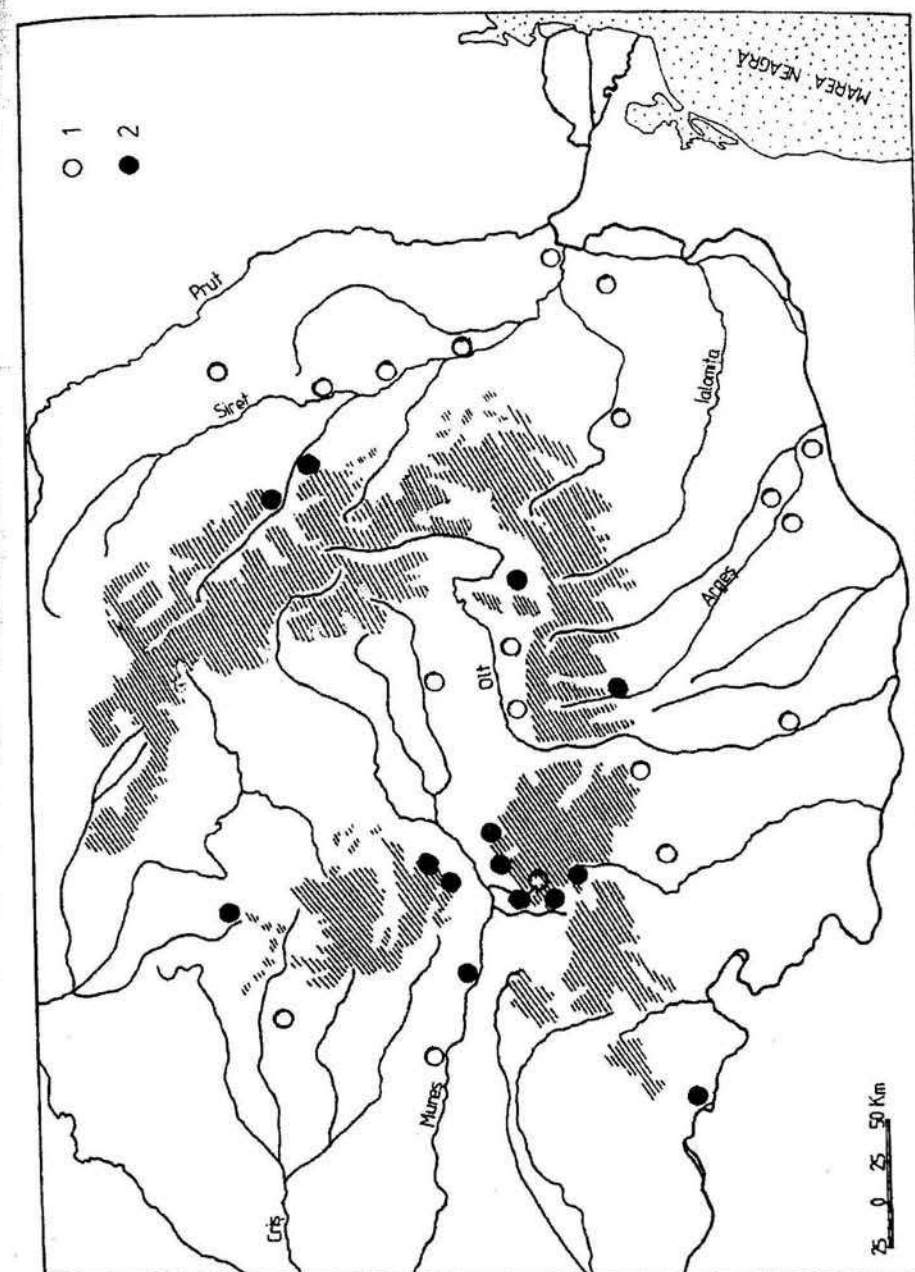


Fig. 43 – Harta de răspândire a așezărilor (1) și cetăților (2) dacice în care au fost prelucrate
metale neferoase

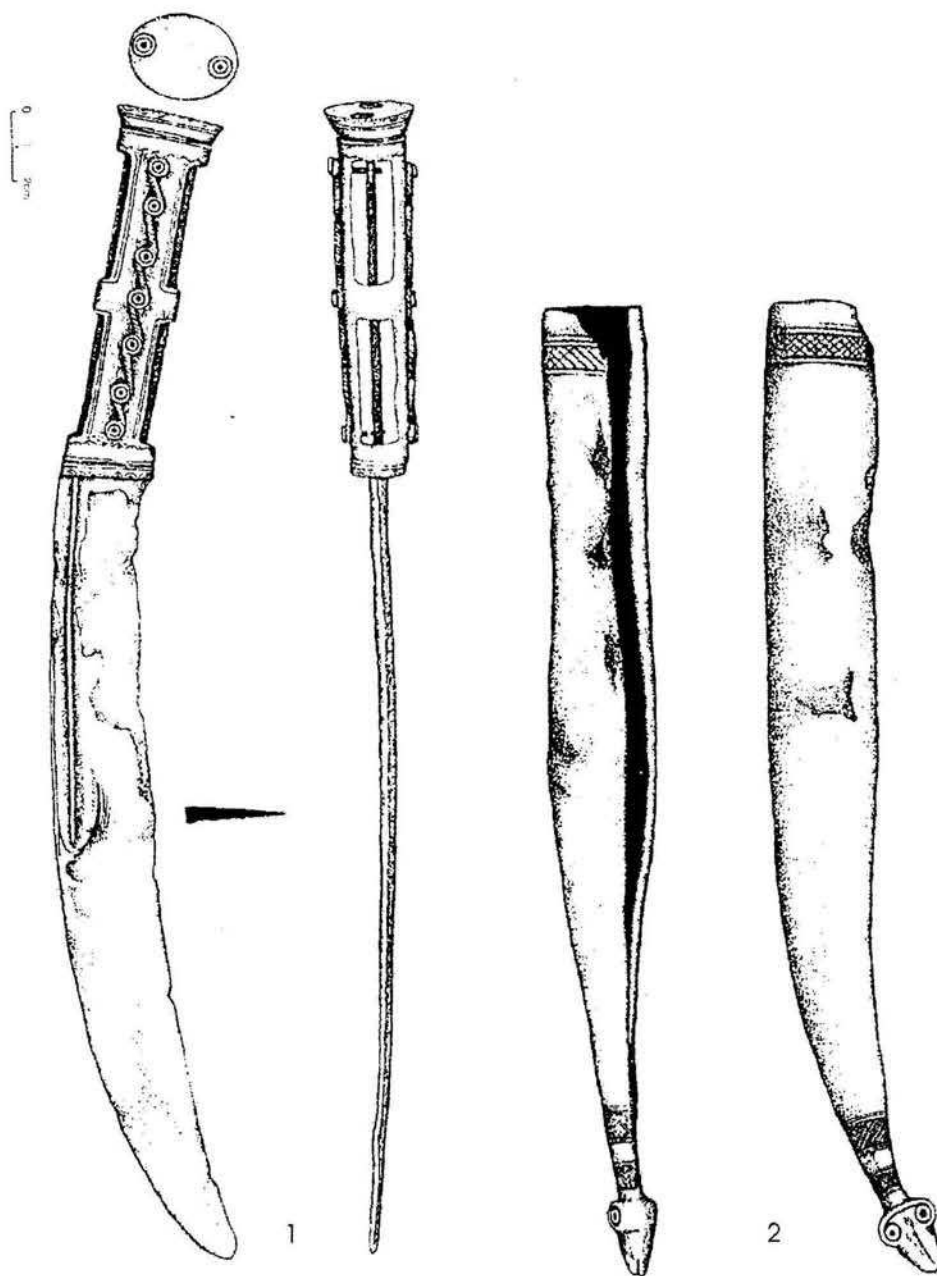


Fig. 40 – Pumnalul curb și teaca din mormântul de la Corcova

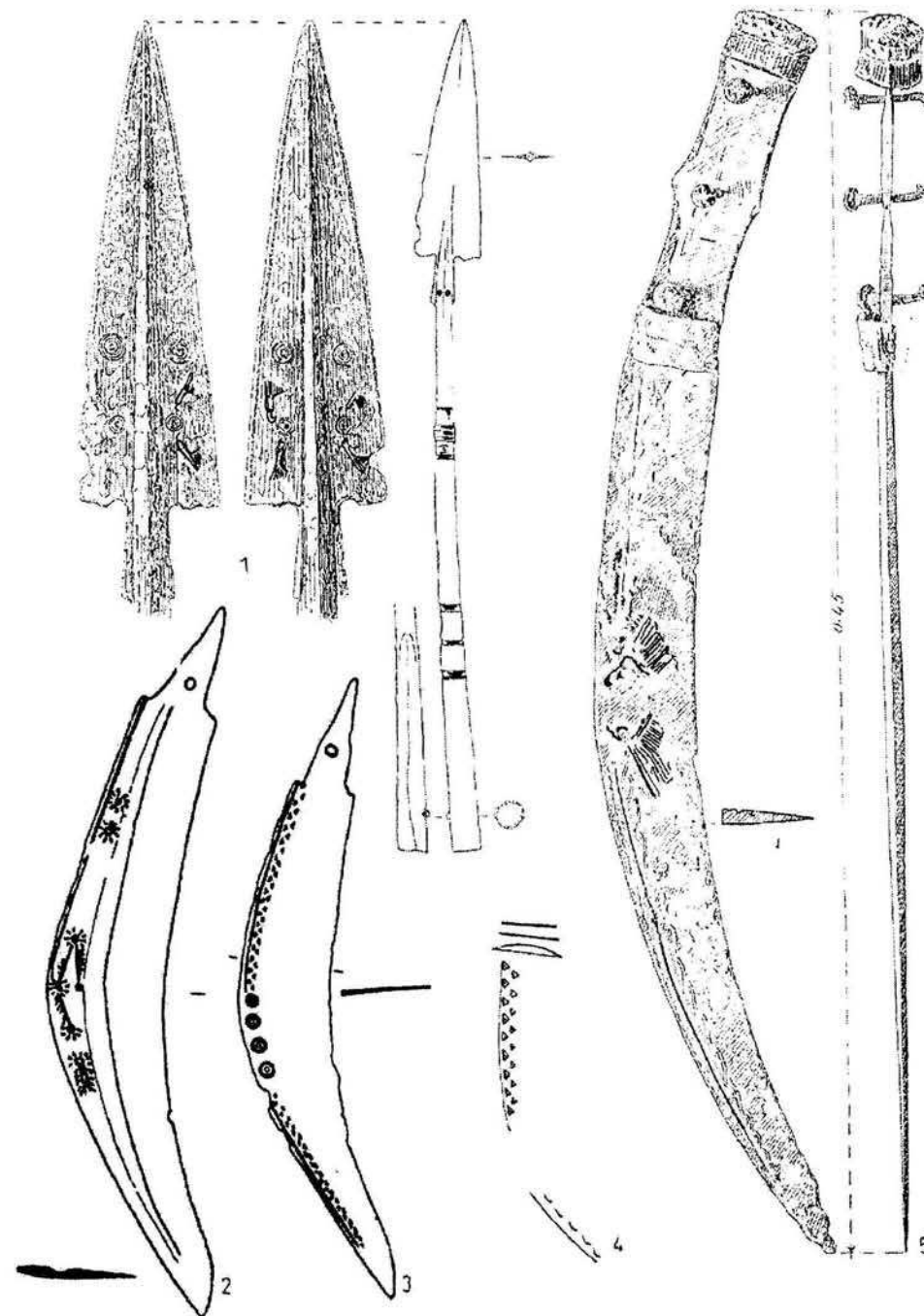


Fig. 41 – 1 – Živovci; 2 – Ajmana; 3 – Vajuga-Pesak; 4 – Belgrad – Rospi Čuprija; 5 – Călărași. Scări diferite (1 – după B. Kull; 2-3 – după P. Popović; 4 – după Z. Woźniak; 5 – după C. S. Nicolaescu-Plopșor)

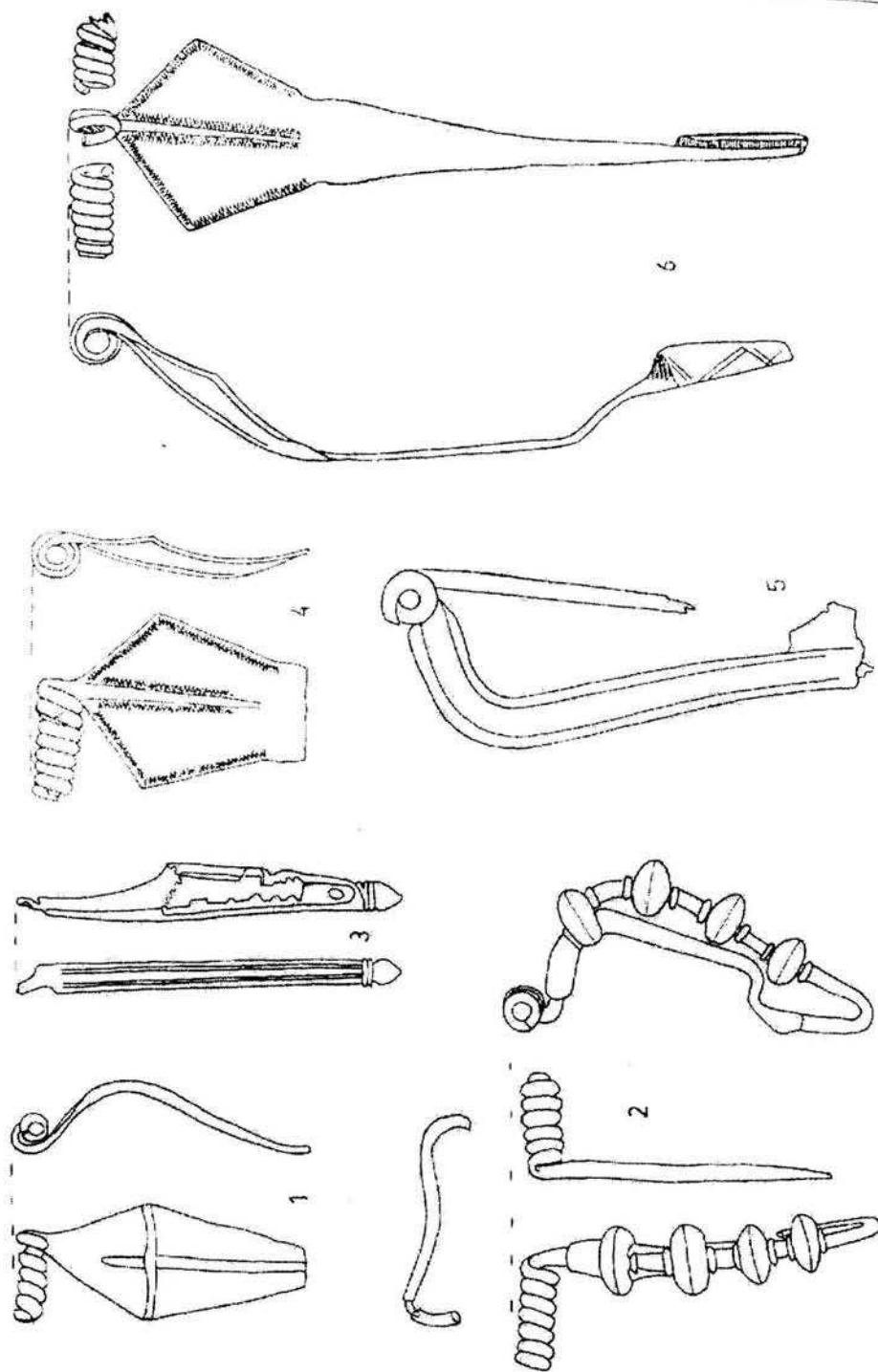


Fig. 44 – 1-2 – Sighişoara – Wietenberg; 3 – Căpâlna; 4-6 – Sărmaşag. Fără scară

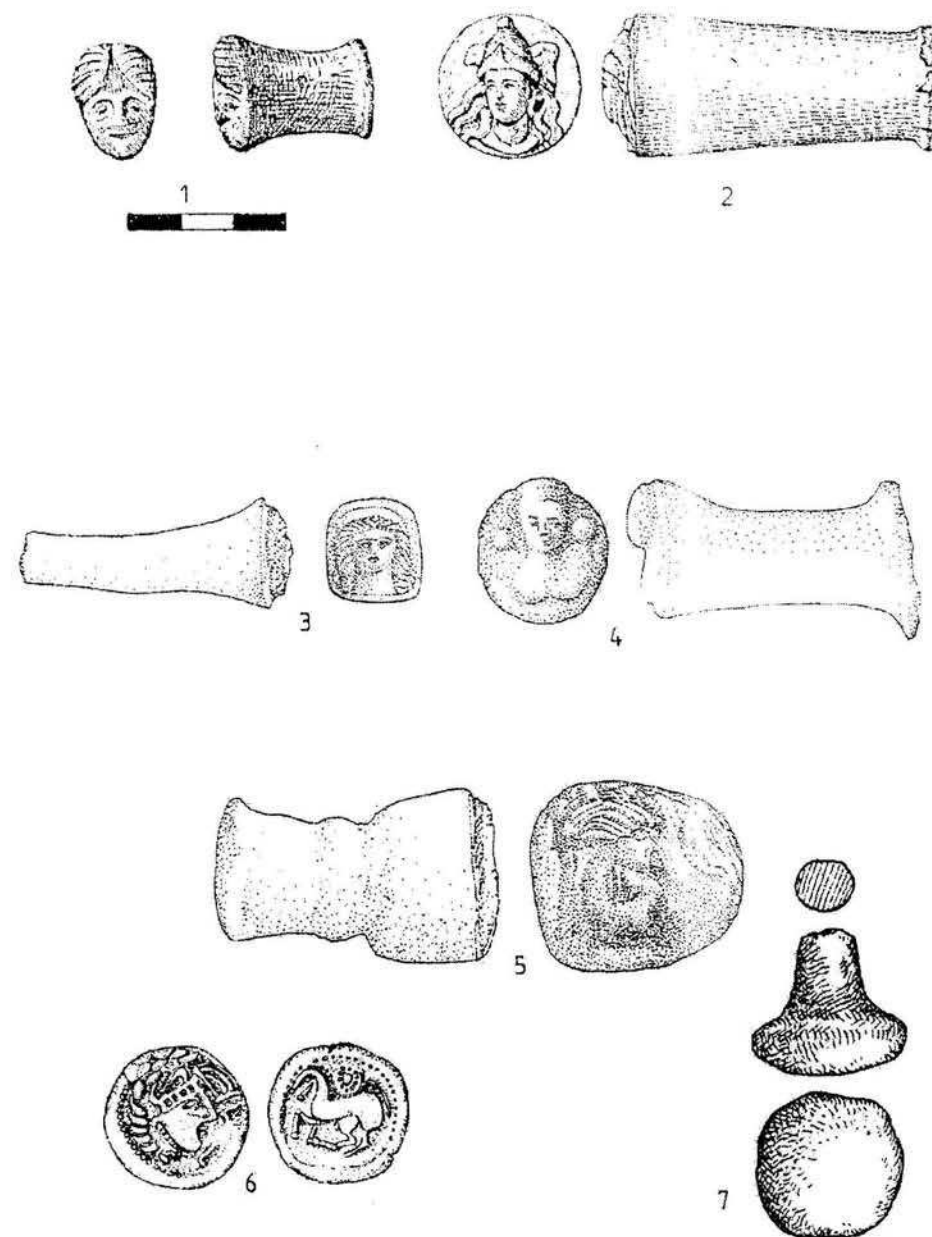


Fig. 45 – Ştanţe de bronz (1-5, 7) şi monedă de argint (6): 1 – Bucureşti – Căţelu Nou; 2 – Radovanu; 3 - ; 4 - ; 5 – Arbanasi; 6 – monedă de tip Toc-Chereluş; 7 – Pecica. Scări diferite (1 – după V. Leahu; 2 – după D. Şerbănescu; 3-5 – după B. Kull; 6 – după C. Preda; 7 – după I. H. Crişan)

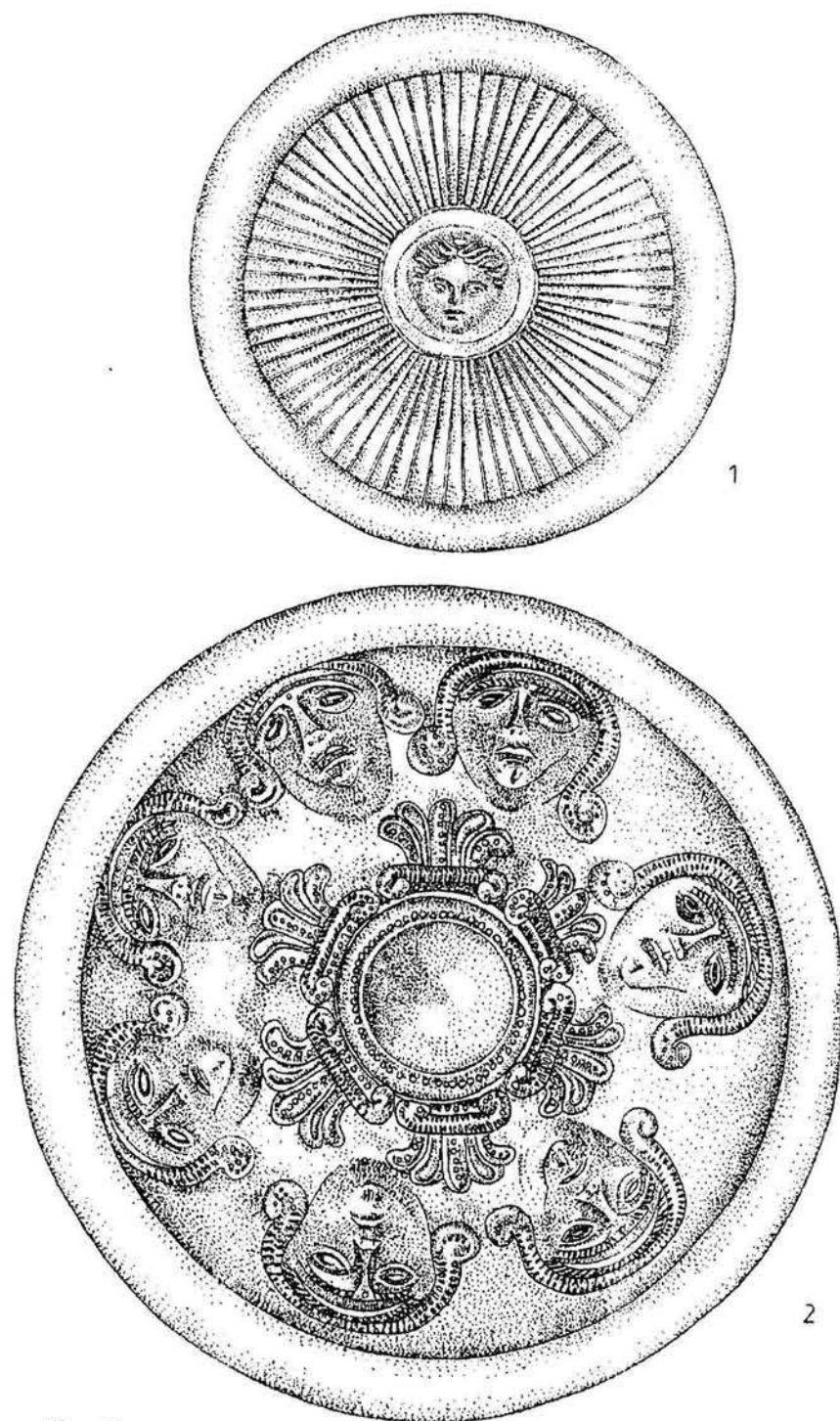


Fig. 46 – Vase de argint din tezaurul de la Rogozen. Fără scară

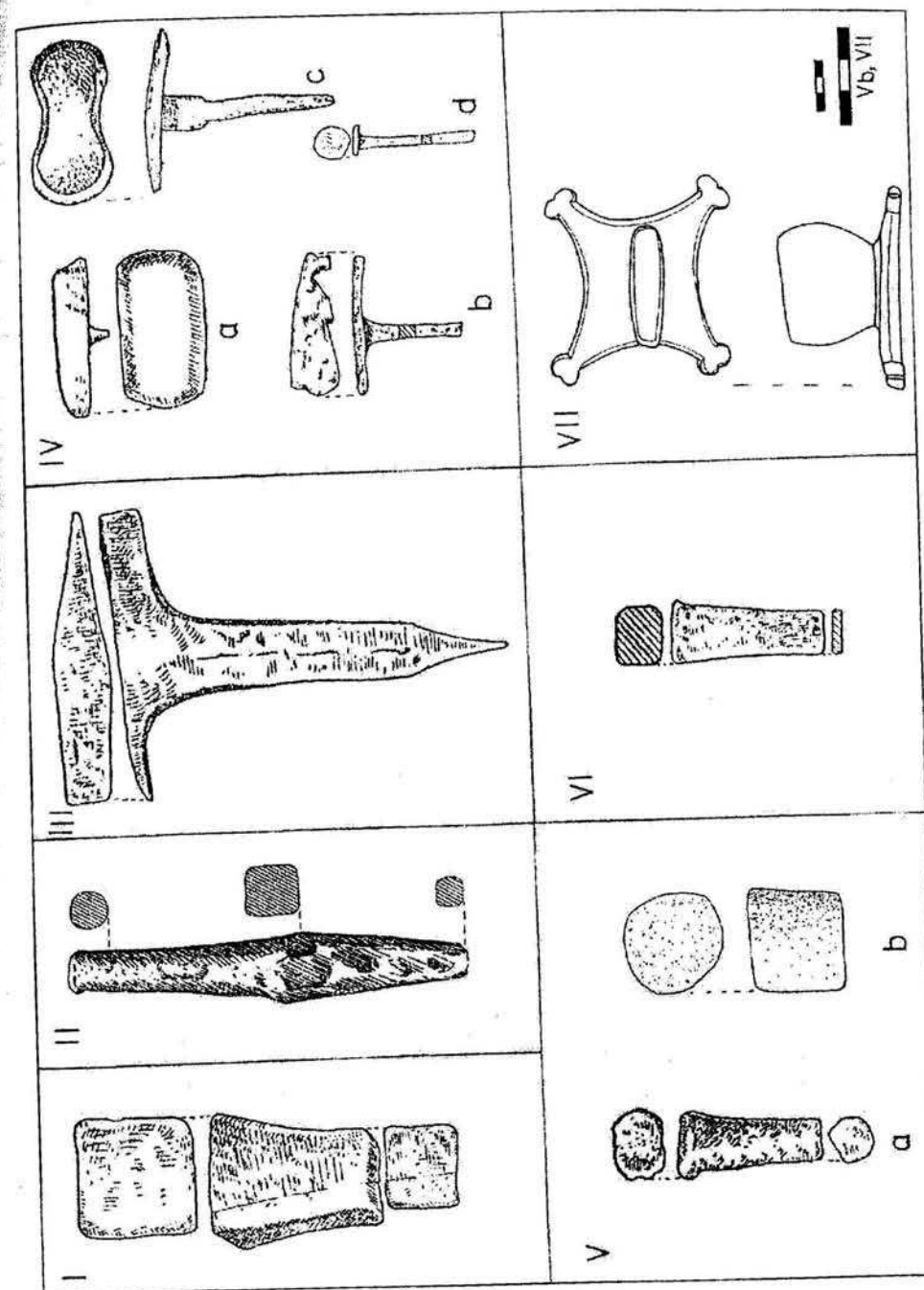


Fig. 47 – Tipologia nicovalor de orfeverie din fier (tipul VII din bronz)

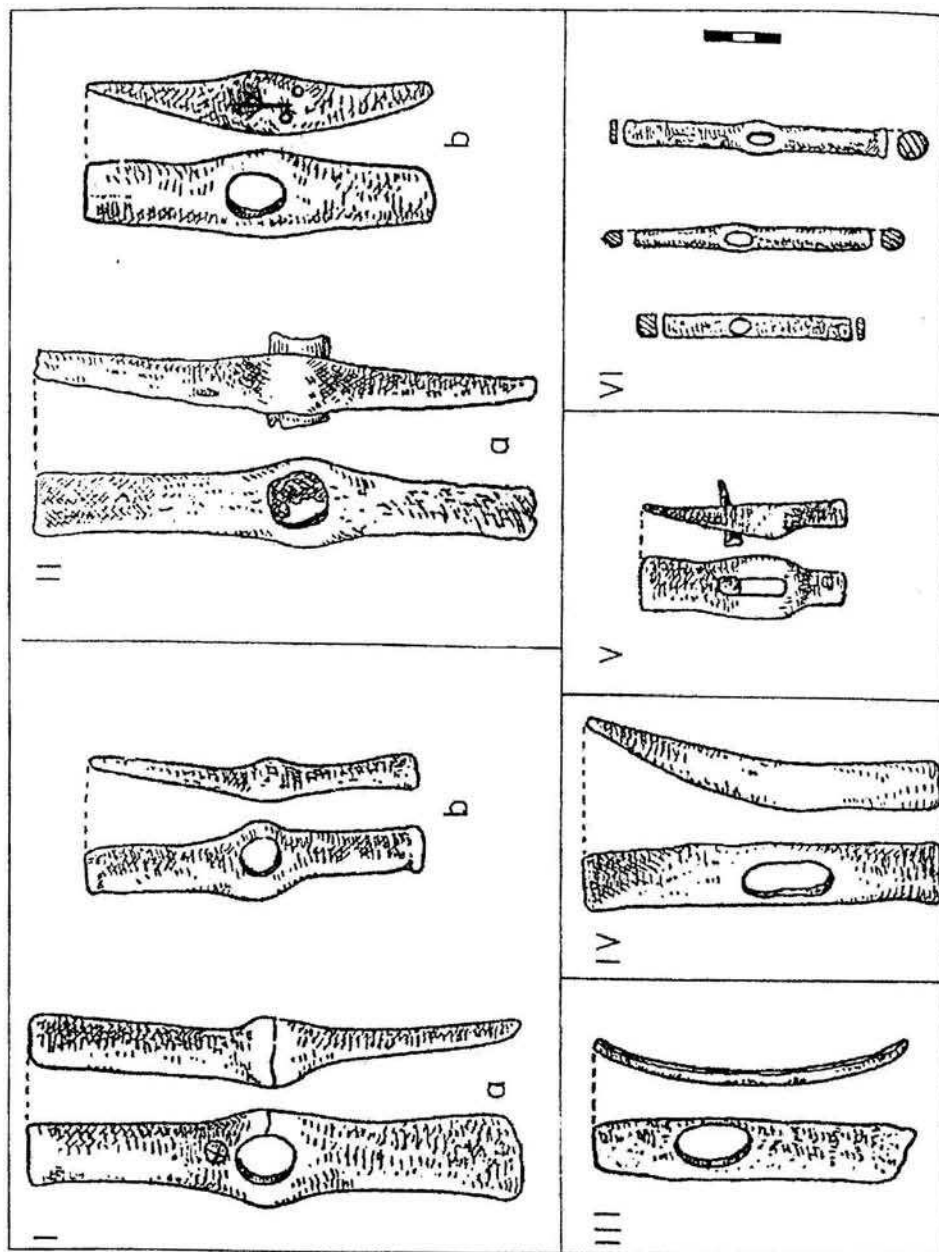


Fig. 48 - Tipologia ciocanelor de orfeverie

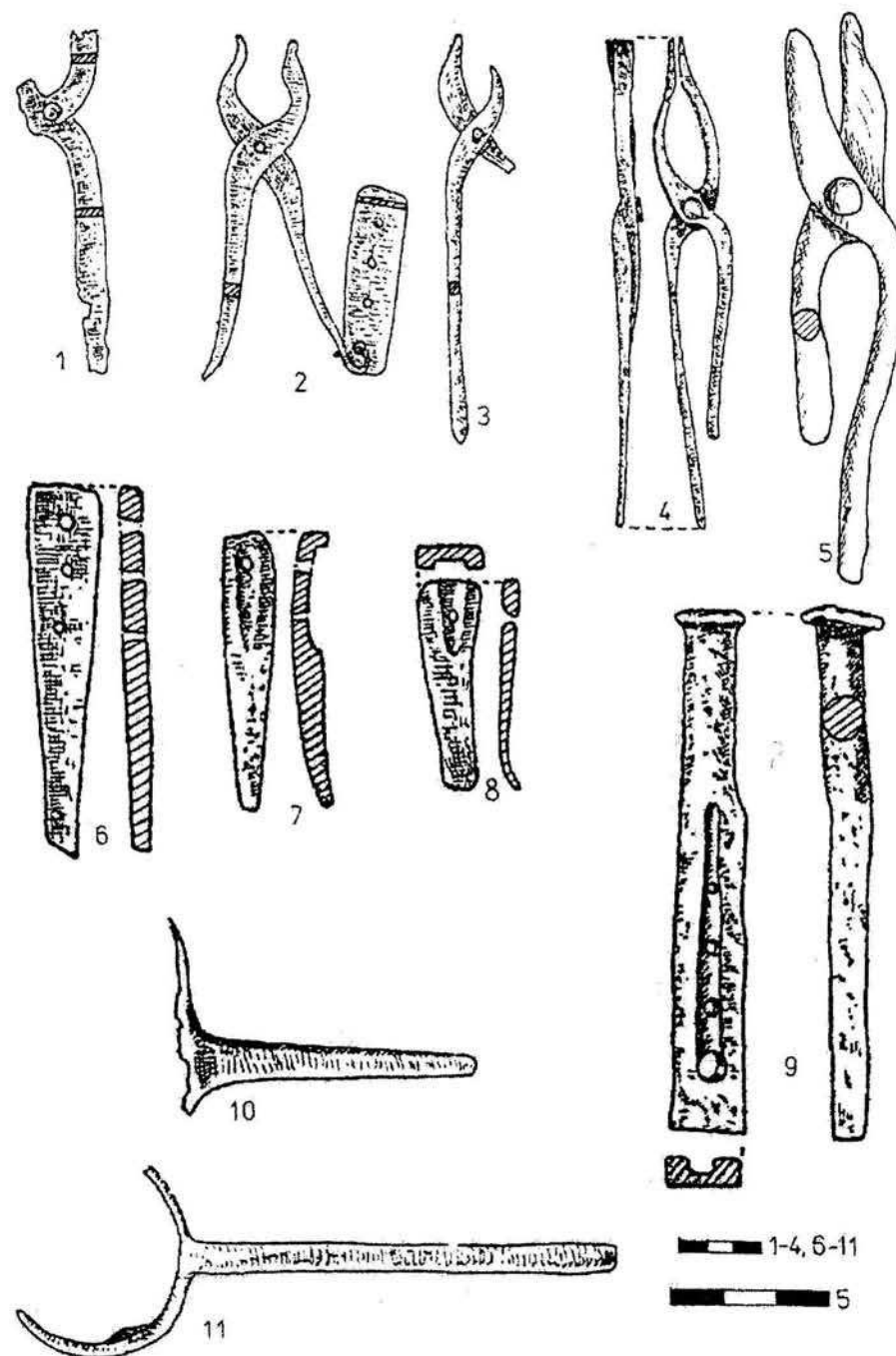


Fig. 49 - Clești (1-5), filiere (6-9) și linguri pentru turnat cositor (10-11): 1, 3-4, 6-9 - Grădiștea de Munte; 2 - Căpâlna; 5 - Sighișoara-Wietenberg; 10-11 - Craiva (1-4, 6-11 după I. Glodariu, E. Iaroslavski)

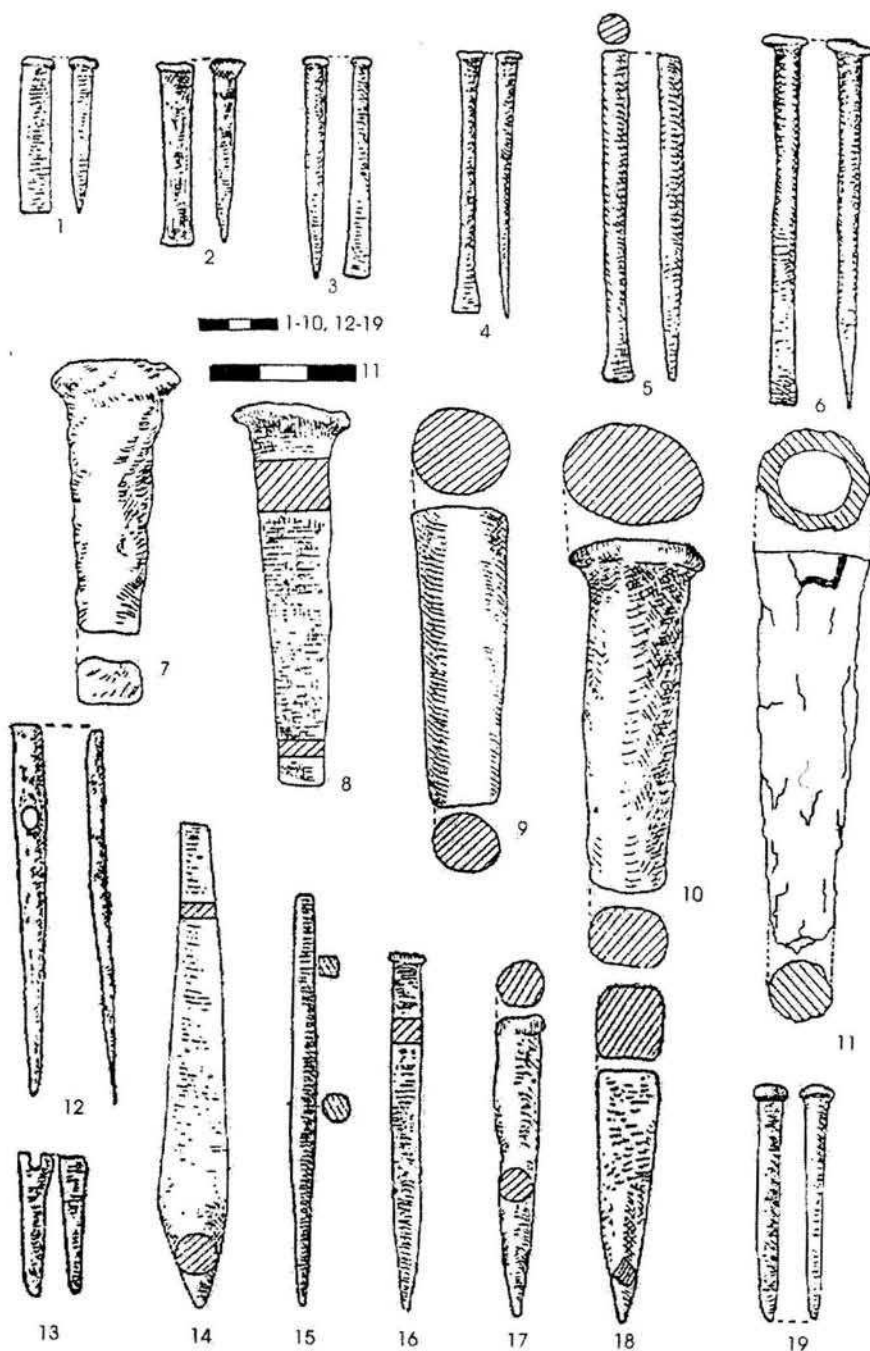


Fig. 50 - Dălți (1-6) și punctatoare (7-19) de fier: 1, 13, 16, 18-19 - Costești;
2, 5-9, 12, 14-15, 17 - Grădiștea de Munte; 3 - Fețele Albe; 4 - Cozia;
10 - Poina - Galați; 11 - Grădiștea - Brăila (1-10, 12-19 - după I. Glodariu,
E. Iaroslavschi; 11 - după V. Sîrbu)

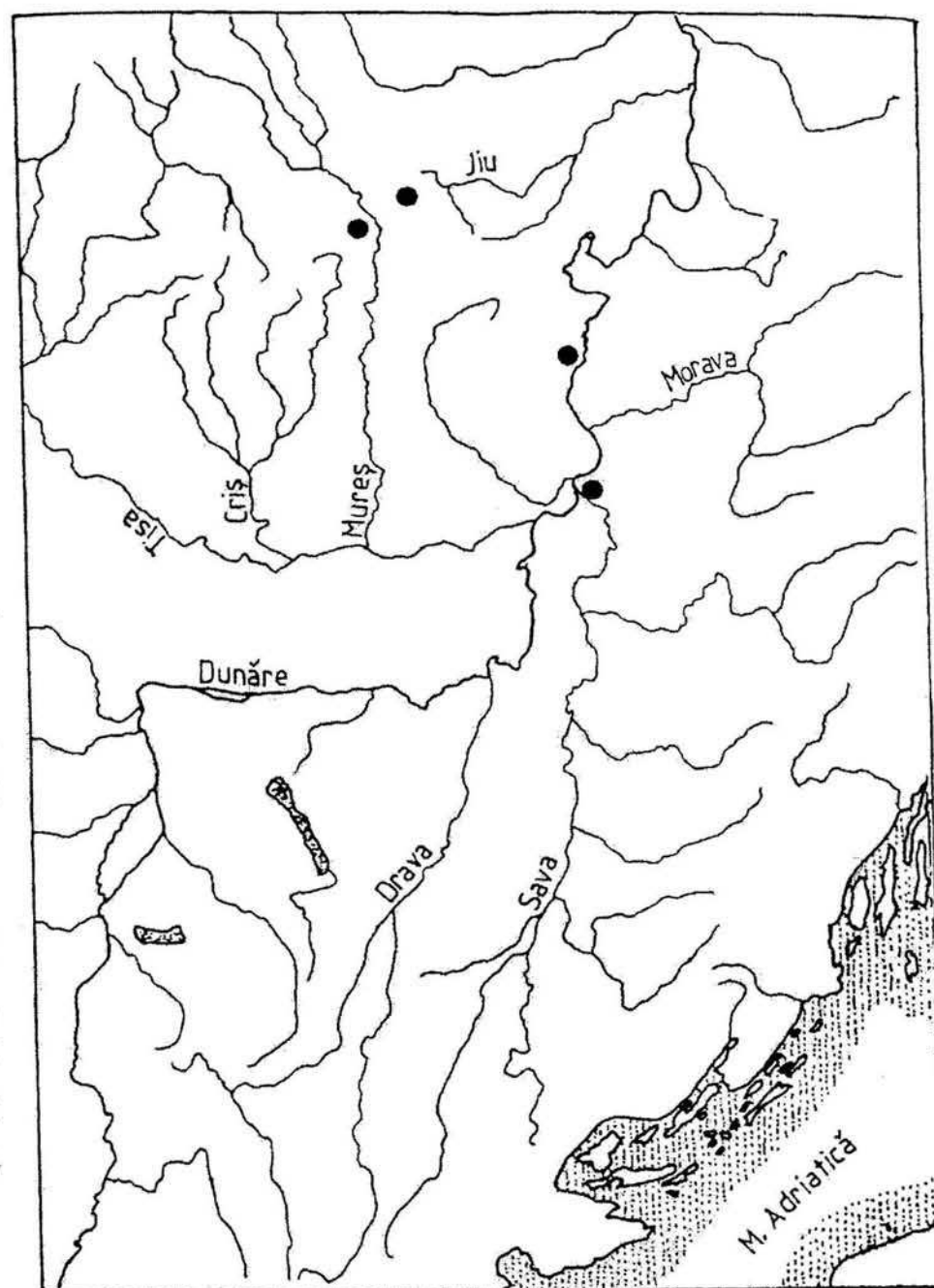


Fig. 51 - Harta de răspândire a nicovalelor de tip VII

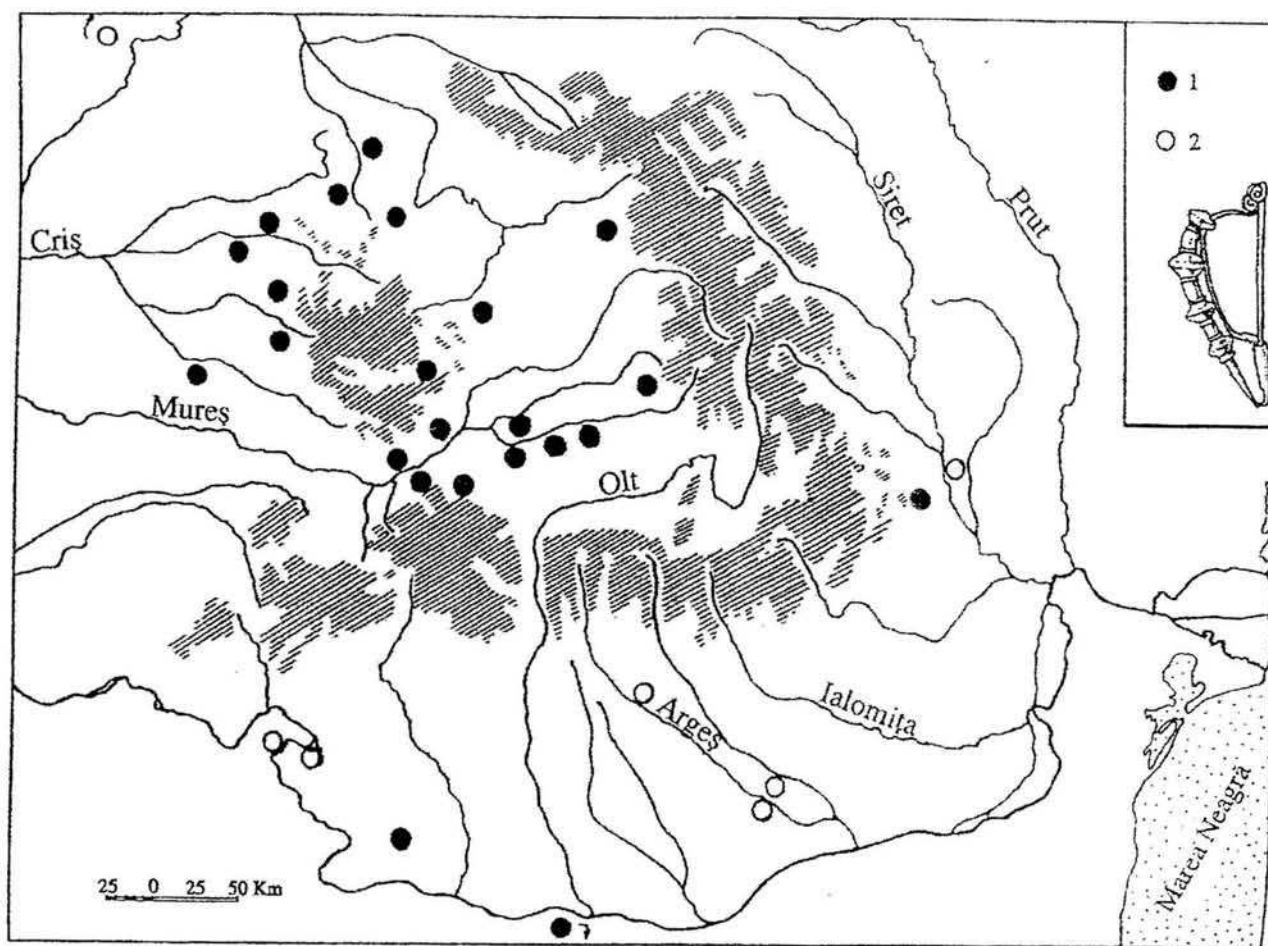


Fig. 52 – Harta de răspândire a fibulelor cu noduri de argint (1), și din bronz sau fier (2)

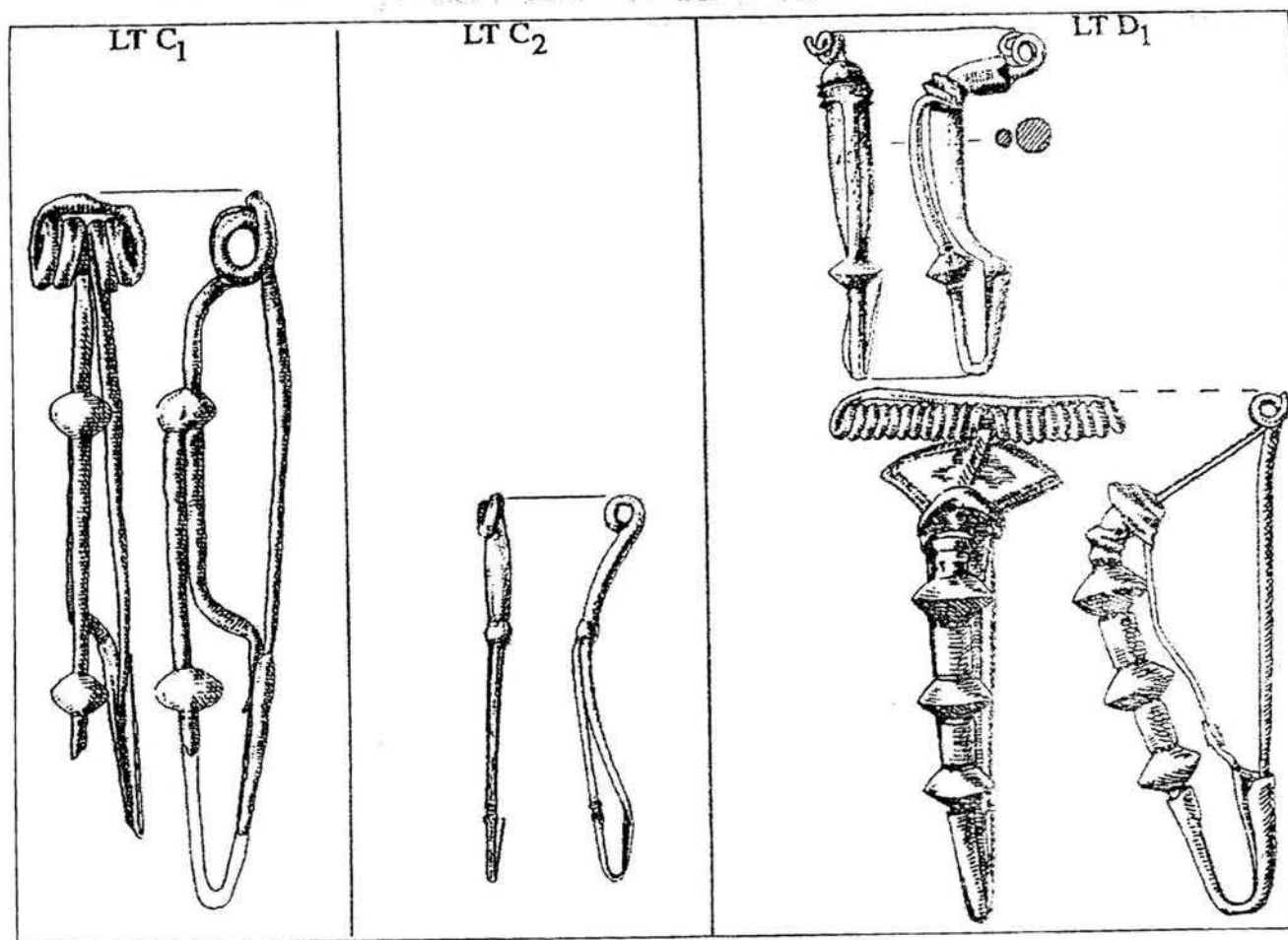


Fig. 53 – Schema genezei fibulelor cu noduri

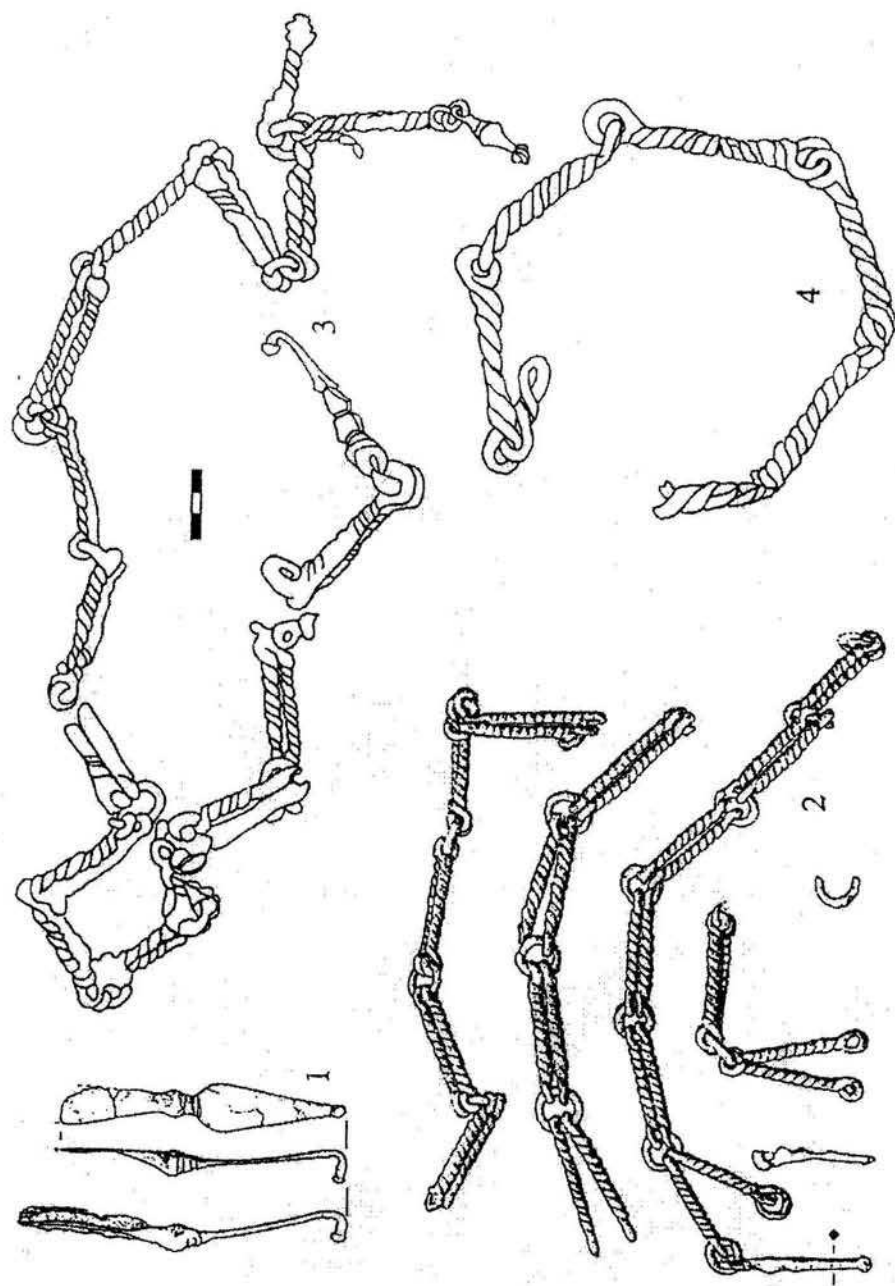


Fig. 54 - Lanțuri-cențuri celtice din fier: 1-2 - Moșorin; 3 - Pișcolt; 4. Ciumești (1-2 - după B. Kull; 3 - după I. Nemeti; 4 - după V. Zirra)



Fig. 55 - Lanțul de argint de la Tășad (după N. Chidioșan)

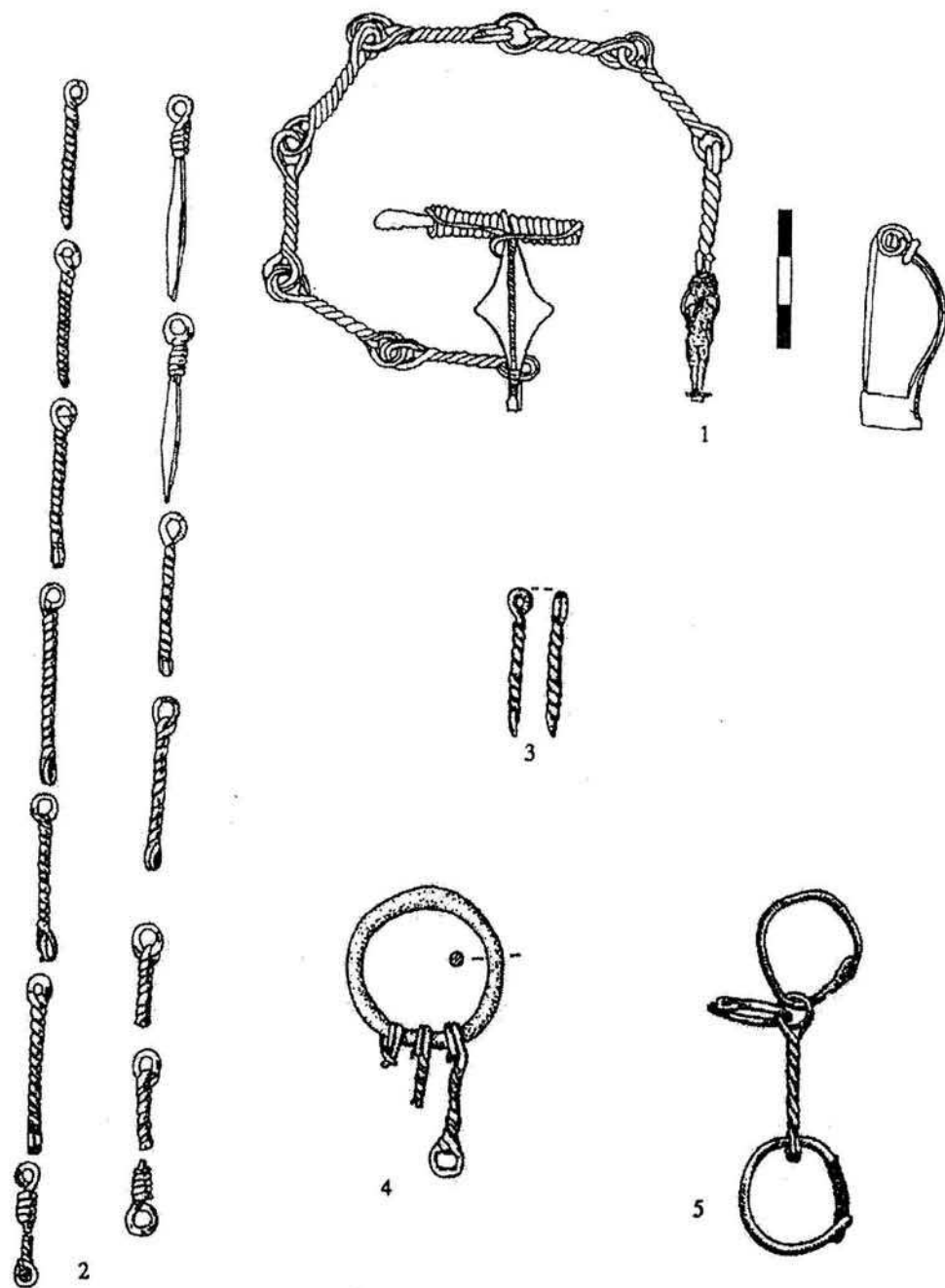


Fig. 56 – 1 – Kladovo; 2 – Oradea I; 3 – Grădiștea – Brăila; 4 – Altimir; 5 – Șaeș. 4. bronz, restul argint (1 – după I. Popović; 2 – după F. Rómer; 3 – după V. Sîrbu; 5 – după L. Mărghită)

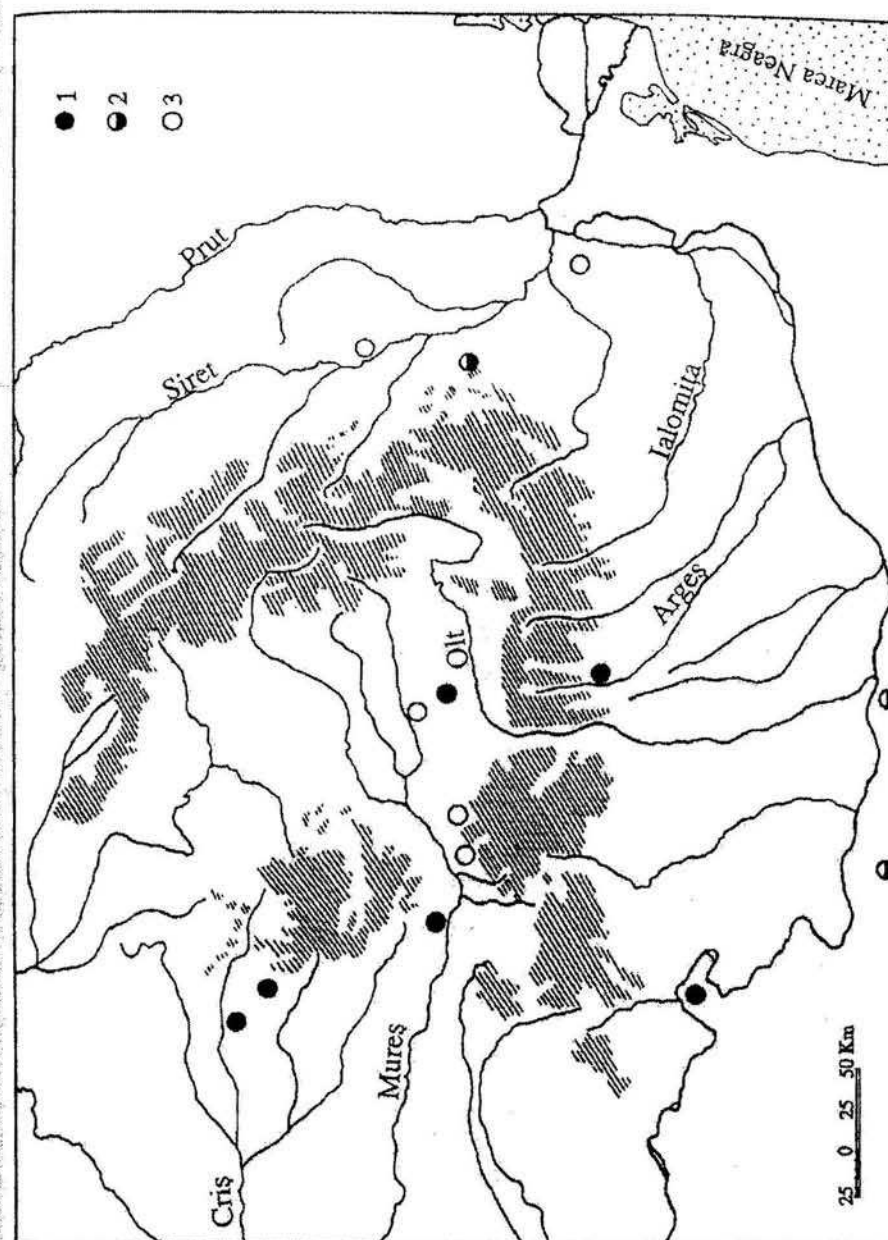


Fig. 57 – Harta de răspândire a lanțurilor din zale de sârme răsucite: 1 – varianta a; 2 – varianta b; 3 – variantă necunoscută

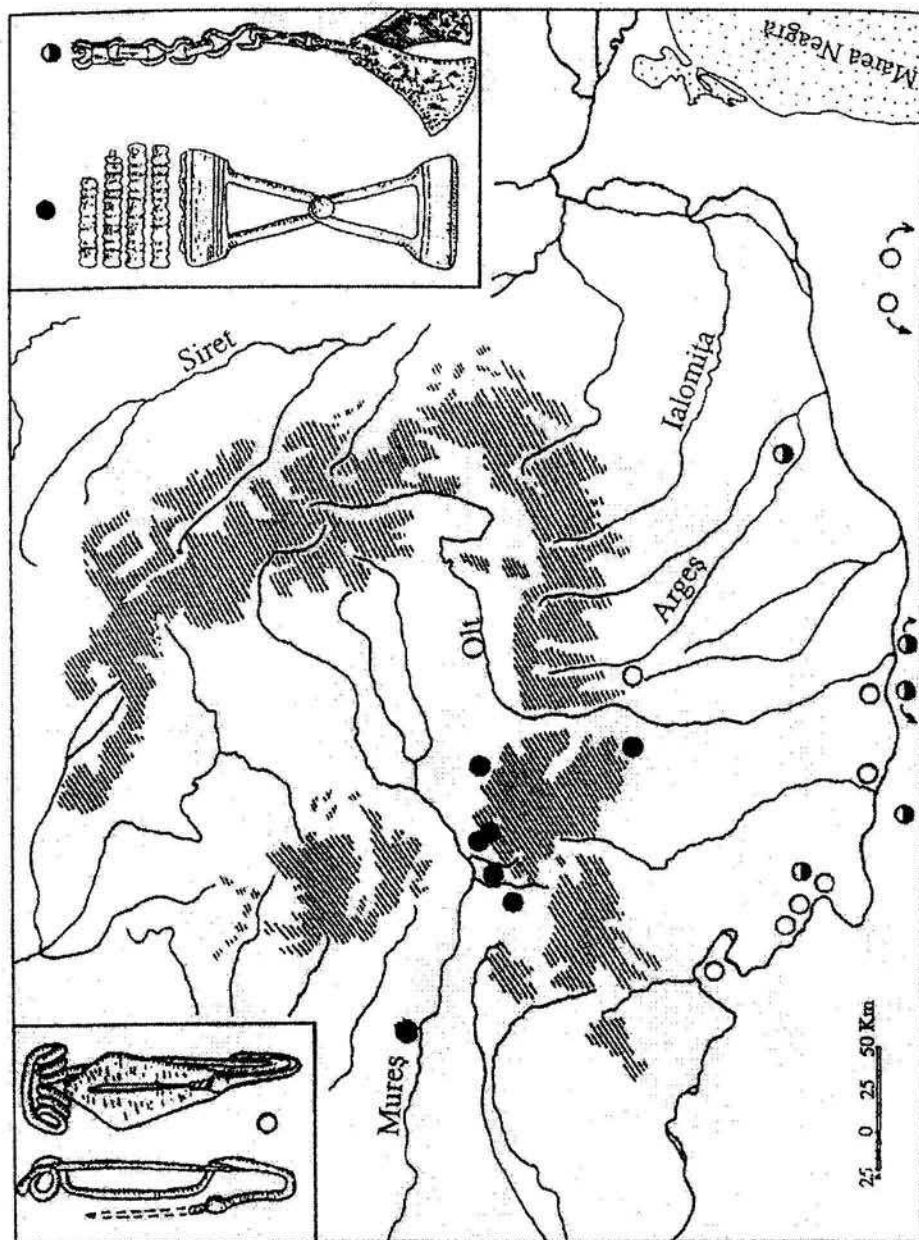


Fig. 58 – Harta de răspândire a centurilor cu astragale, a centurilor de tip Corlate și a fibulelor de tip Orlea-Maglavit

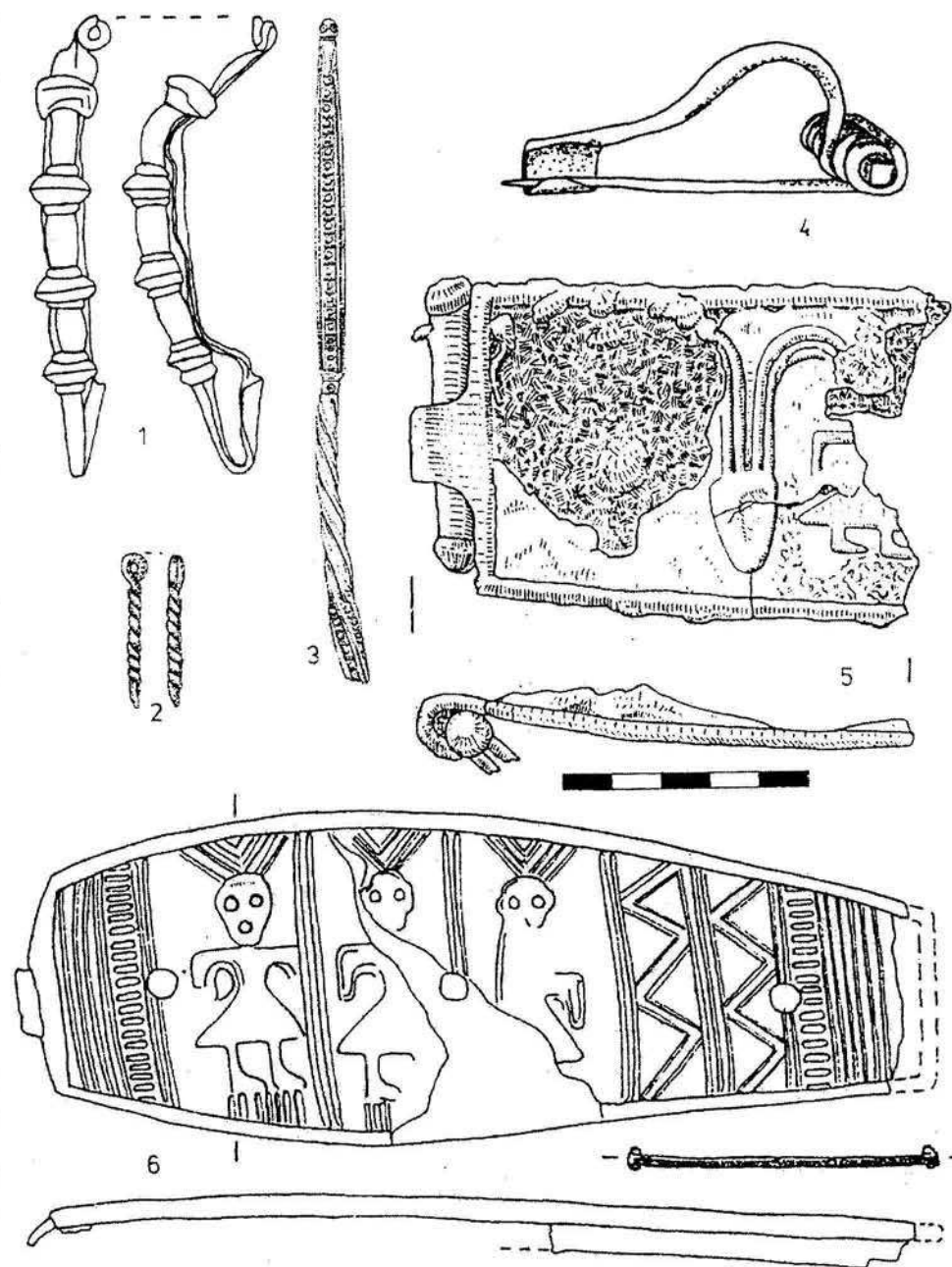


Fig. 59 – 1-Clipicești (după I. Mitrea); 2-Grădiștea (după V. Sîrbu); 3-Târpești (după S. Marinescu-Bîlcu); 4-Piatra Neamț – Bâta Doamnei (după N. Gostar); 5-Poiana; 6-Popești (ambele după M. Babeș). 1-4 – argint; 5-6 – bronz și fier. 4 – fără scară

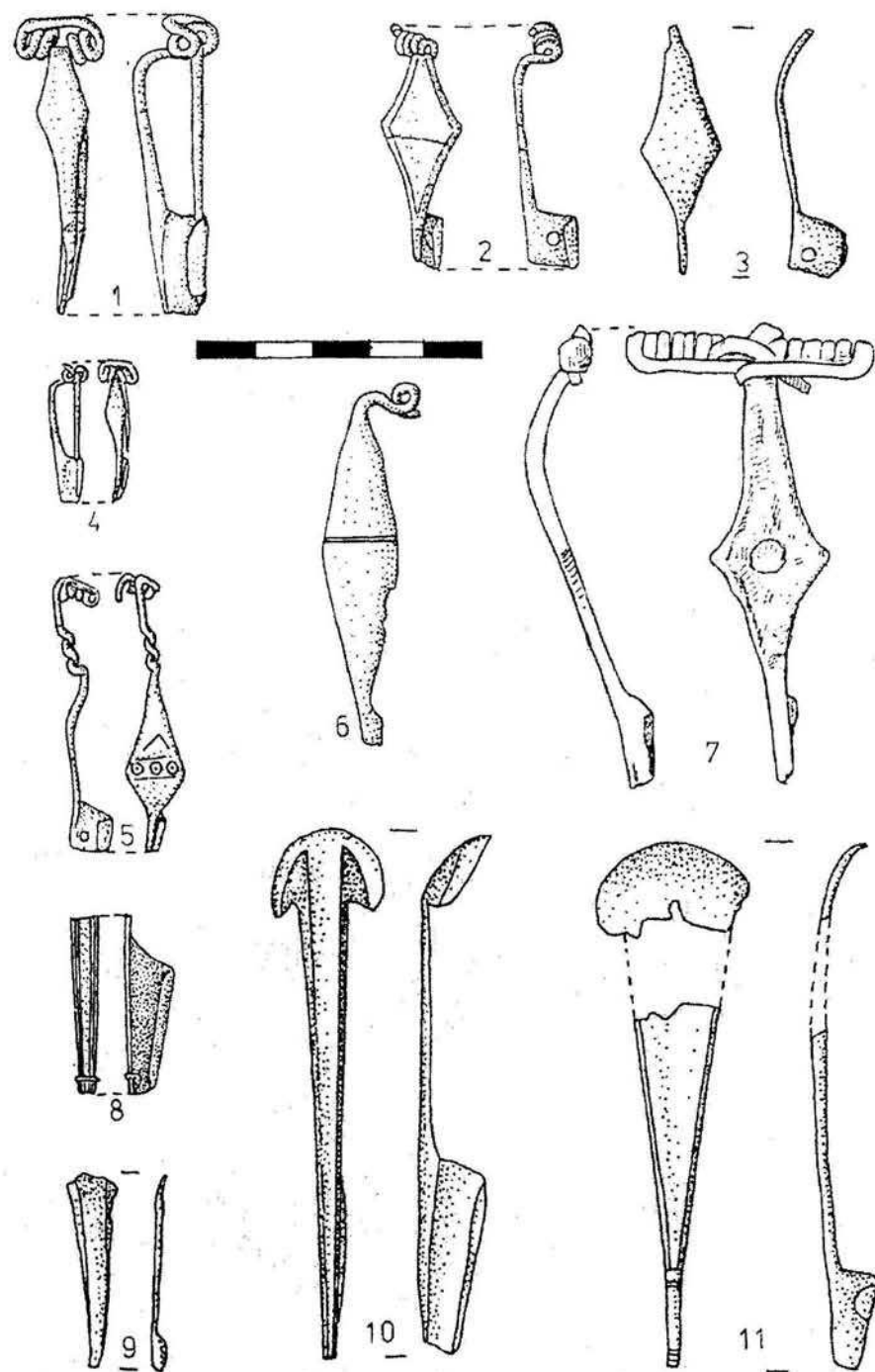


Fig. 60 – 1-11-Poiana (după S. Teodor, S. Țau). 1, 8-11 – argint; 2-7 – bronz



Fig. 61 – 1-12-Poiana (1-după L. Mărghitan; 2-12-după S. Teodor, S. Țau); 13-Brad (după V. Ursachi). 1-3 – argint; 5-11, 13 – bronz; 12 – fier

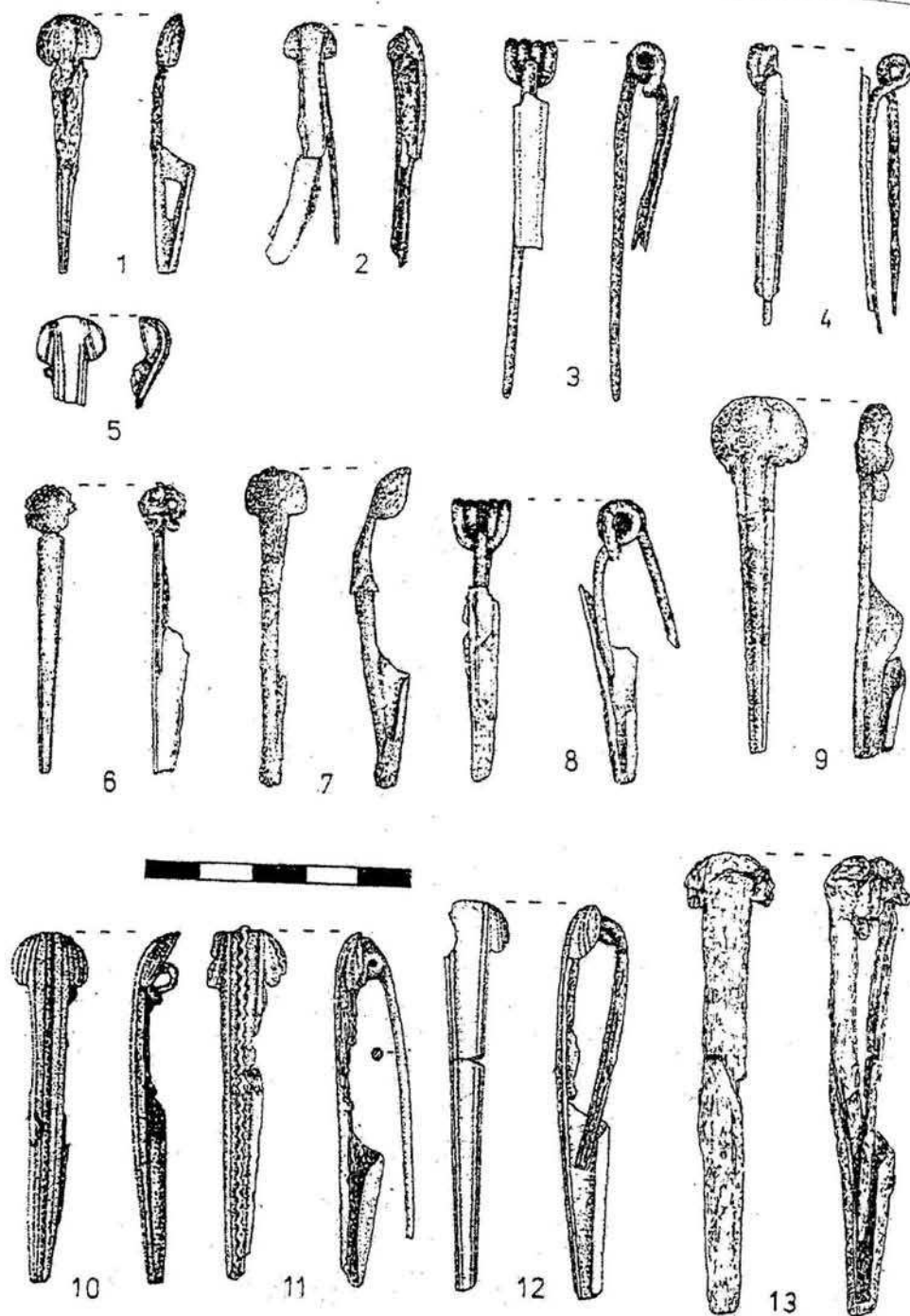


Fig. 62 – Răcătău (după V. Căpitanu). 10 – argint, restul bronz

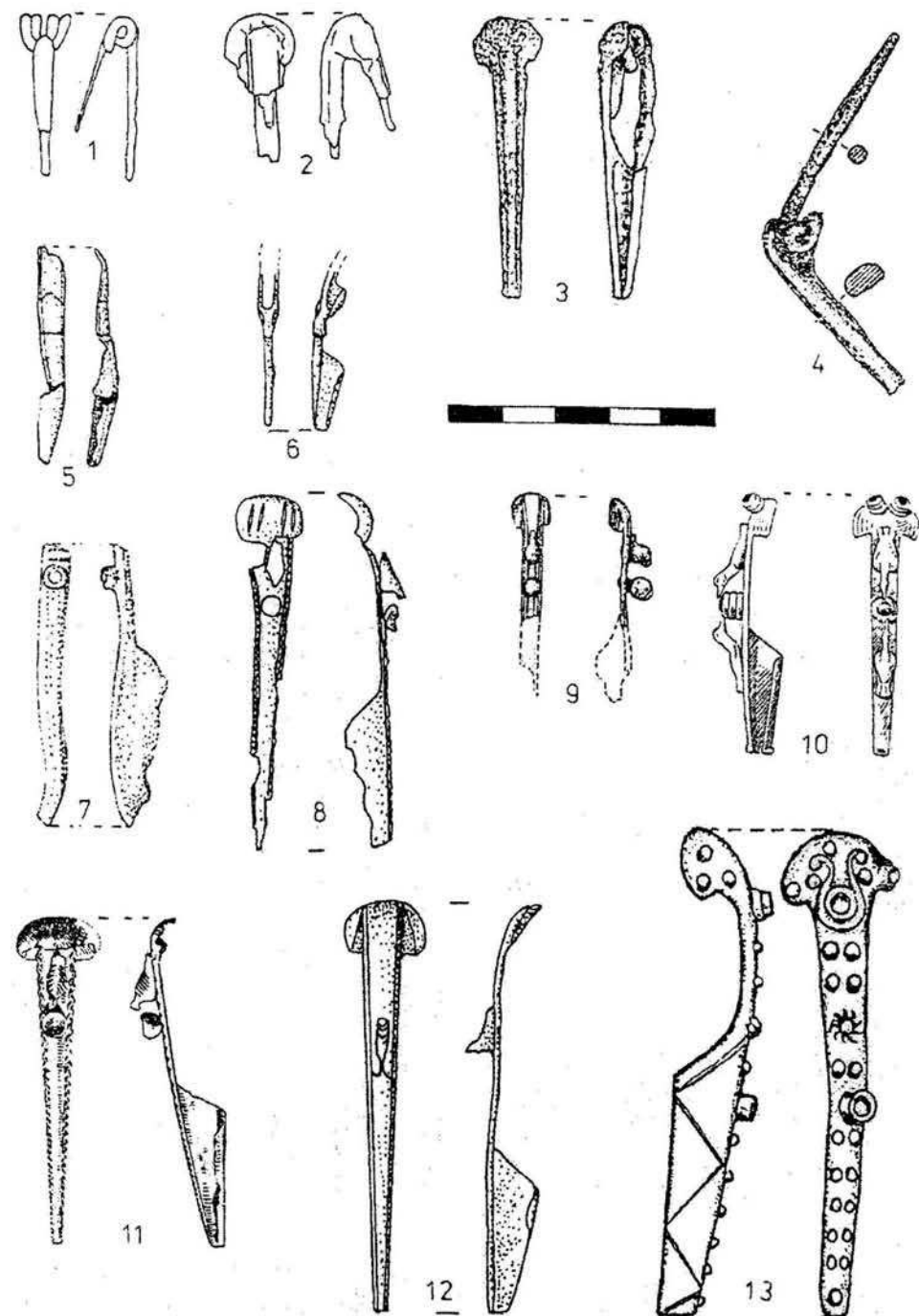


Fig. 63 – 1-2-Brad (după V. Ursachi); 3-5, 9-Răcătău (după V. Căpitanu); 6-8, 10-12-Poiana (6-8, 12-după S. Teodor, S. Țau; 10-11-după Al. Vulpe); 13-Mănăstioara-Fitionești (după V. Bobi). 6, 9 – argint, restul bronz. 13 – fără scară

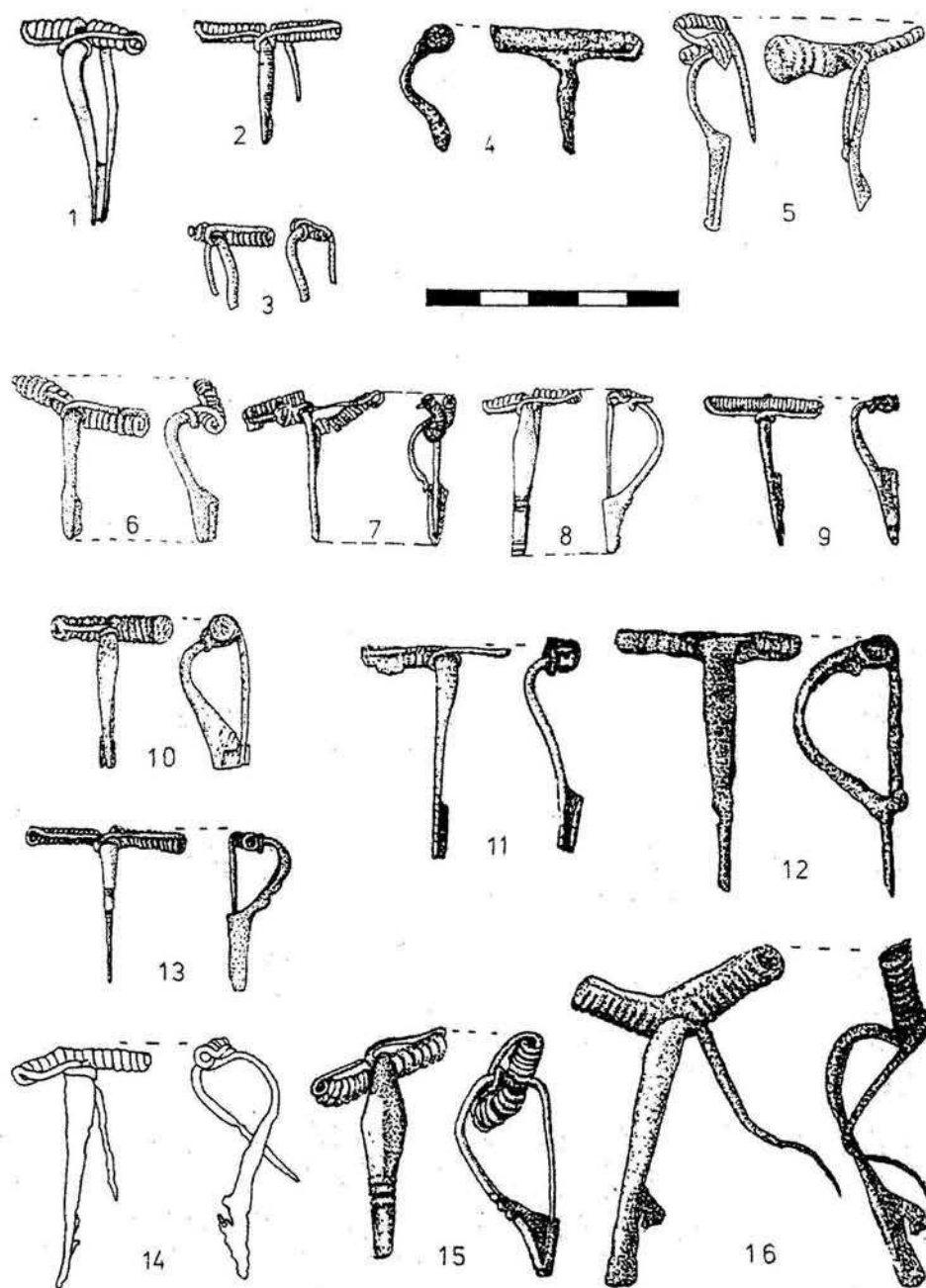


Fig. 64 – 1-Iași (după G. Severeanu); 2-3, 5-8-Poiana (2-după L. Mărghitău; 3, 5-8-după S. Teodor, S. Țău); 4, 9-12, 15-16-Răcățău (după V. Căpitanu); 13-14-Brad (după V. Ursachi). 1-2 – argint; 3, 5-11, 13, 15-16 – bronz; 4, 12, 14 – fier

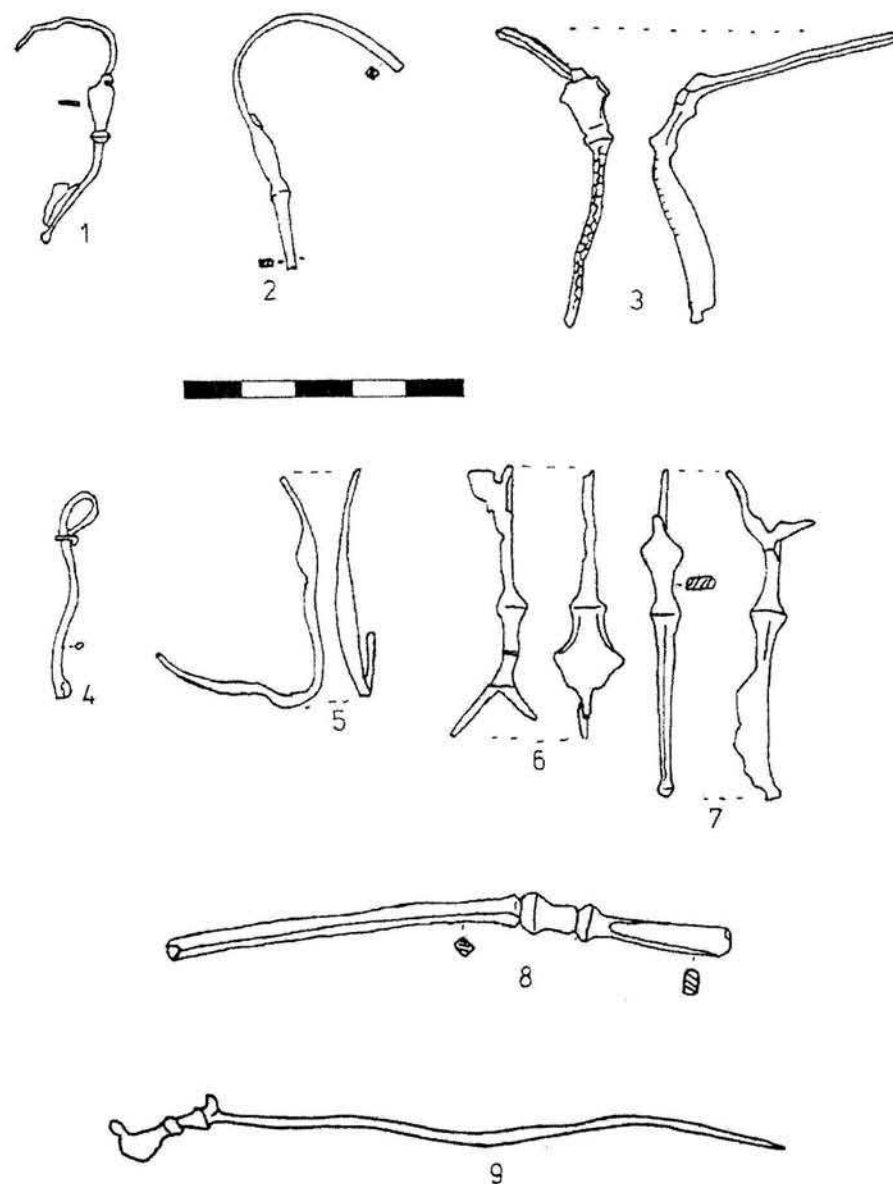


Fig. 65 – 1-8-Poiana (după S. Teodor, S. Țău); 9-Brad (după V. Ursachi). Bronz

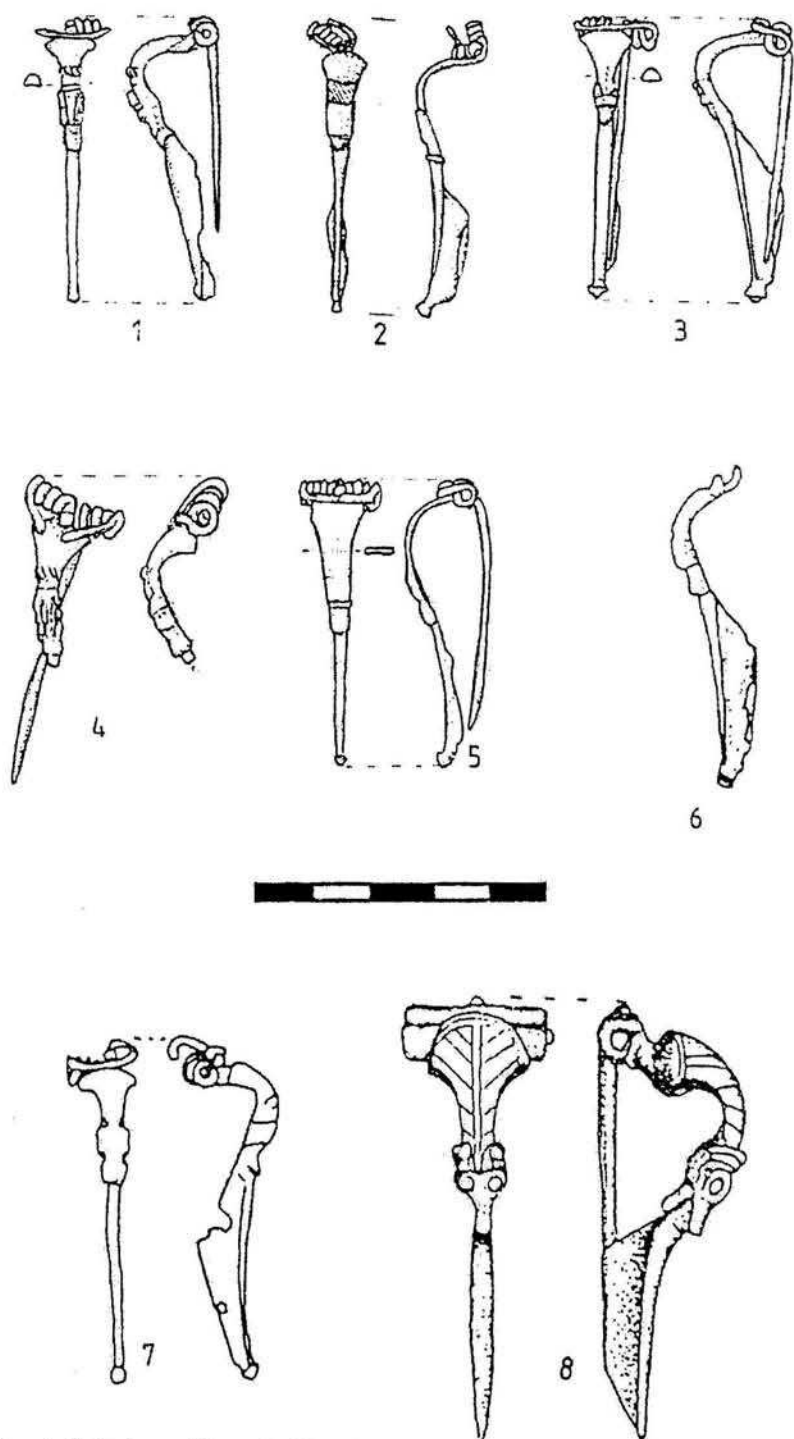


Fig. 66 – 1-5-Poiana (după S. Teodor, S. Țau); 6-Răcătău; 7-Brad (după V. Ursachi); 8-Cândești (după V. Bobi). 8 – argint, restul bronz

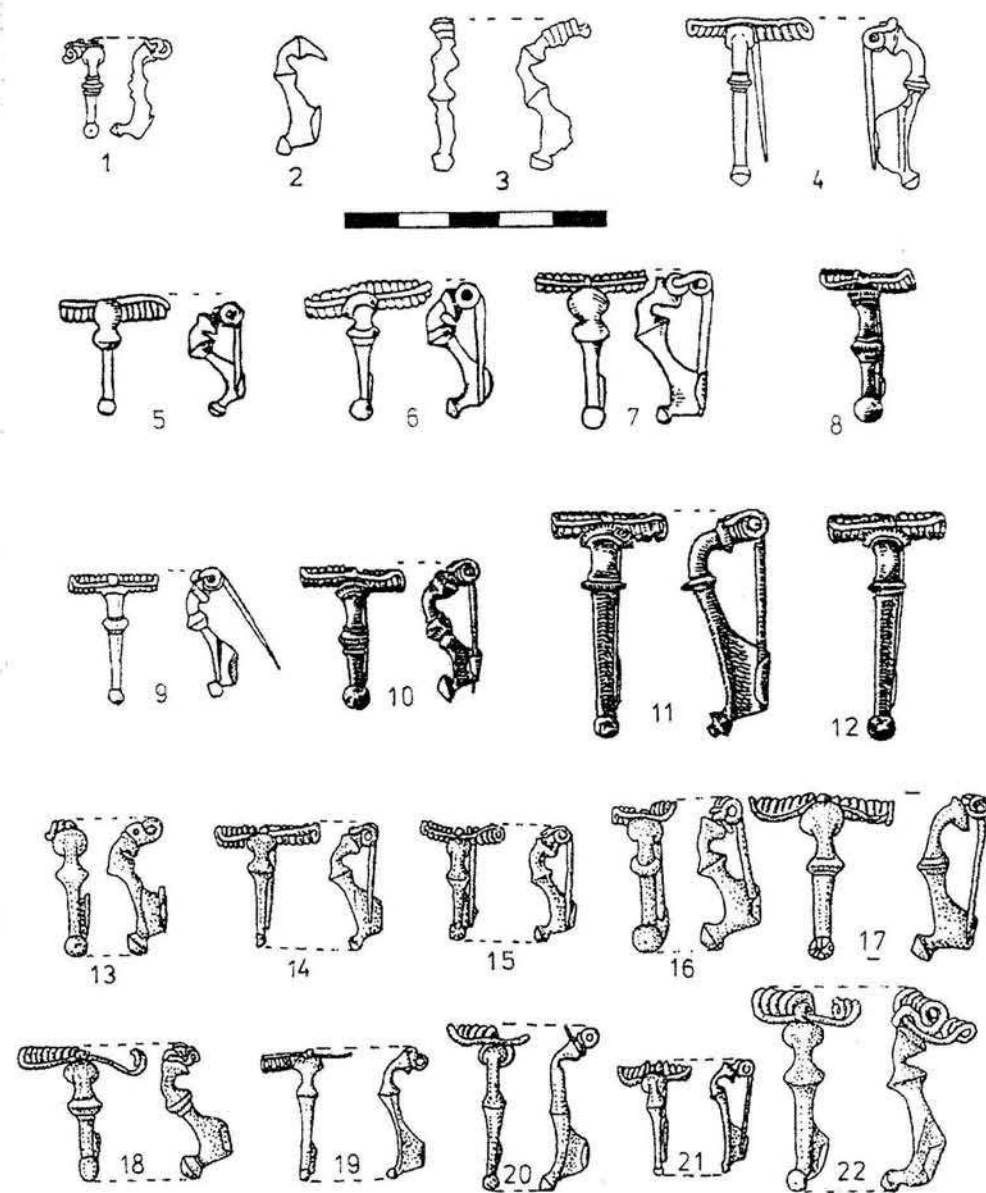


Fig. 67 – 1-4-Brad (după V. Ursachi); 5-7-Cândești (după Gh. Bichir); 8-22-Poiana (8, 10-12-după L. Mărghitău; 9-după Al. Vulpe; 13-22-după S. Teodor, S. Țau). 4, 7-8, 10-12 – argint, restul bronz

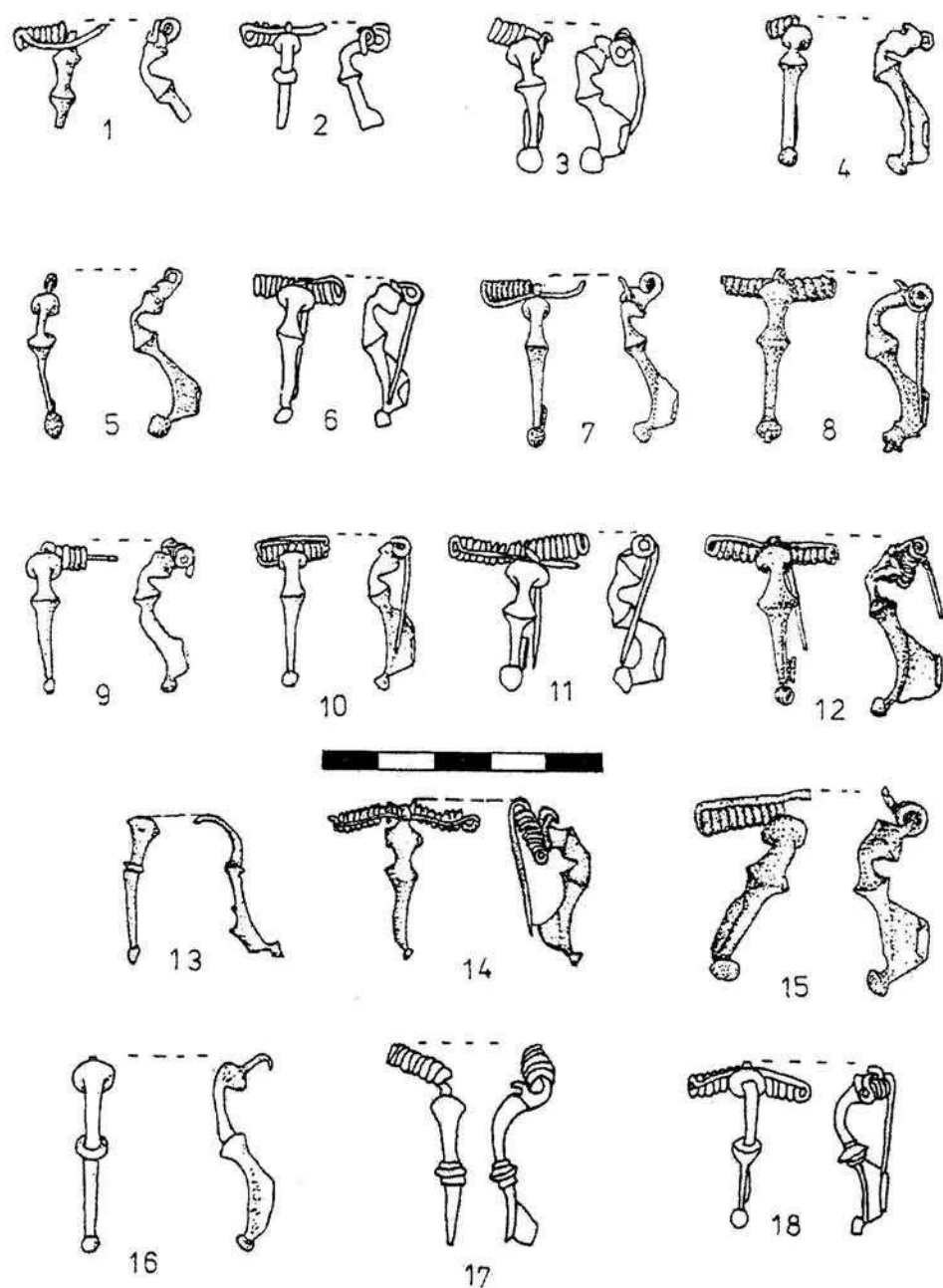


Fig. 68 – 1-18-Răcătau (după V. Căpitanu). Bronz

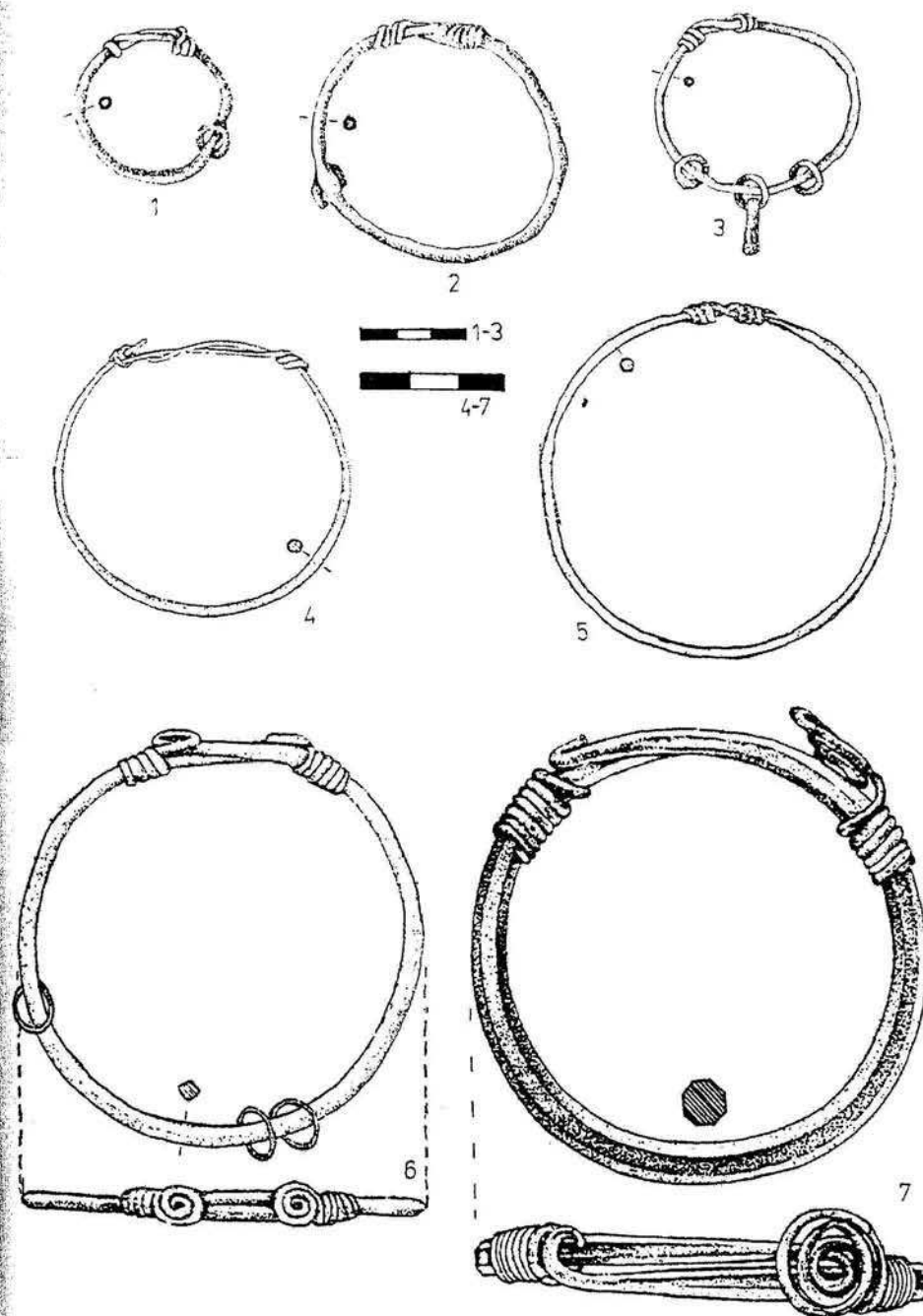


Fig. 69 – 1-3-Brad (după V. Ursachi); 4-6-Răcătau (după V. Căpitanu); 7-Dersca (după Ș. Sanie, P. Șadurschi). 7 – argint; 4-6 – bronz; 1-3 – fier

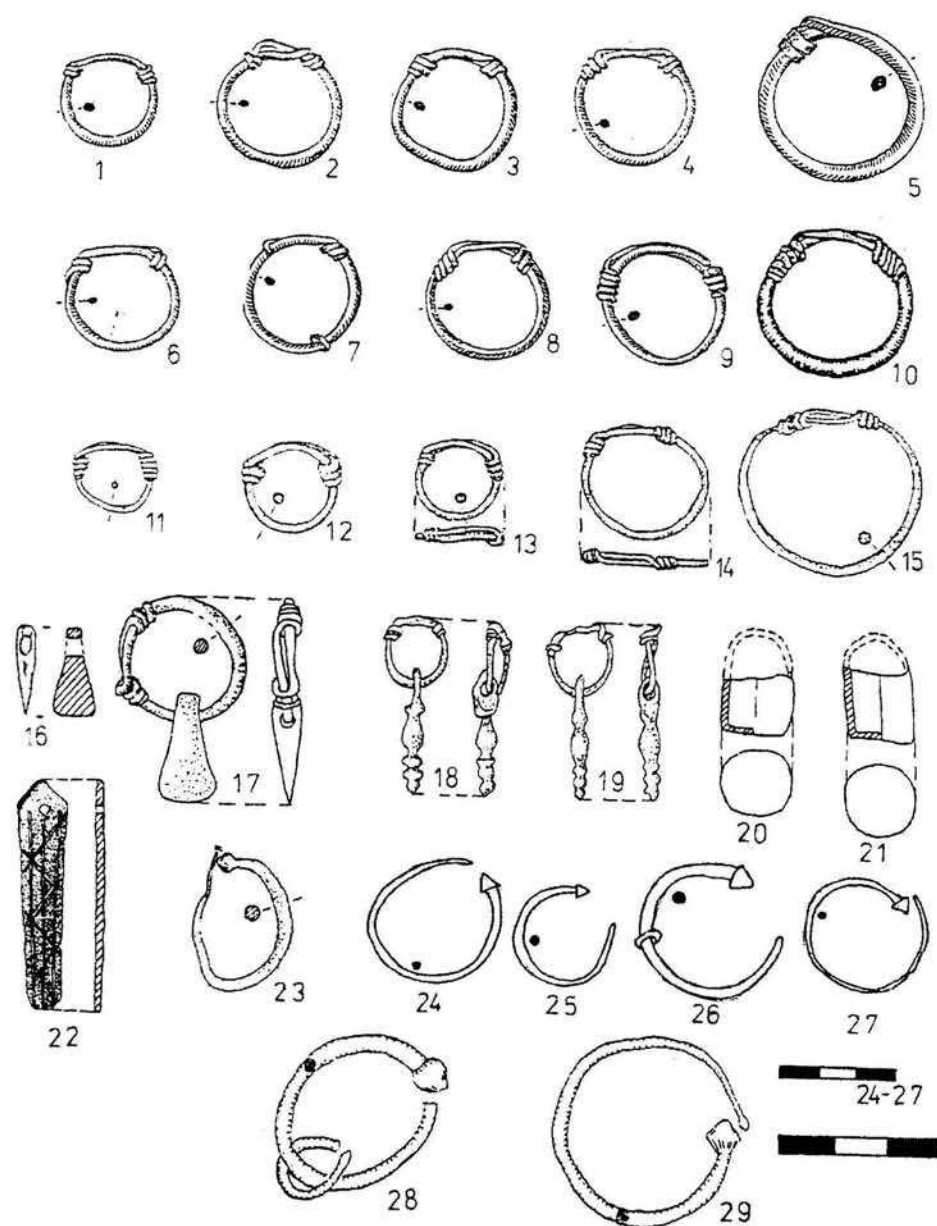


Fig. 70 – 1-10-Poiana (după L. Mărghitan); 11-19, 23-Răcătau (după V. Căpitanu); 20-21, 24-29-Brad (după V. Ursachi); 22-Grădiștea (după V. Sîrbu); 1-10, 17, 22, 28 – argint, restul bronz

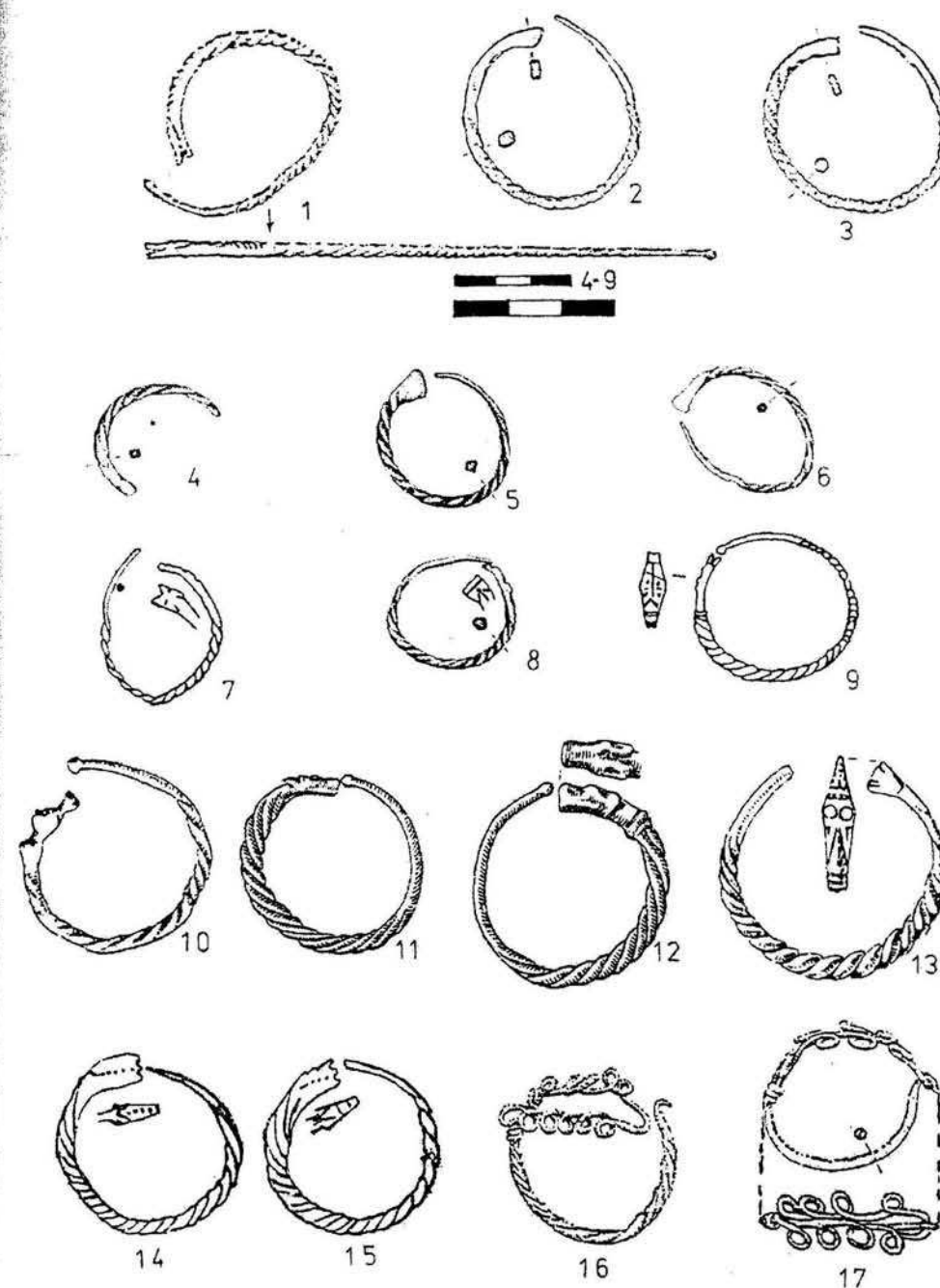


Fig. 71 – 1-3, 16-17-Răcătau (după V. Căpitanu); 4-9, 14-15-Brad (după V. Ursachi); 10-13-Poiana (după Al. Vulpe și L. Mărghitan); 1, 9-13-argint, restul bronz

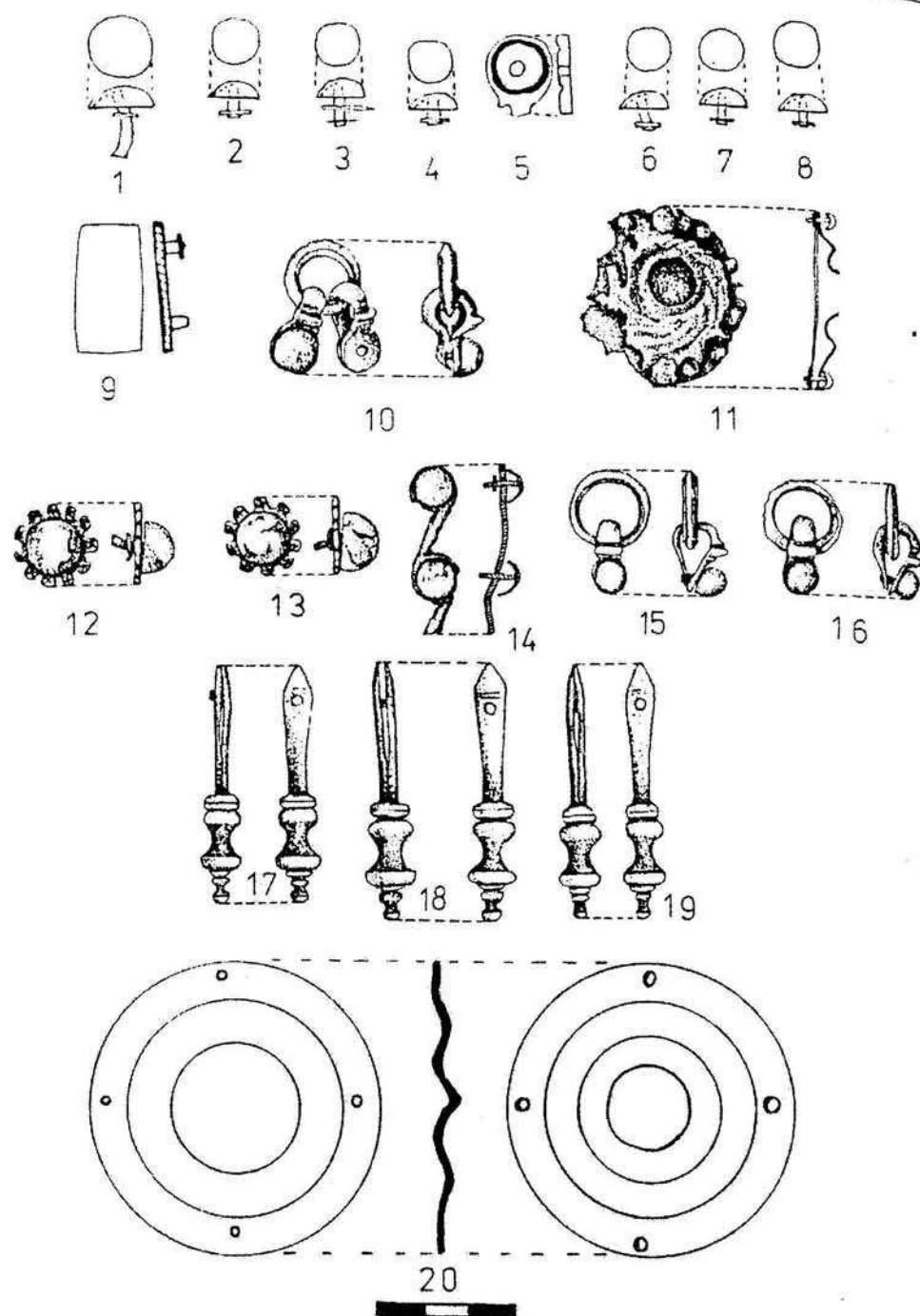


Fig. 72 - 1-20-Brad (după V. Ursachi). 20 - argint; 1-4, 6, 9-16 - bronz și argint; 5, 7-8, 17-19 - bronz

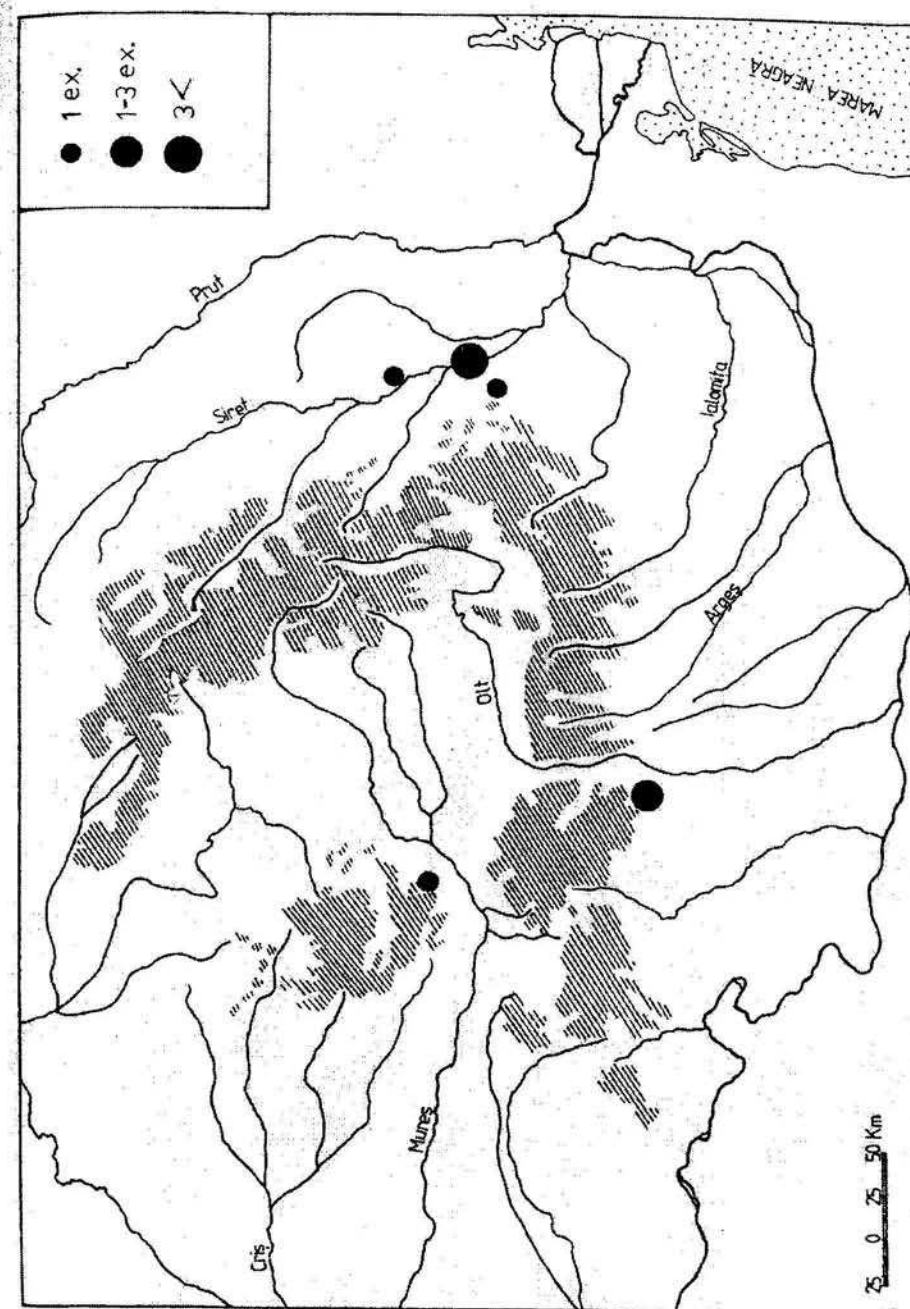


Fig. 73 - Harta de răspândire a fibulelor-linguriță ornamentate zoomorf sau cu „perle” (lista 1 - p. 113)

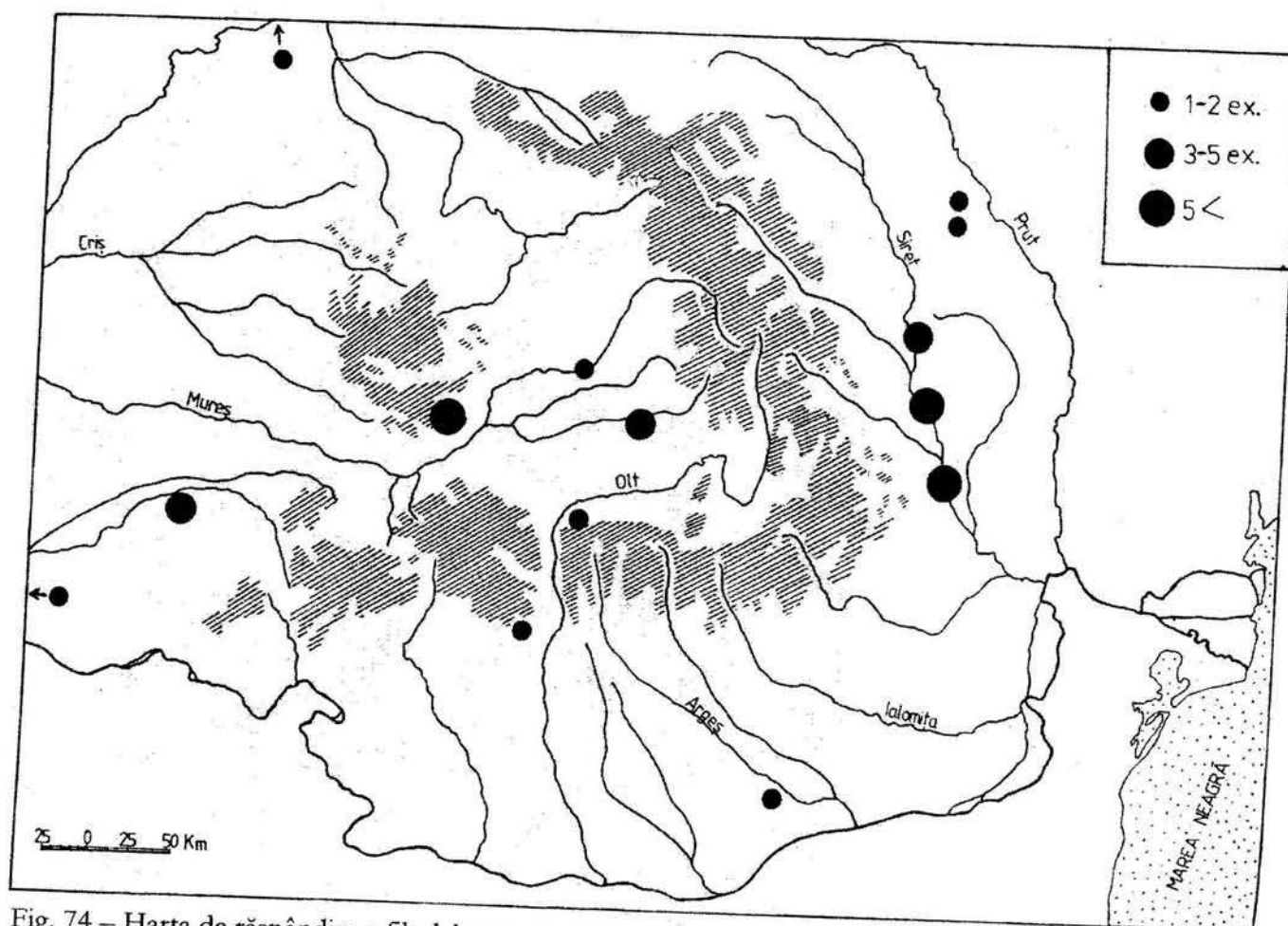


Fig. 74 – Harta de răspândire a fibulelor cu resort bilateral mare și coarda înfășurată de arc (lista 2 – p. 113)

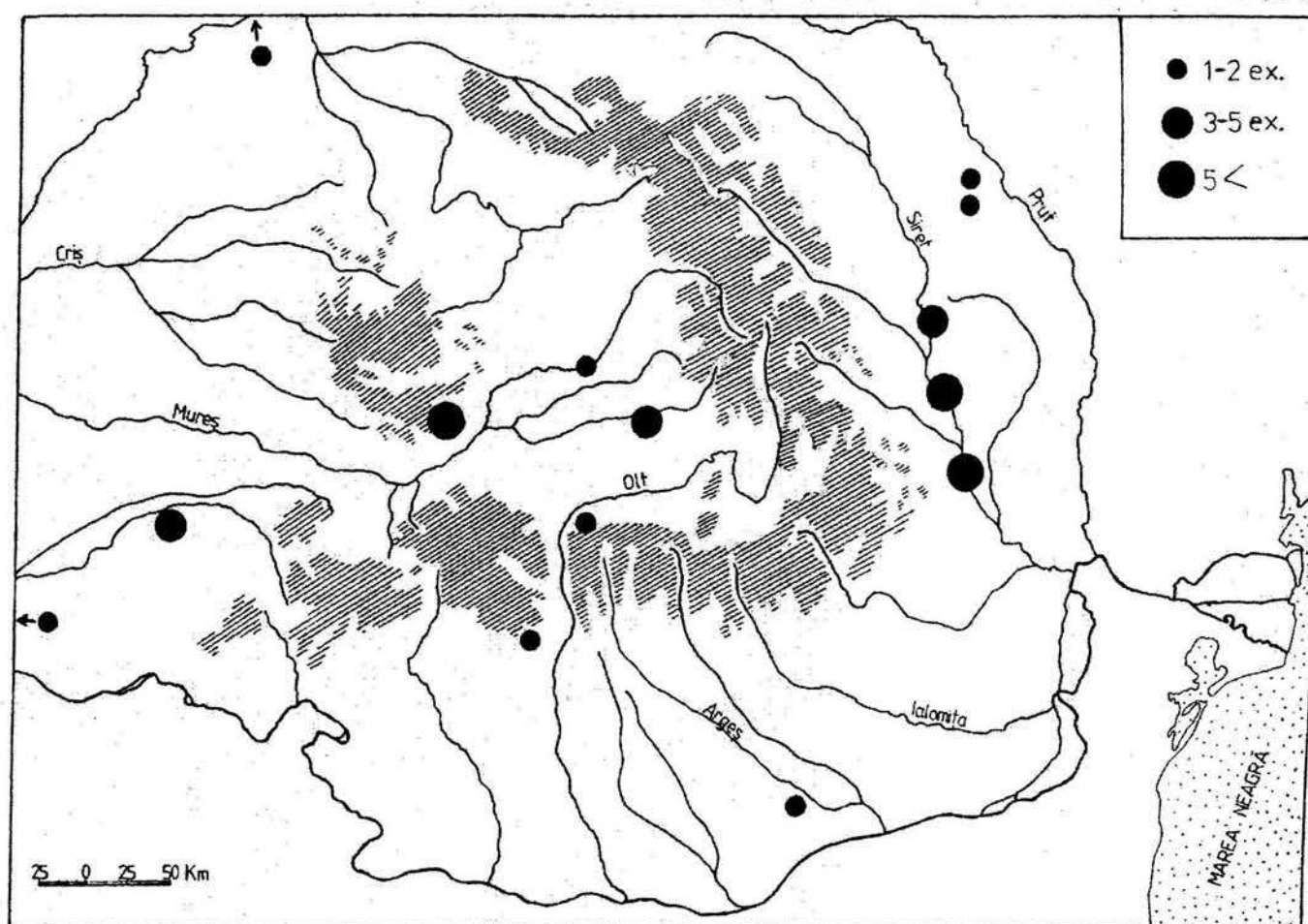


Fig. 75 – Harta de răspândire a fibulelor puternic profilate de tip răsăritean (lista 3 – p. 114)

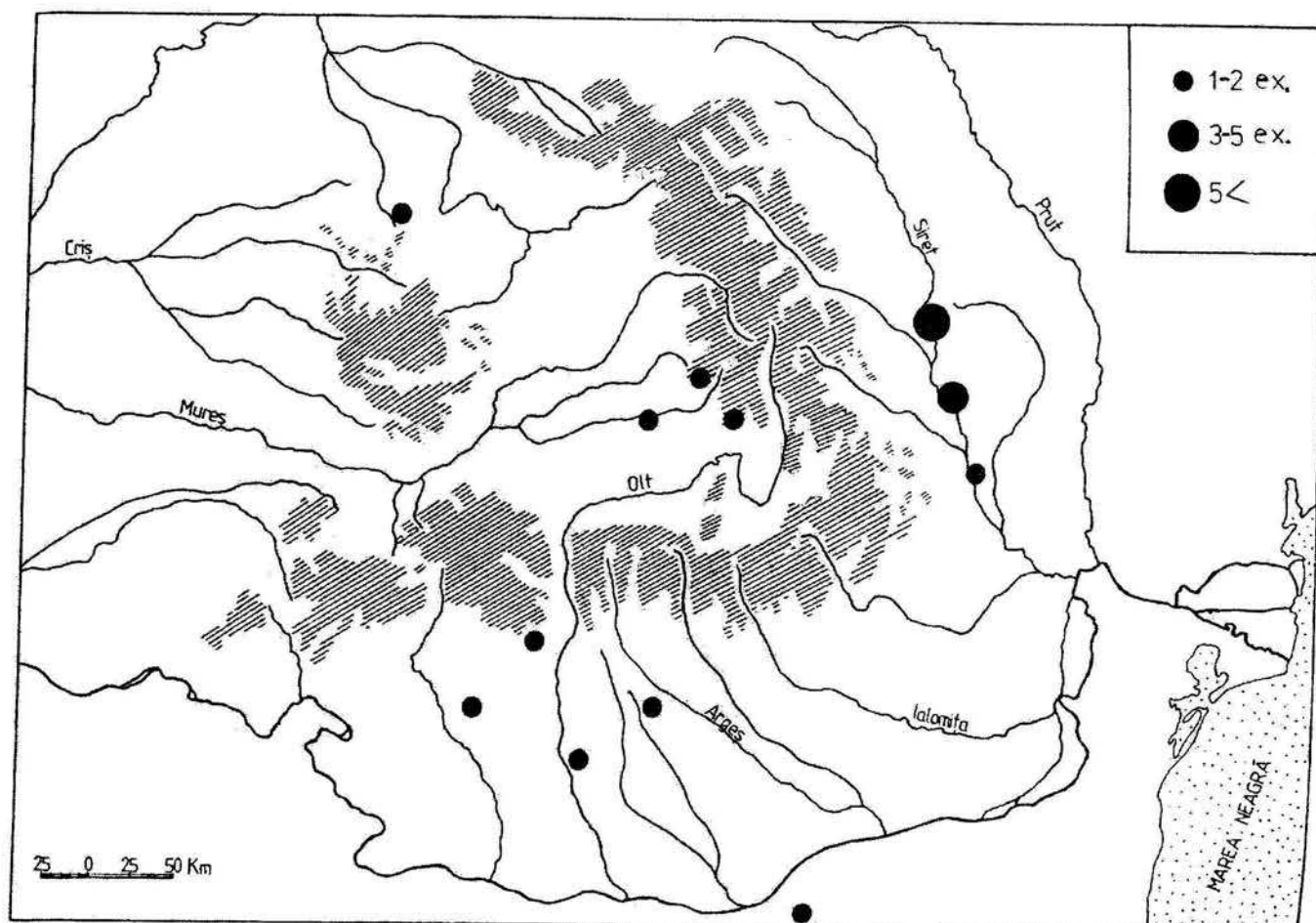


Fig. 76 – Harta de răspândire a cerceilor cu butoni conici (lista 4 – p. 114-115)

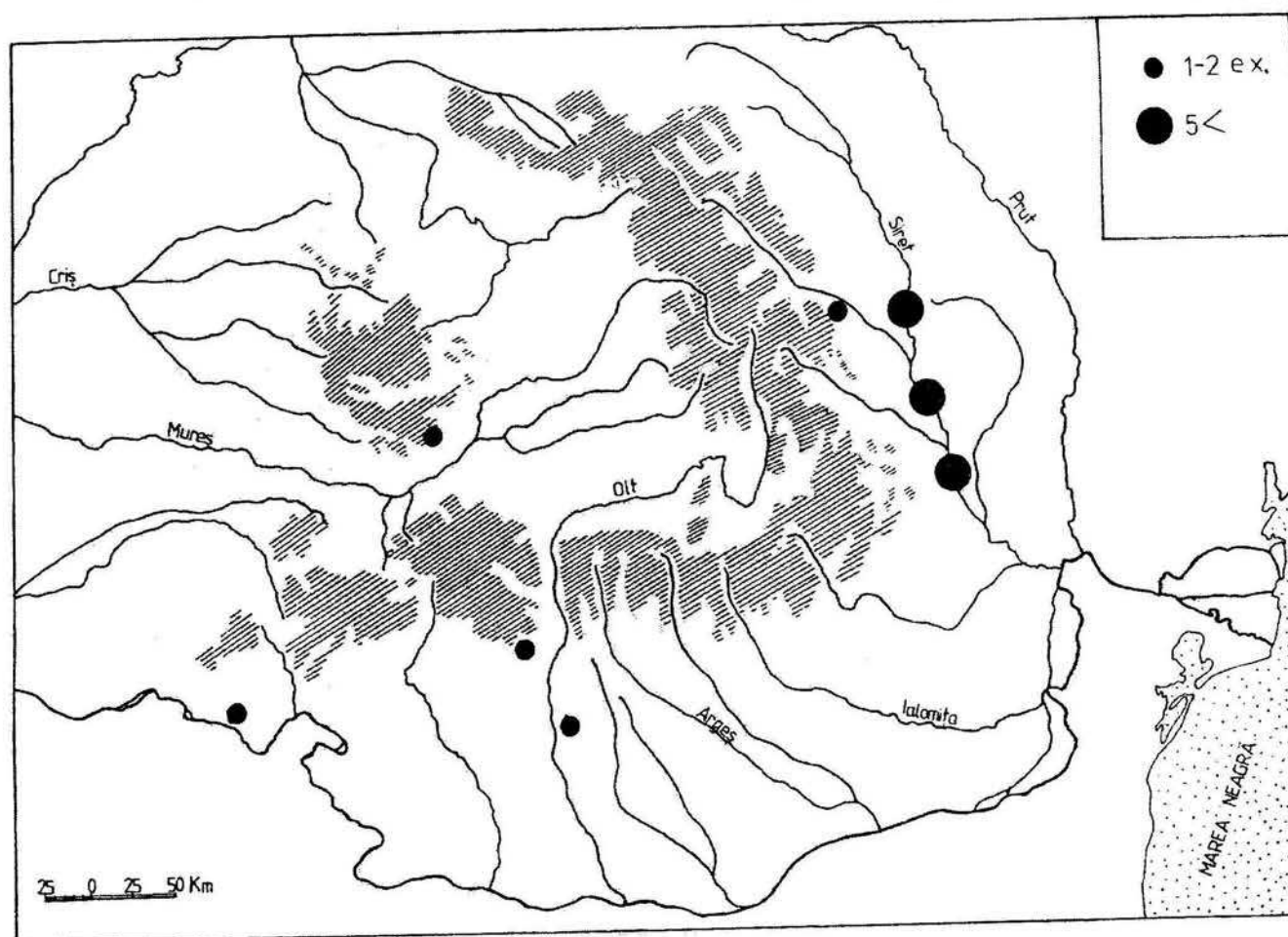


Fig. 77 – Harta de răspândire a cerceilor cu ornamente zoomorfe (lista 5 – p. 115)

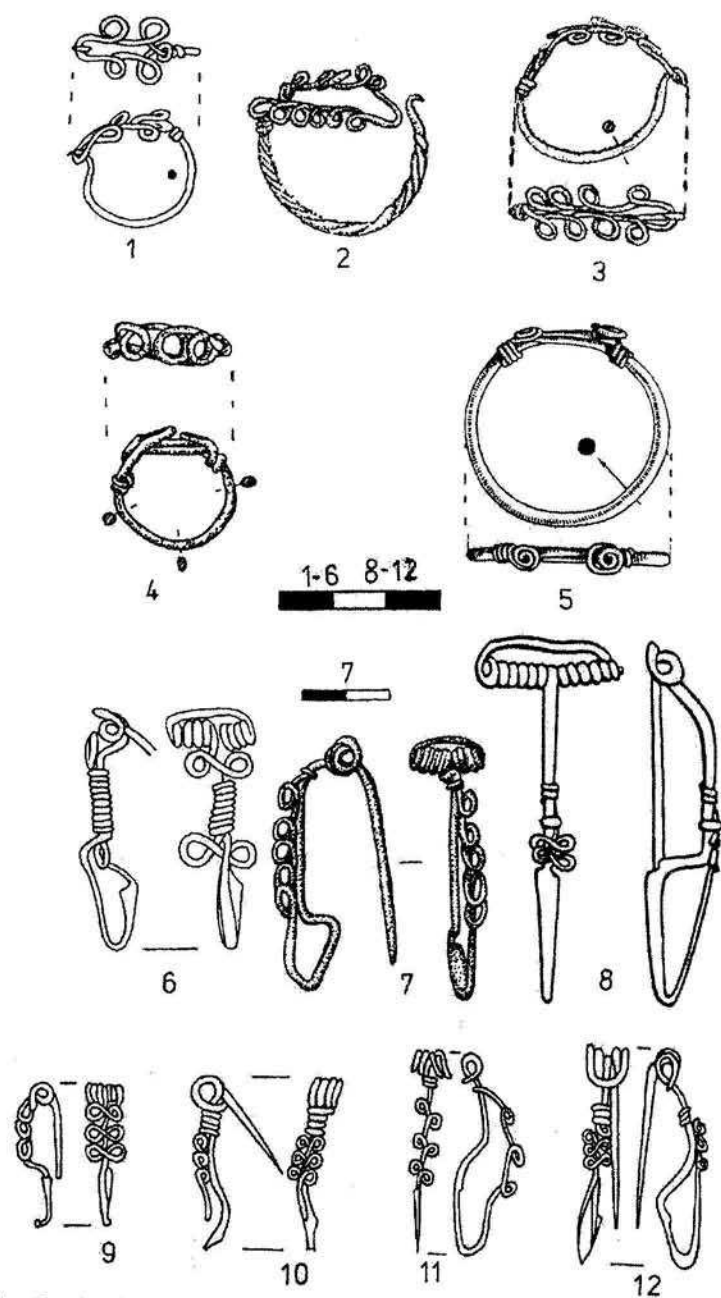


Fig. 78 – 1 - Szolnok (după A. H. Vaday); 2-3 - Răcățău (după V. Căpitanu); 4 - Grădiștea (după V. Sîrbu); 5 - Bălănești (după E. Popescu); 6 - Voronino (după K. Peschel); 7 - Nikolskoe (după Levinski, Agulnikov); 8 - Hopersk (după B. Mikhlin); 9-12 - Ciumești (după Vl. Zirra)

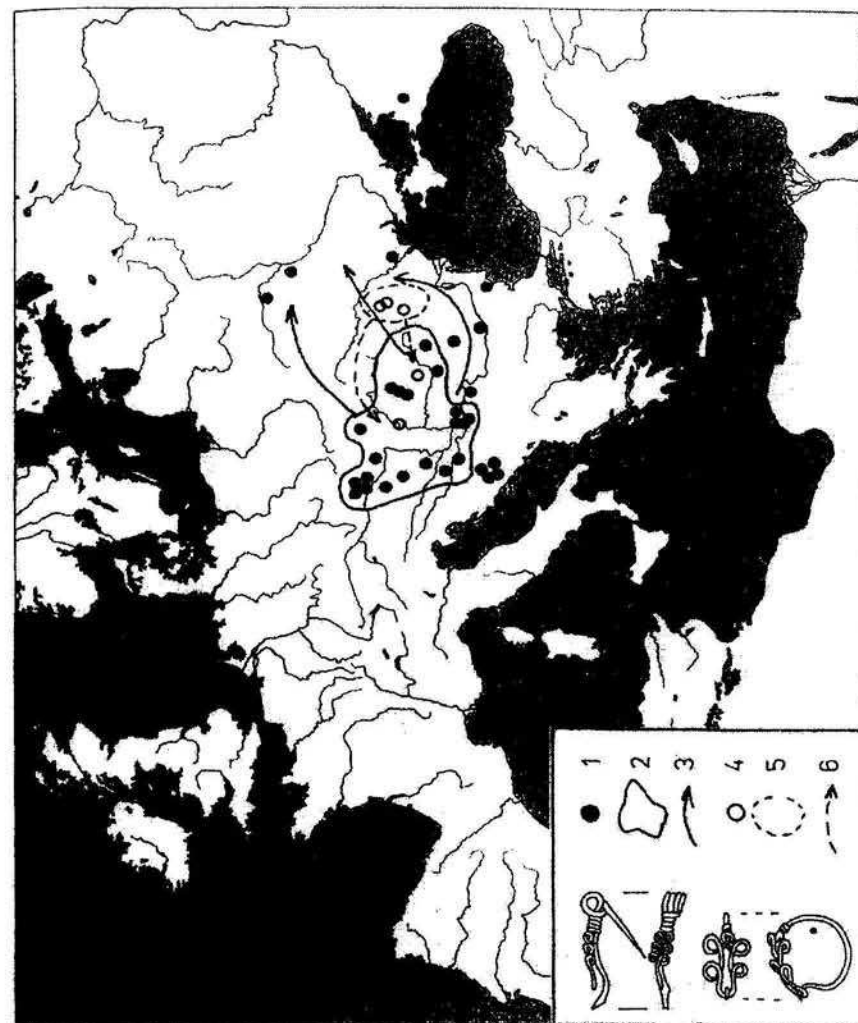


Fig. 79 – 1 - Fibule cu spirale în formă de „8”; 2 - aria principală de răspândire a fibulelor; 3 - direcțiile de răspândire spre est; 4 - cercei cu ornamente spirale în lăncuțe; 5 - aria principală de răspândire a cerceilor; 6 - direcțiile de pătrundere spre vest

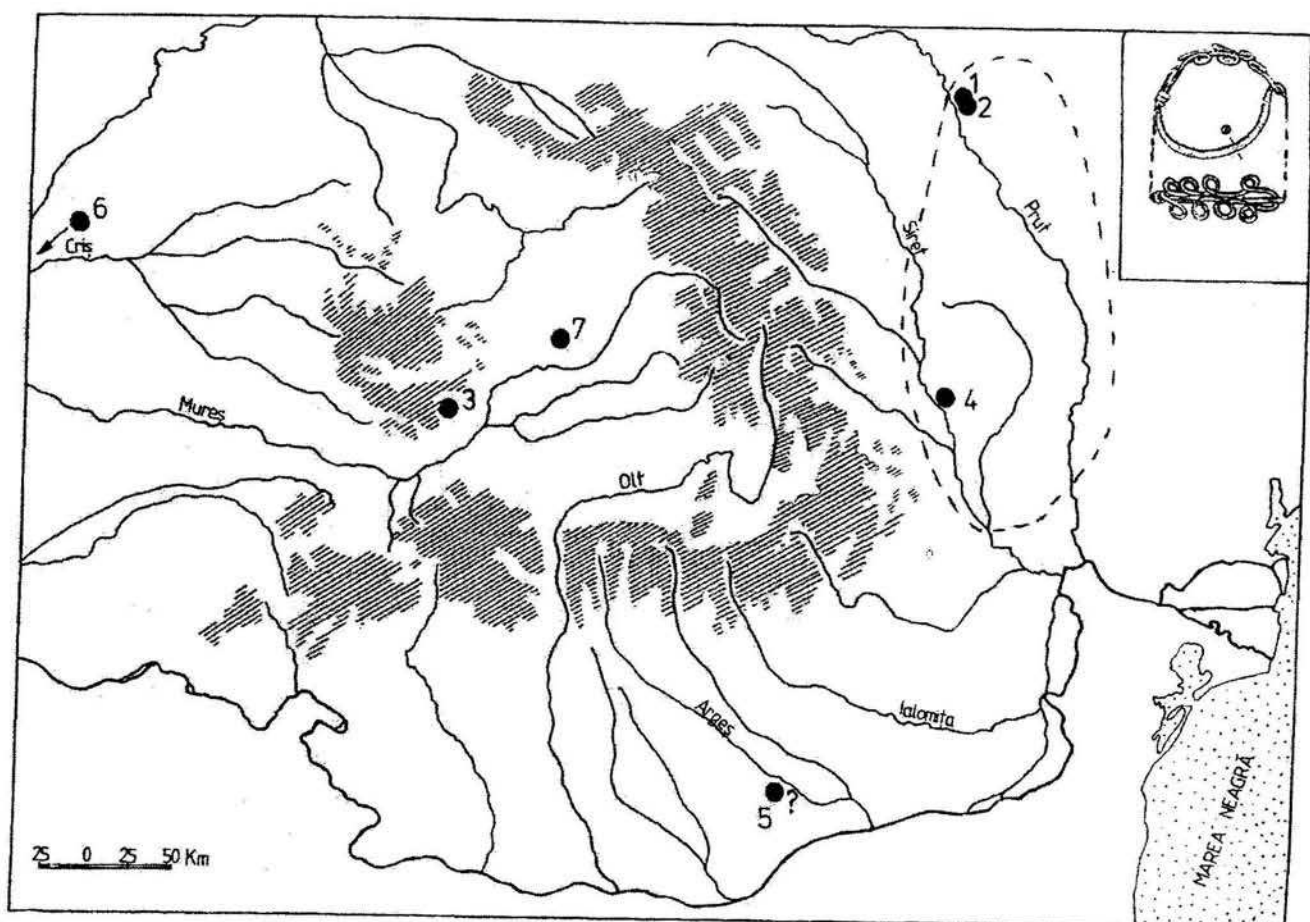


Fig. 80 – Harta de răspândire a cerceilor cu ornamente spiralice: 1 - Bădrăgii Vechi, T5 – M1; 2 - Bădrăgii Vechi, T29-M13; 3 - Piatra Craivii; 4 - Răcățău; 5 - Popești; 6 - Szolnok; 7 - Sopor de Câmpie

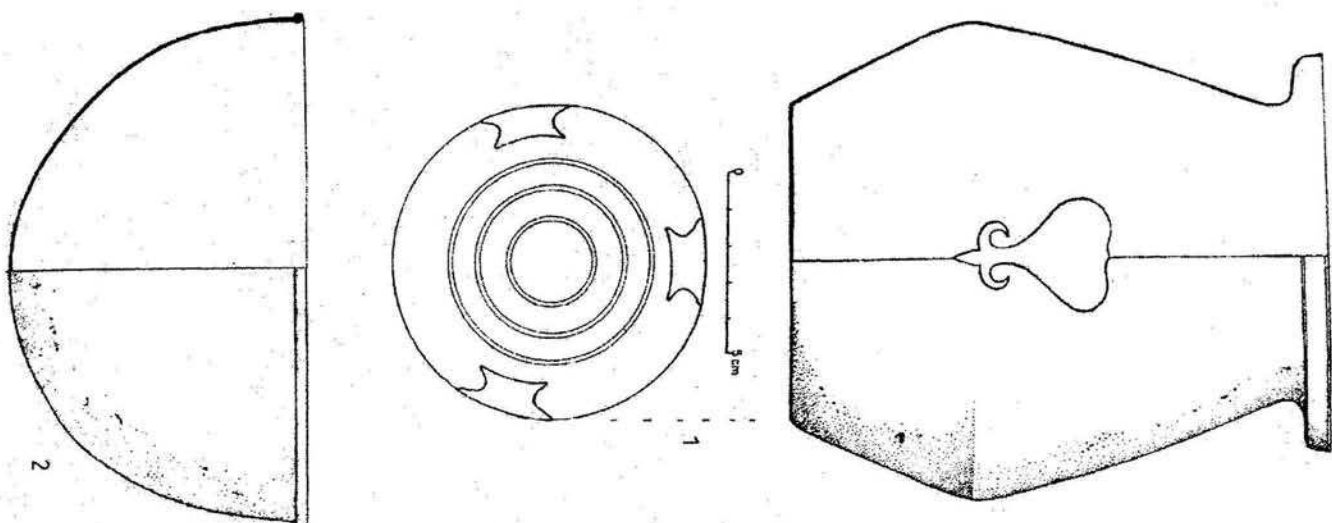


Fig. 81 – Vase din tezaurul de la Lupu: 1 – bronz; 2 – argint
(după I. Glodariu, V. Moga)

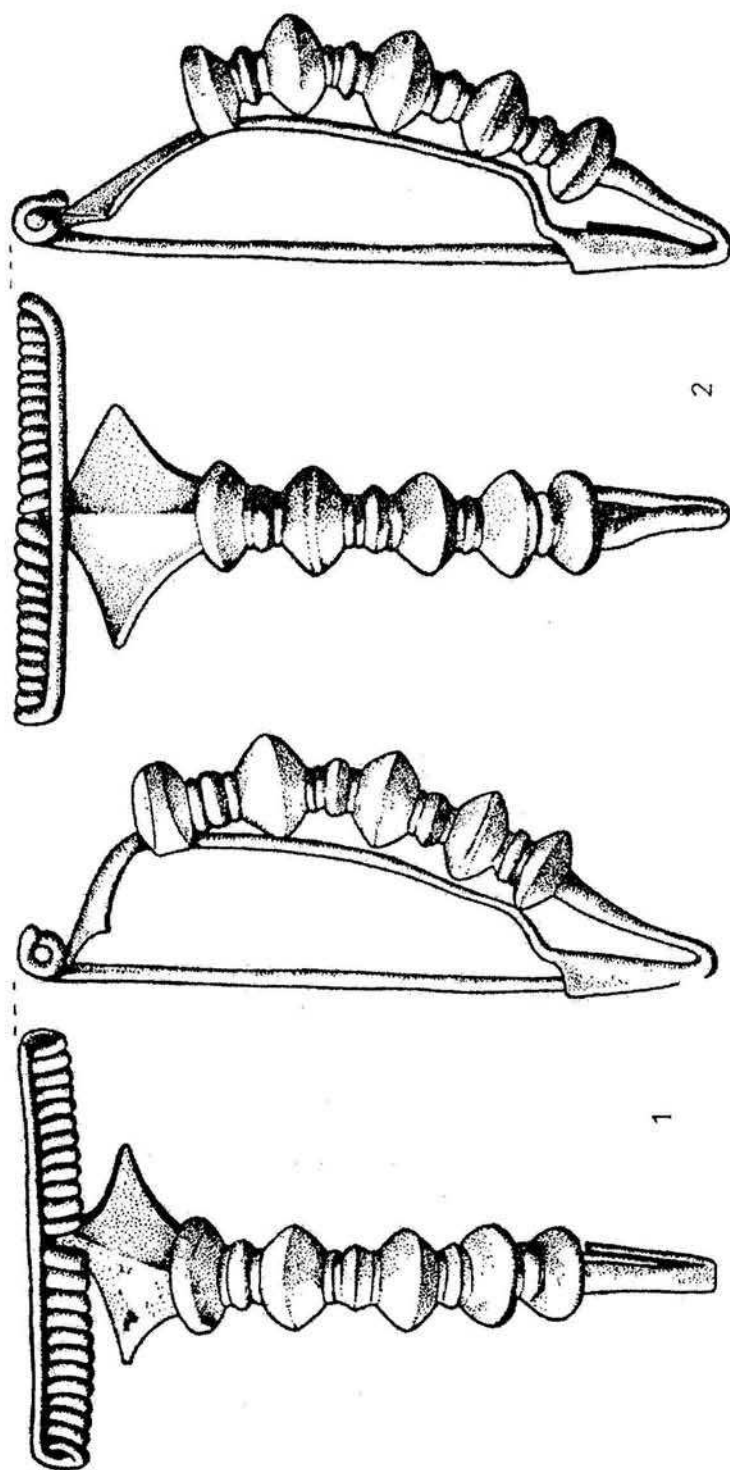


Fig. 82 – Fibule de argint din tezaurul de la Lupu (după I. Glodariu, V. Moga)



Fig. 83 – Plăcile figurate din argint din tezaurul de la Lupu (după I. Glodariu, V. Moga)



Fig. 84 – Falere de argint din tezaurele de la Iakimovo (1) și Galiče (2-3). Fără scară (1 – după I. H. Crișan; 3 – după S. Nemeti)

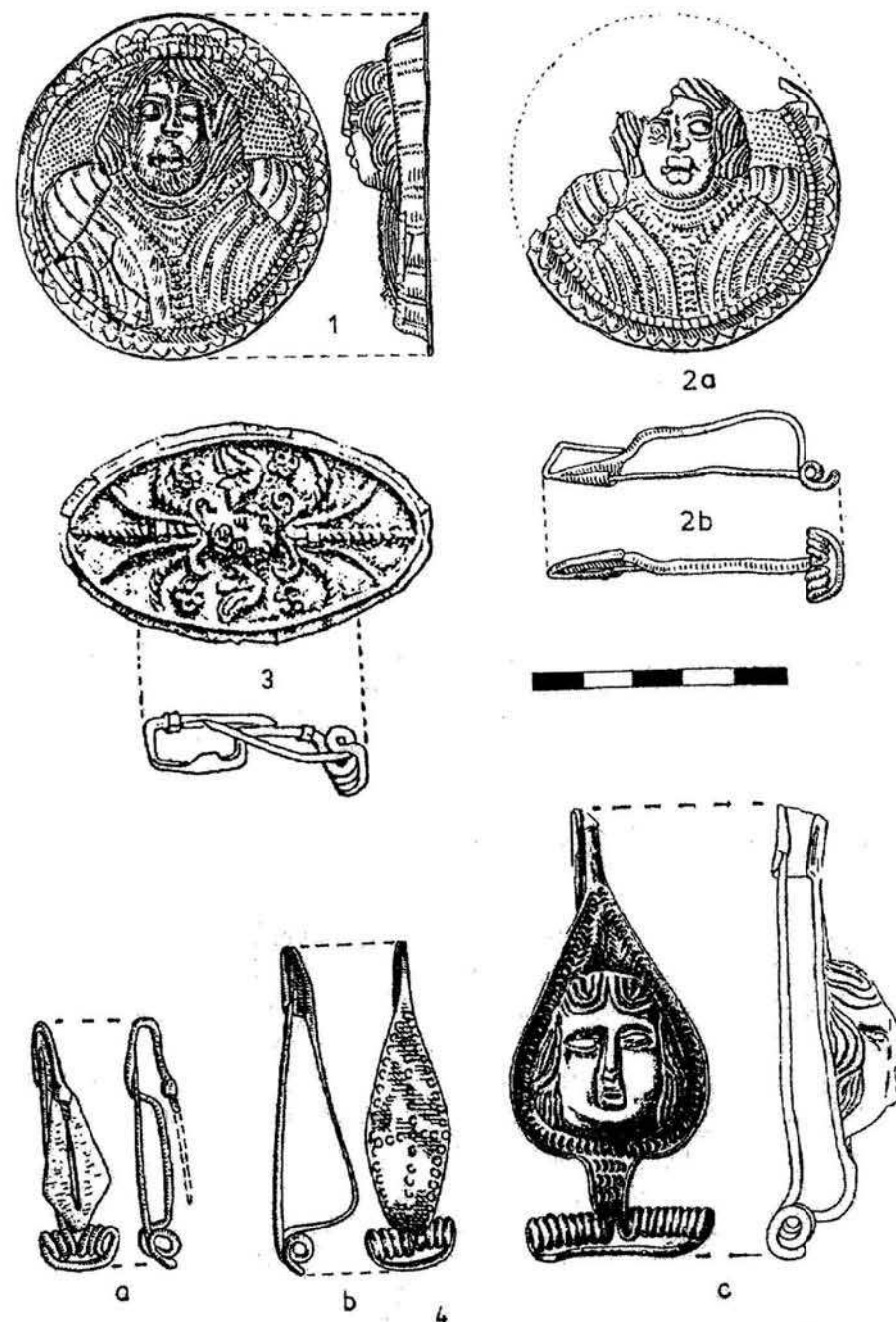


Fig. 85 – 1-2 – București-Herăstrău; 3 – Messambria; 4 – Schema de geneză a fibulelor cu scut antropomorf: a – fibulă de tip Orlea-Maglavit; b – fibulă cu scut rombic; c – fibulă cu scut antropomorf (Transilvania). 1-2a, 4c – argint; 3 – aur; 2b – bronz. 4 – fără scară (1-2 – după D. Popescu; 3 – după I. Gălăbov)

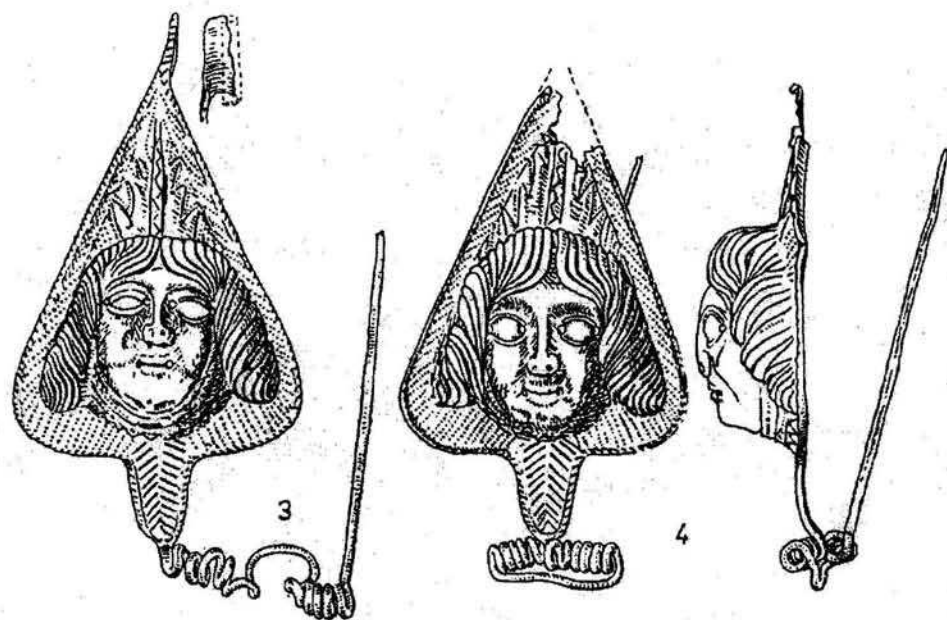
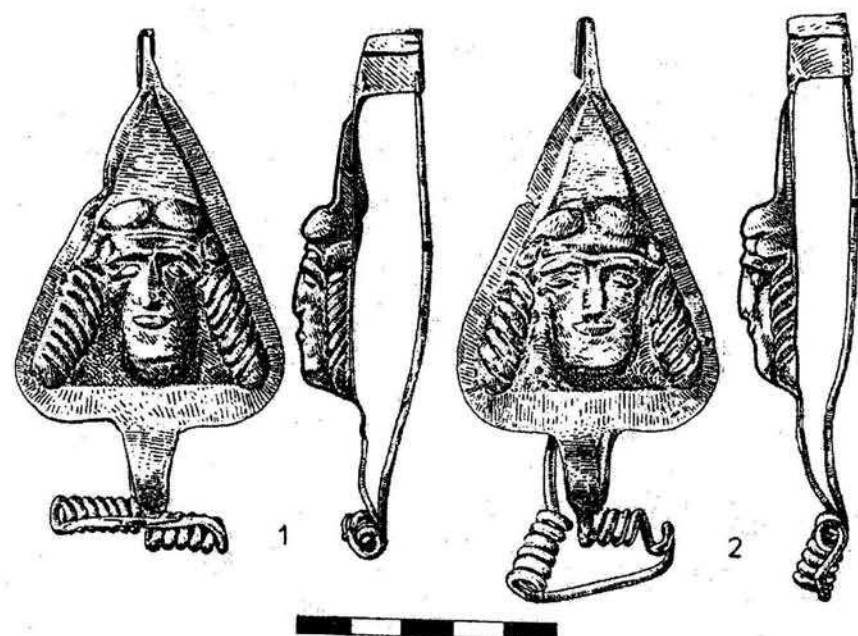


Fig. 86 – Fibule cu scut antropomorf din argint: 1-2 – Bălănești; 3-4 – Coada Malului (1-2 – după E. Popescu; 3-4 – după L. Mărghitan)

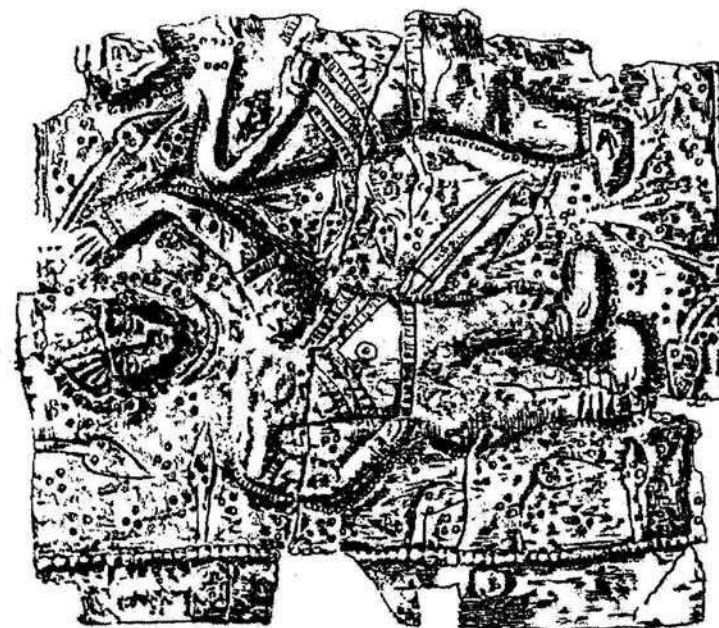
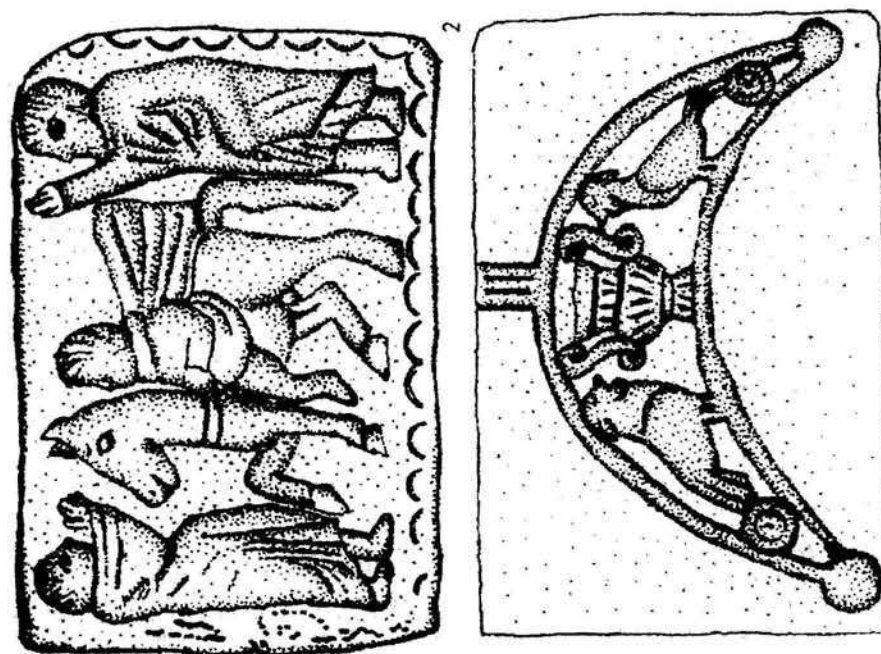


Fig. 87 – Placa de argint din tezaurul de la Săliștea (1) și placa de bronz de la Polovragi (2).
Fără scară (1 – după L. Mărghitan; 2 – după V. Sirbu, G. Florea)

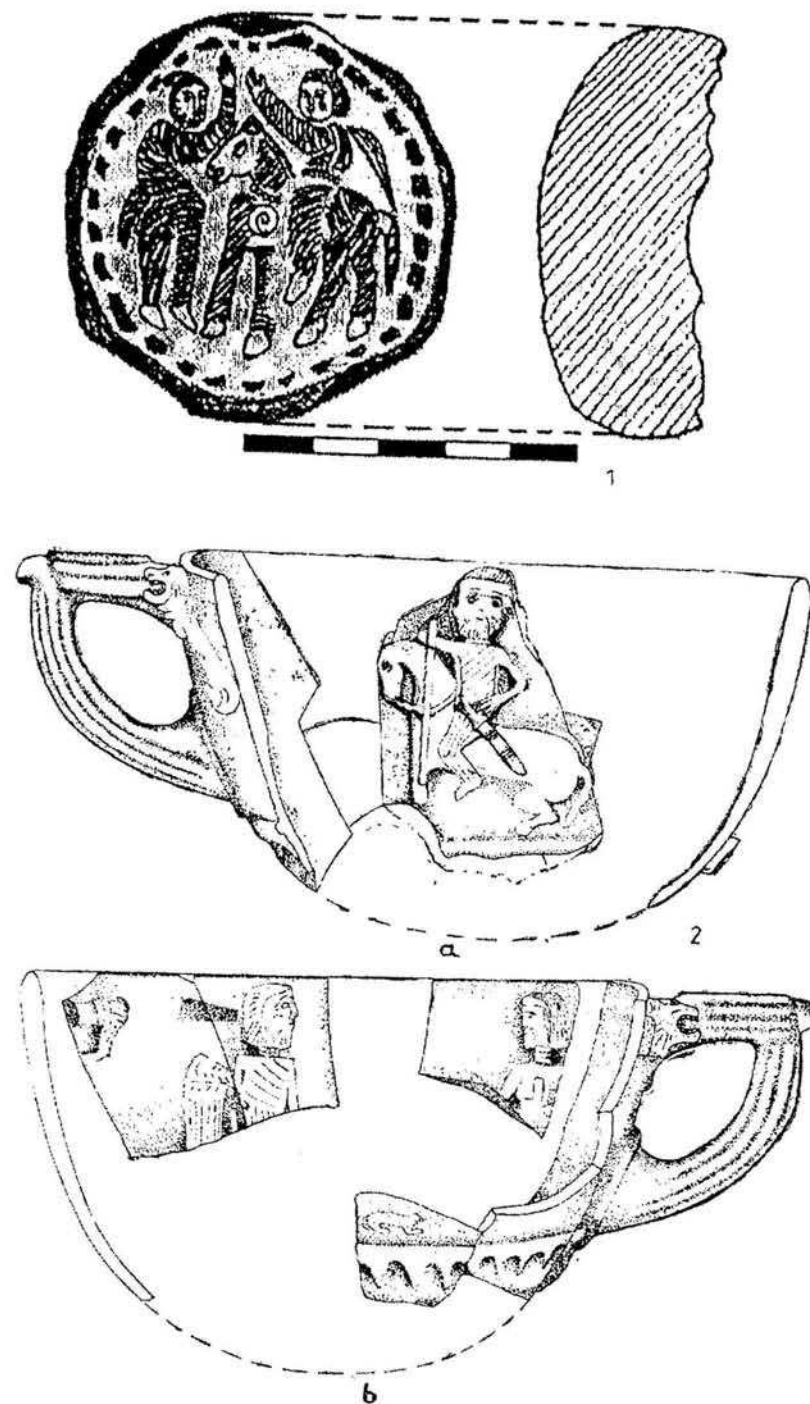


Fig. 88 – Tipar de lut (1) și *kantharos* (2) de la Răcătău. 2 – fără scară
(1 – după S. Nemeti; 2 – după V. Căpitanu)

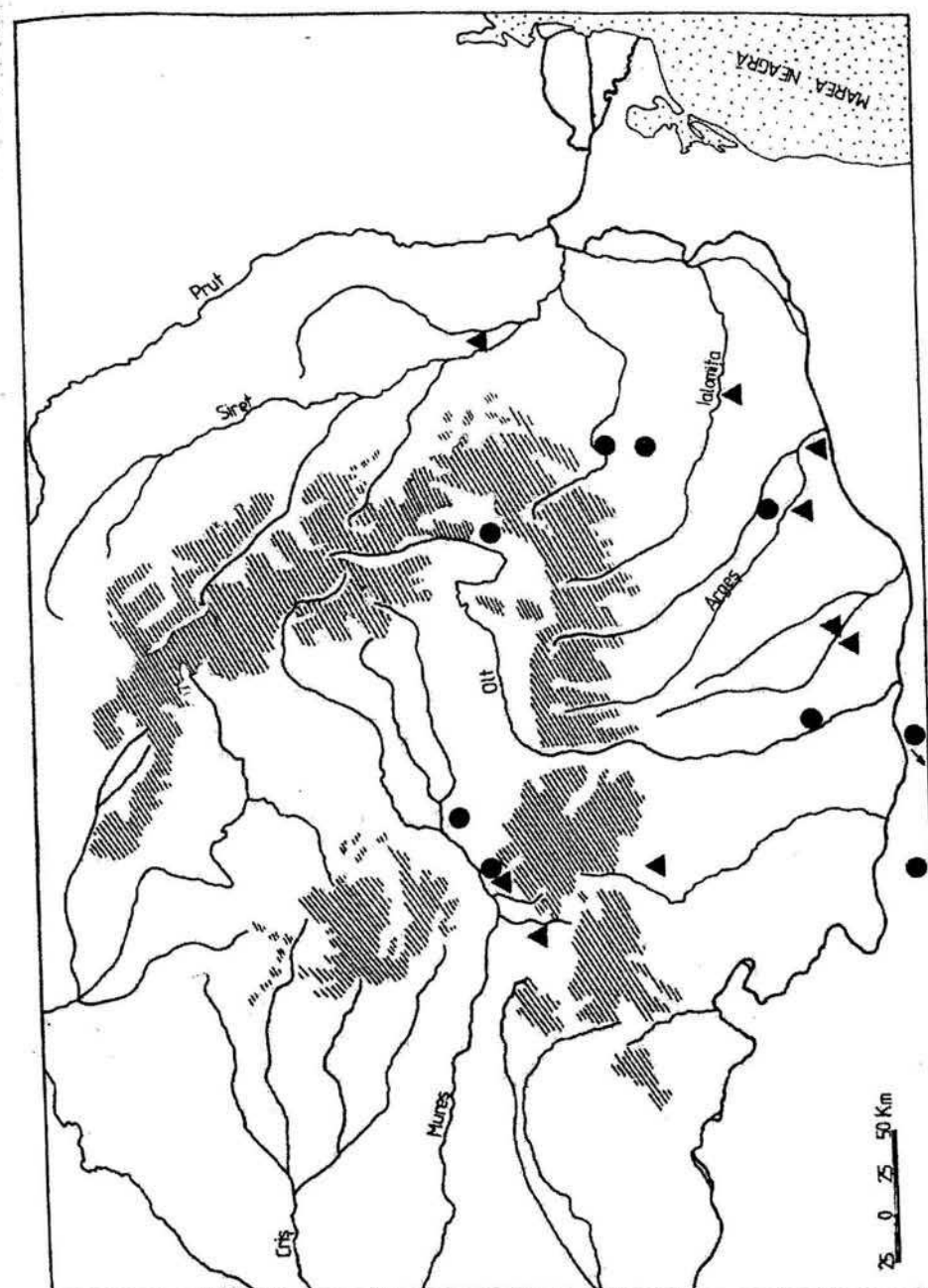


Fig. 89 – Răspândirea mormintelor tumulare (triunghiuri) și a reprezentărilor figurate (cercuri) din sec. I a. Chr.

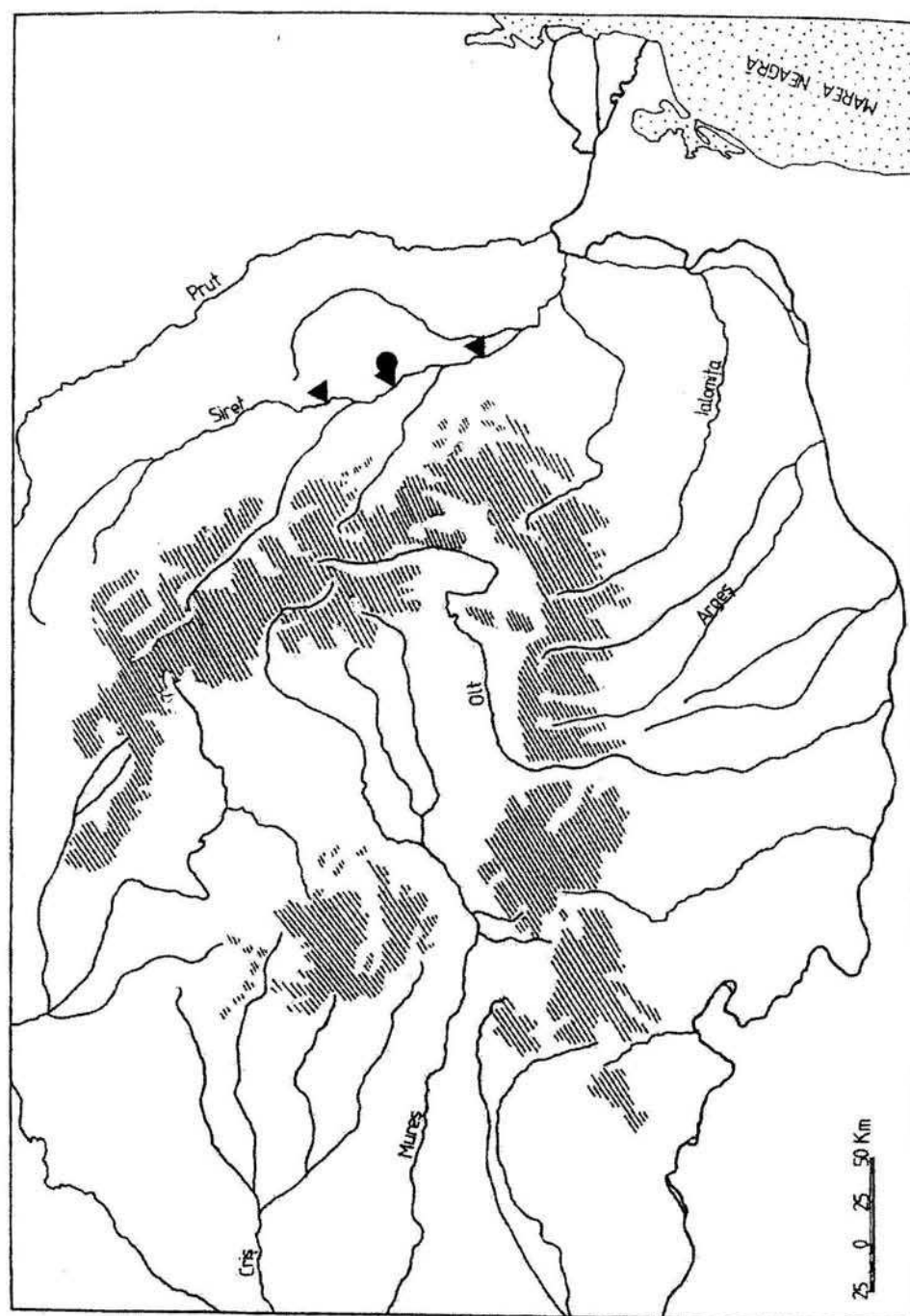


Fig. 90 – Răspândirea mormintelor tumulare (triunghiuri) și a reprezentărilor figurate (cercuri) din sec. I p. Chr.

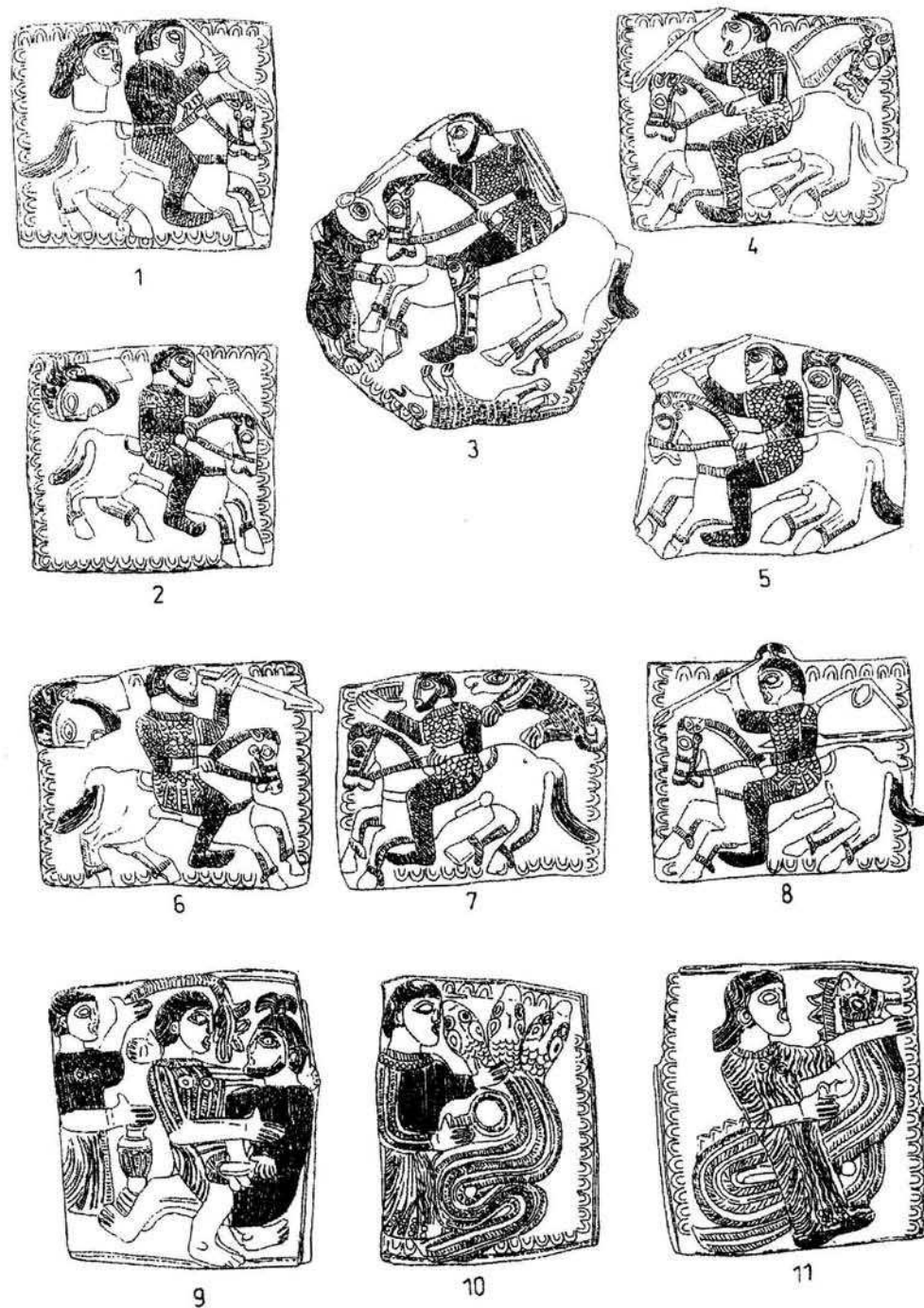


Fig. 91 – Plăcuțe din tezaurul de la Letnica (după B. Kull)

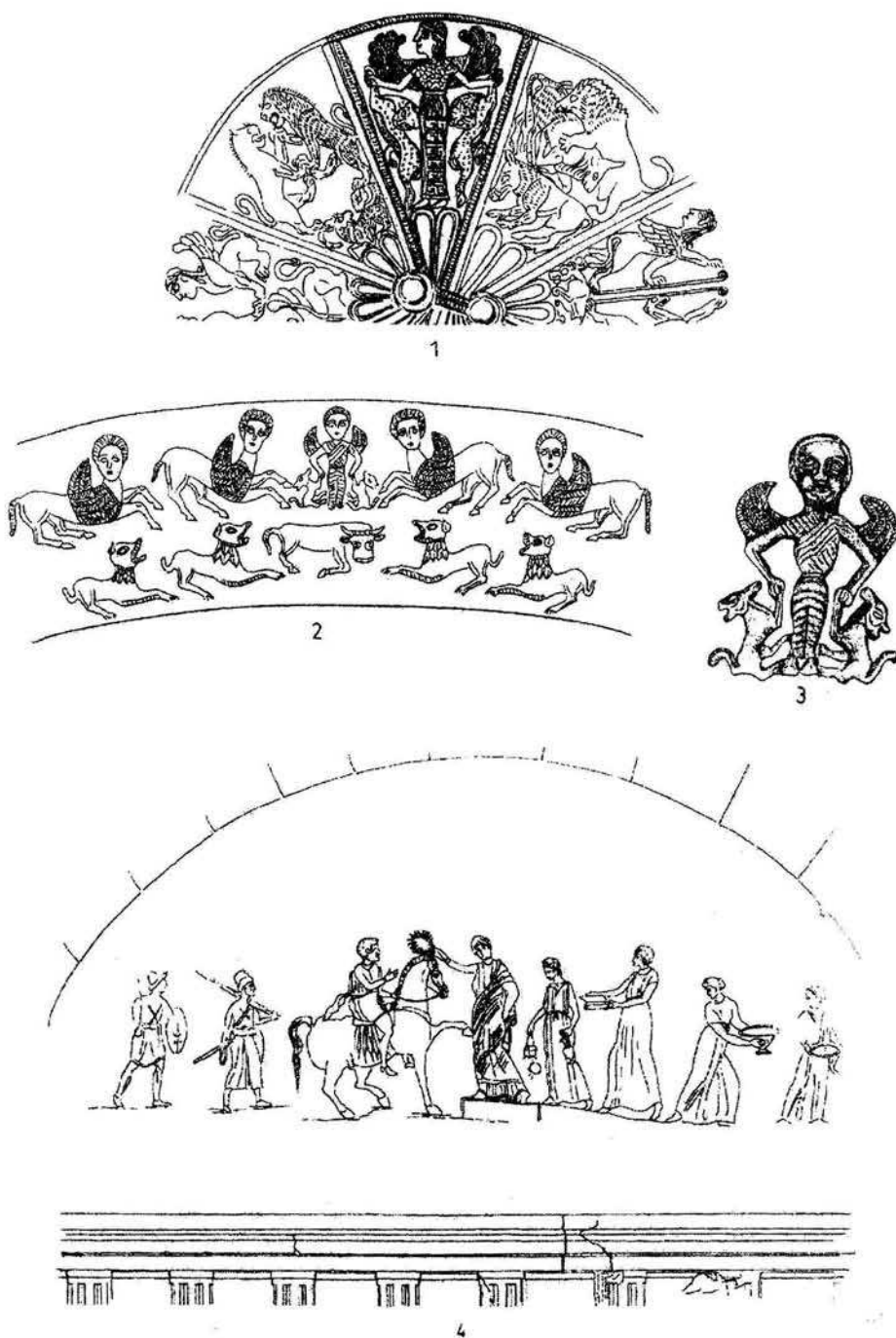


Fig. 92 – 1 – Detaliu de pe oglinda de la Kelermes; 2 – 3 – Zeița înaripată pe o cană din tezaurul de la Rogozen: ansamblu și detaliu; 4 – Scena heroizării ecvestre pictată în camera funerară a mormântului de la Sveštari (după B. Kull)

Cărți apărute în seria „INTERFERENȚE ETNICE ȘI CULTURALE ÎN MILENIILE I A. CHR. – I P. CHR.”

Bisher in der Reihe „ETHNISCHE UND KULTURELLE INTERFERENZEN IM 1. JAHRTAUSEND V. CHR. – 1. JAHRTAUSEND N. CHR.” erschienene Bände

I. Aurel Rustoiu, Horea Pop, Adrian Ursuțiu, Florin Gogâltan, Alexandru Gudea, HABITAT UND GESELLSCHAFT IM WESTEN UND NORDWESTEN RUMÄNIENS VOM ENDE DES 2. JAHRTAUSENDS V. CHR. ZUM ANFANG DES 1. JAHRTAUSENDS N. CHR. (11. Jh. v. Chr. – 2. Jh. n. Chr.)

II. Călin Cosma, Alexandru Gudea, HABITAT UND GESELLSCHAFT IM WESTEN UND NORDWESTEN RUMÄNIENS IN DEN 8.-10. JAHRHUNDERTEN N. CHR.

În curs de apariție

Im Druck

IV. Aurel Rustoiu, Adrian Ursuțiu (Hrsg.), INTERREGIONALE UND KULTURELLE BEZIEHUNGEN IM KARPATENRAUM (2. JAHRTAUSEND V. CHR. – 1. JAHRTAUSEND N. CHR.)

V. Adrian Ursuțiu, ETAPA MIJLOCIE A PRIMEI VÂRTE A FIERULUI ÎN TRANSILVANIA (CERCETĂRI DE LA BERNADEA, COM. BAHNEA, JUD. MUREȘ)

VI. Călin Cosma, VESTUL ȘI NORD-VESTUL ROMÂNIEI ÎN SECOLELE VIII-X d. H.